

ISBN: 978-81-979987-9-9

Modern Research Approach in Languages and Social Sciences

Editors:

Prin. Dr. T. M. Patil

Dr. M. K. Kamble

Dr. Manisha Patil

Bhumi Publishing, India

First Edition: October 2024

Modern Research Approach in Languages and Social Sciences

(ISBN: 978-81-979987-9-9)

Editors

Prin. Dr. T. M. Patil

Principal,

Padmashri Dr. G. G. Jadhav Mahavidyalaya, Gaganbawada

Dr. M. K. Kamble

Head, Department of P.G. (Economics),

Shripatrao Chougule Arts and Science College, Malwadi-Kotoli

Dr. Manisha Patil

Head, Department of Economics,

Shripatrao Chougule Arts and Science College, Malwadi-Kotoli

Bhumi Publishing

October 2024

Copyright © Editors

Title: Modern Research Approach in Languages and Social Sciences

Editor: Prin. (Dr.) T. M. Patil, Dr. M. K. Kamble, Dr. Manisha Patil

First Edition: October, 2024

ISBN: 978-81-979987-9-9

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Published by:

BHUMI PUBLISHING

Nigave Khalasa, Tal: Karveer, Dist: Kolhapur, Maharashtra, INDIA 416 207

E-mail: bhumipublishing@gmail.com

Disclaimer: The views expressed in the book are of the authors and not necessarily of the publisher and editors. Authors themselves are responsible for any kind of plagiarism found in their chapters and any related issues found with the book.

PREFACE

*In the ever-evolving world of academia, the intersection of languages and social sciences offers a profound understanding of human behavior, culture, and communication. The book *Modern Research Approach in Languages and Social Sciences* aims to provide a comprehensive insight into contemporary methodologies and theoretical frameworks that shape research in these fields.*

This volume is designed to explore the dynamic and innovative research approaches that have transformed the study of languages and social sciences in recent years. It brings together a diverse range of topics, including linguistics, sociology, anthropology, and psychology, reflecting the interdisciplinary nature of modern research. By focusing on modern methodologies, this book intends to bridge the gap between traditional theories and the ever-expanding horizons of new-age research tools.

The chapters featured in this collection highlight cutting-edge approaches, such as qualitative and quantitative analysis, digital research techniques, cross-cultural studies, and the application of technology in social science research. Through contributions from renowned scholars and practitioners, this work provides a well-rounded exploration of how modern research is shaping the future of languages and social sciences.

This book is not only a valuable resource for students and academics but also for professionals and practitioners who seek to understand and apply advanced research techniques in their own work. It serves as a guide to navigating the complexities of language and society, fostering deeper connections and insights into the human experience.

We hope that this collection will inspire further scholarly endeavors and encourage researchers to continue exploring new and innovative paths in the study of languages and social sciences.

- Editors

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Book Chapter and Author(s)	Page No.
1.	EMOTIONAL INTELLIGENCE AND MENTAL HEALTH OF FOOTBALL PLAYERS IN INDIA Satish Pandurang Desai and Swapnil Shivajirao Vidhate	1 – 4
2.	PHYSICAL SCIENCE EDUCATION AT HIGHER SECONDARY LEVEL Rajendra Tukaram Tambekar and Chetana Sonkamble	5 – 10
3.	PERCEPTION OF SOCIAL MEDIA PLATFORMS AND THEIR USE IN EDUCATION: A STUDY OF KOLHAPUR DISTRICT Sangram A. Killedar, Tejaswini J. Parabkar, Digvijay D. Kumbhar and Shubhangi G. Bhandigare	11 – 18
4.	A STUDY OF SURROGATE ADVERTISEMENT IN INDIA Rohini Salunkhe-Chavan and Nisha Pawar	19 – 24
5.	ICT TOOLS: A KEY OF COLLABORATIVE LEARNING Niranjan Sakharam Rajput and Poonam Sakharam Rajput	25 – 31
6.	EVOLVING COLLABORATIVE FORMS OF LEARNING IN ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES: PROSPECTS AND CHALLENGES Anand Uddhav Hipparkar	32 – 38
7.	<i>SNOW CRASH</i> AS A CLASSIC CYBERPUNK NOVEL BY NEAL TOWN STEPHENSON Dinesh Sitaram Betkar	39 – 43
8.	TEAM TEACHING: A COLLABORATIVE INNOVATION Poonam Sakharam Rajput and Niranjan Sakharam Rajput	44 – 49
9.	INNOVATIONS THROUGH STARTUP AND ITS IMPACT Priyanka Sambhaji Jadhavar	50 – 56
10.	CHALLENGES BEFORE SOCIAL SCIENCES IN THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 Rajendra Sharad Jaykar and T. M. Patil	57 – 61
11.	THE MUSLIM SATYASHODHAK MANDAL: WORK AND PROGRAMME IN MAHARASHTRA Shabana Gaibi Halangali	62 – 69

12.	A STUDY ON WORK LIFE BALANCE OF ACCREDITED SOCIAL HEALTH ACTIVISTS IN MAHARASHTRA Supriya Udaykumar Mogale	70 – 78
13.	A GEOGRAPHICAL IMPORTANCE OF HOUSHOLD ASSETS IN RURAL PART OF KOLHAPUR DISTRICT S. S. Tikekar and V. S. Pawar –Patil	79 – 84
14.	IMPACT OF GLOBALIZATION ON LOCAL INDUSTRIES Husen Shamshuddin Faras	85 – 87
15.	ENVIRONMENTAL HISTORY OF THE “MANGROVES VEGETATION OF THE ALIBAG COASTAL TOWN OF NORTH KONKAN IN 21ST CENTURY” Vishal Katkar	88 – 96
16.	BRIDGING KNOWLEDGE: INFORMATION TECHNOLOGY'S ROLE IN LIBRARY SERVICES Amol Abasaheb Chavan	97 – 101
17.	DIGITAL LIBRARIES AND LIBRARIAN EVOLUTION OF DIGITAL LIBRARIES Balu Vishnu Rashivade	102 – 108
18.	BUILDING COLLABORATION BETWEEN THE LIBRARIANS AND FACULTY OF COLLEGE LIBRARY AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR TO IMPROVE STUDENTS' INFORMATION LITERACY SKILLS Vishwasrao Sadu Mane	109 – 118
19.	COLLABORATION BUILDING BETWEEN DEPARTMENT OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE AND COLLEGE LIBRARY AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR: OVERCOMING OBSTACLES AND CREATING OPPORTUNITIES Vishwasrao Sadu Mane	119 – 127
20.	भारतीय निवडणुकीत प्रसार माध्यमाची भूमिका टी. एम. पाटील	128 – 131
21.	अँपल आय.एन.सी.: व्यवसाय आणि मानवशास्त्र यांच्यातील अंतर-पूर्ततेचे एक व्यष्टी अध्ययन ओंकार केने	132 – 136

22.	शिक्षक शिक्षणासाठी डिजिटल शिक्षण - एक नवीन विचारप्रवाह प्रदिप बळवंत पाटील	137 - 139
23.	माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांच्यामधील संगणक फोबिया डी. एस. बिरनाळे	140 - 142
24.	छत्रपती शाहू महाराजांचा भटक्या विमुक्त जमातींबाबतचा सामाजिक दृष्टिकोन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास संदीप कृष्णा पाटील	143 - 146
25.	संत कवि कबीर और उनके काव्य की प्रवृत्तियाँ आसमा सलीम जमादार	147 - 150
26.	संशोधनातील ग्रंथपालाची भूमिका वंदना श्रीपती पाटील	151 - 154
27.	आधुनिक काळामध्ये संस्कृत विषयाची आवश्यकता रचना सौरभ शाह	155 - 159
28.	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना विज्ञानातील अध्ययनासाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन व परिणामकारकता: एक चिकित्सक अभ्यास एस. व्ही. चांदणे आणि एस. जी. माने	160 - 162
29.	स्वातंत्र्यकालीन भारतातील कोळी संस्थानांचा परिचय नितीन तुकाराम जाधव	163 - 165
30.	आंबा घाट: एक भौगोलिक अभ्यास प्रकाश तुकाराम वाघमारे आणि तुषार तुकाराम वाघमारे	166 - 176
31.	जागतिकीकरणाचे सामाजिक न्यायावरील परिणाम शरद. वि. पाटील	177 - 188
32.	महाकाव्य 'शकुंतला' में निरूपित 'मानवाधिकार' बाबुराव कृष्णा सारंग	189 - 193
33.	मुलतानी समाज: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण मधुकर धुतुरे	194 - 196
34.	राजर्षी शाहू महाराजांची उद्योगनीती मधुकर खंडू पवार	197 - 200
35.	शाहीर ग. दि. माडगुळकर मंजिरी महेंद्र कुलकर्णी	201 - 204

36.	संशोधन अहवाल लेखन जयसिंग मारुती कांबळे	205 - 209
37.	सांगसाई मंदिर शिलालेख एस. एस. देसाई	210 - 211
38.	स्वराज्य संरक्षणातील किल्ल्यांचे महत्व ए. आर. गावकर	212 - 213
39.	हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि महिलांचे भूमिका केशव अंबादास लहाने	214 - 216
40.	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे कार्य: एक चिकित्सक अभ्यास अजय प्रभाकर पाटील	217 - 220
41.	अभिजात भाषेचा दर्जा आणि मराठी भाषा धनाजी भवाना भोसले	221 - 223
42.	पन्हाळा व मसाई पठार भूस्खलन: एक भौगोलिक अभ्यास भारती संतोष शिंदे	224 - 228
43.	रवींद्र शोभणे यांच्या 'पांढर' कादंबरीतील दुष्काळाचे वास्तव चित्रण सविता प्रशांत रोटे	229 - 234
44.	हिंदी साहित्य कि मुर्धन्य स्त्री लेखिका विक्रम सखाराम राजवर्धन	235 - 240
45.	ग्रंथालयांमध्ये आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) विशाल मोहन रोंगे	241 - 250
46.	APPRAISAL OF MAHATMA GANDHI NATIONAL RURAL EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME: A STUDY OF KARVIR TEHSIL IN KOLHAPUR DISTRICT Sandip Tukaram Patil and Sanjay Narayan Patil	251 - 259
47.	THE INDIAN CONSTITUTION AND ITS AMENDMENTS Dattu Dadasaheb Shende	260 - 262
48.	THE INDIAN BANKING SYSTEM Babasaheb Ragunath Pandarkar	263 - 267

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND MENTAL HEALTH OF FOOTBALL PLAYERS IN INDIA

Satish Pandurang Desai¹ and Swapnil Shivajirao Vidhate²

¹Department of Physical Education,
Padmashri Dr. G. G. Jadhav Mahavidyalaya, Gaganbawada

²Principal, College of Physical Education, Pune

Introduction:

Emotional intelligence, often abbreviated as EI, is the ability to recognize, understand, and manage our own emotions, as well as to comprehend and influence the emotions of others. In the context of football, a sport that is intense, highly competitive, and often laden with high-stakes pressure, emotional intelligence plays a pivotal role in shaping the mental and overall performance of players.

For football players in India, navigating the demands of the sport, coupled with societal expectations and personal aspirations, necessitates a high degree of emotional resilience and psychological well-being. Emotional intelligence encompasses several key facets: self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills. For footballers, self-awareness allows them to recognize their emotional states in high-pressure situations, while self-regulation helps in maintaining composure and focus during crucial moments of a match. Additionally, intrinsic motivation drives the athletes to continue honing their skills and striving for excellence despite setbacks. Empathy aids in understanding team dynamics and fostering a supportive environment within the squad. Social skills are critical for effective communication with teammates, coaches, and the broader community involved in the sport.

Understanding and nurturing these aspects of emotional intelligence can significantly impact the mental health of football players. It equips them with the psychological tools required to handle stress, overcome anxiety, and maintain a positive outlook, thereby fostering both individual and team success on and off the field. In India, where football is steadily gaining popularity, promoting emotional intelligence among players can greatly contribute to their holistic development and well-being.

The Importance of Mental Health for Athletes

Mental health is a crucial aspect of the overall wellbeing of athletes, often determining their performance and longevity in their respective sports. In the context of Indian football players, where the pressures of professional sports, societal expectations, and personal aspirations converge, maintaining mental health becomes even more vital. The rigorous demands of training, coupled with the highs and lows of competition, can significantly impact an athlete's mental state.

When mental health is neglected, players are at a higher risk of experiencing burnout, anxiety, depression, and other psychological issues, which can detrimentally affect their on-field performance and personal lives.

The stigma surrounding mental health in India often discourages players from seeking necessary help, leading to untreated conditions that can exacerbate over time. Thus, fostering an environment where mental health is openly discussed and prioritized is essential for the holistic development of football players. Enhanced emotional intelligence allows athletes to better manage stress, build resilience, and maintain focus under pressure, all of which are critical skills for football players navigating both their sporting careers and personal lives.

Clubs, coaches, and governing bodies need to implement structured mental health programs, ensuring regular check-ins with mental health professionals and workshops on coping strategies and emotional intelligence. Equipping athletes with the tools to address their mental health proactively will not only enhance their performance on the pitch but also contribute positively to their overall quality of life.

Emotional Intelligence and Its Impact on Performance

Emotional intelligence (EI) significantly impacts the performance of football players, particularly within the Indian sporting context. EI encompasses the ability to recognize, understand, manage, and utilize emotions effectively. For football players, possessing high levels of emotional intelligence can translate to better on-field performance, enhanced team dynamics, and improved overall mental well-being. A player with a high degree of emotional intelligence is more adept at handling the pressures inherent in competitive sports. This includes maintaining composure under stress, quickly recovering from setbacks, and staying focused amidst the chaos of a match. Such psychological resilience can crucially influence their performance, leading to more consistent and reliable contributions during games. Furthermore, emotionally intelligent players can better manage conflict, foster teamwork, and exhibit leadership qualities that elevate the entire team's cohesion and functioning.

In the Indian football scene, where cultural and societal pressures can be intense, EI plays a vital role in moderating stressors. Players who can effectively manage their emotional responses are less likely to succumb to anxiety, stress, and burnout. This psychological edge not only contributes to better performance on the field but also promotes mental health off the field, as players are equipped to balance the demands of their athletic careers with personal life challenges.

Ultimately, the nurturing of emotional intelligence within football players can lead to a more supportive and productive athletic environment, ensuring that players remain mentally and emotionally balanced, which is essential for sustained high performance.

Challenges Faced by Indian Football Players

Indian football players face numerous challenges that deeply affect their emotional intelligence and mental health. First, the glaring lack of infrastructure and facilities compared to international standards places immense pressure on athletes to excel despite inadequate

resources. This constant strain can lead to frustration and decreased morale. Financial instability is also a significant issue, as many players struggle to secure stable incomes, adding an extra layer of stress that can erode mental well-being over time.

The cultural perception of football in India further complicates matters. Unlike cricket, which enjoys overwhelming popularity and support, football often takes a back seat, leading to a lack of recognition and encouragement for budding players. This disparity can foster feelings of neglect and inadequacy, which chip away at self-esteem.

Moreover, the intense competition to secure a spot in the team and to perform consistently well can cause chronic stress and anxiety. The fear of injury and the uncertainty of career longevity compound these pressures, often leaving athletes in a state of perpetual worry. Mental health support and counseling services tailored specifically for athletes are scarce, exacerbating the struggle with anxiety, depression, and other mental health issues.

The emotional burden is immense, and without proper support systems, many players end up grappling with these challenges in isolation. This scenario not only hampers their performance on the field but also impacts their long-term well-being.

Strategies to Enhance Emotional Intelligence in Football

Developing emotional intelligence in football players in India is paramount to fostering mental health and overall performance on and off the field. One effective approach for enhancing emotional intelligence is through targeted educational programs that focus on self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills. Workshops and seminars can be designed specifically for athletes to help them understand their emotions, recognize emotional triggers, and manage stress effectively.

Incorporating mindfulness and meditation practices into their daily routine can also contribute to better emotional regulation and mental clarity. Coaches play a crucial role in this developmental process and their active involvement is essential. Training coaches to identify and address the emotional needs of players can create a supportive environment where footballers feel understood and valued. Encouraging open communication and providing constructive feedback can help athletes develop resilience and adaptability. Building a strong, positive team culture also promotes emotional wellbeing; activities that emphasize teamwork, trust-building, and mutual respect contribute to a healthy emotional environment.

Another key strategy is the implementation of mentorship programs, pairing experienced players with younger teammates to foster guidance, support, and shared learning experiences. Additionally, providing access to mental health professionals, such as sports psychologists, can offer players the necessary tools and resources to navigate emotional challenges. By integrating these strategies, the emotional intelligence and mental health of football players in India can be substantially enhanced, leading to better performance and overall well-being.

Support Systems and Resources for Mental Health in Indian Football

The mental health and emotional well-being of football players in India have gained increasing attention in recent years, catalyzing the establishment of varied support systems and

resources tailored to their needs. Recognizing the high-pressure environment athletes operate in, several football clubs and sports organizations have initiated programs to offer psychological support. Professional psychologists and counselors are often on board to provide one-on-one sessions, group therapy, and workshops focusing on stress management, resilience, and emotional regulation.

A significant part of this support network is helmed by sports bodies such as the All India Football Federation (AIFF), which has begun to integrate mental health services into their training academies and national teams. Collaborations with mental health organizations have facilitated the creation of confidential helplines and emergency support services. These steps are crucial in addressing mental health stigmas prevalent in the sporting community and ensuring that players have access to valuable resources without fear of judgment.

Youth academies have also started to implement educational programs to foster emotional intelligence, emphasizing life skills, coping mechanisms, and holistic development. By embedding mental health education within the training regimes, young athletes are better equipped to handle the emotional and psychological challenges of professional football. Together, these efforts form a multifaceted support system designed to promote mental health and emotional intelligence among football players in India.

References:

1. "The effect of resilience on emotional intelligence and life satisfaction in mountain sports technicians - INEFC. " revista-apunts.com, 30. Dec. 2023, <https://revista-apunts.com/en/effect-of-resilience-on-emotional-intelligence-and-life-satisfaction-in-mountain-sports-technicians>
2. "Emotional Intelligence in Sports: The Mental Edge for Athletes. " linkedin.com, 26. Mar. 2024, <https://www.linkedin.com/pulse/emotional-intelligence-sports-mental-edge-athletes-rahul-chatterjee-do0nc>
3. "Developing Soccer Intelligence through Futsal: A Comparative Analysis. " futsaldevelopmentprogram.com, 15. June 2024, <https://www.futsaldevelopmentprogram.com/developing-soccer-intelligence-through-futsal-a-comparative-analysis>.
4. "Impact of Psychological Factors on Athletic Performance, Motivati. " longdom. org, 17. Jan. 2024, <https://www.longdom.org/open-access/impact-of-psychological-factors-on-athletic-performance-motivation-and-wellbeing-106305.html>
5. "Emotional Intelligence and Will to Win among Male Hockey Players. " scirp. org, 18. Aug. 2014, https://www.scirp.org/html/2-1600132_49335.
6. "Mental Training of Football Players - primexaos. " primexaos.com, 12. Nov. 2023, <https://primexaos.com/mental-training-of-football-players>
7. "The Power of Emotional Intelligence in Sports | Telecoming | MONETIZATION TECHNOLOGY. " telecoming.com, 20. Sept. 2024, <https://www.telecoming.com/blog/the-power-of-emotional-intelligence-in-sports>

PHYSICAL SCIENCE EDUCATION AT HIGHER SECONDARY LEVEL

Rajendra Tukaram Tambekar and Chetana Sonkamble

Department of Education,
Shivaji University, Kolhapur.

Corresponding author E-mail: rajendra.tambekar@gmail.com, yaadni6@gmail.com

Abstract:

Physical science at the higher secondary level is essential for developing a deep understanding of the physical laws which are very important for governing the universe. This paper explores the philosophical foundations, pedagogical approaches, and evaluation practices in physics education at higher secondary level, with a focus on enhancing conceptual understanding, practical skills and problem-solving abilities. These focuses are essential for student to face the commercial examinations like MHT-CET, NEET, JEE. Student have to face these examinations after H. S. C. board examination in the field of education. By drawing from constructivist, experiential, and inquiry-based learning theories, this paper provides a conceptual framework for improving physics education at the higher secondary level. The discussion stresses the importance of practical experimentation, technology integration, and continuous assessment methods to promote critical thinking and deeper engagement among students.

Introduction:

Physical science is the branch of science. This branch attempt to find to understand the fundamental principles governing matter, energy, and the forces of nature. Physics aims to understands the nature of the universe with the help of various abstract concepts and laws, principles at the higher secondary level. It deals with energy, mass, charge, light, wave phenomenon and particle study physics education play a critical role in building a foundation for students aspiring to pursue careers in engineering, technology, and research. Despite its importance, physics is often taught in a way that focuses base remembrance of formulas and concepts, rather than fostering a deep understanding of physical phenomena through experiential learning.

This paper examines the theoretical strength of Physical science at the higher secondary level, offering a framework for curriculum design, pedagogical strategies, and assessment practices which can provide better align with the needs of modern learners.

Objectives

Objectives for this paper on Physical science at the Higher Secondary Level

1. To analyze the current pedagogical approaches of Physical science at the higher secondary level and propose strategies that focuses conceptual understanding and practical application of physics principles.

2. To explore the theoretical foundations such as Experiential Learning Theory, Constructivist Learning Theory, and Cognitive Load Theory, and examine their relevance in enhancing Physical science.
3. To highlight the importance of and problem-based and inquiry-based learning in fostering critical thinking, creativity, and problem-solving skills in students studying Physical science.
4. To evaluate the role of technology integration in physical science education, specifically the use of simulations, virtual labs, and data analysis tools to aid in the understanding of complex Physical science concepts.
5. To identify the challenges faced in physical science education, including teacher preparation skill, limitations of resource, the abstract nature of Physical science, and provide the solutions to find these issues.
6. To suggest effective assessment and evaluation practices that go beyond traditional exams, including formative assessments, project-based assessments, and practical laboratory work, to provide a more comprehensive measure of student achievement.
7. To justify for curriculum reforms that emphasize interdisciplinary learning, experiential activities, and real-world applications, preparing students for higher education and careers in science and technology.
8. To promote teacher professional development in recent modern teaching methodologies and use of technology, ensuring that educators are equipped to implement innovative strategies in Physical science.

1. Constructivist Learning Theory in Physical science

Constructivist learning theory suggests that students make and built their understanding of abstract concepts of physics by actively engaging and participating with the material. In physics, this can be provided through inquiry-based learning, where students can explore physical laws through active participate, hands-on experiments, simulations, and real-world applications. This approach contrasts with traditional lecture-based instruction, which leads to superficial learning.

For example, rather than simply teaching Linear simple harmonic motion through textbook definitions, a constructivist approach would have students observe and experiment with moving spring wooden block system, analyze the restoring forces at both right and left extreme positions, also at any position of wooden block and derive the definition and corresponding mathematical equation by themselves. This experiential engagement allows students to internalize the concepts more deeply.

2. Experiential Learning Theory (Kolb)

Kolb's experiential learning theory stresses on the importance of learning through experience. In physical science education, this involves a cycle of concrete experience, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation. Laboratory experiments,

project-based learning, and real-world problem-solving activities allow students to apply theoretical knowledge in a practical context.

For example, learning about the determination of unknown resistance using meter bridge can be significantly enhanced through hands-on experimentation with circuits, where students manipulate variables such as current, resistance, balancing length and observe the effects in real time and can realise the principle of whetstone network. This direct engagement with physical phenomena fosters a deeper understanding of abstract physics concepts like resistance.

3. Bloom's Taxonomy

In Physical science education, Bloom's Taxonomy can be applied to ensure that students move beyond simple recall of information to higher-order thinking skills like analysis, synthesis, and evaluation. Instead of focusing solely on memorizing formulas and laws, educators should design activities that encourage students to apply physics concepts to new situations, analyze experimental data, and evaluate the implications of physical laws in real-world scenarios.

For example, a higher-order task in physics like electromagnetic induction could involve students designing an experiment to test a hypothesis about the behaviour of light in different components like electric and magnetic components of electromagnetic wave, analyzing the results, and evaluating the accuracy of their predictions based on their understanding of refraction.

4. Cognitive Load Theory

Cognitive load theory emphasizes the importance of managing the amount of information presented to students at once, particularly in a subject like physics, where many concepts can be mathematically and conceptually complex. Physics educators should strive to reduce extraneous cognitive load by simplifying instructions, providing clear visual aids, and breaking down complex topics into smaller, more manageable components.

For instance, when teaching de Broglie's wavelength in quantum mechanics, a highly abstract area of physics, cognitive load can be managed by introducing core principles like momentum and Einstein's energy conservation of mass energy one at a time. Using visual representations such as wave associated with particle and wave diagrams to reinforce understanding.

Curriculum Design and Pedagogical Approaches

1. Conceptual Physics or physical science

Conceptual physics more focuses on understanding of the underlying principles of physics instead of focusing solely on mathematical problem-solving. This approach is especially useful at the higher secondary level, where students may struggle with the abstract nature of certain topics. By grounding physics concepts in real-world examples, students can better grasp the principles before delving into complex mathematical treatments.

For example, teaching about circular motion can begin with discussions about everyday experiences like motion of earth around sun, motion of moon around the earth, motion of tip of second hand, motion of an electron around the nucleus in an atom or planetary orbits before

moving into the mathematical formulation of circular motion with their essential forces like centripetal and centrifugal force.

2. Inquiry-Based Learning

Inquiry-based learning in physics encourages students to ask questions, conduct experiments, to derive the relation between different physical quantities, to differentiate between two physical concepts and explore the relationships between physical quantities. This method aligns with the scientific process, allowing students to engage in the same kinds of thinking that professional physicists use.

An inquiry-based lesson on current electricity, for example, might involve students building simple circuits like verification of Ohm's law to investigate how changing the resistance, voltage, or arrangement of components affects the flow of current through the wire, which provides to a deeper understanding of Ohm's law.

3. Technology Integration

The use of technology in physics education can significantly enhance student understanding of complex topics. Simulations, virtual labs, and data analysis tools allow students to explore physical phenomena that are otherwise difficult to observe directly. For instance, virtual simulations of particle motion can help students visualize concepts such as momentum, energy conservation, and collisions.

Additionally, tools like graphing software enable students to analyze experimental data more effectively, giving a more scientific approach to inquiry and experimentation.

4. Problem-Based Learning (PBL)

Problem-based learning is an instructional approach where students learn by solving complex, real-world problems. In physics, PBL encourages students to apply theoretical knowledge to practical situations, enhancing their critical thinking and problem-solving skills.

A PBL scenario in physics might involve students working in groups to design a sustainable energy system for a small community, using their knowledge of mechanics, statics, wave optics, electricity, and thermodynamics. This approach not only increases the students' understanding abstracts concepts of physics but also helps them see the relevance of physics in solving social challenges.

Challenges in Physics or physical science Education

1. Abstract Nature of Physics

One of the key challenges in teaching physics is its abstract nature, which can make it difficult for students to relate concepts to their everyday experiences. Concepts like quantum mechanics, relativity, flow of charge, kinetic theory of gases, heat and work inter conversion and electromagnetism often require sophisticated mathematical models that can depresses students, particularly if not properly connected or paired with concrete examples or visual aids.

To search this challenge requires the use of models, simulations, and analogies that help students to correlate and bridge the gap between abstract theory and real-world application.

2. Teachers Preparation and Professional Development

Physics teachers are facing the challenges in keeping up with advancements in both the material with abstract concept and teaching methodologies. To overcome these challenges there is need of regular professional development to equip teachers with the skills necessary to implement inquiry-based and problem-solving approaches effectively.

Teacher training programs should have to focus on innovative teaching strategies, including the use of technology in the classroom, and modern methods for enhancing a deeper conceptual understanding of physics among students.

3. Lack of Laboratory Infrastructure

Adequate laboratory infrastructure is essential and critical for effective physical science education, still many schools, particularly in under-resourced areas, there is lack the necessary equipment to carry out and performing experiments. Without access to hands-on experimentation, students miss out on opportunities to test their hypotheses and experience the physical principles they are learning about.

Addressing this issue requires investments in school laboratory facilities and the use of virtual labs to complement traditional experimentation.

Evaluation and Assessment Practices

1. Formative Assessment

In physical science education, formative assessments are most essential for measuring student progress and providing feedback that can help guide further learning. These assessments might include quizzes, concept maps, unit test, test for conduction of experiment and reflective journaling where students can explain their understanding of key concepts in their own words.

A formative assessment in a lesson on optics, for example, could involve asking students to draw ray diagrams and predict the outcomes of reflection of light on the basis of Huygens wave theory of light, with immediate feedback provided to correct misunderstandings.

2. Summative Assessment

Traditional exams, which focuses on solving of numerical and theoretical knowledge like derivation, relation between two physical quantities, distinguish, drawing of circuit diagram are still widely used in physics education. However, these assessments should be complemented by practical assessments, such as laboratory reports, projects, and presentations. This evaluate students' abilities to apply physics principles in real-world contexts.

A summative assessment on mechanics might include a project where students design and build a simple machine, explaining the physics behind their design choices and the forces involved.

3. Project-Based Assessments

To apply students' knowledge in creative and meaningful ways, project-based assessments encourage the student. In physics, students might be tasked with performing and designing an experiment, solving a real-world problem of physics, or creating a model that demonstrates a specific physical principle.

For example, students could be asked to design the banking of road and calculate the forces involved at different points along the track, using their knowledge of mechanics and forces conservation.

Conclusion:

Physical science education at the higher secondary level needs to focus on developing both conceptual understanding and practical skills. By including constructivist and experiential learning approaches, along with inquiry-based and problem-solving pedagogies, educators can foster a deeper engagement with physics. In short by applying the proper methods from mentioned above with proper learning experience to concept educator can engages the students to take deep knowledge of said concept. The use of technology and hands-on experimentation is crucial for helping students bridge the gap between abstract theory and real-world application. Moreover, continuous formative assessment and project-based evaluation can provide a more holistic measure of student understanding, preparing them for success in higher education and future careers in science and technology.

References:

1. Bransford, J. D., Brown, A. L., & Cocking, R. R. (2000). *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*. National Academy Press.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
3. Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education (MSBSHSE). (2012). *Physics Textbook for Class XI and XII*. Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research, Pune.
4. Joshi, S. (2018). Role of Technology in Enhancing Physics Education at Higher Secondary Level in Maharashtra. *International Journal of Scientific Research and Reviews*, 7(2), 230-237.
5. Sawant, M., & Pradhan, H. C. (2001). *An Interactive Approach to Teaching Physics: Lessons from Home Bhabha Centre for Science Education, Mumbai*. *Physics Education*, 36(3), 266-271
6. Patil, R. (2020). An Assessment of Physics Teaching and Learning in Higher Secondary Schools in Maharashtra. *Educational Quest: An International Journal of Education and Applied Social Science*, 11(3), 200-207
7. Hake, R. R. (1998). Interactive-engagement vs. traditional methods: A six-thousand-student survey of mechanic's test data for introductory physics courses *American Journal of Physics*, 66(1), 64-74.
8. Feynman, R. P. (1963). *The Feynman Lectures on Physics*. Addison-Wesley.

PERCEPTION OF SOCIAL MEDIA PLATFORMS AND THEIR USE IN EDUCATION: A STUDY OF KOLHAPUR DISTRICT

Sangram A. Killedar*, Tejaswini J. Parabkar,
Digvijay D. Kumbhar and Shubhangi G. Bhandigare

Shahid Virpatni Laxmi Mahavidyalaya, Titave

*Corresponding author E-mail: sangram131989@gamil.com

Abstract:

This study explores the pivotal role and far-reaching impact of social media platforms in shaping the educational experiences of female students in Kolhapur District. It delves into the students' awareness, usage patterns, and preferences regarding various social networking tools, specifically in the context of academic activities. By analyzing how these platforms are utilized for information access, collaboration, and learning enhancement, the research assesses their potential to revolutionize traditional learning environments, foster engagement, and improve educational outcomes. The study also highlights both the benefits and challenges associated with integrating social media into the academic framework.

Keywords: Social Media, Higher Education, Social Networking Tools

Introduction:

Social media has evolved into a vital element in modern education, transforming the way students and educators interact, share knowledge, and collaborate. With platforms such as WhatsApp, YouTube, and Google Classroom, students now have access to a diverse array of tools that support both formal and informal learning. These platforms provide opportunities for real-time communication, access to vast educational content, and the creation of virtual learning communities that transcend geographical barriers. This paper delves into the role of social media in education, specifically examining the level of awareness and engagement among female students. It explores how these students utilize various social networking tools to enhance their academic experience, from accessing study materials to participating in discussions with peers and instructors.

The research further evaluates the degree to which social media platforms are embedded in academic activities, emphasizing their ability to streamline information flow and foster collaboration. By offering quick and easy access to updated educational content, social media plays a key role in bridging gaps in traditional learning methods, making education more dynamic and accessible. The paper highlights the relevance of these platforms in promoting a participatory learning environment, where students not only consume information but actively contribute to the learning process. It also addresses the broader implications of social media in education, including its potential to democratize learning, encourage continuous engagement, and provide students with the digital literacy skills necessary for success in today's increasingly connected world.

Significance of the Study

Understanding students' level of social media awareness is essential for fully harnessing the educational power of these platforms. Social media tools like Instagram, LinkedIn, and educational forums provide students with opportunities to engage with a wealth of information in real time, making learning more flexible and accessible. This study explores the extent to which female students are aware of and utilize these platforms for academic purposes, highlighting how such awareness directly influences their ability to engage in collaborative learning. By understanding which platforms students are familiar with and how they use them, educators and institutions can tailor their strategies to better meet the students' needs and optimize educational outcomes.

The study underscores the critical role that proficiency in social media tools plays in today's academic environment. As these platforms facilitate instant access to a broad spectrum of resources, students are able to enhance their learning experiences by staying updated with the latest information in their field of study. Beyond information access, social media fosters collaboration among students, educators, and academic institutions, enabling more interactive and participatory learning environments. The ability to effectively navigate these platforms has become a fundamental skill, essential for academic success, as it opens doors to diverse educational resources, online learning communities, and peer-to-peer support systems that enrich the overall educational experience.

Objectives of the Study

1. To assess the awareness of social media among female students in Kolhapur District.
2. To identify the most commonly used social media platforms among students.
3. To evaluate the role of social media in enhancing academic and learning activities.
4. To measure the impact of social media on academic performance and learning outcomes.
5. To explore how social media can influence students' academic experiences.

Research Methodology

This study utilized a survey methodology, employing a structured questionnaire as the primary tool for data collection. The questionnaire was designed to capture various aspects of social media awareness, usage patterns, and its role in academic activities among students. A total of 250 students from Kolhapur district were initially approached for participation. The researchers ensured a diverse representation of students across different academic years and disciplines, making the sample reflective of the broader student population.

Out of the 250 students approached, 236 provided valid and complete responses, resulting in a 94.4% response rate. These 236 responses were rigorously analyzed to draw meaningful conclusions about the students' awareness and usage of social media for educational purposes. The data collected was systematically processed, allowing the researchers to explore trends in social media engagement and its potential impact on learning and collaboration within the academic setting.

The use of a structured questionnaire enabled a quantitative analysis of the findings, while the high response rate ensured the reliability and generalizability of the results. This approach provided clear insights into the extent to which students use social networking tools in their academic pursuits and how these platforms contribute to enhancing their learning experiences.

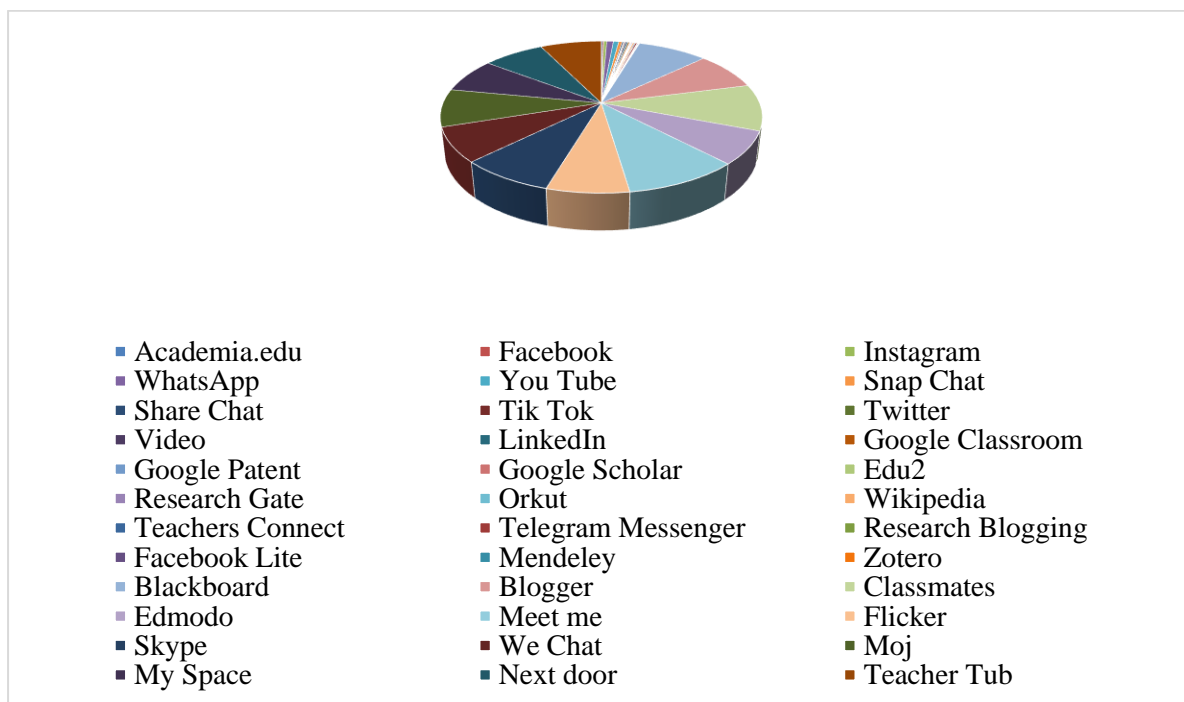
Scope of the Study

The scope of this study is confined to female students within the Kolhapur district, specifically aiming to understand their usage of social media for educational purposes. The survey was designed to capture insights into how these students engage with various social media platforms to enhance their academic experiences, access information, and collaborate with peers and educators. By focusing on this demographic, the study provides a focused analysis of the role social media plays in supporting the educational activities of female students in this region.

Data Analysis

The following data highlights key findings from the survey regarding social media usage:

❖ **Awareness of Social Media**

Awareness of social media			
Very Good	Good	Poor	Very Poor
62 (26. 3%)	172 (72. 9%)	1 (0. 4%)	1 (0. 4%)

❖ **Social Media Plays an Important Role in Your Academic and Learning Activities**

Level of Respond	Students Respond on Role of Academic and Learning Activities
Very Good	62 (26. 3%)
Good	172 (72. 9%)
Poor	1 (0. 4%)
Very Poor	1 (0. 4%)

❖ **Social Media Sometimes Provide Wrong / Non-Authentic Information**

Sr. No	Particulars	Percentage
1	Yes	125 (53%)
2	No	43 (18. 2%)
3	Maybe	68 (28. 8%)

❖ **Impact of Social Media tools on learning**

Sr. No	Particulars	Responded	Percentage
1	Yes	187	79. 2%
2	No	49	20. 8%
	Total	236	100%

❖ **Use of Social Media regularly**

Sr. No	Particulars	Responded	Percentage
1	Yes	196	83. 1%
2	No	40	16. 9%
	Total	236	100%

❖ **ICT device for access and use social media**

Sr. No	Particulars	Responded	Percentage
1	Computer	60	25. 4%
2	Mobile	229	97%
3	Laptop	40	16. 9%
4	iPod	5	2. 1%
5	Tablet	6	2. 5%

❖ **Place of use of social media**

Sr. No	Particulars	Responded	Percentage
1	Home	223	94.5%
2	College	140	59.3%
3	Department	40	16.9%
4	Canteen	23	9.7%
5	Hostel	26	11%
6	Laboratory	27	11.4%
7	Library	25	10.6%
8	Computer Lab	54	22.9%
9	Internet Cafe	31	13.1%

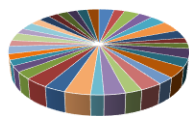
❖ **How regularly do you use social media**

Sr. No	Particulars	No of Responded Students	Percentage
1	Daily	192	81.4%
2	Weekly	24	10.2%
3	Monthly	2	0.8%
4	Rarely	18	7.6%
	Total	236	100%

❖ **How many hours spend per day on use of social media**

Sr. No	Particulars	No of Responded Students	Percentage
1	30 Minutes	37	15.7%
2	Less than 1hour	68	28.8%
3	1-2 hour	93	39.4%
4	1-5 hour	13	5.5%
5	More than 5 hour	5	2.1%
6	Always use	9	3.8%
7	Rarely	11	4.7%
	Total	236	100%

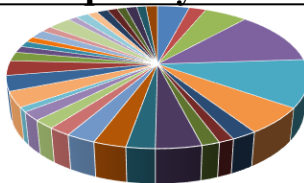
Occasionally Used

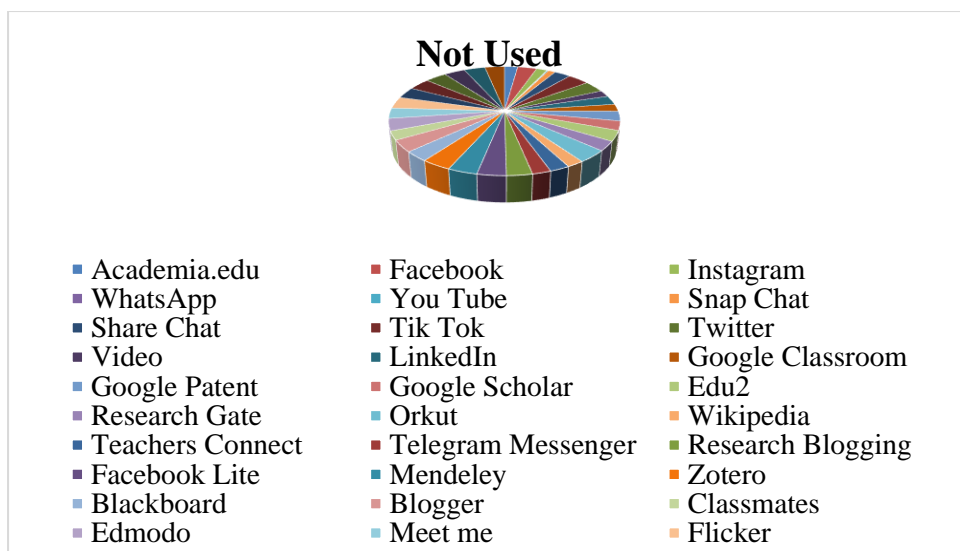
■ Academia.edu	■ Facebook	■ Instagram
■ WhatsApp	■ You Tube	■ Snap Chat
■ Share Chat	■ Tik Tok	■ Twitter
■ Video	■ LinkedIn	■ Google Classroom
■ Google Patent	■ Google Scholar	■ Edu2
■ Research Gate	■ Orkut	■ Wikipedia
■ Teachers Connect	■ Telegram Messenger	■ Research Blogging
■ Facebook Lite	■ Mendeley	■ Zotero
■ Blackboard	■ Blogger	■ Classmates
■ Edmodo	■ Meet me	■ Flickr
■ Skype	■ We Chat	■ Moj

❖ Mostly used Social Media

Frequently used

■ Academia.edu	■ Facebook	■ Instagram
■ WhatsApp	■ You Tube	■ Snap Chat
■ Share Chat	■ Tik Tok	■ Twitter
■ Video	■ LinkedIn	■ Google Classroom
■ Google Patent	■ Google Scholar	■ Edu2
■ Research Gate	■ Orkut	■ Wikipedia
■ Teachers Connect	■ Telegram Messenger	■ Research Blogging
■ Facebook Lite	■ Mendeley	■ Zotero
■ Blackboard	■ Blogger	■ Classmates
■ Edmodo	■ Meet me	■ Flickr
■ Skype	■ We Chat	■ Moj
■ My Space	■ Next door	■ Teacher Tub

Findings:

1. High Awareness: Students exhibited a remarkable level of awareness regarding various social media platforms, demonstrating active engagement with these tools. Notably, WhatsApp and YouTube emerged as the most frequently utilized platforms for educational purposes, enabling students to share resources, discuss topics, and access a wide range of instructional content.

2. Positive Academic Impact: A significant proportion of students reported that their academic experiences were positively influenced by social media. They highlighted how these platforms facilitated easier access to a wealth of information, fostered collaborative learning environments, and enhanced communication with peers and instructors, ultimately enriching their educational journey.

3. Mobile-First Access: The overwhelming majority of students accessed social media primarily through their mobile devices, underscoring the importance of mobile-optimized educational content. This trend indicates a critical need for educational institutions to develop resources and materials that are accessible and user-friendly on mobile platforms, ensuring that students can engage with content anytime and anywhere.

Suggestions

To better integrate social media in education, the following recommendations are proposed:

- **Educational Use of social media:** Institutions should actively promote the use of social media for disseminating academic information, encouraging discussions, and providing access to resources.
- **Training and Awareness:** Conduct workshops to train students in the effective use of social networking tools for academic purposes.
- **Digital Literacy Programs:** Implement programs to enhance digital literacy, ensuring that students can critically evaluate the quality and authenticity of information on social media platforms.

Conclusion:

The study concludes that social media occupies a central and influential role in shaping the academic environment for female students. When leveraged appropriately, these platforms offer a wealth of opportunities that can significantly enrich learning experiences. Through targeted guidance and support, social media can facilitate collaborative interactions among students, enabling them to engage in meaningful discussions, share diverse perspectives, and work together on projects. Moreover, these platforms enhance access to a vast array of educational resources, making it easier for students to find relevant information, connect with experts, and participate in online learning communities. Overall, with the right strategies in place, social media has the potential to transform the academic landscape for female students, fostering a more dynamic and interconnected educational experience.

References:

1. Killedar, S. A., & Bansode, N. N. (2022). Use of Social Networking Site Tools for Providing Information Services to Persons with Disabilities (Divyangjan). *International Journal of Advance and Applied Research*, 10 (1), 580-589.
2. Londhe, S. R., & Bilawar, P. B. (2023). Use of Social Media: A Case Study of Pharmacy Students. In *Revamping Libraries In Modern Era*, 364-377.
3. Londhe, S. R., & Bilawar, P. B. (2023). Perception and Utilization of Social Media by Inter-Disciplinary Studies (IDS) Faculties of Shivaji University Kolhapur: A Study. *Knowledge Librarian*, 10 (04), 22-38.
4. Junco, R., Heiberger, G., & Loken, E. (2011). The effect of Twitter on college student engagement and grades. *Journal of Computer Assisted Learning*, 27 (2), 119-132.
5. Greenhow, C., & Lewin, C. (2016). Social media and education: reconceptualizing the boundaries of formal and informal learning. *Learning, Media and Technology*, 41 (1), 6-30.
6. Kumbhar, D. (2022). Impact of Social Media Advertisement on Users Buying Behavior with Special Emphasis on Maharashtra. *RESEARCH HUB International Multidisciplinary Research Journal*, 9 (1), 20–27. <https://doi.org/10.53573/rhimrj.2022.v09i01.004>

A STUDY OF SURROGATE ADVERTISEMENT IN INDIA

Rohini Salunkhe-Chavan* and Nisha Pawar

Department of Journalism and Communication

Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)

*Corresponding author E-mail: - rohinishalunkhe1310@gmail.com

Abstract:

Advertisement plays an important role in day-to-day life. Many people's opinions are influenced by advertisements in society. However, some advertisements are misleading, promoting unhealthy products such as tobacco and alcohol. Although these products are directly banned by the government, many companies continue to campaign and advertise them through "surrogate advertisements. This research focuses on the topic of surrogate advertisements, as a significant number of ads promote banned products by using film stars and cricketers to introduce these products under the guise of another product. Such advertisements directly impact target audiences, particularly teenagers, leading to unfair practices. Film stars and cricketers, who are role models for many, end up misleading their audience. Today, the number of people consuming tobacco and alcohol has increased, causing harm to society. This paper examines brands like Kingfisher, Vimal Pan, and cigarette companies. Looking back 20 years, advertising was limited to mediums like Newspapers, Radio, and Television. However, the situation has changed with the emergence of Social and Digital platforms. Digital platforms have a direct impact on society, yet there are no stringent rules and regulations governing them. Some regulatory bodies, such as ASCI, BCCC, and GAMA have been appointed to control advertisements on television, but similar regulations for digital media remain lacking.

Keywords: Surrogate Advertisement, Society, Media, Tobacco & Alcohol

1. Introduction

Advertisement is a part of our daily lives and effectively conveys information about various products. Research is a scientific process used to gather new information related to numerous issues in society. Marketing involves strategies designed to reach target audiences and promote products effectively. According to American Marketing Association (AMA) official definition of "Marketing Research is the function that links consumer, customer, and public tool marketer through information: information used to identify and define marketing opportunities and problems; generate, refine and evaluate marketing actions; monitor marketing performance; and improve understanding of marketing as a process. Marketing research specifies the information required to address these issues, design the method of collecting information, manages and implements the data collection process, analyses and communicates the findings and their implications."

Advertising has multiple roles it is not only used by firms to create awareness among customers for their products and services but also as a tool to build a strong image for brands by dramatizing and presenting their products and services in such a way as to attract customers attention.

1.1 Source of Surrogate Advertisement

Surrogate Advertisements gained popularity in the United Kingdom (UK). After British Housewives strongly protested against Liquor advertisements that they believed were “luring” away their husbands. In response, the liquor industry found a workaround Surrogate advertisements for cocktail mixers, fruit Juices and Soda water using the brand names of popular liquors.

1.2 Surrogate Advertisement in India

Surrogate Advertisement in India began in the mid1990s after the Cable Television Networks Act 1995 banned direct advertisements for liquor, tobacco and cigarettes. The Government’s goal was reducing the influence of these advertisements on the public and Negative effects of the products themselves. Surrogate advertising is a way for companies to promote products that are banned or prohibited by the Government by advertising them under a different name. The idea is to create a connection between the Two products in the minds of Consumers.

3. Literature Review

- Further literature review has been used for the research paper
- Viraj Chavan, August (2022), in his Research Paper entitled “A Study on Surrogate Advertising Strategies Adopted by Selected Companies in India”, The study also demonstrates how companies can adopt new marketing strategies as successful approaches for promoting their banned products. It explains different strategies for surrogate advertising, along with the opportunities and challenges associated with marketing banned products. While these new trends pose health risks for new customers and raise concerns regarding public health, independent advertising has proven to be a powerful and effective method for selling banned products today.
- Varalakshmi. T January (2013), in her research paper entitled “The Powerful Research on a Specific Advertising: Pioneering Process” It analysed the size of the ads that were replaced and investigated their impact on consumers. This included their direct impact on consumers' decisions to purchase banned products as well as their direct impact on companies.
- Avadhesh Vyas (2017) in his article entitled with Surrogate advertisement on television “An Analysis with Special reference to Indian Youth” The surrogate advertisement of products like pan masala, tobacco, liquor, and cigarettes has reached significant levels. Various types of advertisements on television and digital media are memorable because they always appeal to the desire for a better lifestyle.
- Radhika Wadhwa, December(2023), In her research paper, “Effects of Surrogate advertising with reference to Liquor Industry” The focus is on the liquor industry. The Indian government has directly banned these products, yet their advertisements continue to appear under rebrands like soda and water. The Ministry of Information and Broadcasting has established regulatory bodies to control this, but film stars still promote such advertisements.

4. Objectives of The Research

- To Understand the concept of Surrogate Advertisement.

- To Study the Impact of Surrogate Advertisement on the Company Brands.
- To Examine how surrogate advertising used as a strategy for a brand extension to overcome the legal barriers.

5. Hypothesis of Research

- Surrogate ads have a direct impact on customers in society.
- Banned products often receive more exposure through surrogate ads.
- The government takes action against such brands for harming society, but surrogate advertisements are still seen, read, and heard in the media repeatedly.

6. Research Methodology

This research is based on content analysis. For this study, secondary data was used, including research papers, articles, books, blogs, websites, television ads, and online advertisements. This research paper focuses on companies that have used surrogate ads to increase productivity.

7. Statement of The Problem

“A STUDY OF SURROGATE ADVERTISEMENT IN INDIA” this Paper focus on the problem of banned product which are badly effect on the Society.

8. 1: Secondary Data Analysis

According to the inferences drawn from several surveys and interviews in India, 42 out of 50 people can understand the actual liquor or cigarette product advertised.

Table 1: Alcohol Surrogate Advertisement

Product Category	Brands	Surrogate
Alcohol Category	Kingfisher	Sponsored the Indian Premier League cricket tournament
	Bacardi	Launched a campaign called "Champions Drink Responsibly" to promote responsible drinking
	Bagpiper	Launched a "Music CDs" campaign to promote their whiskey brand
	Royal Challenge	Launched a "Yaaron Ki Yaari" campaign featuring a song and music video with popular Indian celebrities
	Imperial Blue	Launched a "Men Will Be Men" campaign that was marketed under Imperial Blue Superhits Music CDs
	Haywards 5000	Launched an entrepreneurship program called Hausla Buland Academy
	Absolut	Launched a creative competition for people around the world
	Dewar's	Launched a campaign called The Doers Club featuring stand-up comedians
	McDowell's	Launched a soda under the same name as their liquor brand

The table shows banned products launched under the guise of water, soda, music CDs, tournaments, and competitions to promote the products. Alcohol brands like McDowell's, Kingfisher, Bagpiper, and Royal Challenge have a significant impact on customers.

Table 2: Tobacco Surrogate Advertisement

Product Category	Brands	Surrogate
Tobacco Category	Manikchand	Filmfare Awards
	Rajanigandha	Pan Masala
	Pan Parag	Pan Masala
	Goa Gutka	Pan Masala

According to the above table, in the tobacco category, tobacco products are banned by the government, yet they are still marketed under products like kesar pan masala, such as Rajnigandha, Pan Parag, and Manikchand.

Table 3: Cigarettes Surrogate Advertisement

Product Category	Brands	Surrogate
Cigarettes Category	Gold Flake	Tennis Tournaments
	Red and White Cigarettes	Bravery award ceremony
	Four Square white	Water rafting & Gliding
	Charms	Audiocassettes and CD's

Cigarette products are prohibited by the government, but they still target their customers through ceremonies, music CDs, and other tournaments.

8. 2: Some Acts and Regulation for Surrogate Advertisement

Sr. No.	Acts and Regulations	Penalties and Guideline
1.	The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act (NDPS), 1985	Though primarily targeting narcotics, it includes provisions to restrict their indirect promotion.
2.	The Advertising Standards Council of India (ASCI)	<ul style="list-style-type: none"> • Self-Regulatory Guidelines: The ASCI code prohibits advertisements that use surrogate methods to indirectly promote banned products. • Clause 6. 4: States that ads should not use product extensions to promote restricted items if the two are not clearly differentiated.
3.	The Cable Television Networks (Regulation) Act, 1995	<ul style="list-style-type: none"> • Advertising Code: Under Rule 7 of the Advertising Code, advertisements that promote directly or indirectly a product harmful to health, such as tobacco or

		<p>alcohol, are prohibited.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Guidelines: Ads should not circumvent this rule by promoting a "surrogate" product.
4.	The Cigarettes and Other Tobacco Products Act (COTPA), 2003	<ul style="list-style-type: none"> • Scope: Prohibits all forms of direct and indirect advertising of tobacco products. • Section 5: Specifically bans surrogate advertising by disallowing promotions under the pretext of unrelated products like T-shirts, stationery, or water bottles. • Penalties: Includes fines and other legal consequences for violators.
5.	The Consumer Protection Act, 2019	<ul style="list-style-type: none"> • Misleading Advertisements: Defines and penalizes advertisements that deceive consumers, which includes surrogate advertising. • Central Consumer Protection Authority (CCPA): Has the power to investigate and penalize such practices.
6.	Excise Laws in States	Individual states have excise laws regulating the advertising of liquor and other harmful substances. These often ban promotional activities, including sponsorships, that indirectly promote the product.

Advertisements are a means of exchanging information that help to address deceptive and incomplete messaging. However, alcohol and tobacco products are often promoted through advertising. It is believed that regulating advertising naturally leads to a decline in human purchasing patterns. It is important to note that alcohol and tobacco ads do not highlight positive or beneficial effects of consumption because such effects do not exist. Instead, they lure customers by marketing their products as status symbols. These advertisements attempt to associate 'social status' with the consumption of alcohol or tobacco. Typically, they use celebrities to appeal to high-profile individuals in the community. To counter this, the government has implemented rules and regulations to prevent misleading advertising and promote the prohibition of banned products.

Conclusion:

The current research paper focuses on surrogate advertising because a large number of people in society are exposed to television, radio, newspapers, and outdoor advertisements, recognizing products marketed under new brands. We understand both the advantages and

disadvantages of such advertisements. Today's lifestyle has changed significantly. Many people aspire to live like their idols and imitate them, forgetting that celebrities are paid to promote these advertisements. This raises concerns about the impact on the environment and promotes unhealthy lifestyles among target customers. Despite the fact that these trends are harmful to new customers and raise public health concerns, independent advertising has proven to be a powerful and effective method for selling banned products today. Ultimately, it is up to us to decide whether to accept or reject such advertisements, as the choice is entirely ours.

References:

1. Arihant, (2021-2022), Mass Communication and Journalism, Pg. 152-179
2. Chavan, Viraj. (2022). A Study On Surrogate advertising strategies adopted by selected Companies in India, Journal of Emerging Technologies And Innovative Research (JETIR)
3. Mehta, Pradeep S. (2003). Surrogate Advertising-Needed a Spirited attack The Hindu Business Line
4. Panda, B. (2010). Surrogate Advertisements: India's Response Towards International
5. T. Varalakshmi, (2013). An Empirical Study On Surrogate Advertising A Pioneering Trend. Vol. 2.
6. Vyas, Avadhesh. (2017). Surrogate Advertisement on Television An Analysis with Special reference to Indian Youth, Vol. 4.
7. Wadhera, Radhika. (2023). Effect of Surrogate Advertising with reference to Liquor Industry, Poonam Shodh Rachna
8. <https://visionias.in/current-affairs/monthly-magazine/2024-09-12/polity-and-governance/surrogate-advertisements>
9. <https://www.marketingmonk.so/p/surrogate-advertising-india-strategies-challenges-ethical-considerations>
10. <https://youtu.be/s1mEsDRg65A?si=ejQF3dC9tNUq1K>
11. https://youtu.be/HPG93ivLeLM?si=_00JqXr3cpYgntd4

ICT TOOLS: A KEY OF COLLABORATIVE LEARNING

Niranjan Sakharam Rajput and Poonam Sakharam Rajput

Department of Sociology,
Shivaji University, Kolhapur

Corresponding author E-mail: rajputpoonam7327@gmail.com, 99niranjanr@gmail.com

Abstract:

Collaborative learning is a teaching strategy in which students work in groups to learn and solve problems. It can be utilized in various contexts, including in-person, online, and hybrid. Incorporating information and communication technology (ICT) tools into education has transformed collaborative learning, providing new ways to enhance student engagement and learning outcomes. This paper explores the role of various ICT tools in facilitating cooperative learning among students, such as collaborative tools, online communication platforms, and virtual learning environments. This study examines how these ICT tools impact communication, collaboration, and knowledge construction within diverse learning contexts. The paper also addresses the challenges of applying ICT in collaborative contexts, such as technology inequities, digital literacy, and the need for effective pedagogical initiatives. The findings show that ICT tools significantly improve collaborative learning by encouraging participation, raising peer-to-peer connections, and offering real-time feedback and resource sharing. This study contributes to understanding how various aspects of collaborative learning produce a dynamic educational environment that promotes critical thinking, active engagement, and the development of essential social and cognitive skills by identifying and utilizing these aspects of ICT tools teachers may build effective collaborative learning environments that improve student learning and engagement

Keywords: ICT Tools, Collaborative Learning.

Introduction:

Collaborative learning is a student-centered approach that encourages active involvement, shared accountability, and teamwork. Students learn important academic, social, and professional skills while also improving their mastery of the subject through peer engagement and knowledge exchange. It is a very effective strategy that simulates real-world collaborative processes, helping students to face future challenges in a diverse environment Collaborative learning is a group of teachers and students where they work together to join intellectual efforts. Students work in groups of two or more people trying to seek understanding, solutions, or creating something new together.

Collaborative learning is a dynamic and versatile educational technique that extends beyond simply working in groups. It deeply emphasizes interaction, collaborative problem-solving, and active engagement with content, offering a learning environment in which learners can jointly develop knowledge. Collaborative learning is a powerful and versatile strategy that

provides several benefits in a variety of circumstances. It prepares students for academic success as well as professional challenges by promoting communication, collaboration, and critical thinking.

Collaborative learning is a method of education in which a group of students tries to learn something together through group projects, assignments, etc. This method allows students to learn from others' skills and resources. Collaborative learning is an instructional methodology that involves student groups solving problems, completing tasks, or making products collaboratively. collaborative learning develops a social setting where students can interact with one another. The concept of collaborative learning encourages students to actively participate in the processing of new material through group efforts rather than using memorization approaches for studying. Instead of working individually, students can defend their positions, reinterpret new ideas, grasp other people's points of view, and get a greater understanding of a subject.

However, it requires careful implementation of this strategy to ensure that all group members benefit from the experience and that challenges such as unequal participation or group conflicts are handled properly. With technological improvements, collaborative learning is becoming more accessible and diversified, providing new opportunities for learners worldwide. the study underscores the importance of ICT in enhancing collaborative learning and calls for a proactive approach to its integration in educational settings. As technology continues to evolve, it will be imperative for educators to stay informed and adaptable, ensuring that collaborative learning remains a powerful and effective strategy for student success.

Objectives of the study

1. To study the concept, theoretical foundation, and challenges in collaborative learning.
2. To study the different ICT tools for collaborative learning.
3. To study the key advantages of ICT tools.

Research Methodology

The current study is based on secondary data. this data was collected from internet sources. data has been examined and a conclusion has been drawn from it.

Theoretical Foundations of Collaborative Learning:

Collaborative learning is based on a variety of educational philosophies, such as:

- ✚ **Vygotsky's Social Constructivism Theory:** theory highlights the social nature of learning. Knowledge is built through interaction with others, and students grow cognitively by engaging in debate and cooperative problem-solving.
- ✚ **Piaget's Cognitive Development Theory:** Collaborative learning suggests that cognitive development occurs through peer interaction and exploration, promoting critical thinking and challenging existing beliefs.
- ✚ **Bandura's Social Learning Theory:** this theory suggests that collaborative learning environments depend on observation, imitation, and modeling to facilitate learning.

Challenges in Collaborative Learning

- Unequal Participation

- Group Conflict
- Dependency on High-Performing Students
- Assessment Difficulties

ICT Tools for Collaboration:

1) Sticky Notes: Sticky notes are small pieces of paper that have an adhesive strip on the back, which enables them to adhere to surfaces without leaving any residue. Sticky notes are an effective way to organize thoughts, tasks, and information. Whether used for reminders, organization, brainstorming, colour coding, communication, and educational application they are a great tool to boost productivity and creativity.

2) Concept Mapping: It is a diagrammatic tool that represents relationships between ideas. It consists of concepts or nodes connected by lines with labels that indicate their relationship. It is a hierarchical structure with cross-links that provide detailed information and are useful for illustrating relationships and precise connections. It helps students to understand complex subjects by visualizing connections.

3) Mind Mapping: It is a visual representation of thoughts that begins with a basic concept and expands to related topics. It is used to simplify ideas and themes. It is most suited for brainstorming and creative thinking.

4) Email (Electronic Mail): It is a technique of transmitting messages electronically via the Internet. It allows users to send & receive messages, documents, and files nearly instantly. It facilitates quick and efficient communication between individuals and groups.

5) Chat: It refers to a real-time textual conversation between two or more people. It can take various forms, including personal conversations or group discussions, and is facilitated through digital platforms. There are various types of chat like text chat, video chat, voice chat, and Chatbots. It allows for real-time text communication. It is online spaces where multiple users can engage in audio and video conversations. Platforms like Slack or Microsoft Teams to facilitate workplace communication and discussions.

6) Web Conferencing: It is a technology that enables individuals or groups to communicate and collaborate in real-time via the Internet. It combines audio, video, and, screen sharing to facilitate discussions, presentations, and meetings without the need for physical attendance. Video Conferencing, Webinars, Virtual Meetings, and Online Training Sessions are the types of web conferencing. It allows participants to join from anywhere with an Internet connection. Allows for easy documentation of meetings through recordings. It also facilitates real-time collaboration among group members and is essential for online classes, lectures, student-faculty interactions, and maintaining remote communication and collaboration. Its cost-effectiveness, flexibility, and accessibility nature make it a valuable tool for educators.

7) Wiki: It is a collaborative web application that enables users to create, modify, edit, and organize content collectively. The best-known example is Wikipedia. Wikis represent a powerful tool for collective content creation and knowledge sharing. Multiple users can edit and contribute to the data simultaneously, fostering collective knowledge building. It allows users to share

knowledge and teamwork across geographical borders. Their flexibility, accessibility, and editability enable users to create rapid content and quick updates.

8) Streaming Media: It is multimedia content—such as audio, video, and live broadcasts—that is provided over the Internet in real time. Unlike traditional media, which must be completely downloaded before playback, streaming allows viewers to start watching or listening virtually instantly.

9) A Learning Management System (LMS): It is a software platform or application designed to deliver, manage, and track educational or training programs. LMS platforms are widely utilized for training in educational institutions and corporate environments. They serve as a central hub for instructors, students, and administrators to interact with course materials, monitor progress, and evaluate performance. It enables teachers to publish, organize, and deliver educational materials like videos, presentations, quizzes, and assignments. It allows users to create, manage, and organize courses, such as lesson plans, and modules. It provides tools for producing tests, quizzes, and assignments, as well as automated grading and feedback for students. It aids in measuring user progression and performance indicators. It provides discussion boards, messaging systems, and video conferencing to help students and instructors communicate and collaborate more effectively.

10) A Virtual Classroom: It is an online learning environment that simulates a real classroom, allowing teachers and students to conduct live, interactive sessions over the Internet. Unlike traditional LMS, which offer asynchronous learning, virtual classrooms often emphasize real-time, synchronous learning. It enables instructors and students to communicate face-to-face in real-time. Educators can use a digital whiteboard to explain topics, draw diagrams, and illustrate key points, while Screen Sharing allows for the presentation of slides, documents, and movies.

Key Advantages of ICT Tools

The use of ICT in collaborative learning has numerous benefits, including improved learning outcomes and more effective teamwork among students or professionals. Barrier in geographical location, these tools promote communication, resource sharing, and knowledge building. Here are the main key benefits,

- **Enhanced Communication**

ICT tools like instant messaging, video conferencing (e. g., Zoom, Microsoft Teams), and forums enable learners to communicate efficiently in real time. This encourages greater collaboration among learners, even if they are in distant geographical places. Synchronous communication enables real-time contact via chat, voice, or video calls. Asynchronous communication like E-mails and discussion boards enables learners to engage at their own speed.

- **Anytime, Anywhere Access**

ICT tools such as cloud-based storage (Google Drive, OneDrive) and learning management systems (Moodle) allow students to access educational materials anywhere and at any time. Learners can interact with one another and access content from anywhere at any time.

- **Multimedia Integration**

ICT tools enable the user to incorporate a variety of elements, including audio, videos, presentations, podcasts, and interactive simulations.

- **Fostering Creativity and Innovation Environment**

ICT technologies frequently give a variety of media and creative platforms (e. g., Canva, Prezi, or video editing software) that enable students to think beyond the box. These tools encourage collaborative creativity and enable students to communicate their ideas engaging and visually stimulatingly.

- **Immediate Feedback and Assessment**

Instructors and students can provide instant feedback with ICT technologies, such as comments, suggestions, and automated evaluations. This enhances the learning process by allowing students to make real-time corrections and adjustments based on feedback.

- **Promoting Critical Thinking and Problem-Solving Skills**

Collaborative learning includes group discussions, problem-solving tasks, and decision-making processes. Platforms such as wikis and discussion boards enable students to collaborate to solve complex challenges. and promotes higher-order thinking skills by analyzing evaluating, and synthesizing information during the learning process.

- **Cross-Cultural Collaboration and Diverse Viewpoints**

ICT tools enable learners to collaborate on projects, share perspectives, and learn from each other's cultures and experiences from all over the world. This worldwide exposure can help students develop cultural awareness and extend their ideas.

- **Increased Motivation and Engagement**

Interactive learning tools, such as quizzes, multimedia, and gamification, enhance learning experience engagement and Collaborative achievement lead to increased motivation of students.

- **Promotes A Deeper Understanding of The Subject Matter**

Students are exposed to a variety of perspectives, interpretations, and explanations when they work in groups. This collective knowledge exchange fosters a more comprehensive understanding of concepts.

- **Develop Communication and Interpersonal Skills.**

Collaborative learning helps students improve their communication abilities, such as listening, clearly explaining their opinions, and providing and receiving feedback. It also develops interpersonal skills such as empathy, cooperation, and resolution of conflicts.

- **Promotes Lifelong learning and Independence.**

Collaborative learning teaches students how to learn from each other, ask relevant questions, and seek out additional resources. These abilities are essential for becoming independent, lifelong learners.

- **Promotes Active learning.**

Collaborative learning transforms students from passive consumers of information to active learners. Students become more engaged and take responsibility for their learning when they participate in discussions, problem-solving, and peer teaching.

- **Promotes Social Interaction:**

Collaborative learning improves social relationships, student engagement, and promotes a sense of community.

How to Facilitate Effective Collaborative Learning in Class

- Planning and Preparation
- Introduction to Collaborative Learning
- Set Ground Rules and Norms
- Explain Task & Provide Resources
- Monitor & Facilitate the Collaborative Process
- Encourage Active Participation
- Foster Conflict Resolution Skills
- Facilitate Group Presentations or Output
- Evaluate Group and Individual Contributions
- Reflection and Feedback
- Continuous Improvement

Conclusion:

Collaborative learning is a pedagogical strategy in which students work in groups to attain a common goal for learning. It emphasizes interaction, teamwork, and shared responsibility, resulting in a better comprehension of the subject. It promotes deeper comprehension, boosts student involvement, promotes inclusion, and prepares students for the demands of today's workplace. Collaborative learning also helps students in their holistic development. Educators can ensure that students benefit from collaborative learning by forming diverse groups, allocating tasks, utilizing technology, fostering accountability, and including reflection and feedback. These tactics not only help students gain subject-specific knowledge, but also build vital communication, teamwork, and problem-solving abilities, all of which are required for success in both academic and professional settings. The incorporation of ICT tools into collaborative learning environments has proven to be a transforming approach in modern education. This research paper discusses how ICT tools enhance communication, collaboration, and active participation among students, leading to better learning results. However, the successful use of ICT resources in collaborative learning necessitates careful consideration of various elements, including access to technology, digital literacy, and proper pedagogical practices.

References:

1. Chai, C. S., & Tan, S. C. (2010). Collaborative learning and ICT. In C. S. Chai & Q. Y. Wang (Eds.), *ICT for self-directed and collaborative learning* (pp. 52-69). Singapore:

- Pearson/Prentice Hall. 24 Sep 2024, Retrieved from http://cogtools.weebly.com/uploads/6/9/3/8/69389575/04_collaborative_learning_280409.pdf
2. Commonwealth Educational Media Centre for Asia and Krishna Kanta Handiqui State Open University (2021) 25 Sep 2024 Retrieved <https://www.cemca.org/ckfinder/userfiles/files/Course-%2003%20ICT%20FOR%20COMMUNICATION,%20COLLABORATION%20AND%20SUPPORT.pdf>
 3. Deivam Muniyandi &Thangasamy A. (2023) ICT tools for collaborative learning, New Education Policy 2020: Towards global knowledge superpower (pp. 70-77), 25 Sep, 2024 Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/374743102_ICT_TOOLS_FOR_COLLABORATIVE_LEARNING
 4. Ezekoka, Gertrude K. (2014) Maximizing the effects of collaborative learning through ICT, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 176 (2015) 1005: 1011, 24 Sep, 2024, Retrieved from <https://pdf.sciencedirectassets.com>
 5. <https://www.cmu.edu/teaching/technology/collaborationtools.html>
 6. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/46311/1/Unit-12.pdf>

EVOLVING COLLABORATIVE FORMS OF LEARNING IN ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES: PROSPECTS AND CHALLENGES

Anand Uddhav Hipparkar

Department of English,

Dada Patil Mahavidyalaya, Karjat, Dist. Ahmednagar

Corresponding author E-mail: anandhipparkar99@gmail.com

Abstract:

An underlined statement of today's higher education institutions across the world is to make future professionals for a swiftly changing labour market. However, what skills we offer to our students, and the methods we follow, is highly challenging. The ability to collaborate is highly decisive for success in professional and academic endeavours. The challenge for foreign language educators is to shift the focus of courses in ways that address the development of collaboration skills. Yet, this also becomes a challenge in scholarly literature on English for Specific Purposes (ESP), since research in this field has been somewhat limited, i. e., most commonly it investigates collaborative writing as a way of developing collaboration. Moreover, the explicit teaching of collaboration, as well as the inclusion of diverse tasks to enhance collaboration, are often neglected by researchers. The challenges and opportunities that students go through while learning to collaborate during ESP classes are equally neglected in this field of research.

The present paper aims at acquiring more in-depth perceptions into the phenomenon of collaboration during ESP classes to facilitate the practice of language educators who can no longer neglect the urgent need to develop collaboration through their classes. The author of the paper, sought to develop collaboration skills by both engaging learners in collaborative tasks and integrating additional measures to address this skill. In this respect, qualitative data acquired via observations and semi-structured interviews revealed that such tasks could contribute to students' overall performance to improve language proficiency because they enhance motivation and engagement. Apart from collaboration skills, they contribute to the development of many vital skills vibrant for engagement in the twenty-first century workplace. Notwithstanding, they pose challenges to students, and this indicates the need for more frequent collaborative tasks and progress with additional measures that develop students' collaboration abilities in higher education.

Keywords: Higher Education, Problem-Solving Collaboration, English for Specific Purposes

Introduction:

The task of universities is to prepare graduates for today's dynamic and challenging national and international labor markets. At the same time, higher education institutions need to find ways to manage limitations imposed by changes in the global situation, i. e., demographic changes in particular countries, government budget restrictions and excessive, and sometimes

unreasonable expectations of stakeholders. If Newman's (1889) idea of the university was primarily that of an institution concerned with knowledge dissemination through the interaction of students with the faculty and participation in academic life on campus, the contemporary university expands far beyond the campus nexus. To succeed, and be seen to succeed, it must form partnerships with industry, public institutions, or individuals, in the hope that they can contribute to the quality of student education and/or research. In return, mission statements of universities usually promise to train highly qualified staff for their partners beyond the campus. Thus, university graduates are expected to have a thorough grasp of their subject area, a wide range of skills, and be able to easily assimilate into the partner, employing organizations. Technology has replaced workers who perform routine work, while it complements workers with higher-level skills and empowers them to be more productive and creative (Levy & Murnane, 2003). This new paradigm of performance demands reassessing the objectives of education. The extent of change is astonishingly fast so that many jobs of the future do not yet exist, which begs the question: what skills will students need in the future if they are to be better prepared to join tomorrow's workforce? This issue, centered around skills, has been the subject of much debate by education researchers and job market policymakers over the last decade. From out of this debate a new term emerged which describes the set of essential skills needed in modern societies, i. e., 21st century skills. It is unsurprising that in the wake of the fourth industrial revolution, collaboration is predicted to remain among the main prerequisites for successful performance on both individual and organizational levels for the decades to come.

In view of the importance of collaboration in current and future organizations, the development of this skill should be addressed in university studies. To this end, university programs already include collaboration as an intended learning outcome, usually in terms of a developed social skill. However, it is often done in a declarative way and lacks methodological support, i. e., selected learning/teaching methods do not match the intended learning outcome. One instance of this was a review of certain educational practices across various levels of education revealed that students need both more practice in, and enhancement of collaboration. At the same time, researchers agree that student involvement in collaborative activities alone is insufficient for the development of collaboration skills. Thus, educators need to develop and integrate more professional guidance to support the development of this skill. Indeed, research findings confirm that the explicit teaching of collaborative skills yields better collaboration among learners. Such findings suggest careful consideration of additional measures to enhance collaboration. No matter how conservative, language educators should adopt this change to assist students to master 21st century skills instead of zeroing in on learning 'about' language. The focus should be expanded to learning with, or through, language.

The current paper contributes to this programme. In addition, learning by inclusion in collaborative discourse while performing authentic and open-ended tasks (e. g., projects or scenarios) is advocated by the action-oriented approach, which is the most up-to-date approach for the teaching and learning of foreign languages (Piccardo & North, 2019). Introduced in the

Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (hereafter the CEFR; first published in 2001), this approach marks a paradigm shift in foreign language education (Piccardo & North, 2019). Building on both sociocultural and socio-constructivist theories, action-oriented approach stresses the crucial importance “on the use of tasks in collaborative group work, on discovery learning, and collective problem solving” (Piccardo & North, 2019, p. 74). Therefore, placing language learners in collaborative learning contexts is consistent with the latest ideas on modern foreign language education. The intention of this paper is therefore to select a broader range of activities to develop collaboration in ESP classes. In addition, it will identify additional explicit measures and more diverse means that encourage and enhance collaboration among group members. Accordingly, the research question has been formulated as follows: what opportunities and challenges are experienced by students engaged in collaborative tasks that explicitly aim to develop collaboration skills. The study aims at acquiring more in-depth insights into the phenomenon of collaboration in ESP classes to facilitate the practice of language educators who can no longer neglect the urgent need to develop collaboration through their classes. Qualitative data was collected through observations and semi-structured interviews with students. Both student perspectives and teacher observations were considered.

Collaboration can be defined as “the activity of working together towards a common goal” (Hesse et al., 2015, p. 38). It includes several subskills, which educators must consider for better understanding and further development of students’ collaboration skills in their courses. After summarizing several frameworks that dealt with collaboration, Lai et al. (2017) concluded that it requires interpersonal communication (using supportive and open communication), negotiation (performance management, goal setting, planning, and task coordination), conflict resolution (ability to distinguish between constructive versus destructive conflict and apply conflict-resolution strategies), and task management. Collaboration involves communication (exchange of ideas), teamwork and responsiveness (thoughtful and active participation) (Hesse et al., 2015). More specifically, Hesse et al. (2015) established a comprehensive framework for collaborative problem-solving skills, which includes two main classes of skills - social and cognitive. As far as social collaboration skills are concerned, the authors distinguish among participation, perspective taking, and social regulation. As explained by Hesse et al. (2015), participation refers to readiness and willingness to share thoughts and information, which goes beyond mere presence in the collaborative process. Perspective taking is the ability to see a problem or situation through the eyes of other collaborators, and social regulation refers to various strategic aspects during collaborative problem solving - self evaluating, negotiating, initiative and responsibility-taking (Hesse et al., 2015). Thus, each group member is expected to display initiative, negotiate and share responsibility for the task to accomplish it. Various types of collaborative assignments, including the ones carried out in the language class, require these skills.

Researchers agree that learners lack the skill of collaboration in general. Another important observation is that involvement in collaborative tasks alone does not guarantee the development of this skill. Lai et al. (2017) pointed out that collaboration is not a skill that students can learn on their own because students may lack feedback on what has been done incorrectly and the ways to improve it, for example, by receiving feedback on their collaborative efforts. What researchers conclude is that additional efforts directed at facilitating student collaboration contribute to the effectiveness of collaboration and the development of this skill. Therefore, for better results, the skill must be addressed deliberately. As far as the explicit techniques to enhance collaboration are concerned, they could include the following: explaining students why the skill is essential, encouraging group members to share the task and responsibility fairly, learning to disagree appropriately, teaching ways to resolve conflict, providing checklists of good behaviors (Lai et al., 2017). In addition, as an effective way to encourage appropriate collaborative performance, researchers and practitioners suggest using performance rubrics (Jonassen, 2011), which include instructional guidelines on expected performance. They could serve both for the assessment purposes (students know in advance what evaluation consists of) and for directing their performance before engagement in the tasks. Its purpose is to assess teamwork of an individual learner and not the team. To assess learners' competence of collaborative learning and to subsequently empower them to learn collaboratively, the researchers applied notion of three potential levels of learner's development. If a student is in the zone of actual development, he or she possesses not only important subject related knowledge but also knows how to act in the contexts of collaborative learning, i. e., has abilities, knowledge, and attitude required for collaboration. Those learners who lack both subject and collaborative knowledge are in the zone of proximal development, where they can receive help from more knowledgeable peers in order to advance to the zone of actual development. Finally, while in the zone of potential development, learners do not possess either required subject-related knowledge or collaboration competence. To continue, they need to acquire a certain amount of knowledge and understanding of collaboration in order to advance to either the zone of actual development (it is quite complicated in practice), or to the zone of proximal development. As an important measure to address collaboration, it is essential to survey students before engaging them in collaborative learning processes to determine their collaboration skills. As far as the development of collaboration skills in ESP classes is concerned, scholarly literature seems to be somewhat 'unidirectional', in a sense that the bulk of it focuses on investigating the effects of teaching collaborative writing. In other instances, research on learning to collaborate is limited to the investigation of activities where students are divided into groups with little platform which is a necessary condition for the enhancement of collaboration skills in ESP classes.

Educational researchers and practitioners report several features that collaborative tasks involve. A typical collaboration barrier mentioned by Steiner is 'process losses.' It means that some group members drop out for some period of collaboration. Cohen refers to this issue as not

equal participation of each group member. Hesse et al. (2015) list several reasons that may cause process losses. It can be caused by the lack of motivation of group members or by the fact that not all group members adequately monitor and evaluate their activities and progress. The reconstruction of shared understanding may require additional time and effort, which may distract other group members too. As observed by Hesse et al. (2015), groups may lack the quantity of externalization of thoughts and sharing of information. Coordination among members may prove to be difficult if learners do not invest enough effort to understand each other. Another common problem is students' lack of understanding of collaboration by simply equating it to cooperation.

Discussion:

The tasks performed as collaborative exercises has led to the development of collaboration skills, as well as some other most important 21st century skills, such as problem-solving, critical thinking, creativity, and ICT skills. The importance of these skills is recognized by policymakers, who included them into various frameworks that describe skills required for success in the 21st century (Hakkinen et al., 2017). The fact that the significance of these skills is widely recognized points to the fact that activities suggested are one of the right choices for educational designers of modern ESP classes. Such tasks meet the requirements for the action-oriented approach by allowing students to achieve not only linguistic goals (Piccardo & North, 2019). The provided tasks enabled the holistic development of students' skills. For example, they were beneficial for the development of problem-solving skills, which also implies the development of creative thinking.

Given the increasing popularity of learning in the context of problem solving, they were most useful for the stage of representation or conceptualization of ill-structured problem-solving process. Although it is considered as the most important stage when solving ill-structured problems, usually problem solvers do not devote enough time and effort for it (Hung, 2013). Also, the majority of students are proficient in using technology for social media; however, when it comes to the use of digital tools in education, they usually struggle to understand their potential value. With the current massive increase in the use of visuals to communicate information and knowledge in more accessible ways and a shorter time, the use of digital tools for this purpose becomes of paramount importance. The provided tasks allowed practicing the mind mapping techniques and tools for the creation of mind maps. Therefore, such tasks might help students to learn new ways of utilizing ever-advancing technological tools and aim at the enhancement of digital visual literacy, among other skills.

Most importantly, such collaborative learning scenarios improved the quality of collaboration among students. The improved attendance of those classes where learners worked on the collaborative tasks shows both increased motivation and responsibility towards the completion of the task. The created ground rules reminded students about the necessity of equal participation, shared understanding, consensus seeking, presence of constructive criticism, shared collaborative responsibility, proper argumentation, and conflict avoidance. Although

students commented that they had enhanced their collaboration and had improved the quality of speaking, it is clear that additional supporting evidence is necessary to confirm this finding. For example, students could be asked to record their collaborative discourse, which might also serve as a measure to prevent them from switching to a native language or as a proof for each member's active contribution to the task. Moreover, students may need a more frequent practice of creating and exercising ground rules. The very process of formulating such rules may increase their awareness of the right type of collaboration. The observed increased participation in the task-regulation processes proves the fact that the given collaborative tasks improved learners' engagement.

The learners felt the need to attend classes and perform tasks better because of being evaluated by other group members and, probably, because they were aware that the assessment included the evaluation of the collaborative aspects of the task. Besides, it might have reduced process losses, which is considered as a common barrier in collaboration.

It has been found that such types of activities also contribute to various aspects of language learning, such as the increased speaking time in comparison to traditional classes, reduced communication reticence and increased overall engagement in learning ESP. It might be that such diverse collaborative tasks resulted in more meaningful communication among them, which in turn enhanced their engagement. The necessity of more meaningful communication in comparison to earlier approaches is highlighted by the action-oriented approach. Such observations confirm that such collaborative tasks are consistent with the ones that stresses the importance of collective group work and collective problem solving (Piccardo & North, 2019). students 'previous learning experience might have directly influenced cases when the collaboration was insufficient. The fact remains that some of them may have been unfamiliar with collaborative learning culture or assessment systems where their collaborative efforts are considered. Students are not used to being assessed for collaborative efforts in a language course because the dominant practice is still the assessment of individual efforts. It is also likely that they were unwilling to change the practice they were familiar with for a long time. In such cases, educators should include detailed explanations of the benefits of collaboration.

Although the action-oriented approach is indicated as the most desirable approach to modern language education, some students may prefer a traditional approach to language learning. ESP educators may influence the attitudes of students through a clear explanation of the benefits the modern approach provides.

Conclusion:

ESP educators should engage language learners in collaborative learning environments more regularly because students lack collaboration skills. In addition, such learning scenarios serve many other useful purposes. Students can additionally develop a number of the essential 21st century skills, such as problem-solving, critical thinking, ICT skills, and creativity, which are all critical for student success in the future.

As additional measures aimed at facilitating collaboration process can result in increased quality of student collaboration, ESP educators need to continue attending professional development courses on the social aspects of collaborative tasks, e. g., analysis of best collaboration practices and inclusion of students in self-assessment, etc. As the designed collaborative tasks had positive impact on ESP learning, language educators should seek to design or employ already designed similar collaborative tasks that do not limit them in linguistic goals and evoke meaningful collaborative discourse among the learners.

Since part of students' learning is still determined by their previous learning experience and attitude towards learning foreign language educators should be careful in finding the correct blend of previous learning with the new trends, which puts forward additional demands for both learners and educators.

References:

1. Buzan, T., & Buzan, B. *The mind map book*. Pearson Education. Cammarata, 2006.
2. Hesse, F., Care, E., Buder, J., Sassenberg, K., & Griffin, P. A framework for teachable collaborative problem-solving skills. In P. Griffin, & E. Care (Eds.), *Assessment and teaching of 21st century skills: Methods and approach* (pp. 37–56). New York: Springer, 2015.
3. Hung, W. Conceptualizing problems in problem-based learning. In J. M. Spector, B. B. Lockee, S. Smaldino, & M. Herring (Eds.), *Learning, problem solving, and mindtools: Essays in honor of David H. Jonassen* (pp. 174–194). Upper Saddle River, NJ: Routledge. 2013.
4. Levy, D. H., F., & Murnane, R. J. *The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration*. 2003. *The Quarterly Journal of Economics*, 118 (4), 1279- 1333.
5. Piccardo, E., & North, B. *The Action-oriented Approach: A Dynamic Vision of Language Education*. Multilingual Matters Limited. 2019. Print

SNOW CRASH AS A CLASSIC CYBERPUNK NOVEL BY NEAL TOWN STEPHENSON

Dinesh Sitaram Betkar

Department of English,
ARACS College, Vaibhawadi, Sindhudurg.

Abstract:

Neal Stephenson's a classic cyberpunk novel; *Snow Crash* (1992) deals with aspects of virtual reality, linguistics, and mythology. Neal Stephenson's vivid world-building and exploration of complex themes have made it a seminal work in the cyberpunk genre. The novel's portrayal of a future society dominated by powerful corporations and the potential dangers of a linguistic virus provide a thought-provoking and cautionary tale about the future of technology and human consciousness. With its fast-paced plot, compelling characters, and visionary ideas, *Snow Crash* continues to captivate readers and remains a significant contribution to the realm of speculative fiction. The novel deals with complex themes such as the nature of consciousness, the impact of technology on society, the power of language, and the significance of ancient cultures in shaping modern civilization.

Introduction:

In science fiction circles, "cyberpunk" is a genre that often features countercultural antiheroes trapped in a dehumanizing high-tech future. Its roots extend back to the technical fiction of the 1940s and '50s, but it was years before it matured. The word *cyberpunk* was coined by writer Bruce Bethke, who wrote a story with that title in 1980. He created the term by combining "cybernetics," the science of replacing human functions with computerized ones, and "punk," the raucous music and nihilistic sensibility that became a youth culture in the 1970s and '80s. Not until the 1984 publication of William Gibson's novel, *Neuromancer*, however, did "cyberpunk" really take off as a term or a genre. Cyberpunk has successfully predicted many of the current dynamics of international politics: abundant and anarchical information environments, layered realities, the rise of media personalities as international players, the rise of tribal politics, and negotiable identities. Hopefully, scarier things found in cyberpunk will not come to pass—hyperinflation even in supposedly stable currencies, the breakdown of nation-states at an alarming rate, and the creation of walled and tribal city-states. Stephenson in the beginning planned 'Snow Crash' as a computer-generated graphic novel in collaboration with artist Tony Sheeder. In the author's acknowledgments Stephenson evokes:

“It became clear that the only way to make the Mac do the things we needed was to write a lot of custom image-processing software. I have probably spent more hours coding during the production of this work than I did actually writing it, even though it eventually turned away from the original graphic concept. . . .”

The book includes themes as history, linguistics, anthropology, archaeology, religion, computer science, politics, cryptography, memetics and philosophy. 'Snow Crash' takes place under anarcho-capitalism, a theme Stephenson carries over to his next novel 'The Diamond Age'. The title term 'Snow Crash', as described by the text, is a hard computer crash that results in static on the screen. It is also one of the names given to a street drug carrying a viral infection that is an innermost component of the plot. The term also applies to a computer virus interrelated to the drug. Thus, much of the plot rotates around the characters' tries to understand the nature of Snow Crash and to get a sample. Additionally, the fact that Snow Crash is both a computer system failure and a random display of incoherent information ties into the book's themes of organization, anarchy and information systems etc. However, the conclusiveness and seriousness of a 'Snow Crash' underscores high-stakes consequences.

Snow Crash is one of the most popular sci-fi books of all time, and together with William Gibson's *Neuromancer* it stands as a foundational text of the cyberpunk movement, tells the story of Hiro Protagonist, a katana-wielding hacker who jumps back and forth between dystopian Los Angeles and a virtual world called the Metaverse. Geek's Guide to the Galaxy host David Barr Kirtley notes that the novel has inspired countless entrepreneurs and inventors, including John Carmack, Reid Hoffman, and Palmer Luckey. The novel is set in post-collapse Los Angeles in an imagined version of the 21st century, in which a young man becomes embroiled in a criminal scheme involving technology. As well as being credited as a foundational text in the cyberpunk genre, *Snow Crash* was nominated for the Locus Award for Best Science Fiction Novel and the Arthur C. Clarke Award. Stephenson was a relatively unknown author before publishing *Snow Crash*, which is considered his breakthrough novel. He has published 15 science fiction novels since then and has won awards like the Hugo and Nebula Awards. *Snow Crash* has endured a colossal economic collapse. With Los Angeles now separated from the United States, most government functions are now performed by private corporations. These corporations have their own militaries and police forces. Even organized crime has become corporatized, including the Mafia.

It can teach us much about our evolving future. In the book, the United States has been carved up into separate territories by gangs, churches, the mafia, and corporations. Each of these actors competes against (and sometimes cooperates with) one another to control territory, create spheres of influence, and to protect themselves from emerging dangers. The federal government claims sovereignty over all of its former territory, but in reality, it is only one actor in a landscape of sub-state entities and can only hold a small physical footprint. But physical territory is not the only entity these actors concern themselves with. Many people spend much of their time in a place called the metaverse, where they interact through avatars. This was years before the internet or social media became staples of our daily life. Perhaps one of the most relevant themes of *Snow Crash* has to do with identity. Identity is depicted as precarious, fragmented, and negotiable. In a world with weak, non-existent, or failing nation-states, it can also be highly tribal.

***Snow Crash* as a Cyberpunk Novel:**

The novel is not a prediction of the future, but rather a new world, constructed by focusing on certain aspects of our own world and taking them to an extreme. This is the way a dystopia is created. It is a society developed in a negative way, and is very closely connected to the type of societies we usually find in Cyberpunk novels. In the novel, the United States is an anarchical territory mostly dominated by "burbclaves" (relatively well-to-do suburban enclaves) "franchulates" (franchises that control and compete for territories), narcotribes, city-states, and the rump federal government (that articulates the practices of a government without actually governing very much). There is certainly a tonal consistency that carries the book. However, one does have to wonder how vital infrastructures are maintained. It seems as if principles of greed, honor, and cooperation within anarchy keep the territory known as America together. But this reality seems tenuous at best sometimes. The absurdity of this future is often its draw and its plausibility comes from the rich details the author endows the book with. The world-building is so complete that mid-way through the book, the reader can start to anticipate how things will happen. But there are still lingering questions. Without a strong central government, how do airports continue to function? How do nuclear arsenals remain secure (enough)? And why is the United States, with only a rump federal government, still considered the "First World" by the characters in the book?

Written in 1993, but forecasting many of the trends we see today—information overload and anarchy, tribalized worldviews, alternative currencies, and a new digital world. The novel is extremely relevant with the entire genre of cyberpunk. In the novel, the CIA eventually becomes the CIC (the Central Intelligence Corporation) and the federal government becomes a shadow of its former self. The irrelevance of these organizations opens up opportunities for the Mafia, narcotribes, franchulates, and Asian city-states like Lee's Greater Hong Kong (and its alternative currency Kongbucks).

Features of Cyberpunk in the novel:

Cyberpunk characters are type, but not in the traditional sense. They are metaphors of the social characteristics and are formed in the same way as our subjectivities by collecting information. Hiro, the main protagonist and also one of the narrators is such an example. Despite being incredibly smart, he lives on the edge of the society he delivers pizza even though he is one of the top hackers in the world. The other main character is Y. T. She is only 15 years old and works as a Kourier. She can take care of herself in a world where there is, ultimately, no real order and no real protection. Another important character is Uncle Enzo, the charismatic head of the mafia, who represents the typical politician Entrepreneur of today, very benevolent when everything is going according to plan, but ready to do anything, even kill, to achieve his goals.

There is also L. Bob, who highhandedly controls all media. Rife He is the typical philanthropist who does everything for his own agenda. The typical Cyberpunk metaphor explains the natural with the technological. There is a great example in the novel, when Hiro compares the way a human brain develops language skills to the way information is a

blown into PRM- Programmable Read Only Memory chips. In the section, where Hiro and the Librarian talk about the Sumerian myth and how it is connected with languages, he often uses expressions such as hardware and software, when describing the human brain. Another typical feature of Cyberpunk is the neologisms it introduces. They have no symbolic counterparts, so one has to give them one's own image and meaning. They function as the 3rd order simulacra. Examples from the novel are the Dentata, Rat things, Earth, and Reason. The author tells us what his purpose is, but since we have no counterpart fit in our world, we have to create our own image for it.

When we first meet Hiro Protagonist, he delivers pizzas for the mob in L. A. ; he's also a brilliant hacker and sword-wielding genius, but his plays-poorly-with-others personality means he needs a day job. Luckily, when a skateboard courier called Y. T. saves his butt from a delivery-gone-bonkers, he decides to play nice with her. Watch out, A-Team, Team Awesome has officially been formed. Why it is a good thing that Hiro and Y. T. are working together to gather information in both the real world and virtual-reality world called the Metaverse? There's a new drug named *Snow Crash* making the rounds, and it'll mess you up, whether you access it in the Metaverse *or* ingest it in meat-space. When one of Hiro's hacker buddies, Da5id, takes it and goes catatonic, the threat becomes personal. Also, Hiro's brilliant ex-girlfriend Juanita gets involved, spouting theories about early Christianity and ancient Sumer before she disappears.

Through a combo of intellectual sleuthing and dangerous expeditions, Hiro and Y. T. figure out that Snow Crash is tapping into some seriously dangerous and significant ancient stuff. Due to the structure of the human brain, people are susceptible to a metavirus that can essentially hack their brains and turn them into mindless minions. Even people who've significantly managed to rewire their brains by learning to code—i. e. hackers—can be infected by the computer-version of *Snow Crash*.

In the course of piecing all this together, Hiro runs into Raven, an Aleut assassin working for L. Bob Rife, a rich dude who's funding the research to promote and spread the virus. Hiro manages to escape with his life, but things just get more dangerous as he heads north up the West Coast to find Juanita, who hasn't been heard from since she went to Rife's Raft (a floating city built of cruise ships and refugee boats). Hiro teams up with the mafia to get onto the Raft. Much killing ensues. Meantime, Y. T. —who has met and become a personal favorite of the mafia's head, Uncle Enzo—is kidnapped by the religious fanatics serving Rife. She winds up on the Raft, too, and is whisked away to its fancier parts by a mysterious suitor. Guess who that turns out to be? Raven. He's not so bad when he's not killing people. Through a series of explosions and bad ideas, Hiro de-programs the people who'd had their minds wiped by Snow Crash, Y. T. rescues herself, Rife is killed, and Raven escapes. Hiro gets another chance with Juanita, and Y. T. works on patching up her relationship with her clueless mom. The world remains in a ridiculously dystopian state, but at least *Snow Crash* won't brain-drain everyone in the hands of a ruthless maniac like Rife.

References:

2. Stephenson Neal "Snow Crash - Penguin Books Australia". 2022-01-13. Archived from the original on 13 January 2022. Retrieved 2022-01-13.
3. Stephenson, Neal (1992). *Snow Crash* (2003 paperback ed.). New York: Bantam Books. ISBN - 9780553898194.
4. Stephenson, Neal (1992). *Snow Crash* (1993 paperback ed.). New York: Bantam Books. p. 440. ISBN 9780553898194.
5. Vint, Sherryl. "Jack Womack and Neal Stephenson: The World and the Text and the World in the Text. " *Bodies of Tomorrow: Technology, Subjectivity, Science Fiction*, University of Toronto Press, 2007, pp. 140.
6. *Stephenson, Neal (2003). [In the beginning. . . was the command line](#). Perennial. ISBN 978-0-380-81593-7.*
7. Person, Lawrence. "Notes Toward a Postcyberpunk Manifesto, "Slashdot. 08 October 1999. news. slashdot. org/story/99/10/08/2123255/notes-toward-a-postcyberpunk-manifesto.
8. Ross, Andrew. *Strange Weather: Culture, Science and Technology in the Age of Limits*. New York: Verso, 1991.
9. Suvin, Darko. "On Gibson and Cyberpunk Science Fiction. " *Storming the Reality Studio: A Casebook of Cyberpunk and Postmodern Science Fiction*. Ed. Larry McCaffery, Durham N. C: Duke UP, 1991.
10. Lavigne, Carlen. *Cyberpunk Women, Feminism and Science Fiction: A Critical Study*. Jefferson, NC: McFarland & Co. Inc. 2012.
11. Nixon, Nicola. "Cyberpunk: Preparing the Ground for Revolution or Keeping the Boys Satisfied?" *Science Fiction Studies*, Volume 19, Issue 2, 1992.
12. Kelly, James Patrick & John Kessel, eds. *Rewired: The Post cyberpunk Anthology*. San Francisco: Tachyon. 2007.

TEAM TEACHING: A COLLABORATIVE INNOVATION

Poonam Sakharam Rajput and Niranjan Sakharam Rajput

Department of Sociology,
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

Team teaching is an innovative educational instructional strategy where two or more educators collaborate to deliver curriculum and facilitate student learning. This study explores the effectiveness of team teaching across various educational contexts, focussing on student engagement, academic achievement, and teacher development. Based on a comprehensive review of the analysis of existing literature and case studies, the study identifies key benefits, such as enhanced differentiation, diversified instructional techniques, and better teacher collaboration. It also addresses challenges, such as potential conflicts in teaching styles, communication barriers, and the importance of careful planning and collaboration. Through qualitative and quantitative analysis, the findings highlight the importance of establishing clear roles, cultivating mutual respect, and aligning instructional goals to maximize team teaching effectiveness. This study contributes to the expanding body of research on collaborative teaching practices and offers practical guidelines for educators and administrators seeking to implement team teaching effectively.

Keywords: Team Teaching, Collaboration Innovations

Introduction:

Team teaching is defined as two or more educators working together to plan, deliver, and assess instruction for the same group of students. In the process of collaborative innovation, individuals from various backgrounds get together to solve issues and produce new ideas. Collaboration is about people communicating and working together on a shared goal. Innovation is the process of creating something new, a new solution, new approach, new product, service, or method, that is useful. Innovation is solving a problem for someone, somewhere. This strategy encourages shared responsibility and allows teachers to build on each other's skills abilities, and expertise. Here are some important aspects of collaborative teaching Team teaching refers to a group of educators working together in a team. It may be comprised of two to five teachers who will create separate lesson plans and teach a topic to the same group of students utilizing the same activities and resources. It is also known as 'shared teaching' or 'co-teaching'. Team teaching is most effective when educators collaborate effectively and work towards a common goal. team teaching is also utilized for creating inclusive classrooms.

Objectives of the study

1. To Study the Concept, Goals, Approaches, and Key Features of Team Teaching.
2. To study the Challenges and procedures of Team Teaching.
3. To Study the Key Advantages of Team Teaching.

Research Methodology

The current study is based on secondary data. this secondary data was collected from various publications, books, and internet sources. data was examined and a conclusion was drawn from it.

Definitions of Team Teaching

1. Spanish defines it as “Team teaching is a type of instructional organization involving teaching personnel and the students assigned to them in which two or more teachers are given responsibility, looking together, for all or a significant part of the instruction for some group students”.
2. Another definition by educationists runs as follows, “In this teaching strategy two or more than two teachers involved to make a plan of any given subject, or subjects cooperatively, carry it out, and always evaluate its effect on the students periodically”.
3. According to David Warwick “It is a form of organization in which individual teachers decide to pool resources, interest and expertise to device and implement a scheme of work suitable to the needs of their pupils and the facilities of their school”.

Goals of Team Teaching:

Team teaching aims to improve educational quality by utilizing the capabilities of multiple educators working together. These objectives aim to improve student learning outcomes, promote teacher professional development, and establish a more dynamic and effective classroom environment. Here are the primary goals of team teaching,

1. Enhance teaching quality
2. Enhance Student Learning
3. Increase Student Engagement
4. To improve instructional quality according to the abilities and interests of the students
5. Utilise the use of teachers' unique teaching styles, interests, and experiences
6. Foster Collaborative Learning & Enhance Student-Teacher Relationships
7. Enhance Professional Development
8. Improve Classroom Management
9. Provide Comprehensive Assessment

Approaches of Team Teaching:

Here are some common approaches of team teaching:

- **Simultaneous instruction:** Both teachers deliver instruction together.
- **Parallel teaching:** two teachers instructing two groups simultaneously.
- **Split teaching:** One teacher works with a larger group while the other works with smaller groups or individual students.
- **Speak and help:** one teacher delivers instruction while the other teacher assists learners
- **Speak and chart:** One teacher presents verbally while the other presents visually.

Key Features of Team Teaching: here are some key features of team teaching. These aspects work together to create a supportive and dynamic learning environment that benefits both students and educators.

- **Collaboration:** two or more teachers work together to create a cohesive learning experience
- **Diverse Perspectives:** Each educator brings unique skills and knowledge, allowing for a richer educational experience and diverse teaching methods.
- **Shared Responsibilities:** Teachers share duties such as lesson planning, classroom management, and assessment, which can reduce workload and enhance professional development.
- **Increased Engagement:** The dynamic aspect of team teaching can result in more interactive and engaging lessons, as students benefit from a variety of instructional strategies.
- **Professional Growth:** Teachers can learn from one another, obtaining new ideas and insights to enhance their profession.
- **Flexibility and Adaptability:** This strategy promotes adaptability in education, allowing educators to better respond to student's needs and interests.
- **Student-centered Learning:** Team teaching prioritizes students' needs, providing personalized instruction and differentiation to suit diverse learning styles.
- **Co-Teaching Models:** Various co-teaching styles, including parallel, station, and team teaching, offer unique structures for collaboration and student involvement.
- **Communication:** Effective communication is crucial for successful team teaching, with regular discussions and feedback among educators to align goals and practices.
- **Effective Classroom Management:** Multiple educators can provide better supervision and support to pupils.
- **Assessment and Feedback:** teams can improve assessment and feedback procedures for students.

Challenges of Team Teaching

The following are some challenges that face team teaching,

- insufficient time for collaborative work;
- lack of group dynamics training;
- issues with overlapping roles,
- territorial and status conflicts;
- Insufficient funding and inadequate logistics.
- time-consuming method
- A single teaching strategy is not always effective during the school day
- Some teachers with a lack of content knowledge, fear that they will be paid less for doing more work in a school day for the same salary.

- It can be challenging to decide mutually agreeable times during the school day for preparing lesson plans, and for evaluation and planning carried out by the school teams.

Procedure of Team Teaching:

- ✚ **Planning:** it involves formulating objectives, writing them in behavioral terms, identifying learners' behavior, deciding on teaching materials, assigning duties, adjusting instruction levels, selecting teaching aids, and determining methods to evaluate student performance.
- ✚ **Organizing:** it involves choosing the proper level of education, selecting a proper communication strategy, presenting a lead lecture by an expert team, motivating students, and supervising their activities
- ✚ **Evaluating:** involves asking oral questions, assessing performance, diagnosing difficulties of learners, and providing remedies, revising team teaching plans based on student evaluations.

Key Advantages of Team Teaching: Here are some key advantages of team teaching.

- ✓ **Diverse perspectives:** Each teacher contributes unique knowledge, teaching methods, and viewpoints, resulting in more dynamic and engaging classes.
- ✓ **Varied Teaching Approaches:** Teachers can use a variety of teaching methods, such as lectures and group work, to make learning more engaging and accessible to diverse learners.
- ✓ **Reduced Teacher Burnout:** Sharing responsibilities can reduce the workload and stress for individual teachers.
- ✓ **Creative and Dynamic Lessons:** Team teaching promotes teamwork, resulting in unique lesson designs. Different teaching styles can be utilized to increase the dynamic and engaging nature of learning.
- ✓ **Enhanced Classroom Management:** Multiple adults present make managing classroom behavior easier. One teacher can resolve issues while the other continues teaching, thereby reducing interruptions.
- ✓ **Improved Professional Growth:** Collaboration among teachers leads to increased learning. They can observe various teaching styles, acquire new strategies, and receive feedback in real time, thus improving their professional development.
- ✓ **Improved Student Support:** Multi-teacher classrooms allow for better attention to specific student needs. One teacher can focus on providing the subject while another gives additional assistance to those who require it.
- ✓ **Enhanced Student Engagement:** Team teaching can increase student engagement through different teaching approaches, activities, and energy levels.
- ✓ **Peer Collaboration among Student:** Team teaching often incorporates group work or projects, encouraging students to work together. The collaborative environment modeled by the professors serves as a great example for students.

- ✓ **More Comprehensive Assessment: • Varied Evaluation:** Having two teachers evaluate students provides a more comprehensive assessment of their talents. This can lead to more fair, balanced assessments. • **Multiple sources of feedback:** it can help students identify their strengths and areas for improvement.

Benefits of Team Teaching to Teachers: Teachers can obtain a variety of benefits from collaborative teaching arrangements. It includes,

▪ Explore innovative techniques.	▪ Encourage responsibility and creativity.
▪ deepen professional relationships.	▪ Improve school culture and community
▪ Encourage specialism and strengths	▪ Divide workloads
▪ Grow decision-making confidence	▪ Boost morale by sharing achievements and failures.
▪ Cultural enrichment for students and instructors.	▪ Establish professional learning goals.

❖ **Benefits of Team Teaching to Learners:**

▪ Collaborate on diverse tasks.	▪ Utilise abilities and interests to foster curiosity and learning.
▪ Demonstrates respect for diversity, interdependence, and conflict resolution skills.	• improved test scores;
• improved instruction and learning;	• less distractions;
• improved attendance;	• Better education guidance

Conclusion:

Team teaching enhances the educational experience by encouraging collaboration and innovation among educators while also promoting student learning. While implementing team teaching, team leaders and skilled management must consider the qualifications of teaching assistants and the creation of a team balance. team teaching is not only beneficial for students but it offers a great opportunity for preservice teachers to learn from the experience of teachers. team teaching is a dynamic and collaborative approach to education that may significantly enhance both the teaching and learning experiences. Team teaching encourages innovation and reciprocal progress for both educators and students by combining diverse knowledge, shared responsibility, and the opportunity to provide more personalized and varied training. Research indicates that when effectively implemented, team teaching leads to improved student outcomes, greater engagement, and a more inclusive classroom atmosphere. However, its effectiveness is largely dependent on factors such as effective communication, well-defined responsibilities, and sufficient planning. As educational institutions evolve, the collaborative aspect of team teaching makes it an effective strategy for fulfilling the different needs of learners while promoting

professional development among educators. Continued exploration and refining of team-teaching approaches will be crucial to maximizing their potential benefits in the future.

References:

1. Arul Lawrence (2010) Team Teaching, SCRIBD 25, Sep 2024 Retrieved from <https://www.scribd.com/document/33601274/Team-Teaching>
2. Dianjian Wang (2011) Team Teaching and the Application in the Course English Teaching Methodology by CET and NSET in China, English language teaching, Vol. 3, No. 1 23 Sep 2024 Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1081457.pdf>
3. Dipak Chavan (2024) Team Teaching, 25 Sep 2024 Retrieved from https://tilakcollegeofeducation.edu.in/wp-content/uploads/2024/05/BED_103_Team-Teaching_DKC.pdf
4. Paul Main (2022) Team Teaching, Structural learning Retrieved 25, Sep 2024 from <https://www.structural-learning.com/post/team-teaching>
5. Soňa Grofčíková and Jana Trníková (2022), Theoretical and practical aspects of team teaching, Educational Role of Language Journal 2022-1(7):86-9225. 23 Sep 2024 Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/364493079_Theoretical_and_practical_aspects_of_team_teaching
6. Taylor Halverson (2021) team teaching: a brief summary, Brigham Young University, 26 Sep 2024 Retrieved <https://teaching.byu.edu/team-teaching-a-brief-summary>
7. <https://www.aitsl.edu.au/teach/improve-practice/how-to-guides/collaborating-and-team-teaching>

INNOVATIONS THROUGH STARTUP AND ITS IMPACT

Priyanka Sambhaji Jadhavar

Department of Law,
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

In the period of globalization there are a number of opportunities in every sector, the present startup business will disclose these opportunities for the students and help them in the process of career building. According to UN reports and economic survey reports Mumbai and western Maharashtra is one of the most prosperous economic regions of the world and economic centre. More than one lakh companies are established in the Western Maharashtra. Therefore, the industrial hub in Western region demands skilled manpower for the economic development of the country. It is proven through multiple sources that in the present era the main cause of unemployment is skill gap and need for manpower in the entrepreneur domain. In the period of globalization there are a number of opportunities in every sector, after Covid 19 in society dir need seen in society to invoke employee/ contract person/ office staff for multipurpose practical work rather than bookish or theoretical knowledge. However, any skill regarding technology, industry, soft skills etc. will give them multiple opportunities in the career. DETAILED DIY (DO IT YOURSELF AND KNOW-HOW MODULES AND LIST WILL BE CRATED) GEM and Maha tenders portal have recorded more than Lakh tenders a year with thousands of vendors registered. (10-20% GDP). It clearly shows that there is enough scope for the skilled youths to harness it. National action plan provides startup entrepreneurs to develop their innovative ideas and boost the economy.

Keywords: DIY, QGBC, VFM, AI

Introduction:

“On 16th Jan 2016 the government of India launched the National Action plan. Objective of the National Action plan is to boost the Indian economy and provide supportive innovative business culture in the society. Recently the government of India provides an innovative platform in the form of Start-up India Action Plan Government plans to empower Start-up ventures to boost entrepreneurship, economic growth and employment across India. The G. S. R 127(E) explains the start-up concept. The 19-point Action Plan, organized by the Department of Industrial Policy & Promotion (DIPP), focuses both on restricting hindrances and promoting faster growth by way of: • Simplification and Handholding”

- Funding Support and Incentives
- Industry-Academia Partnership and Incubation.
- “Start-up India will help boost entrepreneurship and economic development: by ensuring that people who have the potential to innovate and start their own business are encouraged: with proactive support and incentives at multiple levels. After launching the flagship

program of the National Action plan our country saw various economic transitions in Covid 19 period. In this pandemic period the number of traditional business based economies has gone down. But the needs of society was same. To fulfil the needs of society new types of economy and new business models worked in covid 19 guidelines”.

“Basically innovative ideas of business are effectively implemented. Very short period new ideas are boosted the Indian economy. As compared to the traditional business model, the economy shifted to the E-Commerce business model. India has declared 2010-2020 as “decade of Innovation. “ To boost the innovative ideas, the government of India established “National Innovation Council”. This startup provides a platform for entrepreneurs, financiers, mentors and other stakeholders to encourage and collaborate across the world, to share innovative ideas and solutions. Single Point of Contact via Start-up India Hub Simplifying Processes with Mobile App and Portal (for registration, filing compliances & obtaining information”.

Concept

“Every person had their own idea in their mind but due to some technicalities, lack of product and service experience, marketplace experience, viability of product and customer approach experience not able to execute their ideas. Government provides the solution to that person by start-up meets and incubation centres. Start-up provides a plan and platform for innovative ideas. in the start-up various tax exemptions facilities are given”.

“This is the new model of business. After independence to till date the government gives various types of grants for various sectors for establishment. However, in the start-up model various flexible legal norms give opportunities to build business, show successful establishment and get various benefits. This is a unique and new model. It changes people’s vision towards business. To support start-up recognised companies’ government establishes incubator centres. Incubator centre cherishes ideas of start-up help and guides them. Government provides various funds like start-up seed fund schemes to bust new start-ups”.

Methodology

“Every start-up needs market research. Research methodology explains the research objective and appropriate methodology to achieve its objectives. With the help of research methodology pilot study of research will be formed by the researcher. The ambit of doctrinal data as collected for the purpose of this research will run wide. It will cover within its realm of various books, , records, websites, research papers, and official training literature, and government circular, tender documents”.

Hypothesis

Researchers have made the following hypothesis.

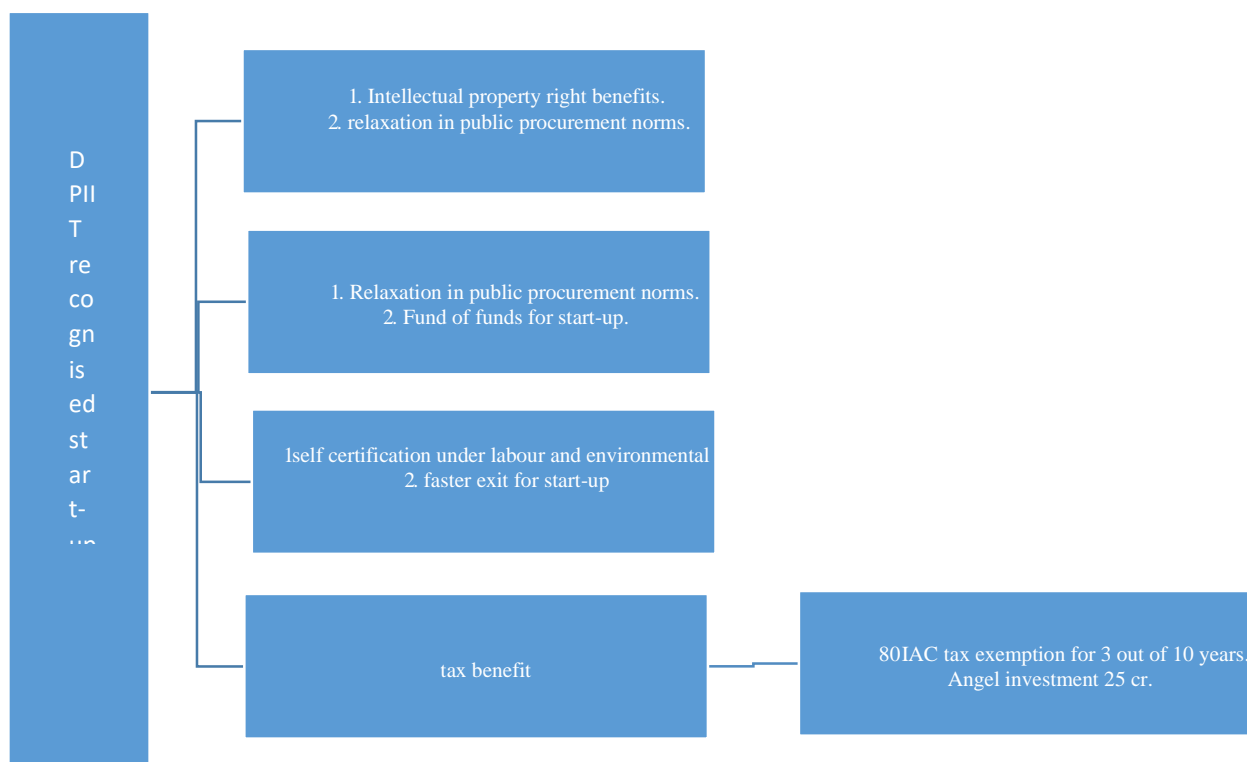
1. Start-up DPIIT registered companies are leading in India.
2. To provide start up business the government of India adopted new technology and integration methods.

Eligibility For start-up Recognition

To get DPIIT recognition certificate the following three categories are eligible or applicable. basically, Idea of start-up must be innovative creative.

- a. Private Limited Company under the Companies Act, 2013; or
- b. Registered Partnership firm under the Indian Partnership Act, 1932; or
- c. Limited Liability Partnership under the Limited Liability Partnership Act, 2008

Benefits of Startup Recognition

Start-up India 19-point Action Plan:

- **Self-certification Compliance-**

- “Before the existing National Action Plan, a very rigid legal framework existed for NOC certification under Environmental laws and Labour laws. it is very difficult to run business in rigid legal framework. Objective of self-certification is to curtail unnecessary visits of the government officials for inspections of units covered under the amendment without compromising on safety, health, social security and welfare of the workers. According to Start-up flexible, the legal framework for 9 labour laws and 3 environmental laws self-certification acceptable for DPIIT recognised start up. For labour laws, there will be any inspections for a period of 5 years. Start-ups’ will be inspected only on receipt of a credible and verifiable complaint of violation in the form of writing to the inspecting officer. For environment laws, start-up’s which fall under the ‘white category’ [as defined by the Central Pollution Control Board (CPCB)] would be able to self-certify compliance and only random checks would be carried out in such cases”.

1. Labour Laws:

The Building and Other Constructions Workers' (Regulation of Employment & Conditions of Service) Act, 1996

The Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment & Conditions of Service) Act, 1979

The Payment of Gratuity Act, 1972

The Contract Labour (Regulation and Abolition) Act, 1970

The Employees' Provident Funds and Miscellaneous Provisions Act, 1952

The Employees' State Insurance Act, 1948

2. Environment Laws:

"The Water (Prevention & Control of Pollution) Act, 1974

The Water (Prevention & Control of Pollution) Cess (Amendment) Act, 2003

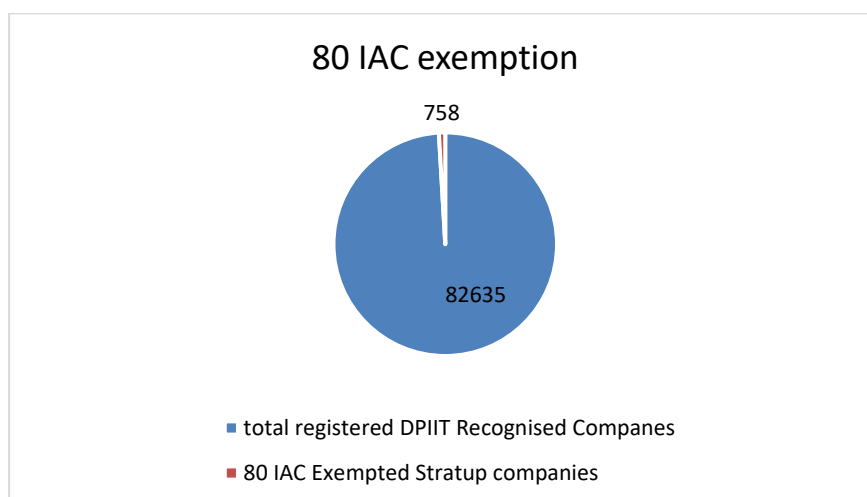
The Air (Prevention & Control of Pollution) Act, 1981"

- **"Relaxed Norms of Public Procurement-** Government provides relaxation of norms for start-ups and medium enterprise in Public procurement regarding Prior Experience –Prior turnover Criteria. Means in tender filing process recognised start-up's get direct platform. According to Amendment to the Rule 170(i) of General Financial Rules (GFR) 2017 In bidding exempt start-up's from submitting Earnest Money Deposit (EMD) has been considered".
- **Relaxation norms under Foreign Exchange Management Regulations 2015 and SEBI (FVCI) 2000-** "Investment in India by Foreign Venture Capital Investors (FVCI) registered with SEBI is governed by provisions of schedule 6 of the Principal Regulations. as per the amendment notification referred above any FVCI which has obtained registration under Securities and exchange Board of India (FVCI) regulations will not require any approval from Reserve Bank of India and can invest".
- **FEMA Act 1999 regulatory exemptions for start-up:** "An Indian start-up having an overseas subsidiary may open a foreign account with a bank outside India for the purpose of crediting to account the foreign exchange earnings out of exports/sales made by the said start-up or its overseas subsidiary. In addition, payments received in foreign exchange by an Indian start-up arising out of sales /export made by start-up or its overseas subsidiaries will be permissible credit to Exchange Earners Foreign Currency (EEFC) account maintained in India by the start-up".
- **Easier & Faster Exit**
"Companies Act 2016 that governs the way businesses are structured and operated in the country. One of the recent announcements pertains to the '**Companies (Removal of Names of Companies from the Registrar of Companies) Rules**' that makes it easier for failed start-ups to get their names removed from the corporate registrar. Ministry of Corporate

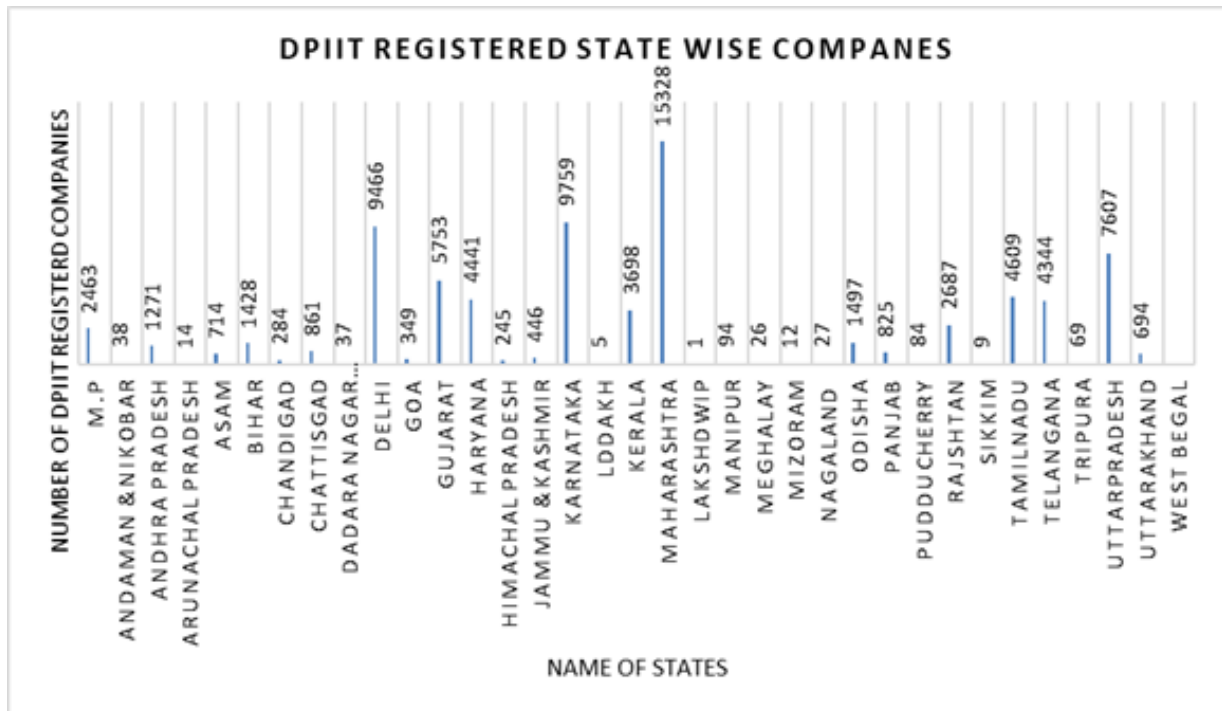
Affairs has notified Start-ups as ‘fast track firms’ enabling them to wind up operations within 90 days vis-a-vis 180 days for other companies”.

- **IPR filing exemptions for start-ups** “Central Government bears the entire fees of the facilitators for any number of patents, trademark or designs, and start-ups only bear the cost of the statutory fees payable. Start-ups will provided with an 80% rebate in filing of patents and 50% rebate in filling of trademark vis-a-vis other companies”.
- **Tax Exemption on Capital gains**
- **“Sec 80 IAC** any three consecutive assessment years within the five years starting from the specific year in which the eligible start-up is formed, a deduction of 100% of the income and gains obtained by an eligible start-up is permitted under Section 80-IAC. The main objective of introducing Sec 80 IAC to boost investments in DPIIT recognised start-ups by mobilizing the capital gains arising from sale of capital assets. 3-Year Income Tax Exemption Tax Exemption on Investments above Fair Market Value (FMV)”.
- **“Angel Investment 56 (2)(viib) IT Act 1961-** aggregate amount of paid up share capital share premium of start-up after issue or proposed issue of share if any does not exceed 25 crore rupees”.
- **“Launch of World-class Innovation Hubs under Atal Innovation Mission (AIM)**
To develop the start-up ecosystem in India, the government introduces incubator centres. “Under AIM recognised incubator canters help start-ups. They provide guidance regarding establishment of their business, investment, market strategies etc incubator centre provide a platform to start-ups to show their ideas and work as mentors. Set up of a countrywide Incubator Network. Innovation Centres to augment Incubation and R&D. Research Parks to innovation”.
 - **Seed fund for Start-up**
“Provide a supportive ecosystem to start up the government of India launch Seed fund scheme. This scheme provides an opportunity to grow entrepreneurships. In this scheme, start-ups can get up to 50 lakh financial assistance through incubators in the early stage”.

Analysis

“Till 4-11-2022 date eighty two thousand six hundred and thirty five DPIIT recognised start-ups existed. Eligibility to start up is ten years. After DPIIT recognition start-ups have ten year timespan to groom themselves. in this graph shows that from 2016 to 2022 more than eighty thousand DPIIT recognised start-ups existed. Seven hundred and fifty eight start-ups eligible for 80 IAC exemption. This 80 IAC exemption eligible start-ups proves hypothesis For to provide start up business the government of India adopted new technology and integration method”.

“This graph shows that DPIIT recognition start-ups numbers are increasing day by day. In Maharashtra highest DPIIT recognised start-ups exist. This graph also represents business awareness. This graph proves the hypothesis that Start-up DPIIT registered companies are leading in India”.

Conclusion:

“Due to Covid 19 pandemic period, economic ups and downs were seen. Number of start-ups find new business ideas in economic up and down situations. One of the reasons for start-ups is to have easily available skilled employees at low cost. Start-ups get funding from National and international investors. So the start-ups are boosting the economy in and after covid 19 pandemic period. Number of acts amended to boost start-ups without red tape hurdle. Clear systematic legal exemption notification provides a smooth framework to run business. This is the first time in India large scale amendments are seen to support and nourish entrepreneurship in our country. Due to start-up our country is growing rapidly in the world. Our government not only provides a supportive legal framework to start ups but also establishes incubator centres through (AIC) to guide them. Basically, start ups boost the innovative ideas of business”.

References:

1. <http://cmai.asia/pdf/start%20up%20india.pdf> 6 pm dated 27-10-2022
2. [https://www.startupindia.gov.in/content/dam/invest-india/Templates/public/5_years_Achievement_report%20_%20final%20\(1\).pdf](https://www.startupindia.gov.in/content/dam/invest-india/Templates/public/5_years_Achievement_report%20_%20final%20(1).pdf). 11. 00 am. Dated 1-11-2022
3. Notification no FEMA 10(R)16-RB Dated June 1 2016. Vide G. S. R. No 570(E)
4. Notification No. FEMA 363/2016-RB Dated April 28 2016, vide G. S. R. No 465(E) dated April 28 2016
5. Ministry of MSMSs vide Policy Circular No. 1 (2)(1)/2016-MA dated March 2016
6. Notification of G. S. R. 127 € 19th feb 2019

CHALLENGES BEFORE SOCIAL SCIENCES IN THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020

Rajendra Sharad Jaykar¹ and T. M. Patil²

¹Department of Political Science, Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

²Padmashri G. G. Jadhav Mahavidyalaya, Gaganbawada.

Abstract:

The National Education Policy (NEP) 2020, introduced by the Government of India, aims to transform the educational landscape by emphasizing interdisciplinary learning, critical thinking, and research-based education. While the policy presents opportunities for educational reform, it also poses several challenges, especially for the social sciences. This paper critically examines the challenges that the social sciences face under the NEP 2020. The primary concerns include Integration with Other Disciplines, Balancing Traditional Knowledge with Modern Perspectives, Addressing Diversity and Inclusion the marginalization of social sciences in favor of STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) subjects, inadequate funding for research, the limited focus on regional languages and cultural diversity, and the need for a robust and inclusive curriculum.

Keywords: National Education Policy 2020, Social Sciences, Interdisciplinary Education, Marginalization, Funding, Curriculum Reform, India.

Introduction:

After independence, India adopted the Constitution on 26 January 1950. Education became the responsibility of state and central governments. Indian education policies have been closely influenced by the Education Commissions that were set up from time-to-time. The first Commission to be appointed in independent India was the University Education Commission in 1948 under the chairmanship of Sarvepalli Radhakrishnan and the Secondary Education Commission was set up under the chairmanship of A. L. Mudaliar in 1952. The Kothari Commission was appointed in 1964. In 1968, the Government of India had formulated the National Policy on Education, in response to the recommendations of the Kothari Commission. The Government of India initiated the National Policy on Education in 1986. Its major objective was to provide education to all sections of society. All education policies have played an immensely important role in the development of an educational system in India.

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) represents a significant overhaul of the Indian education system, aiming to foster holistic development, promote critical thinking, creativity, innovation and prepare students for the 21st century. While the NEP 2020 presents numerous opportunities for the social sciences, it also poses several challenges that must be carefully addressed to ensure its successful implementation. This paper will delve into the key challenges confronting the social sciences examining how social sciences, which are crucial for

understanding society, culture, politics, and economics, are affected by the policy within the NEP 2020 framework, examining their implications and potential solutions.

Aims and Objectives:

1. To understand the National Education Policy 2020
2. To explore the importance of social science in education framework
3. To study probable challenges before Social Sciences

Hypothesis:

The Social Sciences are facing multiple challenges in implementation of new National Education Policy 2020.

Research Methodology:

The present researcher has used theoretical and descriptive methods to carry out research. Along with primary data, secondary sources such as journals, research articles, news, and website contents have been used.

1. Integration with Other Disciplines

One of the core objectives of the NEP 2020 is interdisciplinary learning, which aims to break down silos between different subjects and promote a more holistic understanding of complex issues. While this is a laudable goal, it presents unique challenges for the social sciences. Social science disciplines often have distinct methodologies, epistemologies, and research traditions, which may not align perfectly with those of other subjects. Integrating social sciences into a multidisciplinary curriculum requires careful planning and coordination to ensure that their unique contributions are not diluted or marginalized.

Developing a curriculum that effectively integrates social sciences with other disciplines while preserving their distinct identity can be challenging. Teachers may need specialized training to facilitate interdisciplinary learning and effectively integrate social science concepts into a multidisciplinary context. Assessing students' understanding in a multidisciplinary context requires innovative assessment methods that go beyond traditional subject-based exams.

2. Balancing Traditional Knowledge with Modern Perspectives

The NEP 2020 emphasizes the importance of preserving and promoting Indian knowledge systems, such as Ayurveda, Yoga, and Indigenous languages. While this is crucial for cultural identity, it can also lead to a tension between traditional knowledge and modern scientific perspectives. Social Sciences, which often draw on both historical and contemporary sources, must navigate this delicate balance.

Ensuring that traditional knowledge is integrated into the social sciences curriculum in a way that is relevant, rigorous, and evidence-based can be a complex task. Determining the appropriate balance between traditional and modern knowledge in the social sciences curriculum can be challenging. Ensuring the quality and accuracy of traditional knowledge sources can be difficult, especially in the absence of rigorous peer review processes. Connecting traditional knowledge to contemporary social and environmental challenges can be a complex task.

3. Addressing Diversity and Inclusion

India is a diverse country with a rich tapestry of cultures, languages, and religions. The NEP 2020 recognizes the importance of addressing diversity and inclusion in education. However, the social sciences face unique challenges in this regard. Many social science disciplines have been historically dominated by certain perspectives or groups, leading to a lack of representation for marginalized communities.

Ensuring that the social sciences curriculum is inclusive and representative of diverse voices requires careful attention to the selection of textbooks, teaching materials, and faculty. Ensuring that the curriculum reflects the diverse experiences and perspectives of Indian society can be challenging. Attracting and retaining diverse faculty in the social sciences can be difficult, especially in marginalized regions. Creating a learning environment that is inclusive and welcoming to all students can be challenging.

4. Enhancing Research and Innovation

The NEP 2020 aims to foster research and innovation in higher education. While the social sciences have a significant role to play in this regard, they face several challenges. Social science research often requires long-term studies, qualitative methodologies, and interdisciplinary collaboration, which can be difficult to fund and support within a competitive research environment.

Additionally, the social sciences may face challenges in translating their research findings into practical applications or policy recommendations. Securing adequate funding for social science research, especially long-term studies can be difficult. Providing researchers with the necessary infrastructure, such as libraries, laboratories, and computing resources, can be challenging. Translating social science research findings into practical applications or policy recommendations can be difficult.

5. Preparing Students for the Future

The NEP 2020 seeks to equip students with the skills and knowledge they need to succeed in the 21st century. This includes developing critical thinking, problem-solving, and communication skills. While the social sciences are well-suited to fostering these skills, they may face challenges in keeping up with the rapid pace of technological change and the evolving demands of the job market. Ensuring that the social sciences curriculum is relevant and prepares students for the future requires ongoing adaptation and innovation.

Keeping the social sciences curriculum up-to-date with the latest developments in technology and society can be challenging. Developing the specific skills that students need to succeed in the 21st century, such as digital literacy, data analysis, and critical thinking, can be challenging. Providing students with clear career pathways and opportunities for experiential learning can be difficult.

6. Social Sciences and Democratic Engagement

One of the most important contributions of social sciences is their role in fostering democratic engagement and informed citizenship. In a diverse and rapidly changing society like

India, social sciences provide students with the tools to critically analyze governance structures, political systems, and societal issues. This is essential for creating a citizenry that is informed, engaged, and capable of participating in democratic processes.

NEP 2020 emphasizes the importance of critical thinking and ethical reasoning, which aligns with the goals of social sciences. However, achieving these outcomes requires more than just curricular reform. It requires a transformation in pedagogy, where students are encouraged to engage in discussions, question established norms, and develop their own perspectives. Social sciences must be at the forefront of this pedagogical shift, providing students with the analytical skills necessary to navigate complex societal issues.

7. Social Sciences and Global Challenges

In addition to their role in fostering democratic engagement, social sciences are essential for addressing global challenges such as climate change, migration, and inequality. These issues require a deep understanding of social, political, and economic systems, which social sciences are uniquely positioned to provide.

For example, addressing climate change requires not only technological solutions but also an understanding of the social and political factors that influence environmental policies. Social sciences can contribute to more effective policymaking by analyzing the impact of environmental policies on different social groups, particularly marginalized communities.

Similarly, the social sciences play a crucial role in understanding migration patterns, both within India and globally. Migration is a complex phenomenon influenced by economic, social, and political factors, all of which require analysis through the lens of social sciences. By examining the causes and consequences of migration, social scientists can contribute to more equitable and effective policies.

Conclusion:

The NEP 2020 presents both opportunities and challenges for the social sciences. By addressing the challenges outlined in this paper, the social sciences can contribute significantly to the goals of the NEP 2020 and help to create a more just, equitable, and prosperous India. It is essential for policymakers, educators, and researchers to work together to ensure that the social sciences are fully integrated into the Indian education system and are equipped to meet the challenges of the 21st century.

To ensure that social sciences remain a vibrant and integral part of the Indian education system, policymakers, educators, and institutions must address the challenges outlined in this paper. This includes providing adequate funding and infrastructure for social science research, ensuring that curriculum reform reflects regional diversity and promotes critical thinking, and protecting social sciences from ideological pressures. Moreover, fostering a culture of interdisciplinary collaboration and innovation will be essential for enabling social sciences to contribute to solving the most pressing issues of the 21st century.

In conclusion, while NEP 2020 offers a bold vision for the future of Indian education, it must be implemented in a way that ensures social sciences are not left behind. By addressing the

challenges outlined in this paper, India can create an education system that produces not only skilled professionals but also informed, critical, and socially engaged citizens.

References:

1. Draft, National Education Policy 2020 published by Ministry of Education on <https://www.education.gov.in>
2. <http://www.researchgate.net>
3. Jadhav, N. (2022), Issues and Challenges of National Education Policy (NEP) 2020
4. Ruchi Rani (2022) Quest Journals, Journal of Research in Humanities and Social Science National Education Policy-2020: Issues and Challenges
5. Khurshid Ahmad Bhat¹ and Zahida Ashraf (2023) National Education Policy (NEP 2020): An Academic Intuitive into the Reforms It Will Incorporate in School and Higher Education of India

THE MUSLIM SATYASHODHAK MANDAL: WORK AND PROGRAMME IN MAHARASHTRA

Shabana Gaibi Halangali

Department of Political Science,
Kanya Mahavidhyalya, Miraj.

Introduction:

The Muslim Satyashodhaks brought the issue of Muslim divorcee women to the forefront as these women, due to their legal status, were deemed to be destitute. The Muslim Satyashodhak Mandal wanted critical introspection on the part of Indian Muslims regarding religion of Islam, traditions of Islam and History of Indian Muslims. Though at a later stage, The Muslim Satyashodhak Mandal also pressed for, with a post-independence point of view, are examination of the activities conducted by Hindus and Muslims in national struggle for independence, they wanted the government to have control over the income of all religious property. In this view it demanded a scrutiny of 'Wakf' funds and proper channeling of those funds for public benefits. The Muslim Satyashodhak Mandal was against outdated and orthodox practices like 'Pardah' for women, as they were part of medieval male oppression. Dalwai has some more demands than these. He wanted, that the religious conversion should not be allowed except when intending convert is adult and conversion takes place before a magistrate. The Muslim Satyashodhak Mandal also claimed that besides criticizing Muslim fanaticism it also criticized Hindu chauvinism and generated public opinion for opportunities for jobs and vocations for Muslims, their problems as a religious minority and development of Urdu as one of the national languages. At this stage issues that remained at fore-front were those of scrutinizing religion, tradition and history of Muslims. Through this emerged the issue of common civil code and abolition of Muslim Personal Law together with an attempt to rationalize the 'shariyah' which, according to Muslim religious leaders, is a part of Islam and hence unmodifiable. In the second stage (from 1976 onwards) issue of providing alimony to Muslim divorcee women, came to the forefront. The regional organization the work & contribution made by Muslim Satyashodhak Mandal under the leadership of Hamid Dalwai regarding Muslim women issues is of great importance. Hence the present research paper "Muslim Satyashodhak Mandal: work and programme in Maharashtra has been undertaken.

Objective:

- To study the Muslim movements in Maharashtra.
- To study the work of empowerment of Muslim women and Muslim Satyashodhak Mandal.

Programmes of the Muslim Satyashodhak Mandal: The Muslim Satyashodhak Mandal established on March 22, 1970 and on August 16, 1993 it organized a 'Rashtriya Sadbhavana Parishad' (Conference for communal harmony) in collaboration with Maharashtra Sarvodaya Mandal. So, as regards to be programmes, the history of the Muslim Satyashodhak Mandal spans

from 1970 to 1993 for the purpose of this study. The various programmes of the movement are discussed chronologically under four heads. In the first part we shall discuss major programmes in the history of the Muslim Satyashodhak Mandal. In the second, we shall discuss the programmes and activities conducted by Muslim Satyashodhak Mandal for propagation of common civil code and other issues related to the rights of Muslim women. In the third part we shall list out the programmes undertaken by the Muslim Satyashodhak Mandal for mobilization as the main aim and in the last we will describe the workshops conducted by the Muslim Satyashodhak Mandal for the social education of its activists.

Major Programmes: After the formal establishment an attempt was made by its founders to find out more like-minded people as activists and members of Muslim Satyashodhak Mandal. On November 28, 1970, a 'Maharashtra Muslim Conference' was organized at Pune with the help of Indian Secular Society. Around 200 delegates from Kolhapur, Amaravati, Pune, Belgaum (Karnataka) Indore (Madhya Pradesh), Trivendrum (Kerala) attended the Conference. Out of 200 there were 197 5 6 Muslim delegates including 12 women (Jamadar, 1974:4). After this conference the main activists of the Muslim Satyashodhak Mandal founded local and regional branches. An attempt was made by the Muslim Satyashodhak Mandal to reach the like-minded people out of Maharashtra when the Mandal organized 'All Indian Conference of Forward Looking Muslims' at New Delhi in December 1971. Around 100 delegates (50 from Maharashtra) participated in the Conference and discussed the issues of common civil code, family planning and recognition for Bangla Desh. Hamid Dalwai presided over the Conference where Prof. A. B. Shahr was the compere and Mehbubul Haq from Bangla Desh was the Chief Guest (ibid). This conference was almost immediately followed by a 'Muslim Women's Conference' at Pune on December 27-28, 1971. Around 176 women delegates attended. They came from Ahmedabad, Delhi, Calcutta and all parts of Maharashtra. Equal rights for Muslim women, ban on bigamy and oral divorce were the demands the 'all women Conference' made. In the Wakadewadi suburb of Pune the Jamat terrified many women against attending the Conference. About the proceedings of this conference Daily 'Kesari', Pune under a heading "Remove the unjust provisions in Muslim Law immediately". Reported A resolution was adopted at Muslim Women Conference on Tuesday here, which said that if the time was not ripe 198 for the enactment and Implementation of a common civil code for citizens from all religions then certain unjust provisions might be cancelled immediately from the present Muslim law. The State and Central Government should take immediately steps in this regard" (Dated- December 29, 1971). These Conferences were a brad attempt to introduce Muslim Satyashodhak Mandal publicly to the larger society. After these attempts of propagation of the issues taken up by the Muslim Satyashodhak Mandal through organized public programmes, Hamid Dalwai and some activists in Pune resorted to meeting, discussing and convincing common Muslim people in Pune. To contact common men directly they avoided leaders of the community as a strategy. They went from house to house and corner to corner of the Muslim 'muhallas' in Pune. But this band of activists led by Hamid Dalwai was violently attacked by certain Muslim youths in

Mominpura, a suburb in Pune city. A national daily published in Hindi from Bombay gave an account of the happening. The correspondent of this daily observed: ' Mr. Hamid Dalwai was shown black flags by a crowd of around 100 young Muslims, when the founder of the Muslim Satyashodhak Mandal went home to home to propagate the issues of the Mandal in Moinpura, Pune. Many local and regional newspapers gave wide publicity to this 199 attack on 'secularists by obscurantists'. Some Marathi dailies even carried editorials. The issue was even discussed in Pune Municipal corporation about which a news-item in daily Sakai Pune said that the corporation passed an adjournment motion to protest against the attack on Hamid Dalwai at Moinpura at Ganj Peth by 22 votes for and 1 vote against. Eleven of the Congress members the item added, abstained from voting (dated July 25, 1970). Hence in January 1973, the first issue of such a mouth-piece was published in Kolhapur. It was named 'Muslim Satyashodhak Patrika. ', Hamid Dalwai was its editor and Hussain Jamadar from Kolhapur was its executive editor Demonstration Against Programme of Communalists. A Conference of 10, 000 participants to oppose common civil code was organized at Bombay Central in Bombs during January 1973 by 'All India Muslim Personal Law Board', which comprised religious and communal leaders of the Muslim. To oppose this Conference the Muslim Satyashodhak Mandal and Yuvak kranti Dal demonstrated in front of the Conference. The leading paragraph of a detailed news item in Maharashtra. All India Muslim Personal Law Conference (dated December 29, 1972). In an endeavor to organize opposition to this communalists Conference the Muslim Satyashodhak Mandal organized a 'Maharashtra Muslim Soccial Conference' at Maratha Mandir, Bombay on March 11, 1973. The Conference passed resolutions regarding equal rights for Muslim women, regional language. as the medium of education for Muslims and common civil code.

Alimony to Divorcee Women - Constructive Programme: In 1973, the Indian Central Government took a vital decision based on a Supreme Court verdict that Muslim divorcee women be included as destitute persons under the Criminal Procedure Code No. 125. The implementation of this decision was Muslim Educational Conference, Kolhapur on December 30-31, 1973 a 'Muslim Educational Conference' was organized at Keshavrao Bhosale Natyagrih, Kolhapur. 700 Muslim delegates including 250 women attended the Conference. This was the biggest Conference the Muslim Satyashodhak Mandal had organized in its history and which received biggest Muslim response.

A Gathering of Muslim Women: On June 9, 1974 a gathering of Muslim women at Chiplun was organized by Chiplun Branch of the Muslim Satyashodhak Mandal. The gathering took place in a tense situation. Around 90 Muslim women were present for the gathering. The local Muslim community vehemently opposed the organization of the gathering by demonstration, road blocking, and threats to individual participants and organizers. During the night before the commencement of the gathering the hostile mob even attacked Hamid Dalwai's house at Mirjoli with stones. The gathering which was presided over by Mrs. Mehrunnisa Dalwai demanded common civil code for all people. In the concluding session of the gathering a committee of local Muslim women was formed to propagate the issues of the Mandal among the Muslim women

these were the major programmes and activities undertaken -by the Muslim Satyashodhak Mandal under the leadership of Hamid Dalwai.

Social awakening: Satyashodhak Mandal -"that of social awakening" This must have been because after Dalwai the movement was led by field workers and intellectuals, who could float the ideology and keep it alive, occupied a backseat. Mukadam, an intellectual, tried to make the leadership aware about its priorities. He linked the issue of alimony to Muslim divorcee woman to common civil code. He also argued that the Muslims should accept changes in Muslim Personal Law and shariya and accept secularism. Moreover, "the issue of Muslim divorcee women and related defects in the Islamic framework were over emphasised in respect of the number of divorcee women and the intensity of the issue. Consequently, it was highlighted by media affecting thereby the attack on Muslim community led by its religio-political leaders points out that, "The issue of Muslim divorcee women is the only issue the movement of Hamid (Dalwai) handled, which appealed to the masses. Whatever contacts they established through this issue are the only roots.

Language of Urdu: Relationship of Urdu to Muslim community is yet another issue politicized by Hindu-Muslim communalist forces. Both agree that Urdu is a language of Muslims. Hence Muslim religion-political leaders demand that Urdu be given a special status. The Muslim Satyashodhak Mandal and Hamid Dalwai, in their style of radicalism, opposed Urdu particularly in southern part of India. - They urged Muslims to accept regional languages in these states as their mother tongues. Muslims, they maintained, are converts from local population hence the language of their forefathers (language of the region) is their mother tongue. They pointed out that many Muslims in India did not speak read or write Urdu, and yet claimed that Urdu is their mother tongue. This they (Muslims) did under the spell of their religion-political leaders, who wanted keep the Muslim community separate and hence maintain a separate distinct culture of which language of Urdu is a part But due to the propagation of Muslim leaders and opposition of Hindu leaders, Muslims in India had developed a psyche, that Urdu is their language. Most of the literature for, of and ° by Muslims in India, particularly about religion, culture and tradition has evolved through Urdu to the extent that

Secularisation and National Integration: Secularisation of the Muslim community was in fact the primary issue of the Muslim Satyashodhak Mandal. Muslim community has the medieval impact of its religion. To reduce this impact, the Muslim Satyashodhak Mandal divided the dictates of the religion of Islam into ' ibadat' and 'adat' other worldly affairs and 'this worldly ones'.common civil code, which is to replace the Muslim personal Law is thus related to the process of secularization of the Muslim community. The main objective of secularism is to eliminate the domineering influence of religion and its traditions from the social field of our public life, The Muslim Satyashodhak Mandal wanted the Muslims to critically introspect the religion and tradition of Islam, history of Muslims in India and their politics. As discussed above in greater details, the Muslim Satyashodhak Mandal and Hamid Dalwai held very radical views in this regard. Muslim Satyashodhak Mandal to ensure that Hindus live secularly i. e. give up

religion in this worldly affair as in modern times there is no such visible attempt on the part of Hinduism, towards a similar self-reform process. These major issues which the Muslim Satyashodhak Mandal generated with the goal of secularization of Muslim community and thereby integrating it with non-Muslim community of India did not appeal/Muslim Masses.

A Voluntary Organization: In 1983, Husain Jamadar started a hostel for disoriented offsprings of Muslim divorcee women. This hostel gave rise to a full-fledged voluntary- organization called 'Muslim Samaj Prabodhana wa' Shikshan Sanstha, which later took up the activities of social development of local and regional Muslim community. The Sanstha maintained its NGO Nature and a difference from the social movement aspect of the Muslim Satyashodhak Mandal.

The Shahabano Case and the Muslim Divorcee Women: Shahabano controversy, was an important event affecting the programme of the Muslim Satyashodhak Mandal. The Muslim divorcee woman has a right to receive a maintenance amount.

Muslim Satyashodhak Maharashtra State Level Conference:

On May 1 and 2, 1985 the Muslim Satyashodhak Mandal organized a 'State Level Social Conference'. The Conference deliberated over the issues of common civil code, language of Urdu, communal riots and communalism. 300 delegates from all over Maharashtra attended the Conference. Again on August 17, 1985, the Muslim Satyashodhak Mandal organized a 'Save Alimony Conference at Maratha Mandir', Bombay, to welcome the Supreme Court decision in Shahabano case and to oppose the endeavor of organizations like Muslim Personal Law Board who opposed the Supreme Court decision. The Conference was inaugurated by Prof. Mumtaz Rahimatpure and was guided by prof. S. T. Lokhaijdawala, Rashida Mujawar and Mrinal Gore. The women members of All India Youth Conference tried to sabotage the programme.

Taiak Mukti Morcha: Kolhapur branch of Muslim Satyashodhak Mandal intervened and Sharifa Mulla publicly fasted for one day against the injustice she had to succumb to in Bindu Chowk, a public place in Kolhapur city. She was supported by the Muslim Satyashodhak Mandal and local branches of some women's organizations. During the day Sharifa was consoled by many Muslim women, some of them Burkha-clad. The one-day fast programme gave rise to 'Talak Mukti morcha' organized by the Muslim Satyashodhak Mandal. The Morcha which went on from November 3 to November 18, 1985 comprising 40 Muslim Satyashodhakas including 22 women and 2 children; toured Miraj, Solapur, Osmanabad, Latur, Ambejogai, Parbhani, Nanded, Chandrapur, Amaravati, Buldhana, Jalgaon, Ahmadnagar and Pune. The Morcha aimed at mobilizing public opinion in favor of the Supreme Court decision in Shahabano case and demanding ban on oral divorce coupled with enactment of a law prohibiting bigamy. The Morcha was mostly welcomed in local full-fledged community's security.

A 'Rashtriya Ekata Shibir: a gathering for promotion of national integration was organized for the activists of the Muslim Satyashodhak Mandal on October 24-25, 1992 at Vidyarthi Sahayak Samiti Hall, Pune. From among the leading activists of the Mandal Annwar Rajan, I. N. Beg, M. A. Naik, Husain Jamadar, Mrs. Dalwai and the guests Balasaheb Bharde, Raziya JPatel and Yadunath Thatte engaged in intellectual lessons. This state level gathering was preceded by local

ones at Ichalkaraji, Dist- Kolhapur and Bombay, organized by the local branches. The Muslim satyashodhak Mandal had constituted a Babari Mashid Sulah Samittee, which was later called Mandir-Mashid Sulah Committee, which included the controversial stand of the Muslim Satyashodhak Manual

Rashtriya Sadbhavana Parishad: A Conference for National Harmony in collaboration with the Maharashtra Sarvodaya Mandal, at Kolhapur. The Conference adopted a resolution in the form of an appeal which read. We appeal for eternal national unity, fearless and trustful relations among citizens and need for conscious and constructive people from all religions and institutions to unite against forces using religion for political selfishness. A political tactic of spreading venom in the minds of people of various religions is on for a considerable time in this country. Recently such atmosphere has been created with apparent success by these forces. As such the common man is in a state of deep fear. The common citizens should make a strong resolution to stand up against the forces that are spreading communal hatred.

Common Civil Code: The second part of the programme of the Muslim Satyashodhak Mandal comprised the various kinds of alimony to Muslim -divorcee women and rehabilitation of Muslim divorcee women. The issue was propagated by the Muslim Satyashodhak Mandal by such an intensity that Mandal was more known to common people, even Muslims, as the organization demanding common civil code and working for the Muslim divorcee women and not an intellectual movement attempting to bring about socio-cultural renaissance among Muslims. Mandal and the Indian Secular Society, Pune. The Memorandum attested by the signatures was presented to the then Chief Minister and the then Governor of Maharashtra.

All India Progressive Muslim Conference: The Muslim Satyashodhak Mandal had remained a Maharashtra based organization and movement. An attempt was made to reach the intellectuals and like-minded individuals from Muslim community all over India during 1987 by the leaders of the Muslim Satyashodhak Mandal. ' An All India Progressive Muslim Conference was convened by the Muslim Satyashodhak Mandal on September 26, 1987 at Kolhapur. A bound 400 delegates, specially invited for the purpose attended this conference. They came from 11 States including Maharashtra and two Union Territories.

Muslim Samaj Prabodhan Wa Shikshan Sanstha: The Muslim Satyashodhak Mandal is the 'Muslim Samaj Prabodhan Wa Shikshan Sanstha' it was founded by Husain Jamadar, individually in 1983 and independent of M. S. M. The first activity Sanstha took was that of starting a hostel for the children of the Muslim divorcee women. Mr. Jamadar and his wife Mrs. Ayesha Jamadar looked after these children ranging from 2 to 9 at a time, at their home. But during 1987 the Sanstha became a voluntary organization aiming at employment generating activities. This was under the impression that the Muslim Satyashodhak Mandal being a movement of social awakening cannot attend such activities. And the number of activists of the Mandal was stagnating. So Jamadar and the working Committee of the 'Sanstha', comprising primarily, new generation activists of the Muslim Satyashodhak Mandal, planned to make a survey of three districts of South Western Region of Maharashtra. The proposal was made and

was sent to a funding agency. Meanwhile an old admirer of Hamid Dalwai. had some ideas about helping the Muslim Satyashodhak Mandal.

Summary:

The issues taken up by the Muslim Satyashodhak Mandal were such that they could not light any fire amongst the Muslims in Maharashtra. The issue of the reenactment and execution of common civil code, that of language of 'Urdu' regional languages, secularization through attacking the religion of Muslims were very much politicised, particularly by the antagonists of Muslims. The issues of providing alimony to Muslim divorcee women and that of regional language as the medium of education for Muslims were issues relevant to the betterment of Muslim far as the later off shoot is concerned, this researcher has observed that the 'Sanstha is maintaining a separate identity, mostly due to the internal politics in the Muslim Satyashodhak Mandal. A similar observation can be made about the monthly "Purogami Muslim". The funding of the programmes of the Muslim Satyashodhak Mandal depended more on free donations and revenue of advertisements, which were collected mostly from non-Muslim individuals and institutional sources.

References:

1. Adhav Baba (1989): Satyashodhanachi Watchal (Marathi); Pune Mehta Publishing House.
2. Ahmad Imtiyaz (1973): Caste and Social Stratification among Muslims in India, New Delhi: Manohar Publications
3. Azami A. L. (1972): "Muslim Vaiyktik Kayada Parumpara Ani Pariwartan" (Marathi) in Samaj Prabodhan Patrika, No. 47 September-October, 1972.
4. Dalwai Hamid (1968): Muslim Politics in Sedular India, New Delhi: Hind Pocket Books.
5. (1977): "Islamcha Itihas Ek Adhyay" (Marathi) in Muslim Satyashodhak Patrika, 15-19. 31.
6. Fayazee 'A. A. A. (1963): A Modern Approach, to Islam, Bombay, Asia Publishing House. Ghate
7. India, Government of (1985): Copy, of, the Supreme Court Judgement in Cr. L. J. 875 (from Madhya Pradesh) Criminal Appeal No. 103, of 1981 Shahabaho Vs., Mohammbd Khan dated January 23, 1985.
8. Indian Secular Society(1979): Muslim Satyashodhak Mandal, Ud deshy a Wa Bhumika (Marathi), Pune.
9. Jamadar Husain (1973): "Muslim Satyashodhak Mandal - Ek Adhava" (Marathi) in Muslim Satyashodhak Patrika No. 1, January, 1973
10. Kesari (Marathi Daily) (1971): A News item dated December 29, 1971, Pune
11. Latiffie Daniel (1985): Shahabano Ka Mukdamma Aur Supreme Courtka Faisala (Hindi), Kanpur: Janawadi Mahila Sabha.
12. Mohommed Nazir (1989): 'Urdu' in Bhatiya KaJPlashchandra (ed.) Bharatiy Bhashanye aur Hindi Anuwad - Samasya Samadhan (Hindi), New Delhi: Vani Prakashan.

13. Mukadam A. K., (1977): 'Muslim Satyashodhak Chalwal - Shodh ani Bodh' (Marathi) in Muslim Satyashodhak Patrika No. 15-19, pp. 95 to 98.
14. Muslim Satyashodhak Mandal (1972): Paripatrak 12 (Marathi) A Handwritten circular by the Secretary of the Muslim Satyashodhak Mandal dated February 2, 1972.
15. Muslim Satyashodhak Mandal (1985): Patrakap Baithak Niwedan, . Talakpidit Sharifachi, Karun Kahani (Marathi) a press release from Kolhapur dated June 17, 1985.
16. (1985): Potagi Bachav Parishad (Marathi) a report dated August 18, 1985.
17. (1989) Author. : Don Dashakanchi Watchal (Marathi); Pupe: ~ Narendranath G. (1987): "Dialbgue-Fighting Communalism: A Report of the All India Ekta Conference" in Lokayan bulletin 5-2, pp. 70 to 79.
18. Pansare Govind (1993): Muslimanche Lad (Marathi) Bombay: Maharashtra Council, Communist Party of India.
19. Pathan K. G. (1973): Maharashtraatil Muslim anchi Shaikshanik Samasya a Printed Pamphlet released by -the Muslim Satyashodhak Mandal from Kolhapur.
20. Phadke Y. D. (1989): Social Reform Movement^ in Maharashtra. New Delhi: Govt, of Maharashtra.
21. Rahimatpure Mumtaz (1985): Saman Nagari Kayadhyachi Awashakta, Kolhapur? Talak Mukti Morcha Samiti.
22. Ranatie Pratibha (1987): Burkhya Adachya Strlya (Marathi) Pune: Shri Vidya Prakashan.
23. Thatte Yadunath (1987): "Muslim Satyashodhak Mandal" in Joshi (ed.). Marathi Vishwakosh, Bombay: Maharashtra Rajyasahitya wa Sanskriti Mandal.
24. Tiwar'i Bholanath (1990): Hindi bhasha Ka Itihas (Hindi), Delhi: Vani Prakashan.
25. Upadhyay, A. (1985): The Impact of M. S. M. On Pune Muslims, New Delhi: Indian Council for Social Science Research (Unpublished).

A STUDY ON WORK LIFE BALANCE OF ACCREDITED SOCIAL HEALTH ACTIVISTS IN MAHARASHTRA

Supriya Udaykumar Mogale

Programme Coordinator (Online MBA),

Centre for Distance and Online Education, Shivaji University, Kolhapur.

Corresponding author E-mail: supriya.mogale28@gmail.com

Abstract:

Work Life Balance refers to the ability to balance the work and personal life effectively. To achieve fulfilment and well-being, work and personal responsibilities are to be managed well. Imbalance in the work life and personal life may lead to have physical and mental health problem, reduces job satisfaction, boredom, decreased motivation which ultimately effect on organization success. Organization also faces challenges such as reduced productivity and high employee turnover. Work Life Balance of Accredited Social Health Activists who play a very important role in the rural healthcare is a serious issue in India. They have inadequate facilities and poor working conditions and they are underpaid though they are working for longer hours at grassroot levels in the rural areas. This research paper is fully based on secondary data and the data is collected through various websites, news, previous research papers and articles published on internet. It will be highlighting the challenges they face while working, factors influence their work and their personal lives.

Keywords: Work life balance, Accredited Social health activists, ASHA workers

Introduction:

Work Life Balance (WLB) is the most important and critical aspects of employee well-being, job satisfaction and organizational performance. WLB refers to the ability to balance the work and personal life effectively. To achieve fulfilment and well-being, work and personal responsibilities are to be managed well. In today's competitive world, there is a need to have high QWL and well maintained WLB which leads to have motivated workforce and retain them. On the other side, imbalance in the work life and personal life may lead to have physical and mental health problem, reduces job satisfaction, boredom, decreased motivation which ultimately affect on organization success. Organization also faces challenges such as reduced productivity and high employee turnover. WLB of Accredited Social Health Activists who play a very important role in the rural healthcare is a serious issue in India. They have inadequate facilities and poor working conditions and they are underpaid though they are working for longer hours at grassroot levels in the rural areas. They are always fighting for better working conditions and adequate facilities. Understanding their WLB can provide insights into how to improve their work life, job satisfaction and overall well-being, which in turn can enhance the effectiveness of healthcare delivery in these regions. It will be highlighting the challenges they face while working, factors influence their work and their personal lives.

Objectives of the study

1. To study the concept of Work Life balance
2. To know the roles and responsibilities of ASHA workers
3. To know the challenges faced by the ASHA workers
4. To study the current scenario of ASHA workers

Research Methodology

The methodology used for this research is explanatory and does not include primary data collection. This paper is fully based on secondary data like previous research papers, internet, websites, online social media portals.

What is Work Life Balance?

WLB refers to the ability to balance work responsibilities and personal life effectively. Effective WLB means fulfilling all the work responsibilities without compromising personal life and family commitments. It encompasses flexible work arrangements, time management and supportive work environment which leads to maintain workforce motivated which is important for long term success. It also enhances employee satisfaction, reduces stress and burnout, improves mental and physical health, boosts productivity, and contributes to employee retention. Organizations that support WLB attract and retain top talent, foster a positive work environment, and achieve better overall performance.

Why Work Life Balance is important?

Work-life balance (WLB) is essential for several reasons, as it impacts both personal well-being and organizational performance. It reduces stress and burnout, improves physical health, and enhances productivity by allowing individuals to focus better on tasks. Employees with a balanced lifestyle are more satisfied with their jobs, which leads to increased retention and reduced absenteeism. WLB also strengthens personal relationships and allows time for hobbies and personal development, contributing to overall life satisfaction. In the modern workforce, flexibility is highly valued, and organizations that support balance see higher employee engagement and morale. By promoting WLB, companies can reduce healthcare costs and contribute to a healthier society, while individuals experience enhanced creativity, problem-solving abilities, and a greater sense of fulfilment.

Who are ASHA workers?

ASHA stands for **Accredited Social Health Activists** who are Community Health Workers instituted by Government of India's Ministry of Health & Family Welfare as a part of **NRHM** (National Rural Health Mission) launched in 2005. They are trained female community health workers function as a bridge between the community and the public health system. Their efforts have been particularly notable during Covid-19 Pandemic. Accredited Social Health Activists helped in spreading awareness at the grassroots level during the pandemic. Honorable Prime Minister **Narendra Modi** applauded these activists for ensuring a healthy India. They have recently won the WHO's **Global Health Leader Award** in the year 2022. The honor recognizes contributions to advancing Global health, leadership and commitment to regional

health issues. They undergo a selection process and receive training in various modules that cover maternal and child health, communicable and non-communicable diseases, nutrition, hygiene, and first aid. Continuous training and capacity-building programs are conducted to update their knowledge and skills.

ASHA workers play a very important role in the rural healthcare system. They are trained female community health activist selected from the community itself. ASHA means 'hopes' in English and they act as a bridge between the community and public health system. They provide maternal care and immunization for children against vaccine preventable diseases. They promote nutrition, basic sanitation, hygiene practices, healthy living and awareness of existing health services. It also includes community health care, treatment for hypertension and tuberculosis. At present, there are over 9 lakhs ASHAs in India, ensure these living in rural poverty can access health care services. But they themselves remain at risk of anaemia, malnutrition and non-communicable disease. They are burdened with multiple responsibilities and face many challenges while working such as heavy workload, delayed payments, demanding tasks, target oriented tasks, limited access to transportation and communication, lack of support & recognition. Heavy workload, irregular timings might affect on their personal lives and difficult to balance work and personal life. Hence understanding Work Life Balance (WLB) of Accredited Social Health Activists are important so that research may enhance their job satisfaction and retention. It leads to improve effectiveness of health care interventions at the grassroot level. This study aims to understood various dimensions Work Life Balance (WLB) of Accredited Social Health Activists in Maharashtra. This study will focus on working conditions, job responsibilities, organization support mechanism, challenges faced by them. Also, the study seeks to identify opportunities for enhancing WLB among the Accredited Social Health Activists. They are popularly known as ASHA workers, so Accredited Social Health Activists will be mentioned as ASHA workers in the following explanations.

Roles and Responsibilities of ASHA workers

- 1. Health Education and Promotion** - ASHA workers are responsible to educate community members about health practices, hygiene, sanitation, and nutrition and promote institutional deliveries and immunization of children. Also, they create awareness about family planning methods and distribute contraceptives.
- 2. Basic Health Care** - ASHA workers provide first-contact care for minor ailments and first aid for injuries and facilitate access to healthcare services and act as a bridge between the community and the healthcare system.
- 3. Maternal and Child Health** - ASHA workers are specially working on antenatal and postnatal care. They monitor the health of pregnant women and newborns and ensure timely immunizations and track the growth and development of children.
- 4. Community Mobilization** - Community Mobilization is another responsivity of ASHAs where they Mobilize the community towards local health planning and increased utilization

of existing health services and form women's groups and community health committees to address local health issues.

- 5. Record Keeping** - Maintaining records of births, deaths, and health statistics in their area is also included in their work profile and taking follow-up of cases referred to higher healthcare centres.

Review of Literature

Several studies and research articles have explored the concepts of Quality of Work Life (QWL) and Work-Life Balance (WLB) across various sectors and occupations, including ASHA workers. Kharge (2016) studied bus conductors in the Kolhapur Division of MSRTC, revealing that poor working conditions, inadequate salary, and heavy workloads negatively impacted their QWL and WLB. Beniwal (2019) focused on dual-career academic couples in Rajasthan, highlighting the importance of safe work environments and fair compensation for maintaining WLB. Ariya (2024) examined the relationship between QWL and WLB among women IT professionals in India, finding a strong positive correlation. Shubhangini et al. (2019) analyzed the QWL of unskilled women employees, emphasizing job satisfaction and organizational commitment. B. P. Mahesh et al. (2020) identified six key QWL factors for corporate employees, including compensation and work-life balance. Sharma (2020) conducted a comparative study of WLB among women in the IT and Higher Education sectors, highlighting significant differences in WLB and stress levels. Nath et al. (2017) studied WLB in public and private higher education institutes, showing that flexible work provisions improved WLB. Further, Ambika (2019) investigated WLB among women in Dindigul's spinning mills, emphasizing the need for better career growth opportunities. Vijayasuganthi (2018) conducted a comparative study on nurses in government and private hospitals in Chennai, revealing that private nurses faced greater WLB challenges. Immaculate (2019) explored WLB and job satisfaction in the Madras Export Processing Zone (MEPZ), finding that organizational support significantly influenced satisfaction. David (2016) examined WLB in the leather industry, identifying stress and dissatisfaction related to pay structures. Nigade (2013) studied working women in Satara, noting poor WLB in police forces and low financial security in nursing. Singh (2022) explored the challenges faced by ASHA workers in Lucknow, highlighting delayed incentives, heavy workloads, and lack of family support. Pattnaik (2022) focused on healthcare workers' WLB in the "new normal" post-pandemic era, stressing the impact of long work hours on WLB. Shet et al. (2017) assessed ASHA workers' roles in Udupi, revealing issues like social insecurity and misunderstandings with healthcare staff. Manjunath et al. (2022) studied the workload of ASHAs in relation to task-sharing and task-shifting, identifying heavy workloads and delayed payments as key issues. Das et al. (2016) assessed ASHA workers' competency in Assam, highlighting gaps in knowledge regarding sanitation and nutrition. These studies collectively underscore the critical role of QWL in achieving a balanced work-life equilibrium across various occupations and the need for improved working conditions and support mechanisms to enhance overall employee satisfaction and performance.

Current scenario of Work Life Balance of ASHA workers in Maharashtra

Accredited Social Health Activists are the first responders in situation where some people are unable to access the health care service who promote health practices, hygiene, sanitation, and nutrition. Ensuring women to give birth in hospitals, vaccination to child are also the important responsibilities. Their efforts have been recognized specially in Covid-19 pandemic when they were spreading awareness at the grassroots level. But they face many challenges while working.

A viral video on social media of Asha workers in Kolhapur District finding ways to reach remote areas despite heavy rains and gushing waters. There is many news all over India related to Accredited Social Health Activists where they are striking for better working conditions, wages, fringe benefits and increasing age limit while selecting them. Some Activists are being assaulted at the work. They are overworked and underpaid. Challenges include lack of adequate compensation, limited access to transportation and communication, lack of benefits, lack of support and recognition. They have to be available for 24 x 7 in any emergency related to public health, specially for maternal and child health. Addition to this, inflexible schedules, overwork, target completion, long hours and irregular meal times affect on their physical and mental health. Asha workers are protesting and demanding for better working conditions and better wages. They get limited time for their families. It becomes difficult to balance family responsibilities, caring elder family member, children and personal life commitments and performing their duties for public health.

The current scenario of work-life balance (WLB) for ASHA (Accredited Social Health Activist) workers in Maharashtra reflects significant challenges, especially as their responsibilities have grown in the wake of public health demands. ASHAs, primarily women, are responsible for crucial healthcare functions, including maternal and child health services, vaccination drives, and community health awareness programs. However, the balance between their professional duties and personal lives is increasingly strained due to several factors.

1. **Overburdened Workload:** ASHA workers in Maharashtra face a growing number of tasks, including COVID-19 management and monitoring, regular health surveys, and community mobilization efforts for various government health schemes. Many of these workers report working long hours, which often extend beyond their stipulated duties, leading to fatigue and affecting their personal and family life. A study published in *The Times of India* highlighted how ASHA workers in Maharashtra frequently work 12-14 hour days due to inadequate staffing and increased responsibilities.
2. **Inadequate Compensation:** ASHAs receive performance-based incentives instead of fixed salaries, which compounds the pressure to meet targets and perform well. The irregular and delayed payment of these incentives further exacerbates their financial stress, affecting their ability to maintain a stable personal life. According to *The Indian Express*, many ASHA workers have been protesting for better pay and fixed salaries, pointing out that their work

demands have escalated without a corresponding increase in financial compensation, contributing to burnout and dissatisfaction.

3. **Psychological Stress: Managing a heavy workload without adequate support impacts the mental health of ASHA workers.** Many workers report high levels of stress due to the constant pressure to balance their professional and personal lives. In interviews reported by *The Hindu*, ASHA workers expressed concerns about the emotional toll of their work, with many struggling to care for their own families while fulfilling extensive work obligations. The lack of mental health support services for ASHA workers also adds to the strain.
4. **Lack of Organizational Support: There is a notable gap in institutional support for ASHA workers, particularly regarding provisions for paid leave, healthcare benefits, and maternity leave.** A review by *The Hindustan Times* pointed out that many ASHA workers lack basic work-related benefits that could alleviate the stress of balancing work and life. The absence of formal policies supporting flexible hours or compensatory rest days has further intensified their work-life imbalance.
5. **Impact of the COVID-19 Pandemic: The pandemic has worsened the situation, with ASHAs being frontline workers in contact tracing, managing quarantine centers, and facilitating vaccinations.** These additional responsibilities have left them with little time to attend to their personal lives. According to an article by *The Indian Express*, during the peak of the pandemic, many ASHA workers in Maharashtra reported being overworked, underpaid, and exposed to health risks, all of which disrupted their work-life balance.

How to balance their Work Life?

Balancing the work-life demands of ASHA (Accredited Social Health Activists) workers requires addressing both their work challenges and personal well-being. A significant issue they face is workload management. Often, ASHAs are burdened with multiple roles, from healthcare outreach to administrative duties. To reduce this, clear role definitions are crucial. By delineating the core responsibilities of ASHAs and ensuring they are not burdened with tasks outside their scope, their workload can be made more manageable. Prioritizing tasks based on urgency and delegating non-critical activities can also reduce the mental and physical strain they face.

Another key area is scheduling and flexibility. Given that ASHAs work in diverse conditions, flexible working hours and scheduling could allow them to manage their professional and personal lives better. For instance, introducing shift-based work, especially for non-emergency tasks, would give them more control over their daily routine. Ensuring that ASHAs are not overburdened with overtime or excessive hours is also essential to prevent burnout and fatigue. Capacity building and support is essential for ASHAs to handle their demanding roles. Regular training on time management, problem-solving, and emotional resilience would help them work more efficiently, reducing stress. Additionally, providing them with psychosocial support, including access to counseling services and mental health programs, could offer relief from the emotional and psychological pressures they often face in their work. Financial and motivational incentives play a significant role in reducing work-life tensions. Fair compensation

and incentives for their workload are necessary to maintain motivation and job satisfaction. Alongside financial benefits, non-monetary rewards such as recognition for their efforts or career development opportunities can go a long way in boosting morale. Ensuring they are compensated fairly for their efforts, including receiving health benefits, will ease the financial stress that affects their personal life. Incorporating digital tools and automation into their daily tasks can significantly reduce the manual burden. For example, mobile apps that help ASHAs record data, track patient information, or manage appointments could save considerable time and energy. Additionally, promoting telemedicine support would allow ASHAs to reduce the number of physical visits, helping them manage their time more effectively and reduce physical exhaustion from traveling long distances. Lastly, community and family support is crucial. By educating the community on the importance of the ASHA's role, there can be greater cooperation, reducing the workload. Moreover, family engagement programs could make household members more supportive of their demanding work, helping ASHAs balance their personal and professional obligations more harmoniously. Addressing these areas comprehensively will not only improve ASHA workers' quality of work but also enhance their overall quality of life, leading to a healthier work-life balance.

Conclusion:

The study on the Work-Life Balance (WLB) of Accredited Social Health Activists (ASHA) in Maharashtra highlights the pressing challenges faced by these essential healthcare workers. Despite their critical role in improving rural health outcomes, ASHAs grapple with excessive workloads, inadequate compensation, and a lack of institutional support, which significantly impairs their ability to balance professional and personal responsibilities. The findings underscore the necessity for targeted interventions, including clear role definitions, flexible scheduling, adequate financial incentives, and community support, to enhance their work conditions and overall well-being. By addressing these challenges, not only can the effectiveness of ASHA workers be improved, but it can also lead to better healthcare delivery in rural areas, ultimately contributing to a healthier society. As we continue to recognize and honor the contributions of ASHA workers, it becomes imperative to prioritize their needs to foster a more sustainable and supportive working environment.

References:

1. Kharge G. V., (2016), "Impact of QWL on work life balance of Bus conductors in Kolhapur Division of MSRTC", Ph. D. Thesis, Shivaji University Kolhapur
2. Nath, Parth R., (2017), "A study on worklife in public & private higher education institute w. r. t. female faculties associated with S. P. Pune University" Ph. D. thesis, Savitribai Phule Pune University
3. Ambika G., (2019), "A study of Worklife balance of women employees in spinning mills in Dindigul District" Ph. D. thesis, Madhurai Kamaraj University
4. Vijaysugathi K., (2018), "A comparative Study on Worklife Balance of Nurses in government & private hospitals in Chennai City", Ph. D. thesis, University of Madras

5. Immaculate P. S., (2019), “Worklife and satisfaction of women employees in manufacturing sector w. r. t. Madras export processing zone MEPZ”, Ph. D. thesis, Bharthiar Unievrstity
6. Nigade J. J., (2013), “A study of Worklife balance of working women in satara”, Ph. D. Thesis, Shivaji University Kolhapur
7. David S., (2016), “Dynamics of Wroklife balance of women employees in leather industries”, Ph. D. Thesis, VELS university
8. Beniwal A., (2019), “A study on QWL in dual career couples: A case study in academics w. r. t. Rajashtan”, IIS University, Jaypur
9. Singh V., (2022), “Work Challenges of ASHA workers -A sociological study of selected blocks of Lucknow District”, Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
10. Pattanaik T., (2022), “Worklife balance of Healthcare workers in New Noraml”, KIIT University
11. Jadhav A. M., (2012), A Study of Quality of Work Life of IT Units in Rural Satara, Prabandhan, Vol. 2 (3)
12. Ariya S, Sarun S. G., (2024) “ A study on the effect of Quality of worklife and Work life balance on IT women employees in India”, *International Journal for multidisciplinary Research*, Vol-6, issue 2
13. Shubhangini M, Prabhu, P. Nagesh (2019) “Quality of Worklife of unskilled women employees- A review of literature”, *Journal of emerging Technoloioes & innovative research*, vol 6, issue 1
14. Shet S., Kumar S., Phadnis S., (2017), “A study on assessment of Asha’s work profile in the context of Udupi taluka, Karnataka, India”, Elsevier, a division of RELX India
15. Das M. B., Barurh P., (2016), “Competency of ASHA workers & their work effectiveness- An empirical study of Assam”, *Jharkhand journal of development and management studies*, Vol 14, nos 3 & 4, PP 7099-7110
16. Manjunath U., Sarala R., Mythri S. N., (2022), “Assessment of workload of Asha: A multi-stakeholder perspective study for task sharing and task shifting”, *Journal of Health Management*, vol 24, Issue-1
17. Mahesh B. P., Nanjundeswasswamy T S., “Quality of worklife of employees in corporate sector in India”, *International Transactional Journal of Engineering management and applied Science& Technology*.
18. Rao P. S., Personnel and Human Resource Management, 2014, Himalaya Publishing House, Mumbai
19. <https://nhm.gov.in/>
20. <https://main.mohfw.gov.in/>
21. <https://indianexpress.com/article/cities/pune/kolhapur-health-workers-brave-difficult-terrain-vaccines-remote-maharashtra-village-video-goes-viral-8029223/>

22. <https://www.firstpost.com/india/solidarity-and-protest-how-an-asha-worker-in-kolhapur-addresses-villagers-mental-health-concerns-fights-for-better-wages-9840411.html>
23. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolhapur/kolhapur-asha-workers-stage-stir-over-unpaid-incentives/articleshow/79612180.cms>
24. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolhapur/4-booked-for-assaulting-asha-worker/articleshow/76291798.cms>
25. <https://behanbox.com/2024/01/16/how-asha-workers-overwhelming-workload-impacts-indias-healthcare-system/>
26. <https://www.forbesindia.com/article/take-one-big-story-of-the-day/asha-workers-the-underpaid-overworked-and-often-forgotten-foot-soldiers-of-india/69381/1>

A GEOGRAPHICAL IMPORTANCE OF HOUSHOLD ASSETS IN RURAL PART OF KOLHAPUR DISTRICT

S. S. Tikekar and V. S. Pawar –Patil

Department of Geography,
New College, Kolhapur

Abstract:

The Kolhapur district is well known for his well agricultural practice; therefore, their economic condition is also good. By observing the condition of the household assets where they reside is supports the above statement. Situation is referring to the condition of household assets whether they are not so good. Household includes all the persons who occupy a housing unit. A housing unit is a house, an apartment, a mobile home, a group of rooms, or a single room that is occupied as separate living quarters. Separate living quarters are those in which the occupants live and eat separately from any other persons in the building and which have direct access from the outside of the building or through a common hall. The occupants may be a single family, one person living alone, two or more families living together, or any other group of related or unrelated persons who share living arrangements. In this paper, the attempt is made to look into the details of household assets in the rural settlements of Kolhapur district. It further attempts to study the Radio, Television, Computer & Vehicle types like these Household Assets at tehsil level as well as at sample village level.

Keywords: Radio, Television, Bicycle, Computer, Internet, Two-Wheeler, Four-Wheeler

Introduction:

Housing is one of the basic needs of man next to food and clothing as it provides him shelter and protection. The construction and agglomeration of houses marks the sign of human settlements. It carries importance in the geographical analysis of settlements and complex relation between man and his environment (Ramotra, 2008).

The place or the environment in which the major part of life of man is spent is the home and right from the beginning humans have devoted much of their time and energy towards the construction of comfortable dwellings. Its construction and location derive its importance in accordance with the existing natural conditions and the material available, made suitable as per his needs and requirements for his house. The size, quality, type of material used and facilities made available in a house, which accommodates all the family members provides security, basic facilities for comfort and convenience which reflects the social and economic status of the households.

Household includes all the persons who occupy a housing unit. A housing unit is a house, an apartment, a mobile home, a group of rooms, or a single room that is occupied as separate living quarters. Separate living quarters are those in which the occupants live and eat separately from any other persons in the building and which have direct access from the outside of the building or through a common hall. The occupants may be a single family, one person living

alone, two or more families living together, or any other group of related or unrelated persons who share living arrangements.

Rural housing is qualitatively different from urban housing in the sense that the housing activity is not very much based on the cash economy but depends to a considerable extent on land rights and access to resources. In rural housing also there is need to provide house - sites to the poor so that they are able to erect housing units over them.

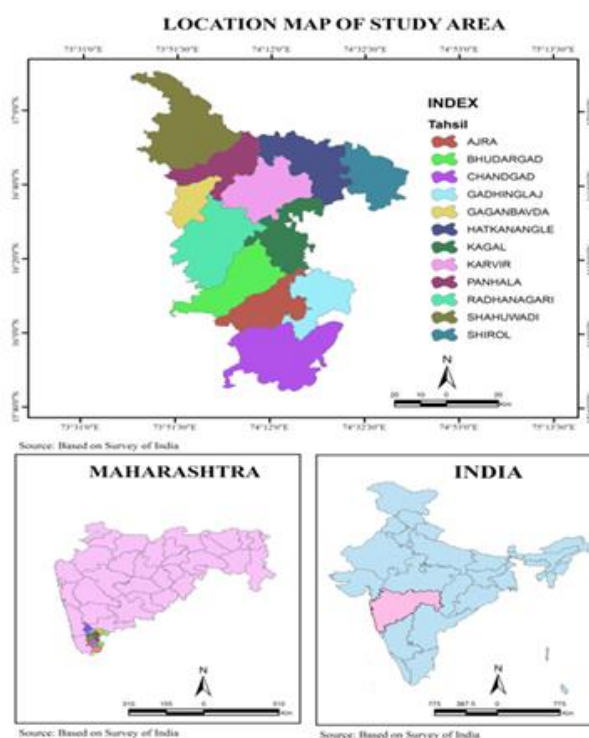
Rural housing should not be confined to mere provision of a roof over one's head in the changing socio-economic-political system in India in particular and in the developing economies of the world in general. The rural housing problem has arisen because of certain socioeconomic factors of the rural society. The growing population pressures the emerging social requirements and the improving quality of life need newer, better and a large number of houses for the rural teeming millions.

The term describes exactly what it sounds like it would be an aggregate amount of assets owned by households- individuals and families –as opposed to assets owned by corporations or other organizations. Measuring household assets, and changes in people's assets can be used to predict consumption.

The value of household assets, when viewed in aggregate across large segment of the economy, helps economists judge the strength of the economy. Increases and decreases in household wealth impact on household assets. It means overall all household assets related an economic condition of household (Igor Stefanovici Zergos)

In this paper, the attempt is made to look into the details of household assets in the rural settlements of Kolhapur district. It further attempts to study the Radio, Television, Computer & Vehicle types like these Household Assets as per the sample study of 24 villages in study region.

Study Area

Kolhapur district is selected as the study area for the present research work. The region lies between 15° 45' and 17° 10' North latitudes, and between 73° 40' and 74° 42' East longitudes. It covers an area of 785 sq. kms, which is 2.49 % of total area of the state. In 2011 population of the region is 3,876,001 which are 3.44 % of the total population of the state whereas 68.26 % of population live in rural area. The district includes 12 tahsils with 23 towns and 1216 villages.

Objective

The main objective of the present study is to over view of the household Assets in rural areas of Kolhapur district.

Database & Methodology

The present study is based on secondary sources of data. The Secondary data was collected from the District Census Handbooks, Statistical Abstracts and socio-economic review of Kolhapur district. The tahsil-wise data was also obtained for detail investigation. The collected data was from the decade of 2011 census, because the new census data is not declared yet. The collected data was processed by employed different statistical and cartographic techniques wherever necessary.

The Discussion:

Household Assets:

Radio

Radio is widely used mass communication medium and has a great potentiality in dissemination of information as radio signals cover almost entire population. About 97 percent of the population is reached by the radio. Radio being a convenient form of entertainment caters to a large audience. With the advent of transistors this medium has reached the common man in urban and rural areas of India, though the utilization of radio is more among rural elites. It is the most portable of the broadcast media, being accessible at home, in the office, in the car, on the street or beach, virtually everywhere at any time.

In the study region 25.8 per cent rural population uses radio for entertainment. The maximum households in Shirol (30%), Karvir (30%), Hatkanangle (29.8%), Kagal (28.9%) and Panhala (27.9%) tahsils has radio because there are wide numbers of FM channels present in this area which provides good quality of entertainment whereas remaining all tahsils are lying below than district average.

Television

Television is one of the refined and modern indicators of development and radio is replaced by T. V. in most of the households which is more powerful and enjoyable. The difference between the T. V. and Radio is that the former makes the person ideal. In the latter one, one can listen to radio news and can enjoy entertainment program while working. More than 50 per cent rural population possesses TV in the study area.

The highest proportion of households with TV was in Karvir (63.4%) tahsil and closely followed by Hatkanangle (62.4%), Shirol (58.9%), Panhala (53.2%) tahsils while remaining

all tehsils are laying below than district average. It is found that the population in the rural region of study region is behind in using of TV in their houses as compare to urban areas in the district.

Communication Facilities:

Now a day there is various types of means of communication is available such as Telephone, Mobile and Internet and in this mobile is the main and cheapest sources of communication. In the study region half of households have mobile facility where as 7.7 per cent houses poses telephone and only 1.2 per cent households has Internet connection.

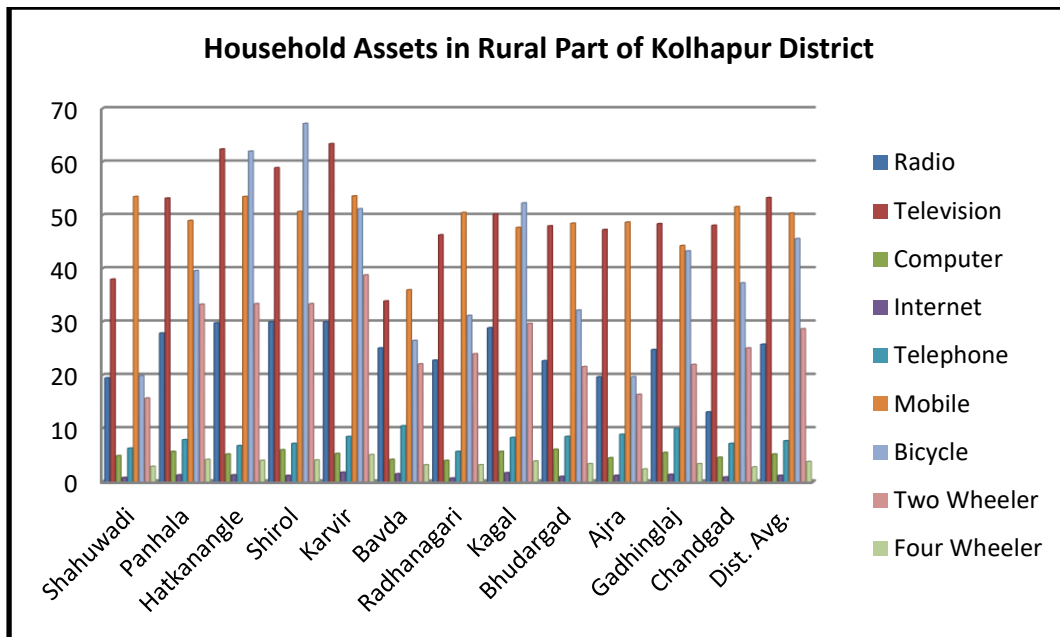
In the use of telephone maximum households are observed in Bavda (10.5%) followed by Gadhinglaj (10%), Ajra (8.9%), Bhudargad (8.5%), Karvir (8.5%) and Kagal (8.3%) tehsils. Mobile users are more as compare to telephone there are 50.4 per cent households have mobile phone in this Karvir (53.6%) tehsil has highest numbers followed by Hatkanangle (53.5%), Shahuwadi (53.5%), Chandgad (51.6%) and Shirol (50.7%) tehsils while Bavada (36%) tehsil has lowest numbers of households with mobile phones.

Internet is advance source of communication as well as information technology and in the rural region of Kolhapur district only 1.2 per cent households are use internet. Households in Karveer (1.8%) tehsil has highest numbers of internet connections followed by Kagal (1.7%) tehsil because this tehsils are more developed and highest number of educated population is lives here therefore they are user friendly towards to computer as well as internet.

Table 1: Availability of Household Assets in rural area of Kolhapur District

	Radio	Television	Computer	Internet	Telephone	Mobile	Bicycle	Two Wheeler	Four Wheeler
Shahuwadi	19.5	38	4.9	0.8	6.3	53.5	19.9	15.7	2.9
Panhala	27.9	53.2	5.7	1.3	7.9	49	39.6	33.3	4.2
Hatkanangle	29.8	62.4	5.2	1.3	6.8	53.5	62	33.4	4
Shirol	30	58.9	6	1.2	7.2	50.7	67.2	33.4	4.1
Karvir	30	63.4	5.3	1.8	8.5	53.6	51.2	38.8	5.1
Bavda	25.1	33.9	4.2	1.5	10.5	36	26.5	22.1	3.2
Radhanagari	22.8	46.3	4	0.7	5.7	50.5	31.2	24	3.2
Kagal	28.9	50.2	5.7	1.7	8.3	47.7	52.3	29.7	3.9
Bhudargad	22.7	48	6.1	1	8.5	48.5	32.2	21.6	3.4
Ajra	19.7	47.3	4.5	1.2	8.9	48.7	19.7	16.4	2.4
Gadhinglaj	24.8	48.4	5.5	1.4	10	44.3	43.3	22	3.4
Chandgad	13.1	48.1	4.6	0.9	7.2	51.6	37.3	25.1	2.8
Dist. Avg.	25.8	53.3	5.2	1.2	7.7	50.4	45.6	28.7	3.8

Source: District Census Handbook of Kolhapur district, 2011

Computer:

Computer is modern tool which is use for many purpose all over the world therefore rural area is not behind in using computers in there households. In the study region more than 5 per cent (5.2%) households has own computer. The highest proportion is observed in Bhudargad (6.1%) followed by Shirol (6%), Panhala (5.7%), Kagal (5.7%), Gadhinglaj (5.5%) and Karvir (5.3%) tehsils which is above district average while remaining all tehsils are laying below than district average in terms of computers.

Bicycle

Bicycle is the conveyance or means of transport of a poor person and about more than 45 per cent (45.6%) households were having bicycle. The highest proportion (67.2%) in Shirol tehsil and followed by Hatkanangle (62%), Karvir (51.2%) and Kagal (52.3%) tehsils which is above district average while remaining all tehsils are laying below than district average in terms of bicycles. Bicycle is the conveyance of poor persons especially in the rural areas rather than in the urban.

Two- Wheeler

Under the two-wheelers category are motor cycle, scooter, moped, etc. which are two-wheelers as a modern and advanced conveyance of the people. In the study area near about 29 per cent (28.7%) rural households were having two wheelers and more prominently in Karvir (38.8%) tehsil followed by Shirol (33.4%), Hatkanangle (33.4%), Panhala (33.3%) and Kagal (29.7%) tehsils because this tehsils has more urban area which provides Two- wheeler Showrooms and more garages while remaining all tehsils are laying below than district average in terms of Two- wheelers.

Four-Wheeler

The possession of four-wheeler is the rare case among the rural population. In the study region only 3.8 per cent households were having four wheelers that were mainly tractors which are used in agriculture purpose. The most prominent is Karvir (5.1%) followed by Panhala (4.

2%), Shirol (4.1%), Hatkanangle (4%) and Kagal (3.9%) tehsils because these tehsils are highly developed in agriculture as well as industrial developed while remaining all tehsils are laying below than district average in terms of four-wheeler.

All this with evidences proves that the rural households in the study region the condition was moderate which is not poor or nor good. Their kind of low socio-economic condition needs immediate attention for raising their standard of living.

Conclusion:

Household assets are included radio, television, communication facilities, computers, bicycle, two-wheeler and four-wheelers. In the study region 25.8 per cent rural population uses radio whereas more than 50 per cent rural population possesses T. V. In the study region half of households have mobile facility where as 7.7 per cent houses poses telephone and only 1.2 per cent households are use internet therefore in the study region mobile is the main and cheapest sources of communication. In the study area more than 45 per cent (45.6%) households were having bicycle whereas near about 29 per cent (28.7%) rural households were having two wheelers while only 3.8 per cent households were having four wheelers that were mainly tractors which are used in agriculture purpose.

All this with evidences proves that the rural households in the study region has moderate condition which is not poor or nor good. Their kind of low socio-economic condition needs immediate attention for raising their standard of living.

In recent period computer & Internet is appliance for communication. Particularly in rural area of Kolhapur district there is lack of this appliances.

Suggestions

On the basis of conclusion, here has few suggestions are drawn as follows:

1. In the rural areas, the road networks should be good in condition, therefore the available as well as creating new household assets will increase.
2. For house hold assets need nearby services centers, therefore the owners can reach immediate to the service centers.
3. Services like auto service centers, electricians, carpenters, electronics, mechanics garages, etc.

References:

1. Census of India, District Census Handbook of Kolhapur District (1991, 2001 and 2011)
2. Dube, R. S. and Mishra, R. P. (1981): Levels of Education: A Versatile Indicator of Regional Development, Geographical Review of India, Vol. 43, No. 3, p. 278.
3. Golden Hilda H. (1981): Literacy and Social Changes in under Developed Countries, Mc. Graw Hill Book Company, New York.
4. Pawar S. K. (2012): Socio Economic status of tribal population in Maharashtra A geographical analysis, unpublished Ph. D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
5. Ramotra, K. C. (2008) Development Process and the Scheduled Castes, Rawat Publications, Jaipur.
6. Socio-economic abstract of Kolhapur district (2014)

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LOCAL INDUSTRIES

Husen Shamshuddin Faras

Department of English

Pad. G. G. Jadhav Mahavidyalaya, Gaganbawada, Dist. Kolhapur

Abstract:

The present study was to investigate the effect of globalization on local industries. It has huge significance in the present scenario. In this research several researchers have written about this phenomenon but in respect to globalization are hidden among other same problems, so this study tried to examine how the manufacturing sector in global dealt with it. The study first found that globalization had a negative effect upon manufactures, secondly raw materials were the most difficult issues facing the manufacturing sector, a majority of the respondents strongly agreed that they were dependent on imported raw materials from overseas the study thirdly found out that electricity was also a major obstacle too costly for these manufacturers.

In distinction, the study also revealed that these manufacturers have some favorable strength when it comes to marketing and sells, because they mostly agreed that they had a market for what they produce and consumers prefer their products more than imports.

Keywords: Globalization, Industries, Economics

Introduction:

The present study was to investigate the effect of globalization on local industries. It has huge significance in the present scenario. The world is in a dynamic state of transition and transformation. The entire world is now moving towards an integration of a single global market, referred to as the Global community in which everyone is free to live, sell and buy. This process of transition as well as transformation is called Globalization.

Globalization appeared in the English dictionaries only a quarter of a century ago what could be called globalization events were occurring as early as 2500 BC through large-scale contact and trading between European and Asian powers.

In modern years, the creation of a global village has been seen as the engine of development for both the poor and already rich nations of the world, but it can also be understood in terms of satisfaction of basic needs; elimination of inequalities, reduction of unemployment levels, and minimization of poverty levels and so on. On the other hand, the economy of poor countries remains in crisis, showing little or no signs of stability and closures are most frequent in the industrial sector due to the sophisticated foreign products competition.

Aims and Objectives:

The present research work deals with the following aims and objectives:

- To observe globalization as well as its effects on local industries.
- To decide the major problems that local industries of sector has with the globalization.
- To explore the techniques used by local manufactures to deal with globalization effects.

Research Methodology:

This study was conducted through survey design because this study is explanatory study; the quantitative data was collected through questionnaire.

The effect of globalization is on every corner of the world, all things around are made in somewhere overseas but it is not always necessary to import them all some can be made locally and this is the negative consequence of globalization. However, there is strong empirical evidence suggesting that trade openness has adversely affected the poor and in fact led to deterioration in income distribution in developing countries.

One of the famous research scholars, Aryeetey, says that “this argument by stating openness to foreign trade can increase the poverty level and income distribution among countries is no longer equitable. As real globalization started with human co-existence when man was created on the face of the earth it is inevitably clear that no one can live in isolation and on that base there must always be some kind of interdependence of mankind.”

The economic dimension of globalization is the most exciting and has been the driving force behind the political and social aspects. For example, European powers found their ways into other parts of the world like Africa through the colonization of colonies which brought the footprints European industrial revolution. The sole logic of the colonization process was to create a more integrated world economy controlled by the metropolitan countries as a result of the revolutionary changes in the way production was organized in Europe that gave it a competitive edge over the rest of the world. The concept of globalization describes the nature in which the economies of different countries of the world are interrelated and integrated into a larger economic cooperative.

The concept of globalization implies, first and foremost, a stretching of social, political and economic activities across frontiers such that events, decisions and activities in one region of the world can come to have significance for individuals and communities in distant regions of the globe.

The age of globalization is over. There was a period in which that word globalization seemed to many people to capture the essence of what was going on around them. During the 1990s, activists and politicians, journalists and academics observed the spread of economic liberalization, the rise of new information and communication technologies, the increased salience of international organizations, and the resurgence of a cosmopolitan Human Rights agenda; and many of them believed that the world was opening up to a new form of interconnectedness, that a multi-layered, multilateral system of global governance was emerging, which was set to transform the very nature of international politics.

The term, globalization, which came to business as well as academic field recently as 1960s, soon became one of most frequently used terms in today's life.

Findings:

The purpose of this study was to explore the effect of globalization and its influence on local industries. This study has three objectives; to examine globalization and its effects on local

industries of manufactures, the second objective was to determine the major problems that local industries of manufacturing sector have with the globalization and the third objective was to investigate the techniques used by local manufactures to deal with globalization effect.

After data presentation, interpretation and analysis the researchers found out indicators that local manufacturing sector in Mogadishu is generally vulnerable to globalization effect.

Concluding Remarks:

As a result, the present research work investigates the effect of globalization on local industries in selected manufactures the researchers attempt to examine three objectives the first objective of the study is to examine globalization and its effects on local industries of manufactures.

The second objective that the researchers try to investigate is to determine the major problems that local industries of manufacturing sector has with the globalization.

The third objective of the study is to investigate the techniques used by local manufactures to deal with globalization effects.

References:

1. Adan, M. (2011). *The Impact of Globalization on Somali Culture*: Journal of African Business.
2. Al-Rodhan, D. N. (2006). *The Pillars of Globalization*. University of Trier.
3. Aryeetey, Ernest. (2005). *Globalization, Employment and Poverty in Ghana*. Institute of Statistical, Social and Economic Research, University of Ghana.
4. Asiedu, E., & Freeman, J. (2006). *The Effect of Globalization on the Performance of Small and Medium Enterprises in the US*. Indiana Journal of Global Legal Study.
5. Ernest, A. (2004). *Globalization, employment and poverty in Ghana*: Ghana economic journal.
6. Goyal, K. A. (2006). *Impact of Globalization on Developing Countries*. International Research Journal of Finance and Economics.
7. Guay, T. R. (2007). *Globalization and Its Implications for the Defense Industrial Base*. Faculty of Economics and Social Sciences.
8. Ibrahim, M. J. (2004). *The Effect of Globalization on the Development of Underdeveloped Economies*. Nageria Journal of business Administration.
9. Intriligator, M. D. (2001). *Globalization of the World Economy: Potential Benefits and Costs And A Net Assessment*. Haas School of Business, UC Berkeley.
10. Ismihan, M. (2008). *Globalization of National Economies*. Journal of Development Economics.

ENVIRONMENTAL HISTORY OF THE “MANGROVES VEGETATION OF THE ALIBAG COASTAL TOWN OF NORTH KONKAN IN 21ST CENTURY”

Vishal Katkar

Department of History,
Sathaye College, Mumbai

Abstract:

Alibag constitutes the micro-regional coastal segment of North Konkan, which is encompassed within the Raigad district of Maharashtra. The coastal municipality of Alibag is embellished with palm-fringed beaches and rugged inlets situated along the precipitous edges of the Deccan plateau. This scholarly article primarily investigates the contemporary environmental history of the mangrove tidal vegetation found along the northern coastline of Alibag, particularly in proximity to Rewas port, as well as within the intertidal zones of the Amba and Patalganga rivers. Furthermore, the research emphasizes the ecological importance of the dense mangrove forests in North Alibag. The natural regional characteristics of the mangrove forest in Alibag substantiate the maritime connections with the estuarine channels of the Amba and Patalganga rivers. The rapid process of urbanization poses significant threats to the mangrove forests of North Alibag, particularly concerning their role as a coastal shield and their contribution to the domestic economy of Alibag. The tourism sector in Alibag has been intricately intertwined with the mangrove vegetation, which serves as the original identity of Alibag; however, this identity has been eroding since the late 20th century due to the reclamation of extensive wetlands in the shoreline regions of Karanja Island and the northern coastal areas of Alibag.

Keywords: Alibag, Mangrove Forest, Konkan, Karanja, Tidal, Wetland, *Avicennia Marina*, Amba, Patalganga, Rewas, Tropical, Littoral

Significance of Research Topic:

The academic paper primarily seeks to elucidate the diversity of mangroves that are significantly prevalent in the coastal area of Alibag. The structural organization of Alibag has been fundamentally predicated on a self-sustaining economy that is heavily reliant on the existence of mangrove flora. The study further endeavors to analyze the overabundance of the littoral zone along the northern coastline of Alibag, particularly within the coastal settlements of Bahirichapada, Kawade, Rewas, and Hashiware. The ecological deterioration of the littoral mangrove forest in Coastal Alibag since the 20th century has been extensive and alarming, resulting in detrimental consequences for the coastal communities situated in the proximal regions of North Alibag. Various patches of mangrove ecosystems have been assessed utilizing GPS and Google Earth software to delineate the potential of the littoral colonies of mangrove vegetation in Coastal Alibag during the 21st century.

Sources of Study:

My research focus pertains to the environmental historical analysis of the mangrove ecosystems located within the coastal town of Alibag in the North Konkan region during the 21st century. For the purposes of this scholarly investigation, I have extensively utilized primary sources, including field observations and comprehensive field surveys, alongside original governmental reports pertaining to mangrove ecosystems, complemented by selected secondary sources to enhance the rigor of my research endeavours.

Aims and Objectives:

- 1) Primary aim is to understand the pragmatic 'Environmental History' as a sub-discipline of History field.
- 2) To discern the land use changes occupied by the mangrove vegetation in the coastal mouths of estuaries Amba and Patalganga.
- 3) To delineate the areas covered by Mangrove vegetation in North Alibag.
- 4) To understand the Ecological impact of Mangroves on the neighbourhood of the Kihim, Varsoli, Revdanda and Thal hamlets of Alibag.
- 5) To figure out the current status of Ecological degradation of North Alibag Coast.
- 6) To accomplice the relationship between 'Maritime Transportation and Ecological habitation of Mangrove vegetation of North Alibag.
- 7) To foreground the corollary of habitation of Mangroves found in vicinity of Rewas Port.
- 8) To infer the connexion between urban development of South Alibag and dense habitations of Littoral Forests of North Alibag.
- 9) To divulge the fundamental geographical characteristics of Mangrove vegetation region of North Alibag.

Statement of Hypothesis:

The notable aggregations of salt-tolerant mangrove flora along the northern coastline of Alibag illustrate the considerable biodiversity present in the littoral zone of the eastern sections of Northern Alibag, particularly in the eastern peripheries of Rewas Port and the Saral coastal settlement. The coastal communities of Kavade, Sonakothakhar, and Bahirichipada are characterized by a dense encasement of robust mangrove tidal forests, whereas the western and southern regions of Rewas Port, along with the western Morapada and Navkhar localities, are marked by a desolate coastline that is devoid of mangrove vegetation. This abrupt and sporadic emergence of limited mangrove growth in the Yelwane bay, situated southwest of Rewas Port and Bahirichipada, has been observed in the current 21st century.

Limitations of Research Study:

- 1) The Research is primarily focused on the post 2000 period in the realm of entirely Environmental History of the Mangrove Littoral Region of North Alibag.
- 2) The Research study strictly encompasses the Environmental History of the only Mangrove Vegetation of North Alibag in 21st century.

Research Methodology:

- 1) 'Historical' Research Methodology has been adopted.
- 2) 'Statistical-Analytical' Research Methodology has been utilized.
- 3) 'Extensive Field Survey' and 'Field Observation' research method has been used.
- 4) 'Geographic Mapping' Method using GPS Google Earth Software and Paint software has been used to produce the maps of research areas and to delineate the areas of Mangroves.

Mangrove Forest Ecosystem:

Mangroves constitute a collection of arboreal and shrub-like species that inhabit the coastal intertidal ecosystem. (Gajendragadkar, 2014, p. p. 16-17) Approximately 80 distinct species of Mangroves exist within this ecological category. These trees thrive in regions characterized by low oxygen concentrations in the soil, where dynamic water movements facilitate the deposition of fine sediment particles. (Gajendragadkar, 2014, p. p. 18-19) The proliferation of mangrove forests is restricted to tropical and subtropical latitudinal zones. (Tomlinson, 1994, p. p. 3-6) The littoral region of North Alibag Coast has been enclosed by dense Mangrove Vegetation. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021) The Mangrove vegetation of Northern Alibag is located between 18°49'15. 2"N and 72° 56'42. 1"E forming the Northern tip and 18°44'49. 3"N and 72°57'44. 1"E constituting the Southern edge of Mangrove Littoral region. (V. Katkar, GPS Google Earth Software, March 24, 2021).

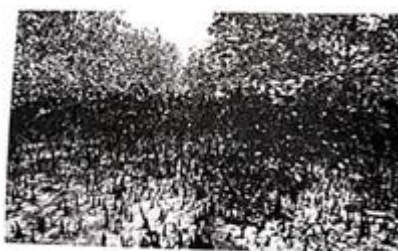

**Plate-1 *Avicennia Marina* Mangrove Forest Vegetation in Rewas Estuarine Port Harbour
(V. Katkar, Field Note, March 17, 2021)**

Avicennia marina constitutes a significantly crucial mangrove species prevalent in the littoral region of Northern Alibag, adjacent to the Rewas Port harbour. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021) The Rewas Jetty is positioned at the extremity of the Alibag Northern Headland and is situated 3.9 km away from Rewas Port, which is located at the estuarine mouth of Rewas Creek. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021)

At a distance of 5.8 km from Rewas Port, the entire western adjacent area of the Rewas Estuarine channel consists of arid agricultural land, which is delineated by several minor channels of the Rewas estuary. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021) Located 1.6 km from the Rewas Jetty towards the southern aspect of Rewas Port, both the western and eastern flanks of the Rewas Jetty road and the Rewas estuarine channel exhibit an overabundance of dense vegetation comprised of *Avicennia marina* and other mangrove species. 'Ranjankhar Davali' represents the mangrove-dominated harbor region situated between Rewas Port to the south and Rewas Jetty to the north. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021)

Environmental Impact Assessment (EIA) has been employed to elucidate the potential ramifications of abiotic and biotic factors on the mangrove ecosystem. These factors exhibit both beneficial and detrimental consequences for the mangrove ecosystem. Within abiotic conditions, several principal elements include climatic factors (such as cyclones, floods, and famine), geological factors (including earthquakes and soil gradients), and physical factors (such as erosion, accretion, and sea tidal currents), all of which exert long-term effects on the mangrove ecosystem (A. G. Untawale, 1990, p. 31).

खासुटीची वैशिष्ट्यपूर्ण मुळे

Plate 2: Rootstock of Mangrove Forest: (Source: Gajendragadkar, 2014, p. 16)

Mangrove Swamps play an important role in brackish water fish conservation. A large number of Fish species such as *Penaeid Spp.*, *Macrobrachium Spp.*, *Mugil Spp.* Thrive Estuarine Coastal Marshy Land. (Gajendragadkar, 2014, p. 16)

Alibag is situated within the North Konkan region, which is characterized by the presence of numerous minor rivers extending from Alibag to Chiplun, and subsequently to Sawantwadi and Terekhol. These rivers contribute to the development of luxuriant mangrove ecosystems along their western banks in various locations, as well as in semi-marine environments in other areas. Along the coastline, mangroves are found in mudflat regions, accompanied by a range of strand plants that thrive in the posterior sections of sandy or clayey substrates (Mahabale and Chaudhari, 1984, p. 481).

This '*Avicennia Marina*' Mangrove Species belong to the family Avicenniaceae and it belongs to Tree habit. Trees of the '*Avicennia Marina*' are tall, Leaf apex is acute, Fruits are generally compressed, oval shape. Sometimes Fruits are beaked and slightly elongated. The Coastal *Avicennia* is mostly dwarf. This Dwarf species is closely mirrors like *Avicennia acutissima* appears generally greenish in Tidal wetland region. (Dutta, 2018, p. p. 4-18)

Khar soils, located on the flat, leveled terrain adjacent to the creeks, are currently undergoing reclamation, proving to be optimally conducive for the cultivation of garden crops

such as Areca Nut and Coconut. The coastal alluvium constitutes the predominant soil component within the Konkan Coastal region. The mean annual precipitation for the entirety of the Coastal Raigad District is quantified at 2500 mm. In the coastal strip, the regions of Uran and Alibag, situated at the northern extremity of the coastline, receive annual precipitation amounts of 2070 mm and 2080 mm, respectively. (Kothari and Moorthy, 1993, p. p. iv-v)

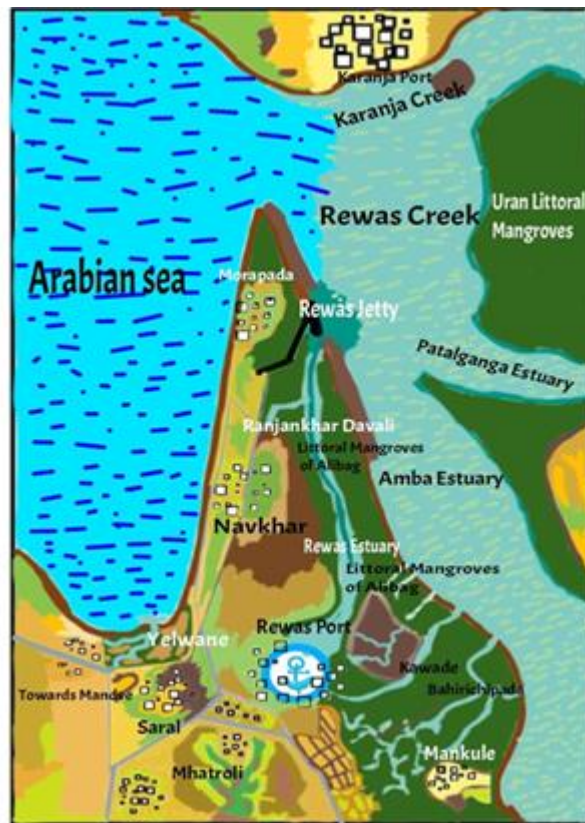

Figure 1: Map of Coastal Environment of North Alibag Region depicting the Littoral Mangroves, Estuaries and Coastal Settlements (Source: Author Vishal Katkar)

Gravity of Mangroves:

Fisheries: Mangrove ecosystems harbour a heterogeneous array of ichthyological species, crustaceans, and decapods. (Hogarth, 2007, p. p. 208-209)

Timber and Plant Products: Mangrove timber possesses significant worth attributable to its inherent resistance against insect infestations and decay. This particular type of wood serves as an essential resource for construction and as a source of cooking fuel for numerous coastal indigenous populations. (Katkar, February 10, 2024, p. 283)

Mangrove Vegetation in Alibag North and North Eastern Coast:

The *Avicennia marina* mangrove forest ecosystem exhibits a significant density of habitation along the northern and northeastern coastline adjoining the periphery of Karanja Creek. The western bank of the Amba River, specifically the eastern shoreline of Alibag situated along the banks of the Amba River, has been extensively populated by mangrove forest vegetation. This vegetation manifests in the context of a coastal estuarine environment.

Plate-3 Mangrove Patch-1 near Rewas Port Harbour:

(Source: Vishal Katkar, Google Earth Software, March 24, 2024)

The initial Mangrove patch is situated along the Northern Coast of Alibag, in proximity to the Rewas Port Harbour. This expanse extends from the western section of the Rewas Jetty to the diminutive initial estuarine channel, which is predominantly submerged under tidal waters during the Monsoon season; furthermore, the Rewas Port becomes uninhabitable due to the submergence of the Rewas Port Road, which ultimately discharges into the Rewas Village. The Rewas Morapada Hamlet is delineated by the Sandy Shore of Rewas Beach on the seaward side and the eastern perimeter characterized by Mangrove shrubs. This area encompasses a total of 0.094894 m². (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021)

Plate-4 Mangrove Patch-2 Eastern Part of Rewas Port:

(Source: Vishal Katkar, Google Earth Software, March 24, 2024)

This Mangrove Patch encompasses an extensive area measuring 2.81 square kilometers. It is flanked by Ranjankhar Davali on the western side, while the southwestern front is adjacent to Navkhar Coastal Village; the southern boundary is delineated by arid agricultural land, and the Kavade region constitutes the third Mangrove patch. This Mangrove Patch is partitioned by two

estuaries, one which traverses the western side and the other which flows on the eastern side. In addition to these two principal estuaries, there exist three smaller estuarine channels that also form part of the Mangrove patch. The profusion of estuarine waters has facilitated the development of a wetland environment conducive to the proliferation of dense mangroves. Furthermore, this Mangrove patch plays a pivotal role in safeguarding the Rewas Port from cyclonic storms and tidal surges. (V. Katkar, Field Note, March 17, 2021)

Plate-5 Mangrove Patch-3 from Kawade to Western Bank of Amba River

The Mangrove Patch is vast in size and teeming with a diverse range of plant and animal species, with dense vegetation covering an area of 14.9 square kilometers. The patch includes the areas of Sonakothakhar, Bahirichapada, Kawade, and Ramkotha. The Amba river flows to the north on the eastern side of the Mangrove vegetation, providing crucial water supply to this thriving ecosystem. The mouth of the Amba River has played a significant role in supporting the growth of Mangroves over expansive areas, contributing to the overall health and biodiversity of the region.

Configuration of Buffer Zones for Mangrove Forests:

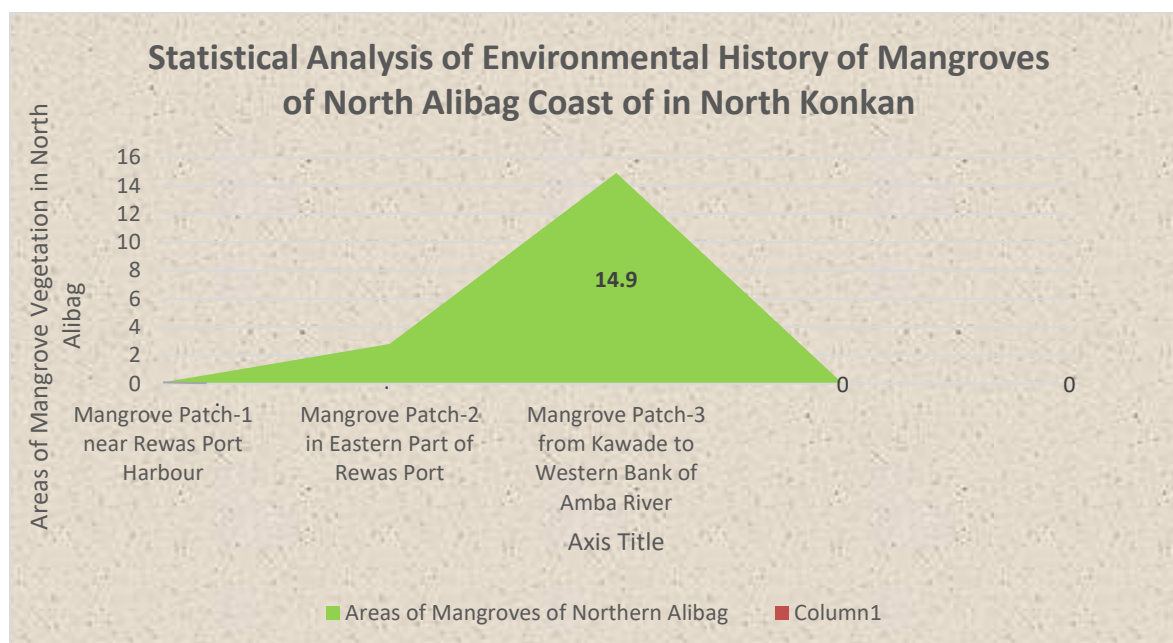
When formulating plans to protect and oversee mangrove areas, it is essential to take into account the creation of Buffer Zones. These zones are established to safeguard the natural processes within mangrove wetlands and ensure the preservation of their mangrove vegetation by restricting human activities to designated areas. It is imperative to acknowledge the numerous tangible advantages that mangroves provide, beyond their ecological significance. (Gajendragadkar, 2014, p. 25)

Statistical Analysis:

I employed the 'Descriptive-Statistical' research methodology in my study to examine the Mangrove vegetation found along the North Alibag Coast. The table presented below displays the quantity of variables and geographical area that were surveyed utilizing GPS Google Earth Software.

Variables of Research	Areas of Each
-----------------------	---------------

(Geographical Regions of Mangroves)	Mangrove Vegetation
Mangrove Patch-1 near Rewas Port Harbour	0.094894 km ²
Mangrove Patch-2 Eastern Part of Rewas Port	2.81 km ²
Mangrove Patch-3 from Kawade to Western Bank of Amba River	14.9 km ²

The diagram presented above depicts the three distinct phytogeographical regions of Mangrove Vegetation cover situated along the North Alibag coast in the 21st century. These regions are categorized based on their phytogeographical coverage within the specific localities. The third mangrove patch, extending from Kawade coastal hamlet to the western Amba estuarine channel of Amba River, spans an area of 14.9 square kilometers, making it the largest among the three patches. Mangrove Patch 2, located in the eastern section of Rewas Port, covers an area of 2.81 square kilometers, while Mangrove Patch-1 in the adjacent areas of Rewas Port Harbour measures 0.094894 square kilometers. The discrepancy in size between Mangrove Patch-3 and Mangrove Patch-1 is 14.805106 square kilometers, while the difference between Mangrove Patch-3 and Mangrove Patch-2 is 12.8 square kilometers.

Conclusion:

Mangroves represent a vital ecosystem located within the estuarine coastal environment and hold significant ecological value in protecting the coastal settlements of Morapada, Saral, and Navkhar in Northern Alibag. The coastal topography surrounding Northern Alibag has significantly contributed to the natural proliferation and expansion of Littoral *Avicennia Marina* mangrove species, extending from the extremity of the Northern Rewas headland to the easternmost area of the Mankule coastal settlement, which is bordered by two major estuarine channels: Mankule to the southwestern side and the Amba riverine estuary to the northeastern side. These channels constitute the principal perennial drainage systems that discharge sediments

abundantly, consequently facilitating the formation of extensive wetlands along the northeastern coastline of Alibag. The four estuarine channels traversing the Northern Littoral region of Alibag, oriented in a North-South direction, include the larger and longer Rewas Estuary, which has profoundly enriched the coastal geomorphological landscape of the adjacent coastal hamlets of Morapada, Rewas, Navkhar, and Bahirichipada, which are richly populated by mangrove vegetation. The western coastline of North Alibag, stretching from the tip of Morapada to the Saral coastal hamlet, exhibits a predominantly barren sandy shore; however, an exception exists on the northwestern coast of Alibag, near Yelwane town, where a sparse mangrove marshy landscape has developed due to certain estuarine channels. The significance of monsoonal flooding is pronounced in the northeastern coastal region of Alibag as a result of the extensive mangrove wetland areas. The maritime development of Port Rewas in the 20th century can be attributed to the natural biotic components associated with mangrove wetland formation. The preservation of mangroves has occurred organically, facilitated by the coastal drainage cycle involving Uran, Karanja, and Alibag since time immemorial.

References:

1. Chaudhary, K. K. and Mahabale T. S., (1984). *Maharashtra state gazetteers, government of maharashtra, general state series, botany part-IV, botany and flora of Maharashtra*, Botany Gazetteer Department, Government of Maharashtra First edition, Bombay, 481.
2. Dutta, S, (2018). *Final report of the project entitled documentation of mangroves and mangrove associates from Mumbai*, Submitted to Mangrove Foundation, 4-18.
3. Gagendragadkar, V, (2014). *Bhartatil kharphuti, pravalbhinti ani sagarisrushti vyavastha*, Param mitra Publications, Thane, 3-19.
4. Hogarth, P, (2007). *The biology of mangroves and seagrasses*, Oxford University press, Second edition, New York, 208-209.
5. Katkar, V, (2024), 'Environmental history of the mangroves region of mithi river Creek in mahim-dharavi region in the late 20th- 21st centuries', *Kanak- kokan Itihas parishad 13 ve rashtriya adhiveshan*, Vedika Prakashan, Latur, 283.
6. Kothari, M. and Moorthy, S., (1993), *Flora of raigad district maharashtra state*, Botanical survey of India, Government of India, iv-v.
7. Tomlinson, P., (1994), *The botany of mangroves*, Cambridge University press, United Kingdom, 3-6.
8. Untawale, A. (1990). 'Environmental impact assessment of the mangrove ecosystem along the west coast of India', *National seminar on mangrove awareness in india a part of Jawaharlal Nehru community bio-diversity conservation movement*, World Wide Fund for Nature –India and Goa states committee, *Nehru Science Centre*, Bombay, 31.

BRIDGING KNOWLEDGE: INFORMATION TECHNOLOGY'S ROLE IN LIBRARY SERVICES

Amol Abasaheb Chavan

Librarian

Sant Gajanan Maharaj College of Pharmacy, Mahagaon

Abstract:

This article investigates the impact of information technology on globalization and its role in bringing decision-makers together. It covers the importance of the Internet as a development tool, including Internet services and access technologies. As we traverse an era characterized by large amounts of information in many formats, technological breakthroughs have permitted information distribution at unprecedented speeds. Recent advances in information technology have encouraged libraries to shift from old to modern operating techniques.

Keywords: Internet Services, Information Technology, Cloud Computing, Digital Communication, Remote Access, Artificial Intelligence (AI).

Introduction:

We live in an age where information is readily available in a variety of media. The rapid growth of technology has transformed the way information is distributed. Recent advancements have prompted libraries to embrace new operational techniques. Microprocessors, cable access television, fiber optics, satellites, teletext, word processing, electronic mail, video, robotics, and other computer-based systems are all examples of information technology. computers, telecommunications, storage technology, databases, and information systems are all essential components.

Historically, library collections ranged from clay tablets to papyrus sheets, paper documents, silicon chips, and optical/magnetic disks. Libraries have always embraced new technologies. The use of information technology in library operations and services is on the rise, since these technologies improve efficiency and speed.

The Internet:

In the field of information technology, the Internet serves as a means of accessing, disseminating, and compiling information for the academic community. The Internet has evolved into a dynamic force that democratizes access to knowledge by enabling users to download information from anywhere in the world, regardless of physical location. Library automation has become critical for libraries and information centers to help users navigate the information world, allowing them to think globally and act locally.

The Internet, which began as the United States Defence Department's ARPANET in 1969, has expanded into a global communication network known as the "network of networks. " It serves as:

- An information super highway

- A global communication channel
- A vast repository of information
 - **Email**

Among the different services available over the Internet, electronic mail (e-mail) is one of the most popular. E-mail is a quick, inexpensive, and easy method of communicating, allowing messages to be transmitted between individuals or organizations. Originally intended for one-on-one communication, it has evolved to allow group interactions via a variety of applications such as newsletters and mailing lists. Each user is assigned a unique mailbox identified by an e-mail address, which ensures message delivery. If delivery fails, the undeliverable mail is returned to the sender. Recent improvements to e-mail systems include encrypted communication for increased privacy (e. g., using PGP or TLS), integration with productivity applications, and smart filtering that uses artificial intelligence to prioritize relevant messages.

- **Bulletin Board Service (BBS)**

Bulletin Board Services, such as Network News, enable electronic messaging for reading and posting messages. These platforms provide e-mail and chat forums on a variety of topics, often for a cheap or free cost. Netnews consists of thousands of different bulletin boards that cover a wide range of topics, including education and entertainment. Recent advances have relocated these services to more modern platforms, such as Reddit and Discord, where users can join in debates, share content, and engage in real-time chats, thereby increasing community participation.

- **Telnet**

Telnet, or the Internet's remote login service, allows users to connect to remote computers or networks. Telnet, despite being mostly displaced by more secure alternatives such as SSH (Secure Shell), is still used in certain contexts, such as accessing legacy systems. Telnet allows users to explore enormous databases or access library catalogs from all over the world, demonstrating the interconnection of global information resources. Telnet employs TCP/IP protocols to connect to remote computers, allowing users to transfer files and access databases, although security concerns have reduced its use for sensitive applications.

- **File Transfer Protocol (FTP).**

FTP enables users to send data files via the Internet between machines. Information is kept on several global computers, and FTP allows users to transfer data from remote systems to their personal PCs. Users establish communication with a distant computer, authenticate using login credentials, and request file copies. Recent advances in file transfer have resulted in the emergence of secure versions of FTP, such as FTPS and SFTP, which encrypt data during transmission to improve security. Furthermore, cloud storage services such as Google Drive and Dropbox have largely replaced classic FTP for routine file sharing.

- **Usenet**

Usenet, or "users' network," is a popular discussion forum that contains thousands of newsgroups on a variety of themes. These electronic bulletin board services allow users to exchange views and comments, and specialized software is available for accessing Usenet sites. Despite its loss in popularity due to the rise of social media platforms, Usenet remains a useful library of discussions and resources. Recent tools and programs make it easier and more secure for consumers to use Usenet, with providers offering greater search capabilities and user interfaces, ensuring that it remains relevant in niche communities.

Recent Services Provided by the Internet:

- **Cloud Computing:** Services such as Google Cloud and Microsoft Azure offer scalable resources for data storage, processing, and application hosting.
- **Streaming Services:** Platforms like Netflix, YouTube, and Spotify provide on-demand access to video and audio content, transforming media consumption.
- **Online Education Platforms:** Websites like Coursera, edX, and Khan Academy offer courses and resources for learners of all ages, facilitating remote learning and skill development.
- **E-commerce:** Platforms such as Amazon and eBay enable online shopping and commerce, allowing businesses and consumers to connect globally.
- **Social Networking:** Websites and apps like Facebook, Twitter, and LinkedIn facilitate personal and professional connections, information sharing, and community building.
- **Collaborative Tools:** Services like Slack, Zoom, and Microsoft Teams allow for remote communication and collaboration among teams, enhancing productivity and engagement.
- **Content Delivery Networks (CDNs):** Services like Cloudflare and Akamai improve website performance and security by distributing content across various servers worldwide.
- **Artificial Intelligence Services:** Platforms like IBM Watson and Google AI offer tools for data analysis, machine learning, and automation, driving innovation in various fields.
- **Blockchain Technology:** Services utilizing blockchain for secure transactions and decentralized applications are emerging, impacting finance, supply chain, and identity verification.

Internet Access Tools:

- **Archie:** A collection of servers that facilitate searching for information across anonymous FTP sites.
- **Gopher:** Software that connects various computers, databases, and information resources on the Internet.
- **Veronica:** A search tool designed for quickly scanning Gopher for specific files and directories.
- **Mosaic:** A web browser that simplifies access to audio, video, text, and graphics.

- **WWW (World Wide Web):** A client-server-based multimedia information system that helps users locate and access required information effectively.
- **Google Search:** The leading search engine that indexes a vast amount of web content, allowing users to find relevant information quickly.
- **Bing:** A search engine by Microsoft that provides web search capabilities and features like image and video search.
- **DuckDuckGo:** A privacy-focused search engine that doesn't track users, offering an alternative for those concerned about online privacy.
- **Web Browsers (e. g., Chrome, Firefox, Safari):** Modern web browsers that allow users to access and navigate the web easily, supporting multimedia content, extensions, and privacy features.
- **RSS Feeds:** A technology that allows users to subscribe to updates from websites, delivering content directly to a feed reader.
- **Social Media Platforms (e. g., Twitter, Facebook, LinkedIn):** These platforms serve as powerful tools for information dissemination, connecting users with news, discussions, and resources.
- **Content Management Systems (e. g., WordPress, Joomla):** Tools that enable users to create and manage web content easily, often providing templates and plugins for enhanced functionality.
- **Cloud Storage Services (e. g., Google Drive, Dropbox):** These services provide users with online storage solutions, facilitating file sharing and access from multiple devices.
- **Virtual Private Networks (VPNs):** Tools that enhance online privacy by encrypting internet traffic and masking the user's IP address.
- **Mobile Applications:** Numerous apps exist that facilitate access to information on the go, such as news apps, educational platforms, and research tools.

Information technology advancements in libraries:

The introduction of cloud computing, big data analytics, and artificial intelligence transformed library services. Libraries are now leveraging cloud-based solutions to improve accessibility and cooperation. Big data analytics allow libraries to analyze user behavior and preferences, hence enhancing resource allocation and service delivery.

Furthermore, the incorporation of AI technology, such as chatbots and virtual assistants, is changing the way users engage. These tools give immediate support, which increases user pleasure and engagement. The development of mobile applications has also improved accessibility by allowing users to access library materials at any time and from any location.

Furthermore, open access programs and digital repositories have democratized information access, allowing a larger audience to profit from scholarly work without incurring financial costs.

Conclusion:

Information technology has substantially impacted library operations, improving service offerings and organizational structures. The Internet has been critical to this progress, serving as a vital conduit for information transmission and resource sharing. The Internet, one of the century's greatest scientific achievements, empowers individuals all around the world by promoting communication and collaboration. This interconnection has transformed libraries into dynamic learning hubs, providing access to a wide range of resources and fostering community interaction. Libraries may maintain their relevance in today's information ecosystem by embracing technological innovations.

References:

1. Sanchez Vignau, Barbara & Quesada, Ileana. (2006). Collection Development in a digital environment: An imperative for information organizations in the twenty-first century. *Collection Building*. 25. 139-144. 10. 1108/01604950610706005.
2. Ghosh, Subrata & Khayal, Roshan. (2024). Emerging trends and technologies in selected university libraries of west benagl: A study. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*. 5. 10. 29121/shodhkosh. v5. i6. 2024. 1898.
3. Liu, Hongqing & Liu, Ting. (2022). The Application of Artificial Intelligence Oriented to the Internet of Things Technology in the Complexity of Digital Crossborder Trade. *Wireless Communications and Mobile Computing*. 2022. 10. 1155/2022/2339399.
4. Shaiwale, Shailesh. (2017). Libraries and Cloud computing Technology: An Overview. IX. 27-31.
5. Faga, Asom & Obaje, Victoria. (2024). The use of internet by staff for library service delivery at Benue State University, Makurdi, Nigeria. *Journal of Library Services and Technologies*. 6. 76-85. 10. 47524/jlst. v6i1. 77.
6. Makwana, Jignesh. (2023). Internet Resources and Services for Library Users.
7. Kumbhar, Kalayan & Bidve, Hariprasad & Librarian, Librarian & Barwale, Badrinarayan. (2018). Internet Based Library Services: An overview. 1.
8. Sagre, Ganesh & Mundhe, Pallavi. (2023). Internet based library services and cloud computing. 3. 34-38.
9. Gwarzo, Sani. (2023). Internet as a tool for providing library services in Nigeria. 5. 89-102. 10. 47524/jlst. v5i1. 90.
10. Kumbhar, B. D. and others (2002) Libraries in the Internet erajin S. S. sirumath and others, eds. : Electronic Libraries, Allied Publishers, Mumbai.
11. Mahapatra, M. (2004) Internet services and facilities, in M. Mahapatra and D. B. Ramesh. eds. : information teachnology applications in Libraries, a text book for beginners, Reproprint, Bhubneshwar.

DIGITAL LIBRARIES AND LIBRARIAN EVOLUTION OF DIGITAL LIBRARIES

Balu Vishnu Rashivade

Librarian

Amdar Deepakbhai Kesarkar Science College, Dodamarg

The evolution of digital libraries has been marked by a dynamic blend of technological advances and changing user needs. Initially emerging in the late 20th century, digital libraries began as simple, text-based archives designed to manage and disseminate scholarly articles and research papers. As the internet grew in the 1990s, these repositories expanded, incorporating multimedia elements, comprehensive databases, and advanced search capabilities to enhance accessibility. [0, 1] The digitization of print materials became a core focus, enabling the preservation of historic documents and expanding access to rare collections. This period also saw the emergence of pioneering projects like Google Books and the Internet Archive, which aimed to digitize massive volumes of content for public consumption. [2, 3]

The 21st century introduced a significant shift with the integration of artificial intelligence, machine learning, and cloud computing. These technologies facilitated more sophisticated metadata tagging, improved user interfaces, and personalized search experiences. The role of open access models and institutional repositories grew, advocating for free and unrestricted access to academic content. Meanwhile, digital libraries have expanded their scope beyond academia, serving public libraries, museums, and cultural institutions worldwide. [0, 4, 5, 6]

Collaborative projects and partnerships have become essential, drawing on global resources to enrich digital collections. As digital libraries continue to evolve, they play an increasingly crucial role in democratizing information, supporting lifelong learning, and fostering a more informed society. The continuous innovation in this field promises even more transformative developments for future generations. [7, 8, 9]

The Role of Librarians in The Digital Age

In the digital age, the role of librarians has evolved dramatically from traditional custodians of books to dynamic information professionals adept at navigating an ever-expanding digital landscape. Modern librarians are no longer confined to physical stacks and card catalogs; instead, they curate and manage vast collections of digital resources, including ebooks, online journals, databases, and multimedia content. Their expertise is critical in guiding patrons through the complexities of digital access and ensuring that reliable, high-quality information is available and easily retrievable. [10, 11, 12]

Librarians also play a crucial role in digital literacy, educating users on how to effectively search for, evaluate, and utilize digital information. They teach essential skills such as discerning credible sources from unreliable ones, understanding digital ethics and privacy concerns, and

using advanced search techniques across multiple platforms. As technology continues to evolve, librarians are at the forefront of integrating new tools and platforms into their institutions, such as digital archives, content management systems, and virtual reality experiences. [12, 13, 14]

Furthermore, librarians advocate for equitable access to digital resources, striving to bridge the digital divide that affects underprivileged communities. They work tirelessly to ensure that every individual, regardless of socioeconomic status, has the opportunity to benefit from the wealth of information available online. By fostering inclusive digital environments and providing personalized support and guidance, librarians remain indispensable in the digital age, continuing their mission to provide access to knowledge and uphold the principles of intellectual freedom. [15, 16, 17]

Technologies Shaping Digital Libraries

Digital libraries have transformed the way information is accessed, stored, and managed, with various advanced technologies playing pivotal roles in their development. One such technology is cloud computing, which allows digital libraries to store vast amounts of data securely and inexpensively. This technology also enables ubiquitous access, as users can retrieve information from anywhere at any time. Another crucial technology is artificial intelligence, which enhances the user experience through sophisticated search algorithms, recommendation systems, and automated metadata generation. [1, 18, 19, 20]

AI can streamline cataloging processes and ensure that users find relevant materials quickly and efficiently

Blockchain technology also holds potential for digital libraries by providing a secure, transparent, and decentralized method for managing digital rights and intellectual property. It can ensure the authenticity and integrity of digital content, addressing concerns about data tampering and unauthorized use. Additionally, machine learning and natural language processing facilitate better organization and retrieval of information by understanding and processing human language, thereby improving search accuracy. [4, 21, 22]

Furthermore, augmented reality and virtual reality are increasingly being explored to create immersive and interactive user experiences within digital libraries. These technologies can allow users to virtually explore library collections, participate in remote learning, or engage in simulations and educational activities. These technological advancements collectively enhance the functionality, accessibility, and user engagement of digital libraries, underscoring the pivotal role of technology in shaping their future. [23, 1]

Benefits of Digital Libraries For Users

Digital libraries offer numerous benefits for users, significantly enhancing the accessibility, convenience, and breadth of information that is available to them. One of the main advantages is the ability to access vast collections of resources from virtually anywhere and at any time. This eliminates the geographical and temporal limitations associated with traditional physical libraries, making it much easier for users to find the information they need, whether they are students, researchers, or casual readers. [4, 24]

The searchability of digital libraries is another significant benefit. Advanced search tools and functionalities allow users to quickly locate specific texts, authors, or subjects within extensive databases. This not only saves time but also improves the efficiency of research processes. Additionally, digital libraries often provide tools for citation management, note-taking, and automatic referencing, which further streamline academic and professional tasks. [4, 8, 25]

Accessibility is also dramatically enhanced through digital libraries, which can offer materials in various formats including text, audio, and video. This inclusivity caters to diverse learning styles and needs, such as those of individuals with visual or auditory impairments. Furthermore, digital resources are often updated more frequently than physical collections, ensuring users have access to the most current information available. [4, 26, 24]

Digital libraries also democratize information by reducing the barriers to access costlier publications, as many digital repositories provide free or low-cost access to a wider array of content. This confluence of accessibility, efficiency, and inclusivity makes digital libraries an indispensable resource for users across the globe. [25, 8].

Challenges Faced by Digital Libraries

Digital libraries present a myriad of opportunities for the dissemination and accessibility of information, but they also face significant challenges that impact their effectiveness and sustainability. One of the primary hurdles is the issue of digital preservation. Ensuring that digital content remains accessible and intact over time is a complex process that involves combating technological obsolescence, media degradation, and the ongoing need for proper archiving strategies. [21, 27, 28] Additionally, the digital divide poses a substantial challenge, as not all potential users have equitable access to the necessary technology or internet connectivity to benefit from digital library resources. There is also the issue of intellectual property and copyright management, which can complicate the process of acquiring and sharing digital content legally. Furthermore, digital libraries must contend with cybersecurity threats, including data breaches and malicious attacks that can compromise user information and disrupt services. [29, 30, 4]

Another challenge lies in metadata creation and management, as accurate and comprehensive metadata is crucial for effective searchability and retrieval of digital resources. Finally, funding is a persistent concern, as digital libraries often require substantial and ongoing financial investment to maintain and upgrade their technological infrastructure, staff expertise, and collection acquisitions. Addressing these challenges requires coordinated efforts from librarians, technologists, policymakers, and the broader community to ensure that digital libraries can fulfill their promise of wide-reaching and enduring access to knowledge. [4, 31, 32]

Future Trends in Digital Librarianship

The future of digital librarianship is poised to evolve rapidly, driven by technological advancements and the ever-increasing demand for access to information. One of the more significant trends is the integration of artificial intelligence (AI) and machine learning. These

technologies are expected to revolutionize cataloging, metadata generation, and user interactions by enabling more precise and automated processes. Additionally, AI could facilitate sophisticated search algorithms, allowing users to discover information with unprecedented accuracy and efficiency. [30, 33, 9, 4]

Another trend is the expansion of digital libraries to include more diverse multimedia content, such as video, audio, and interactive data visualizations. This will enrich the user experience and cater to various learning styles and research methods. Digital preservation and the protection of digital content from obsolescence are also growing concerns. Future digital librarians will likely rely on blockchain technology and other decentralized methods to secure and authenticate digital assets. [4, 34, 8, 35] User personalization will continue to improve, leveraging data analytics to offer tailored recommendations and customized user interfaces. Open access and the democratization of information remain crucial, and future digital librarians will play a pivotal role in promoting equitable access to knowledge. Collaborative platforms and community-driven content management will gain prominence, transforming digital libraries into dynamic hubs of collective intelligence. As libraries become increasingly virtual, the role of librarians will also shift, focusing more on digital curation, data management, and user education in navigating complex digital landscapes. [0, 36, 37, 38]

References:

0. "2024 Trends in Digital Libraries. " ab-tec. ca, 31. May 2024, <https://www.ab-tec.ca/2024-trends-in-digital-libraries/>. Accessed 01. Oct 2024.
1. "The Evolution of Digital Libraries: Past, Present, and Future Perspectives - Wonderslate Blog. " blog. wonderslate.com, 27. Mar. 2024, <https://blog.wonderslate.com/the-evolution-of-digital-libraries-past-present-and-future-perspectives/>. Accessed 01. Oct 2024.
2. "| The Evolution of Digital Libraries: Accessing Knowledge Anywhere, Anytime. " itmunch.com, 19. Sept. 2024, <https://itmunch.com/the-evolution-of-digital-libraries/>. Accessed 01. Oct 2024.
3. "Digital Library Advantages | 10 Advantages of Digital Library | Mintbook. " mintbook.com, 10. Jan. 2022, <https://mintbook.com/blog/digital-library-advantages/>. Accessed 01. Oct 2024.
4. "What is Digital Library? - Library & Information Science Education Network. " lisedunetwork.com, 18. Dec. 2023, <https://www.lisedunetwork.com/what-is-digital-library/>. Accessed 01. Oct 2024.
5. ""Digital Librarians and the Challenges of Open Access to Knowledge: The" by Chimezie Patrick Uzuegbu and Faustinus U. McAlbert. " digitalcommons.unl.edu, 01. May 2012, <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/740/>. Accessed 01. Oct 2024.
6. "Public libraries are alive and well, thanks to Gen Z, millennials and the shift to digital collections | StateScoop. " statescoop.com, 12. Mar. 2024, <https://statescoop.com/public-libraries-alive-well-gen-z-millennials-digital-collections/>. Accessed 01. Oct 2024.

7. "Developing a Digital Library: Scale Requires Partnership | Association of College and Research Libraries. " ala. org, 06. Dec. 1996, <https://www.ala.org/acrl/publications/whitepapers/nashville/mcginty>. Accessed 01. Oct 2024.
8. "Digital Library ALL Groups - History and Origin Of Digital Library Introduction The rapid - Studocu. " studocu.com, 08. Sept. 2023, <https://www.studocu.com/row/document/kebbi-state-university-of-science-and-technology/digital-libraries/digital-library-all-groups/68706750>. Accessed 01. Oct 2024.
9. "new trends and technological updates in the library - asm digital education hub. " researchpublications. info, 09. Sept. 2024, <https://researchpublications.info/new-trends-and-technological-updates-in-the-library/>. Accessed 01. Oct 2024.
10. "Exploring the Significance and Role of School Libraries in the Digital Age. " diyesinternational. edu. in, 10. Apr. 2024, <https://www.diyinternational.edu.in/the-significance-of-school-libraries-in-the-digital-age/>. Accessed 01. Oct 2024.
11. "INFO is Leading the Charge in Training Librarians for a Digital Era - College of Information (INFO). " ischool. umd. edu, 08. Aug. 2024, <https://ischool.umd.edu/news/info-is-leading-the-charge-in-training-librarians-for-a-digital-era/>. Accessed 01. Oct 2024.
12. "Top 10 Skills Every Librarian Needs to Succeed in Today's Digital World - Bolt Jobs. " boltjobs.com, 23. June 2023, <https://www.boltjobs.com/blog/skills-librarians-need-digital>. Accessed 01. Oct 2024.
13. "The Evolving Role of Libraries in the Digital Age. " linkedin.com, 08. Apr. 2024, <https://www.linkedin.com/pulse/evolving-role-libraries-digital-age-lodha-genius-programme-xuhsc>. Accessed 01. Oct 2024.
14. "What is a digital library? - TechTarget Definition. " techtarget.com, 29. Sept. 2024, <https://www.techtarget.com/whatis/definition/digital-library>. Accessed 01. Oct 2024.
15. "The Library's Role in Bridging the Digital Divide. " urbanlibraries. org, 28. Mar. 2019, <https://www.urbanlibraries.org/blog/the-librarys-role-in-bridging-the-digital-divide>. Accessed 01. Oct 2024.
16. "The Future of Libraries in the Digital Age | Skill Prepare. " skillprepare.com, 23. Oct. 2023, <https://skillprepare.com/the-future-of-libraries-in-the-digital-age/>. Accessed 01. Oct 2024.
17. "The Changing Landscape For Libraries & Librarians In The Digital Age. " teachthought.com, 15. Nov. 2017, <https://www.teachthought.com/literacy/changing-landscape-libraries-librarians-digital-age/>. Accessed 01. Oct 2024.
18. "Future Trends in Digital Preservation for Libraries. " confinity.com, 16. Sept. 2024, <https://www.confinity.com/culture/the-future-of-digital-preservation-in-libraries-trends-and-directions>. Accessed 01. Oct 2024.

19. "Emerging Technologies and their Impact on the Libraries. " indjst. org, 11. Aug. 2017, <https://indjst.org/articles/emerging-technologies-and-their-impact-on-the-libraries>. Accessed 01. Oct 2024.
20. "Future of Libraries: Technology and Trends in the USA. " americanprofessionguide.com, 27. Jan. 2024, <https://americanprofessionguide.com/libraries-technology-and-trends/>. Accessed 01. Oct 2024.
21. "Advantages and Disadvantages of the Digital Library - Library & Information Science Education Network. " lisedunetwork.com, 24. Dec. 2023, <https://www.lisedunetwork.com/advantages-and-disadvantages-of-the-digital-library/>. Accessed 01. Oct 2024.
22. "Gearing Up for the Future: A Look at Emerging Technology Trends in Libraries - Libero Library Management System. " libero.com. au, 23. Sept. 2024, <https://libero.com.au/emerging-technology-trends-in-libraries/>. Accessed 01. Oct 2024.
23. "Library Technology Trends You Should be Adopting. " biblionix.com, 01. Aug. 2024, <https://www.biblionix.com/library-technology-trends-you-should-be-adopting/>. Accessed 01. Oct 2024.
24. "Digital Library - Benefits and Services | Harkawal Blog. " blog. harkawal. in, 22. Dec. 2022, <https://blog.harkawal.in/2022/12/22/digital-librarry-benefits-and-services/>. Accessed 01. Oct 2024.
25. "Digital Libraries Pros and Cons Report | Free Essay Example for Students. " aithor.com, 07. Apr. 2024, <https://aithor.com/essay-examples/digital-libraries-pros-and-cons-report>. Accessed 01. Oct 2024.
26. "Digital Library Evolution: Revolutionizing Student Learning | RS. " ramagyaschool.com, 27. Feb. 2024, <https://ramagyaschool.com/blogs/digital-library-evolution-revolutionizing-student-learning/>. Accessed 01. Oct 2024.
27. "Advantages And Disadvantages of Digital Libraries in Education. " astrialearning.com, 20. June 2024, <https://astrialearning.com/blogs/blog/advantages-and-disadvantages-of-digital-libraries-in-education/>. Accessed 01. Oct 2024.
28. "Change in the Digital Age - Trinity at 200. " trincoll. edu, 24. Sept. 2024, <https://www.trincoll.edu/bicentennial/stories/embracing-change-in-the-digital-age/>. Accessed 01. Oct 2024.
29. "The Future Of Libraries: A Digital Renaissance And Beyond - Kashmir Reader. " kashmirreader.com, 04. July 2024, <https://kashmirreader.com/2024/07/04/the-future-of-libraries-a-digital-renaissance-and-beyond/>. Accessed 01. Oct 2024.
30. "Introduction to Digital Library - Digital Libraries. " ebooks. inflibnet. ac. in, 01. Nov. 2018, <https://ebooks.inflibnet.ac.in/lisp8/chapter/chapter-1/>. Accessed 01. Oct 2024.
31. "Library Leadership for the Digital Age - Ithaka S+R. " sr. ithaka. org, 08. Oct. 2018, <https://sr.ithaka.org/publications/library-leadership-for-the-digital-age/>. Accessed 01. Oct 2024.

32. "Library Roles in a Digital Age * CLIR. " clir. org, 02. Feb. 2017, [https://www. clir. org/pubs/reports/pub108/digital/](https://www.clir.org/pubs/reports/pub108/digital/). Accessed 01. Oct 2024.
33. "How Current and Future Trends are Shaping the Libraries of Tomorrow. " clarknexsen.com, 08. July 2024, [https://www. clarknexsen.com/how-current-and-future-trends-are-shaping-the-libraries-of-tomorrow/](https://www.clarknexsen.com/how-current-and-future-trends-are-shaping-the-libraries-of-tomorrow/). Accessed 01. Oct 2024.
34. "Future Trends In Digital Libraries With Displaybooks - FasterCapital. " fastercapital.com, 01. Jan. 2024, [https://fastercapital.com/topics/future-trends-in-digital-libraries-with-displaybooks. html](https://fastercapital.com/topics/future-trends-in-digital-libraries-with-displaybooks.html). Accessed 01. Oct 2024.
35. "Development of Digital Libraries: An American Perspective [illustrated] 0313314780, 9780313314780 - DOKUMEN. PUB. " dokumen. pub, 01. Jan. 2024, [https://dokumen. pub/development-of-digital-libraries-an-american-perspective-illustrated-0313314780-9780313314780. html](https://dokumen.pub/development-of-digital-libraries-an-american-perspective-illustrated-0313314780-9780313314780.html). Accessed 01. Oct 2024.
36. "Deep Dive in Five with Sandra Hirsh on The Future of Libraries | SJSU NewsCenter. " blogs. sjsu. edu, 05. June 2024, [https://blogs. sjsu. edu/newsroom/2024/deep-dive-in-five-with-sandra-hirsh-on-the-future-of-libraries/](https://blogs.sjsu.edu/newsroom/2024/deep-dive-in-five-with-sandra-hirsh-on-the-future-of-libraries/). Accessed 01. Oct 2024.
37. "Liblime Five Transformative Trends Shaping Libraries in 2024 - Liblime. " liblime.com, 17. Aug. 2024, <https://liblime.com/2024/08/17/five-transformative-trends-shaping-libraries-in-2024/>. Accessed 01. Oct 2024.
38. "The Role of Librarians In The Digital Age Infographic - e-Learning Infographics. " elearninginfographics.com, 19. Jan. 2014, <https://elearninginfographics.com/the-role-of-librarians-in-the-digital-age-infographic/>. Accessed 01. Oct 2024.

**BUILDING COLLABORATION BETWEEN THE LIBRARIANS AND
FACULTY OF COLLEGE LIBRARY AFFILIATED TO SHIVAJI
UNIVERSITY, KOLHAPUR TO IMPROVE STUDENTS' INFORMATION
LITERACY SKILLS**

Vishwasrao Sadu Mane

Librarian

Shri Gajanan Arts Commerce & Science, Mahavidyalay, Jadarbobalad.

Tal- Jath, Dist- Sangli,

Corresponding author E-mail: vsmsuk@gmail.com

Abstract:

The current information explosion makes it difficult for people to find pertinent information, even at Shivaji University College Library in Kolhapur. As a result, in order for students to locate pertinent information for their discourses effectively and efficiently, they must be taught information literacy skills. Collaboration between librarians and faculty is the best way to accomplish this. This study set out to find out how faculty and librarians collaborated to help all students at Shivaji University's College Library in Kolhapur improve their information literacy skills.

Keywords: Librarian Faculty Collaboration, Information Literacy, Learning, Shivaji university, Kolhapur.

1. Introduction:

Regarding finding, assessing, and using information, information literacy is a vital skill for students. Collaboration between faculty members and librarians is necessary to improve these skills College Library affiliated with Shivaji University in Kolhapur. In addition to providing students with the skills they need for academic success, this partnership can help to create a comprehensive learning environment.

College Library affiliated Shivaji University in Kolhapur, cooperation between the faculty and librarians is crucial to improving students' information literacy. Together, they can establish a nurturing learning atmosphere that equips students to become skilled information consumers a critical skill for both academic and professional success. By putting the suggested strategies into practice, information literacy will increase and the university's overall educational goal will be furthered.

2. Objectives of the Study

- Developing information literacy skills equipping students with the skills to find evaluate and use information effectively.
- Integrate information literacy into curriculum: collaborating with faculty to incorporate information literacy components into existing courses.

- Enhance resource awareness: familiarizing students with library resources and tools available for research and study.

3. Research Methodology

The Study is based on secondary data. This is collected through various publications, books, the Internet, and articles. By enhancing collaboration between librarians and faculty at Shivaji University, Kolhapur, students' information literacy skills can be significantly enhanced. This initiative not only prepares students for academic success but also empowers them to become informed and critical consumers of information in their future endeavors.

4. Literature Review

Black and Volland (2001) Historically, information literacy has often been equated with library tours and basic instructional programs focused on print resources and retrieval skills. This traditional view, which emphasized librarian-led initiatives, limited the scope of information literacy to a narrow set of skills. However, the rapid evolution of information technology and the diverse information landscape have reshaped our understanding of what it means to be information literate.

To prepare students for success in an information-rich world, it is essential to move beyond traditional, librarian-centered programs. By embracing a broader understanding of information literacy that includes critical evaluation, synthesis, ethical use, and lifelong learning, we can empower students at Shivaji University and beyond to thrive in their academic and personal pursuits. This study serves as a foundation for developing more dynamic and responsive information literacy programs that meet the needs of today's learners.

Bruce (1997) The evolving landscape of higher education demands a more sophisticated approach to information literacy, as highlighted by the Middle States Commission on Higher Education (2002). The report emphasizes the necessity for collaboration between faculty and librarians, particularly as educational levels and disciplinary complexities increase. This collaboration is essential for equipping students with the information literacy skills they need to navigate today's information-rich environment.

or students to thrive in an increasingly complex information environment, collaboration between faculty and librarians is essential. By embracing models of partnership and integrating information literacy across curricula, educational institutions can create a cohesive and supportive framework. This collaborative effort will not only enhance students' information literacy skills but also prepare them to engage critically with information throughout their academic and professional lives. The emphasis should remain on understanding content and its delivery, ensuring that all students recognize the value and necessity of information literacy as a foundational skill.

5. History and Emergence Information Literacy and the Role of Librarians and Faculty

University students and people from all walks of life are finding it more and more difficult to find relevant information due to the Internet's revolutionary advancements and the

exponential growth of information. One needs to learn a new set of abilities called information literacy in order to find relevant information within the intricate electronic system.

Libraries are no longer only information repositories thanks to modern information technology advancements; they can now help users create and share content to satisfy a variety of information needs. In order to help students acquire skills that improve their academic performances, this study looks at how faculty and librarians collaborate when providing information literacy training.

These skills include the ability to recognize when new students are admitted, what kind of information is needed, where to find it, how to evaluate it, how to retrieve it, organize it, and use it for the intended purpose. Basic search techniques and the Online Public Access catalog (OPAC) are covered in these sessions. (Thompson. 2002).

Additional instruction on how to use specific databases is provided as students progress in their studies. During orientation, new students are informed about the library training sessions. This study looked into how faculty and librarians collaborated to help students at the Shivaji University-affiliated College Library in Kolhapur improve their information literacy skills.

The study's goals were to: identify the strategies for collaboration used to teach information literacy skills at the College Library affiliated with Shivaji University in Kolhapur; evaluate the content taught through faculty and librarian collaboration; ascertain the advantages of this collaboration on information literacy training; identify the obstacles encountered in information literacy training; And recommendations should be made on how to enhance information literacy training in college libraries affiliated to Shivaji University, Kolhapur.

The entire environment in libraries has changed due to information and communication technologies. These days, the library serves as the hub for resource-based learning, and as educational paradigms change, so does the role of the librarian. When learning shifts from text-based to resource-based, there will be a greater need for print and non-print media resources as well as a greater use of library resources. Information is now a valuable commodity in the economy. (Miller, 2005).

Locating, obtaining, distributing, and monitoring a variety of information resources fall under the purview of the librarian. It could involve maintaining an electronic library information system, keeping an eye on Internet newsgroups, searching databases, and arranging interlibrary loans. Information literacy and managerial experience are required for each of these tasks. Education is necessary for all citizens to use information in a useful way. In order for people to be informed citizens of the nation, libraries and librarians play a crucial role in educating the public about the effective and efficient use of information by imparting information skills to students at all educational levels.

To meet the information needs, there are more online and other electronic sources. When taking into account access to online services, acquisitions and selection criteria take on a completely new significance. When used on websites, traditional materials evaluation metrics are meaningless.

The introduction of new technologies into the classroom and resource center leads to the evolution of new paradigms for selection and evaluation. A crucial component of resource-based program implementation is the librarian. Because they have the experience and knowledge necessary to teach these skills, they can create an information literacy curriculum that is appropriate for the reading levels of their students.

They are pioneers in the fields of extended resources in numerous disciplines and new information technologies. Their familiarity with information-finding tools provides them with a framework for utilizing new tools, like the World Wide Web. They have to acknowledge their competence as knowledge managers and educators. These days, librarians are ideally positioned to take the lead in creating a community that is information literate.

LIS specialists must therefore contribute significantly to the advancement of information literacy in society. The information needs of users and librarians are not aligned. They must educate and re-educate themselves in order to gain new competencies and skills for a new role in order to close this gap. They also need to foster the idea of lifelong learning of information literacy skills. LIS specialists have a crucial role to play in the education process by bringing attention to the need and encouraging the use of information, new skills, and knowledge. Libraries may host some short-term classes or user-orientation programs for these reasons. (Shorsher and Bronstein, 2018)

The information literacy course may consist of two parts: (i) Orientation, which focuses on how to introduce users to the general methods of using libraries and the services they offer, as well as the structure, layout, and amenities of a specific library. The program is introduced, the catalogue is used to demonstrate its use, and readers are shown how to access the self-paced online tutorial by library staff during orientation. In addition to completing an exercise, readers work through the tutorial's unit on the library catalogue. During one of their orientation week sessions, they are able to setup and configure an email account and create a network account. (ii) Other instruction focuses on teaching students how to use the information resources associated with particular subject areas. Staff members from the library will be showcasing web-based databases and CD-ROM networks, as well as conducting Internet searches through subject gateways and search engines. Another excellent way to encourage readers to evaluate information critically is to have library staff members give a lecture on "researching a topic." This lecture is particularly relevant for information found on (Bury, 2016).

6. Theoretical Background

To effectively enhance collaboration between librarians and faculty in improving students' information literacy skills, it's essential to understand the theoretical frameworks that underpin information literacy and collaborative learning. By grounding collaboration between librarians and faculty in these theoretical frameworks, institutions can create a robust approach to improving students' information literacy skills.

6. 1 Information Literacy

A fundamental skill set required for both academic success and informed citizenship is information literacy. Educational institutions can improve students' information literacy and

equip them to deal with the challenges of the information age by creating a collaborative environment between librarians and faculty. Stressing these abilities will help students not only in their short-term academic endeavours but also in the long run by preparing them for critical thinking and lifelong learning. (Saranto and Hovenga, 2004).

6. 2 Need for Information Literacy

Information is essential to all human endeavours and is just as vital as air, water, and food. Information is useless by itself; its value comes from how it is used and communicated. For the following reasons, information literacy may be absolutely necessary. The information revolution has resulted in a rapid increase in the flow of information. Other factors contributing to this trend include the introduction of information and communication technologies, the wide variety of information sources available, the evolution of libraries, the dispersal of information widely, the rise in user numbers, and research on complex and interdisciplinary topics. (Kapitzke, 2001)

6. 3 Learning Experience

Another paper, "Information Literacy and Higher Education: Centering the Academic Library on a Comprehensive Approach, " was written by Edward K. Regarding the part the academic library should play in higher education's academic mission, Owusu-Ansah offers a solution. The two main tenets of that solution are that information literacy is a problem that should be addressed by all colleges and universities and that librarians should play a role in efforts to establish and advance information literacy on campus. (Owusu and Edward 2004). He continues, saying that "both stem from the realization that the objective of all higher education institutions is to produce students who are knowledgeable in their fields and capable of adjusting and advancing in college and life after college. Therefore, a legitimate place in the curriculum on college campuses is determined by our students' learning experiences. (-Shorsher and Bronstein, 2018).

6. 4 Motivation Theory

Academics contend that motivated students are more interested in and eager to learn. Jacobson and Xu cite reliability as a key component in motivating students. According to them, "Students will have to perceive that the material and subject matter is related to their personal goals to maintain their interest in it. " As a result, the content needs to be pertinent to each student specifically. During their years of study, students aim to learn through their institutions' academic curricula. Information literacy should be taught in the classroom and be a natural part of the learning process. It is now required, not optional, for information literacy to be included in the course package to inspire students to learn. (Jacobson and Xu, 2004)

6. 5 Incorporating Information Literacy into the Curriculum

Even though they are still used, the traditional one-shot bibliographic instruction sessions are no longer sufficient to meet the needs of students seeking to develop information literacy. An increasing number of integrated or course-related instruction sessions are contributing to students' increased information literacy. Different institutions may approach the problem of information literacy in different ways. Course integrated instruction is one specific model that

has shown to be successful. Under this model, information literacy is integrated into courses that are co-designed by teaching faculty and librarians. (Brown and Krumholz, 2002).

6. 6 Librarian Faculty Collaboration

In order to involve students in their learning process, librarians play a crucial role in information literacy initiatives. In their study "The Role of the Academic Library in Promoting Student Engagement in Learning, " George D. Kuh and Robert M. Gonyea contend that "librarians should redouble their collaborative efforts to promote the value of information literacy and help create opportunities for students to evaluate the quality of the information they obtain, as the emphasis a campus places on information literacy is a strong predictor of students becoming information literate. ". The nature and significance of undergraduate students' interactions with the academic library were investigated through a survey that served as the basis for the study. She also provides an overview of the complementary roles that instructors in the classroom and librarians play in the instruction of information literacy. It goes without saying that librarians play a crucial role in students' educational processes. (Shen, 2012).

Attempts have been made by numerous college libraries connected to Shivaji University, Kolhapur, to incorporate information literacy into the curriculum and the overall academic experience of students. one-shot bibliographic instruction, have been tested. This latter approach, which calls for close cooperation between faculty members and librarians, has shown to be the most successful and has the biggest impact on students' learning. To foster cooperative relationships, numerous colleges also made use of the existing liaison system by collaborating closely with liaison departments.

6. 7 Challenges

On college campuses, librarians have been "thrust into leadership roles in the learning process" for the first time as a result of their involvement in the various information literacy-related initiatives and efforts. Because of these cooperative efforts, librarians are now able to assist and motivate faculty members in setting learning priorities that will guarantee that students graduate with the skills necessary to be successful lifelong learners. There are still obstacles to overcome in getting faculty members to commit to this process and ask them to teach information literacy in their classes. The achievement of students' mastery of information literacy is contingent upon the establishment of a fruitful collaboration between librarians and faculty members. It is imperative to consider this crucial tactic when working toward information literacy objectives. (Senn. 2004).

Even though a lot of institutions have tried to include information literacy in the curriculum, a lot of these initiatives are one-time events that are only partially supported by grants. How to integrate information literacy into the college curriculum is still a challenge. The University of Rhode Island has looked into ways to develop an information literacy program that is multi-year and incremental, with Mary MacDonald and others leading the charge. In order to achieve information literacy, they propose that library instruction programs should emphasize "concepts of understanding what information is, in addition to learning how to gather, evaluate, and use information. " They also propose developing credit-bearing information literacy courses

and information literacy modules tailored to particular disciplines as means of achieving this goal. This is but one strategy used to address the wide range of information literacy-related issues. (Curzon, 2004).

Colleges and universities have recognized the value of information literacy and its place in the curriculum, as this article discusses. On college campuses, a variety of information literacy models have also been developed. Information literacy, however, is really "the ability to find, evaluate, analyse, integrate, communicate, and use information to solve problems, create new ideas, make informed decisions, and turn data into meaning. " It should not be confused with computer literacy or the ability to use technology. Incorporating information literacy into the curriculum with the help of librarians and faculty aims to give students the lifelong learning and success skills they need.

As societies grow, the scope of information literacy also expands. Ilene F. Rockman, Manager of the Information Competence Initiative for the Office of the Chancellor of the California State University, states that "Information literacy is no longer just a library issue, an education issue, or an American issue.] Information literacy has become a global issue. Countries around the world are recognizing the fact that only an educated, skilled, and information-literate person can contribute more to the economic productivity and societal well-being. To make sure that everyone is able to become an educated, skilled, and information-literate person, librarians and faculty at institutions of higher education throughout the world will need to work together as partners to provide the education needed in the age of information. (Rockman, 2004).

6. 8 Forms of Librarian Faculty Collaboration Change the Format of the one Shot Information Literacy Session.

All freshmen, or first-year students, are usually given an information literacy course by university library librarians. Usually, it takes the form of a "one-shot" information session; however, these are not curriculum-linked. It is not realistic to expect these sessions to help freshmen improve their information literacy skills and the caliber of their learning because they do not know what they need to know. Instead, librarians can work in conjunction with faculty members. To begin such a collaboration, establish direct contact with the faculty members. Based on their teaching modules, librarians can talk with faculty members about how to collaborate effectively.

Generally speaking, instructors and librarians can talk about the course syllabus and assessment items together. After that, librarians can offer one or two information literacy-focused library sessions. For instance, librarians can concentrate on choosing high-quality material during the library session if faculty members notice that students frequently struggle to provide accurate information on their assignments. Students get a more obviously applicable and practical experience as a result.

This has shown to be more successful than a "one-shot" library session that doesn't concentrate on the learning objectives and related assessment assignments of the course. Additionally, it would be preferable if the information literacy library "one-shot" session was a

part of the module. This kind of arrangement lowers the quantity and improves the caliber of student work. (Coats and Beric, 2011).

6. 9 Flip the Classroom to Integrate Information Literacy

Working together to create a flipped classroom experience for students is another way to collaborate. have demonstrated the advantages of the flipped classroom approach. For students, the librarians can offer flipped classroom library instruction sessions along with faculty members' targeted follow-up in lectures. The library instruction session in a flipped classroom typically takes place online and includes some video demonstrations. The librarians are in charge of selecting and organizing the curriculum and learning goals for the students. Thus, in this model, librarians frequently serve as facilitators as well. think that this could make up for the lack of opportunity for interaction and provide students with more stimulating activities than a library seminar could. Librarians become internal partners under the embedded model, shifting their role from external to internal. This fosters strong relationships with both faculty and students. (Summey and Kane, 2017).

6. 10 Develop a New Information Literacy Module

Faculty, librarians, and the university can work together as a teaching team to design a comprehensive curriculum that will help students gain critical information literacy skills. Together, the faculty and librarians create the semester long information literacy workshops for first-year students, serving as instructors in these capacities. The general goal of the librarians' work with faculty members is to help students become more information literate through collaboration at every level of the course development process, from design to delivery to assessment. These semester-long courses can be used to create new information literacy credit-bearing or non-credit-bearing required modules. (Douglas and Rabinowitz, 2016).

6. 11 Information Literacy Learning Community

Studies have shown that creating a learning community is beneficial for fostering the development of information literacy skills in addition to incorporating it into a formal curriculum. By creating connected common curricula, learning communities facilitate the development of connections between disciplines. With this approach, students in the learning community have demonstrated higher levels of motivation and academic achievement because they are working toward a common goal, which improves the learning environment. A variety of learning community models exist, including freshman interest groups and pair groups, which link freshman courses based on themes and bring students with shared interests together to foster intellectual development. In every learning community group, the librarians serve as research consultants and peer facilitators. (Igbo and Imo, 2017).

Conclusion:

By fostering a collaborative environment between librarians and faculty, the college library can play a pivotal role in enhancing students' information literacy skills, ultimately preparing them for academic success and lifelong learning. Information literacy education is not just an issue for librarians. The faculty members should share the responsibility for developing students' information literacy librarians so that the curricula can cater to students of different

levels to maximise their learning outcomes. Information literacy is integrated into teaching and learning across the higher education curriculum as a result of collaborative instruction in academic courses. The abilities and methods required to obtain, assess, arrange, modify, and send information are referred to as information literacy.

In order to support college students in conducting critical thinking exercises, producing scholarly academic work, and conducting scholarly library research, faculty and librarians must work together to promote information literacy.

In developed nations, the idea of information literacy has received a lot of attention and has been incorporated into national curricula, postsecondary non-formal education, and lifelong learning. Although librarians are well-suited to impart these skills, the lack of public awareness of the issue caused by information illiteracy is a major barrier to the promotion of information literacy programs in developing nations like India. The following are additional barriers to information literacy promotion.

Education about information literacy affects more people than just librarians. The task of helping students become information literate should be divided among the faculty. has introduced in brief four ways that faculty and librarians can work together: redesigning oneshot library sessions; (2) creating a flipped classroom; (3) creating an information literacy module that is required; and (4) creating a learning community. In order to tailor the curricula to students of varying levels and maximize their learning outcomes, faculty members and librarians must work closely together in order to implement the information literacy development models that are highlighted here.

References:

1. Bruce, C. (1997). *The Seven Faces of Information Literacy*. South Australia: Auslib Press.
2. Black, C., & Volland, M. (2001). Building a successful information literacy infrastructure on the foundation of librarian–faculty collaboration, *Research Strategies*, 18 (3): 215–225.
3. Brown, C., & Krumholz, L. R. (2002). Integrating information literacy into the science curriculum. *College & Research Libraries*, 63(2), 111-123.
4. Curzon, S. C. (2004). Developing faculty-librarian partnerships in information literacy. *Integrating information literacy into the higher education curriculum: Practical models for transformation*, 29-45.
5. Coats, L., & Beric, B. (2011). More than a one-shot: Innovative faculty-librarian collaboration. *Embedded librarians: Moving beyond one-shot instruction*, 165-184.
6. Douglas, V. A., & Rabinowitz, C. E. (2016). Examining the relationship between facultylibrarian collaboration and first-year students' information literacy abilities. *College & Research Libraries*, 77(2), 144–163. <https://doi.org/10.5860/crl.77.2.144>
7. Senn. (2004). Forward. In Ilene F. Rockman (Ed.), *Integrating Information Literacy into the Higher Education Curriculum*. (p. xi). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
8. Summey, T. P. & Kane, C. A. (2017). Going where they are: Intentionally embedding librarians in courses and measuring the impact on student learning. *Journal of Library &*

- Information Services in Distance Learning*, 11, 158–174. <https://doi.org/10.1080/1533290X.2016.1229429>
9. Bury, S. (2016). Learning from faculty voices on information literacy: Opportunities and challenges for undergraduate information literacy education. *Reference Services Review*, 44(3), 237-252.
 10. Igbo, H. U., & Imo, N. T. (2017). Collaborative teaching as a Strategy for Imparting Information Literacy in students: faculty-librarian perceptions. *Library Philosophy and Practice*, 155–177.
 11. Jacobson, T., & Xu, L. (2004). Motivating students in information literacy classes.
 12. Kapitzke, C. (2001). Information literacy: The changing library. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 44(5), 450-450.
 13. Saranto, K., & Hovenga, E. J. (2004). Information literacy—what it is about?: Literature review of the concept and the context. *International Journal of Medical Informatics*, 73(6), 503-513.
 14. Thompson, G. B. (2002). Information literacy accreditation mandates: What they mean for faculty and librarians.
 15. Shen, L. (2012). Improving the effectiveness of librarian-faculty collaboration on library collection development. *Collaborative Librarianship*, 4(1), 3.
 16. Miller, K. (2005). Novice teachers' perceptions of the role of the teacher-librarian in information literacy. *School Libraries in Canada: The Profession of Teacher-Librarianship*, 24(3), 13-17.
 17. Rockman, I. F. (2004). Introduction: The importance of information literacy. *Integrating information literacy into the higher education curriculum: Practical models for transformation*, 1-28.
 18. Owusu-Ansah, Edward K. (2004). Information Literacy and Higher Education: Placing the Academic Library in the Center of a Comprehensive Solution. *Journal of Academic Librarianship*, 30(1), 3-16.
 19. Yevelson-Shorsher, A., & Bronstein, J. (2018). Three perspectives on information literacy in academia: Talking to librarians, faculty, and students. *College & Research Libraries*, 79(4), 535.
 20. Zerihun, Z., Beishuizen, J., & Van Os, W. (2012). Student learning experience as indicator of teaching quality. *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 24, 99-111.

**COLLABORATION BUILDING BETWEEN DEPARTMENT OF
LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE AND COLLEGE LIBRARY
AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR: OVERCOMING
OBSTACLES AND CREATING OPPORTUNITIES**

Vishwasrao Sadu Mane

Librarian

Shri Gajanan Arts Commerce & Science Mahavidyalay, Jadarbobalad.

Tal- Jath, Dist- Sangli,

Corresponding author E-mail: ysmane2016@gmail.com

Abstract:

In the management Department of library and information science education programs and library and information services, collaboration between educators and practitioners more especially, between faculty and librarians has been viewed as a strategic endeavour. This study examines the practices and obstacles in the fields of Department of library and information science, as well as the requirements for collaboration in collaborative partnerships when delivering library and information services and educational programs. Information science and college libraries affiliated with Shivaji University; Kolhapur are discussing collaborative partnerships in light of their experience. Successful collaboration strategies in library and information science are suggested, with an eye toward fostering opportunities for professional growth and novel approaches to collaborative work for LIS faculty and librarians.

Keywords: College Libraries, Library Staff, Library Practitioners, Library and Information Science

1. Introduction:

Developing cooperation between Shivaji University, Kolhapur, college libraries and library and information science programs offers opportunities as well as challenges. Through the implementation of strategic initiatives and the promotion of a collaborative culture, both organizations can improve educational opportunities and provide greater support to their respective communities. They can develop a more integrated approach to library and information services by working together effectively, which will ultimately improve the learning environment in schools and encourage lifelong learning.

The environment of higher education, as well as library and information science theory and practice, have been completely transformed by information and communication technologies, particularly the internet and social media. Collaboration has been emphasized as essential, desirable, unavoidable, and a crucial initiative and strategic management to deal with changes and challenges in the digital world. Collaboration can take many different forms, from informal to more formal. Academics around the world, particularly those in the field of library and information science, are becoming more and more interested in collaborative work.

Successful implementation of efficient and successful library and information education programs, as well as library and information services, depends on cooperative partnerships. Building 21st-century professional skills in students and providing them with meaningful and high-quality professional education are the outcomes of collabo

The collaboration between the Department of Library and Information Science (DLISc) and the affiliated college libraries at Shivaji University, Kolhapur, can enhance resource sharing, improve student outcomes, and foster a culture of continuous learning. However, effective collaboration often faces various obstacles. This document outlines these challenges and proposes strategies to create opportunities for successful partnerships.

2. Objectives of the Study

- By addressing these objectives, the study aims to enhance collaboration between the department of library and information science and affiliated college libraries, ultimately benefiting the entire academic community.
- These objectives aim to strengthen the partnership between the department of library and information science and affiliated college libraries, ultimately enhancing the quality of library services and supporting the academic community.

3. Research Methodology

The Study is based on secondary data. This is collected through various publications, books, the Internet, and articles. Accommodate new higher educational environment and the continuously evolving library and information profession.

Professional development and new ways of work are highlighted. Collaboration between Library and Information Science (LIS) programs and college libraries is essential for enhancing library services, improving educational outcomes, and fostering community engagement. This paper explores the current landscape of collaboration between LIS departments and college libraries affiliated with Shivaji University, Kolhapur, highlighting obstacles faced and opportunities for growth.

4. Theoretical Background

Collaboration between Library and Information Science programs and college libraries at shivaji university, kolhapur, presents both challenges and opportunities. By addressing obstacles and leveraging potential, both entities can create a more effective and enriching educational and informational environment.

4.1 Needs For Collaboration Between Department of Library and Information Science and Librarians Practitioners

In addition to other terms like cooperation, networking, and partnership, one crucial term that has been highlighted in library and information science literature is collaboration. The development of Library and Information Science (LIS) as a science and a profession depends on collaboration. The ability of academic libraries and LIS schools to accomplish their shared objective is strengthened, as is the ability of faculty and librarians to improve research, teaching

and learning, library, and information services, as well as the financial benefits of pooling human resources. Any form of collaboration presents a variety of difficulties

Libraries and information science faculty as educators and librarians as practitioners have a long history of collaborative partnership and cooperation. Collaboration and partnership between faculty and librarians have been covered in the literature. It is essential to the administration of library and information services as well as the success of information science education initiatives. This is primarily to guarantee excellent educational programs in library and information science as well as user-centered, successful, and efficient library and information services. Additionally, the cooperation of educators and practitioners in the field fosters the professionalization of library and information science. (Orna, 2007).

Changes in the higher education environment, a paradigm shift in the library and information profession, and the evolving roles of instructors and librarians necessitate collaboration between faculty and librarians. The global digital revolution has brought about a number of changes to the higher education landscape, including a new teaching and learning environment, an online learning environment, quality assurance initiatives, and high expectations for higher education to provide products and programs that meet the needs of society. The twenty-first-century environment fosters teaching and learning skills through the creation of learning practices, human support, and physical environments; it also fosters professional learning communities that facilitate educators' collaboration, sharing of best practices, and integration of skills into the classroom; it grants equitable access to high-quality learning tools, technologies, and resources; and it fosters an expanded community of learners through in-person and virtual learning. Collaborating in the classroom and library, LIS faculty and practicing librarians can establish such an environment.

A paradigm shift in the field of libraries and information science The new information environment and the rapidly evolving information landscape have an impact on the theory and practice of libraries and information science as well as the management of library and information services. No matter where libraries are located, the networked environment encourages collaboration and the exchange of ideas and solutions to issues that they face.

The higher education landscape and the library and information profession are changing, and these changes have necessitated swift and significant adjustments to the roles that faculty and librarians play in the last ten years. In the twenty-first century, teaching faculty members now play the roles of coaches, mentors, and knowledge facilitators. Their new responsibilities in the social media and online world call for new skills and viewpoints. The roles of academic librarians have evolved into ones that are dynamic and demanding, involving outreach, management, and being "embedded" in the classroom to deliver instruction in person or through an online management system. In the new learning environment, faculty and librarians work more collaboratively rather than alone and independently. (Ahmad, 2017)

The development and efficacy of libraries depend heavily on cooperation between academics in the field of library and information science (LIS) and practicing librarians. To encourage this cooperation, the following requirements must be met

- ✓ **Research and Practice Integration:** *Actionable Research:* To ensure that their work is pertinent and useful, academic researchers ought to concentrate on issues that librarians face in the real world. *Feedback Loops:* Provide a means by which practitioners can offer input on scholarly research, guaranteeing that it tackles practical issues. (Brown and Trochim, 2009).
- ✓ **Professional Development:** Provide workshops and training sessions that integrate theoretical knowledge and practical skills. **Opportunities for Mentorship:** Promote student-to-experienced librarian mentorship programs.
- ✓ **Resource Sharing:** Establish archives of best practices, case studies, and research that are available to academics and professionals. *Collaborative Projects:* Launch cooperative efforts, like community engagement programs, that can have both practical and instructional goals.
- ✓ **Opportunities for Networking:** **Conferences and Seminars:** Plan gatherings that allow LIS students, instructors, and working librarians to interact and exchange ideas. *Online Platforms:* Establish social media groups or forums to facilitate continuous communication and cooperation.
- ✓ **Curriculum Development:** **Requirements Assessment:** To guarantee that LIS, include librarians in the curriculum development process.
- ✓ **Advocacy and Awareness:** Coordinate on campaigns to promote the library profession and draw attention to the role that research plays in guiding library operations. *Public Awareness Campaigns:* Coordinate efforts to increase public understanding of the value of information science and libraries in society. (Wyber, Mwangi, Zühlke, 2021)
- ✓ **Technology and Innovation:** Involve librarians in the creation of new tools and technologies that improve the services provided by libraries by co-developing these technologies. *Pilot Programs:* Allow for collaborative testing of novel concepts and technologies while providing real-time feedback and modifications. (Berry, Taggart, 1994).
- ✓ **Assessment and Evaluation:** *Collaborative Assessment Tools:* Create evaluation frameworks that practitioners and scholars alike can use to gauge the value of research and library services. **Shared Metrics:** Establish benchmarks for performance that can direct research projects and library procedures. Collaboration between academics in LIS and librarians can result in more efficient libraries that serve communities more effectively and can change with the times by addressing these needs. (Jamali, 2018).

4. 2 Collaborative Partnership in offering Department of Library and Information Science and College Library Affiliated to Shivaji University, Kolhapur Education Program

Academic librarians now have a lot of educational responsibilities in the new information environment, and this has given them the chance to play a bigger part in Library and Information Science education. suggested that Library and Information Science educators and academic

librarians collaborate to find innovative ways to improve Library and Information Science education. Encouraging a more intimate partnership between academic librarians and library educators via a range of initiatives can guarantee that library education satisfies the demands of the field. They are in a better position to comprehend the demands of the profession in the technologically advanced environment because they are working librarians. The young people who will work as library professionals will benefit greatly from their interactions with the students. (Parker, 2003).

✓ **Information Literacy Instruction**

One of the most successful collaborative partnerships that has received the most attention is that between faculty and librarians when teaching information literacy. Information literacy cannot be taught in a vacuum; rather, it must be connected to the teaching and learning taking place in the classroom. Collaboration thus emerged as a central idea. To foster collaboration between teaching faculty and librarians for information literacy instruction, developing relationships with faculty is essential. When it comes to incorporating information literacy into higher education curricula, librarians and faculty are viewed as partners. Practitioners frequently suggest that the best way to help students develop their information literacy skills is to fully integrate information literacy into the curriculum. This involves creating activities that are relevant to the subjects' students are studying, embedded into their course materials, graded, and developed through collaboration between academic colleagues and library staff. (Grassian, Kaplowitz, 2001).

✓ **Curriculum Planning and Development**

Curriculum development was traditionally the entire faculty's job, but in the new educational landscape, library and information science practitioners play significant roles by actively participating in curriculum planning and development. In addition to obtaining the resources required to support instruction in the classroom, they can consider the library and information resources that are already in place. Working together with the librarians is advantageous for developing and planning the LIS curriculum. (Quirk and Harden 2017).

✓ **Teaching/ Learning Process**

In order to achieve resource-based teaching and learning for students, librarians collaborate with faculty members. In library and information science, they can play a variety of teaching roles and actively participate in the teaching/learning process, e. g. g. informally and formally instructing students, supporting faculty in their scholarly pursuits and teaching process, team teaching, adjunct teaching, hosting guest faculty, teaching practical courses in addition to giving students practical experience in a library setting. This is to make sure that students have access to all the cutting-edge technology they need to stay up to date on the most recent advancements in their fields of study. (Yagyaeva and Zokirov 2019).

4. 3 Collaborative Partnership in Providing Library and Information Services

The complexity and scope of collaborative partnerships between faculty and librarians in higher education varies. Research indicates that faculty involvement and input in the selection of

library materials remains a crucial aspect of collection development initiatives. Academic librarians should make use of the knowledge of faculty members and cultivate and preserve connections with them as subject matter experts. In academic settings, librarians build collections based on faculty recommendations to address evolving and new disciplines, curricula, and research needs. (Wijayasundara2008).

In the management of the academic library, faculty members collaborate with librarians as committee members, consultants, experts, and resource persons for developing goals, policies, and strategic planning. They can collaborate with librarians to assess the efficacy of the library and encourage students to use it. (White, 2004).

4. 4 Collaborative Partnerships Between Department of Library and Information Science and College Library Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

The development of the librarianship is crucial to the advancement of the nation in all spheres, particularly education. It has been completely transformed by the information and technology revolution, which has resulted in reforms in education and learning. based on the degree levels offered certificate, bachelor's, master's, and doctorate degrees; based on the mode of instruction conventional, open, or distance learning; based on affiliation provided by public libraries;

Academic libraries, particularly university libraries, play significant roles in supporting academic institutions' major missions. They provide support for community services, education, research, and cultural preservation. In Thailand, academic libraries are significantly more advanced than other kinds of libraries in terms of status, staff, funding, services, collaboration, network, and technology. University librarians enjoy a status that is nearly identical to that of teaching personnel. Significant financial support from the government and their parent institutions, highly qualified professional librarians, and the significance and distinct roles of academic libraries and librarians are all factors influencing this development

In the field of library and information science, collaboration between academics and librarians has always been enhanced. Results are pertinent, durable, and transferable when theory and practice are closely linked. Initially, librarians were invited to serve as mentors in the practical program and guest lecturers in library courses, and faculty members from the majority of library and information science institutions in Thailand also worked in the libraries. (Sacchanand, 2012)

In curriculum development, teaching and learning, information literacy instruction, professional/practical experience training, and research, librarians collaborate with faculty members. A true strength is the work-based learning and practical courses that librarians teach, along with their professional experience. Additionally, faculty and librarians collaborate on managing the university libraries, e. g. g. as a consultant in collection development, particularly in the process of choosing specialized collections, and as a member of the library board. Faculty members have a significant impact on encouraging library use through user services. It was discovered that students used the faculty-recommended information resources more frequently.

In terms of action research, academic librarians and faculty members work together as advisors or co-researchers to enhance library services and programs, especially in academic settings. (Klinthong 2006).

4. 5 The Library and Information Science Educational Environment

The curriculum's objectives were changed to focus on business or private sectors and entrepreneurs in the new economy because the employment markets for LIS graduates have moved from library settings to business and private settings.

The curriculum changed from graduate individuals with general knowledge and competencies to business-oriented, management-oriented, and technologically-oriented longer for professionals to work in libraries but rather for information professionals to work in the new economy. It also became more multidisciplinary with more course works in subject fields, particularly computer and technology, business, management, and communication arts.

According to follow-up studies conducted on library and information science graduates in India, a greater number of these graduates found employment outside of libraries. (Sacchanand, 2012)

There are a plethora of opportunities provided by technology to foster a collaborative environment in higher education. Though there aren't many publications specifically about LIS faculty and librarians, published articles about collaboration between faculty as educators or academics and librarians as practitioners are growing. To create successful library and information science programs and library and information services in the new educational environment, LIS faculty-librarian collaboration needs to be enhanced and expanded. The curriculum, name, objectives, and interdisciplinary nature of the content, as well as the information market in the new economy, are all major changes in library and information studies (LIS) that require significant attention. These challenges include whether or not librarians and LIS educators will be visible in other information institutions and practitioners, as well as whether LIS education will transcend libraries. In order to thrive, both sides must fight and adjust to changes via professional growth, enabling them to adjust to their new roles and new forms of teamwork through faculty-librarian collaboration. Librarians still have a lot more educational roles to play and should expand in their roles as information providers, educators, and practitioner-researchers in order to prepare information professionals for the new economy, since libraries are the cornerstone of information practice and theory. (Chutima 2012).

Conclusion:

Building a collaborative relationship between the Department of Library and Information Science and college libraries affiliated with Shivaji University, Kolhapur, requires a proactive approach to overcoming obstacles. By establishing clear communication, fostering resource sharing, and promoting professional development, both entities can create valuable opportunities that benefit students, staff, and the wider academic community. The commitment to collaboration will not only enhance library services but also contribute to a more integrated and supportive learning environment.

There are a plethora of opportunities provided by technology to foster a collaborative environment in higher education. Though there aren't many publications specifically about LIS faculty and librarians, published articles about collaboration between faculty as educators or academics and librarians as practitioners are growing.

To create successful library and information science programs and library and information services in the new educational environment, LIS faculty-librarian collaboration needs to be enhanced and expanded.

The curriculum, name, objectives, and interdisciplinary nature of the content, as well as the information market in the new economy, are all major changes in library and information studies (LIS) that require significant attention.

These challenges include whether or not librarians and LIS educators will be visible in other information institutions and practitioners, as well as whether LIS education will transcend libraries. In order to thrive, both sides must fight and adjust to changes via professional growth, enabling them to adjust to their new roles and new forms of teamwork through faculty-librarian collaboration.

Librarians still have a lot more educational roles to play and should expand in their roles as information providers, educators, and practitioner-researchers in order to prepare information professionals for the new economy, since libraries are the cornerstone of information practice and theory.

References

1. Ahmad, K. (2017). The perspective of library and information science (LIS) professionals toward knowledge management in university libraries. *Journal of information & knowledge management*, 16(02), 1750015.
2. Berry, M. M., & Taggart, J. H. (1994). Managing technology and innovation: a review. *r&d Management*, 24(4), 341-353.
3. Brown Urban, J., & Trochim, W. (2009). The Role of Evaluation in Research—Practice Integration Working Toward the “Golden Spike”. *American Journal of Evaluation*, 30(4), 538-553.
4. Chutima, S. (2012). Building collaboration between library and information science educators and practitioners in Thailand: Transcending barriers, creating opportunities. In *78th IFLA General Conference*.
5. Grassian, E. S., & Kaplowitz, J. R. (2001). Information literacy instruction. *Neal-Schuman, New York, NY*.
6. Orna, L. (2007). Keynote address: Collaboration between library and information science and information design disciplines. On what? Why? Potential benefits. *Information Research*, 12(4), 12-4.
7. Jamali, H. R. (2018). Use of research by librarians and information professionals. *Library Philosophy and Practice*, 2(2), 1-11.

8. Parker, J. (2003). Putting the pieces together: information literacy at the Open University. *Library Management*, 24(4/5), 223-228.
9. Quirk, M. E., & Harden, R. M. (2017). Curriculum planning and development. *Dent J, Harden R, Hunt D. London, UK: Elsevier*, 4-12.
10. Sacchanand, C. (2012, August). Building collaboration between library and information science educators and practitioners in Thailand: transcending barriers, creating opportunities. In *World Library and Information Congress, Helsinki, August* (Vol. 11).
11. Yagyaeva, E., & Zokirov, A. (2019). The Role of a Teacher in Teaching-Learning Process. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(3), 276-278.
12. White, G. W. (2004). Collaborative collection building of electronic resources: a business faculty/librarian partnership. *Collection Building*, 23(4), 177-181.
13. Wijayasundara, N. D. (2008). Faculty-library collaboration: a model for University of Colombo. *The International Information & Library Review*, 40(3), 188-198. Retrieved February 26, 2011 from www.elsevier.com/locate/iilr.
14. Wyber, R., Mwangi, J., & Zühlke, L. (2021). Awareness, education, and advocacy. In *Acute rheumatic fever and rheumatic heart disease* (pp. 289-300). Elsevier.

भारतीय निवडणुकीत प्रसार माध्यमाची भूमिका

टी. एम. पाटील

पद्मश्री डॉ. ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा, कोल्हापूर

प्रस्तावना:

भारतासारख्या लोकशाही देशात प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्त्वाची आहे. २१ व्या शतकात हा देश जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश मानला जातो. भारतीय प्रसारमाध्यमे व्यक्तींच्या लोकशाही अधिकारांबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी तसेच देशातील नागरिकांना महत्त्वाची माहिती पुरवण्याचे काम करत आहेत. कधी कधी प्रसारमाध्यमे देशाचे प्रतिनिधी म्हणूनही काम करतात. सामान्य नागरिकांमध्ये विशिष्ट राजकीय पक्ष किंवा सरकारची विशिष्ट प्रतिमा निर्माण करण्याची ताकद भारतीय माध्यमांकडे आहे. माध्यमांचे वेगवेगळे व्यासपीठ संबंधित भारत सरकारचे आधारस्तंभ म्हणून कार्य करत असतात. सध्या शासक, राजकीय पक्ष किंवा विरोधी पक्ष यांच्याबद्दल लोकांच्या मतांवर प्रभाव टाकण्यासाठी माध्यमाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे. तसेच मीडिया प्लॅटफॉर्म लोकांच्या मते सहजपणे हाताळू शकतात, ज्यामुळे भारतीय निवडणुकांच्या अंतिम निकालांवर परिणाम होऊ शकतो. भारतीय माध्यमे लोकांना शिक्षित करण्याचे काम करतात जेणेकरून ते त्यांचे संभाव्य नेते निवडू शकतील. त्याशिवाय, विविध राजकीय पक्ष पक्षाचा अजेंडा आणि भविष्यातील योजनांची माहिती देण्यासाठी तसेच प्रचार मोहिमेची अंमलबजावणी करण्यासाठी मोठ्या संख्येने मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर म्हणून भूमिका निभावत आहेत.

उद्देश:

१. प्रसार माध्यमाचे स्वरूप समजून घेणे.
२. निवडणुकीच्या प्रक्रीयेत प्रसार माध्यमाची भूमिका अभ्यासणे.

विषय विवेचन:

प्रसार माध्यम:

प्रसार म्हणजे पसरविणे. अणि माध्यम म्हणजे स्वताला व्यक्त करण्यासाठी आपण ज्याचा आधार घेतो त्याला माध्यम म्हणतात. अणि ह्या दोघांचे एकत्रिकरण केल्यावर त्याचा अर्थ असा होतो की एखादी गोष्ट पसरविण्यासाठी आपण ज्याचा आधार घेतो त्याला प्रसारमाध्यमे असे म्हटले जाते. माध्यमांचे अनेक प्रकार आहेत. मुद्रित माध्यमांमध्ये वर्तमानपत्रे आणि मासिके यांचा समावेश होतो. ब्रॉडकास्ट मीडियामध्ये टेलिव्हिजन आणि रेडिओ कार्यक्रम आणि पॉडकास्ट यांचा समावेश होतो. इंटरनेट मीडियामध्ये फेसबुक आणि ट्विटरसारख्या वेबसाइट्सचा समावेश होतो.

भारतातील प्रसार माध्यमाचे स्वरूप:

ब्रिटीशांच्या काळात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले त्या बरोबर वृत्तपत्रांची प्रसार झाला. वृत्तपत्र हे प्रबोधनाचे महत्त्वाचे साधन होते. १७ व्या शतकात ब्रिटीशांनी भारतीय लोकांशी संवाद साधण्यासाठी वर्तमानपत्रांचा वापर केला. १९ व्या शतकात भारतीय माध्यमांनी प्रादेशिक भाषांमध्ये वृत्तपत्रे प्रकाशित करून सामाजिक सुधारणा चळवळींना पाठिंबा देण्याचे काम केले. स्वातंत्र्यासाठी काम करणाऱ्या लोकांनी ब्रिटीश सरकारच्या वाईट किंवा अधिक त्रासदायक पद्धतींबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध प्रादेशिक वृत्तपत्रांचा वापर केला. या धोरणामुळे स्वातंत्र्यसैनिकांना विविध धर्मांच्या

लोकांमध्ये एकता प्रस्थापित करण्यात मदत झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय नागरिकांमध्ये ब्रिटिश सरकारची नकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्यात भारतीय वृत्तपत्रांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. अशा प्रकारे भारतीय प्रसारमाध्यमांनी देशातील लोकसंख्येवर प्रभाव टाकला आणि त्यांना ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात वळवले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने विविध माध्यमांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्यासाठी तसेच गंभीर समस्यांचे व्यवस्थापन करताना नैतिक मानके राखण्यासाठी भारतीय प्रेस कौन्सिलची स्थापना करण्यात आली. यावेळी १९२७ ला रेडिओ प्रसारण आणि १९५९ ला दूरदर्शन सुरू करण्यात आले. या दोन चॅनेलने विशिष्ट कालावधीसाठी माहिती आणि मनोरंजनाचे स्रोत म्हणून काम केले. भारतीय माध्यमांच्या खाजगीकरणामुळे, २००० नंतर विविध खाजगी बातम्या आणि रेडिओ चॅनेल सुरू करण्यात आले. सद्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसह विविध ऑनलाइन न्यूज पोर्टल्स, वाढत्या इंटरनेट तसेच तंत्रज्ञान जागरूकता आणि सुलभतेमुळे लोकप्रिय झाले आहेत. सध्या, राजकीय पक्ष आधुनिक मीडिया चॅनेल आणि प्लॅटफॉर्म वापरून निवडणूक प्रचाराबाबत जागरूकता निर्माण करण्यावर कार्य करतात.

लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रिया:

लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रिया ही बहुधा सारखीच असते. लोकशाहीचे सरकार घडवण्याची जबाबदारी आहे. ठराविक अंतराने निवडणुका घेतल्या जातात. भारतासारख्या लोकशाहीत दर पाच वर्षांनी होतात. मतदार यादीपासून निकालापर्यंतच्या संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेवर देखरेख ठेवण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली आहे. निवडणूक प्रक्रियेदरम्यान, विविध पक्ष निवडणूक लढवण्यासाठी स्वतःची नोंदणी करतात. कसून प्रचार आणि बरेच काही केल्यानंतर, मतदान कोणत्या तारखा ठरवल्या जातात. आपला उमेदवार किंवा पक्ष विजयी व्हावा यासाठी लोक मोठ्या संख्येने मतदान करतात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लोकशाहीत गुप्त मतदान पद्धतीने निवडणूक प्रक्रिया पार पाडली जाते. स्पर्धेची निष्पक्षता राखण्यासाठी हे खूप फायदेशीर आहे. शिवाय, ते मतदारांच्या गोपनीयतेचे आणि सुरक्षिततेचे रक्षण करतात कारण ते त्यांच्या मताबद्दल कोणालाही उत्तर देण्यास जबाबदार नसतात. निवडणूक कोण जिंकेल हे ठरवण्याचा हा एक न्याय्य मार्ग आहे. या निवडणुकीमध्ये प्रसार माध्यमांचे महत्त्व अलीकडे वाढलेले आहे.

भारतीय निवडणुकीत प्रसार माध्यमांचे महत्त्व:

निवडणुकांच्या वेळी माध्यमांना अधिकच बहर येतो, याचे कारण राजकीय संघर्ष आणि डावपेचांमागील सत्य माध्यमे सामान्यांना उघड करून दाखवित असतात. मात्र माध्यमांचे महत्त्व एवढ्यापुरतेच सीमित नाही. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून माध्यमे ओळखली जातात. तेव्हा लोकशाही, पर्यायाने राजकारण सशक्त आणि निकोप राहण्यासाठी माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची असते. भारतात १९५१मध्ये प्रथमतः सार्वत्रिक निवडणुकामध्ये प्रबळ सत्ताधरी राजकीय पक्ष आणि नगण्य विरोधी पक्ष असला तरी येथे निवडणूक प्रचाराची उपलब्ध साधनांद्वारे धामधूम असले तरी प्रचारसभांवरच अधिक भर होता. पण नंतरच्या काळात निवडणुकांत रंगीत होर्डिंग्जचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. त्याच दरम्यान आकाशवाणीचे माध्यमामुळे निवडणूक प्रचाराला गती मिळाली.

१९६७च्या निवडणुकांमध्ये छोट्या छोट्या चित्रफीती निर्माण करून त्याद्वारे लोकांपर्यंत स्वतःचे काम पोहोचविण्याचा आणि महागाई, भ्रष्टाचार आदी प्रकरणे लोकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानंतरच्या निवडणुकांमध्ये जनसंज्ञापनाची सर्वच साधने अर्थात वृत्तपत्रे, रेडिओ, टीव्ही आणि लघुचित्रफीती यांचा पुरेपूर वापर सर्वच पक्षांकडून सुरू झाला. जाहिरातींचा कालखंडही येथूनच सुरू झाला. सन १९९१ हे वर्ष मात्र साऱ्या देशातीलच चित्र

पालटण्याला कारणीभूत ठरले. खाजगीकरण-उदारीकरण-जागतिकीकरण या धोरणाचा स्वीकार केलेल्या भारतामध्ये तोपर्यंत प्रचलित असणाऱ्या दूरदर्शन आणि आकाशवाणी या माध्यमांच्या पलिकडे जाऊन खासगी वाहिन्यांचे आगमन होणे, ही फार मोठी आणि महत्त्वाची घटना होती. दुसरीकडे संगणक क्रांतीचे युग सुरू झालेले होते. इंटरनेटचे युग येऊ घातले होते. त्यामुळे त्यानंतरच्या कालखंडावर या नव संपर्क माध्यमांचा मोठा परिणाम आणि प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

अशा प्रकारे निवडणुकीदरम्या प्रत्येक राजकीय पक्षाच्या जाहीरनाम्यांसह, राजकीय पक्षांच्या प्रचारात्मक मोहिमा आणि विशिष्ट उमेदवार किंवा पक्षांच्या भविष्यातील प्रचारासह उमेदवारांबद्दल माहिती प्रदान करतो. मतदार या माहितीचा उपयोग एखाद्या विशिष्ट उमेदवाराच्या निवडीबाबत निर्णय घेण्यासाठी करू शकतात. विशिष्ट उमेदवार किंवा पक्षांबद्दल माहिती देऊन जनमतावर प्रभाव टाकण्यात प्रसारमाध्यमे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. बहुतेक वेळा निवडणुकीपूर्वी एखाद्या विशिष्ट पक्षाची किंवा उमेदवाराची नकारात्मक किंवा सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी ओपिनियन कॉलम तसेच टीव्ही वादविवाद आयोजित केले जातात. उमेदवार किंवा राजकीय नेत्यांच्या वैयक्तिक मुलाखती लोकांना किंवा मतदारांना त्या विशिष्ट नेत्याची किंवा पक्षाची धारणा समजण्यास मदत करतात. त्यामुळे मतदारांच्या निर्णयावर परिणाम होऊ शकतो.

निवडणुकीच्या काळात भारतीय प्रसारमाध्यमे निरीक्षकाची भूमिका बजावतात. निवडणुकीपूर्वी एखाद्या विशिष्ट उमेदवार किंवा पक्षाकडून भ्रष्टाचार, गैरप्रकार आणि सत्तेचा दुरुपयोग उघड करणे याची पत्रकारांद्वारे चौकशी केली जाऊ शकते. माध्यमांच्या या क्रियाकलापांमुळे पारदर्शकता तसेच जबाबदारी सुधारण्यास मदत झाली आहे, जी भारतीय निवडणुकांची अखंडता सुधारण्यासाठी आवश्यक असू शकते. भारतीय लोकशाहीत मतदानाचा हक्क वापरून मतदारांना योग्य उमेदवार किंवा नेता निवडण्यातही मदत होऊ शकते. तसेच विविध भारतीय मीडिया चॅनेल निवडणुकीच्या भविष्यातील निकालांचा अंदाज घेण्यासाठी एक्झिट पोल घेण्यास प्राधान्य देतात. एक्झिट पोल रिअल-टाइम राजकीय ट्रेंडची माहिती देऊन मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकला जातो.

भारतीय प्रसारमाध्यमे सामान्य जनतेमध्ये निवडणुकीतील सहभागाचे महत्त्व वाढवण्यासाठी मोहिमा आयोजित करतात. विविध मीडिया चॅनेल भारतीय नागरिकांना निवडणुकीत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रेरित आणि प्रोत्साहित करण्यावर भर देत आहेत. वेगवेगळ्या मीडिया प्लॅटफॉर्मवर वादविवाद आणि चर्चा आयोजित केल्याने मतदारांना भविष्यातील राजकीय नेत्यांचा दृष्टीकोन समजण्यास मदत होते. याउलट, मीडिया प्लॅटफॉर्मवर वादविवाद आणि चर्चाद्वारे, सामान्य लोक देखील भविष्यातील धोरणे आणि धोरणे विकसित करण्यासाठी विद्यमान सरकार, नेते किंवा भविष्यातील सरकारांशी वैयक्तिक मते आणि सूचना सामायिक करू शकतात. तसेच माध्यमाद्वारे भविष्यातील विकासाची रणनीती किंवा योजनांच्या मदतीने विविध राजकीय पक्ष किंवा उमेदवार निवडणुकीदरम्यान मतदारांना आकर्षित करू शकतात.

सारांश:

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत विविध प्रसार माध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावत असून निवडणूक प्रक्रियेला अधिक गतिशील बनवण्याचे कार्य करतात. विविध राजकीय पक्ष आणि उमेदवार विविध प्रचार मोहिमांचे आयोजन आणि अंमलबजावणी करून मतदारांना प्रभावित करण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा वापर अधिक करत असल्याचे दिसून येत आहे. यात प्रसार माध्यमाची व्याप्ती वाढलेली आहे. असे असले तरी आपल्या देशाचे बहुसंख्य तरुण बळ समाजमाध्यमांच्या व्यासपीठावर कार्यरत आहे, माहितीसाठी अवलंबून आहे. पुस्तके, वृत्तपत्रे यांच्यासारख्या अधिकृत माहिती देणाऱ्या व्यासपीठांपेक्षाही तत्काळ माहिती प्राप्त करून देणारे व्यासपीठ म्हणून समाजमाध्यमांचा वापर केला जातो खरा; मात्र, त्याच

व्यासपीठाचा वापर करून फेक न्यूज, बनावटी पोस्टचा मारा करून या तरुणाला खऱ्या माहितीपासून वंचित ठेवून, माहितीची शहानिशाही न करता तिचा प्रसार करण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या अपप्रवृत्ती येथे जोमाने फोफावल्या आहेत. त्यामुळे या प्रसार माध्यमाचा निवडणुकीच्या काळात योग्य पद्धतीने वापर होणे आवश्यक आहे त्यासाठी नियमांची चौकट आखली असली तरी त्याची अंमलबजावणी योग्य झाली तरच प्रसार माध्यमाची भूमिका अधिक प्रभावी दिसेल.

संदर्भ:

१. डॉ. बाळ ज., बोठे पाटील, “राजकारण आणि माध्यमे”, विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स, पुणे
२. श्री. वा. नेर्लेकर (संपा) चैत्र-पालवी' पाडवा विशेषअंक, आलोक जत्राटकर यांचा लेख ‘निवडणुका आणि प्रसारमाध्यमे’
३. महाराष्ट्र टाईम्स
४. दिव्य मराठी दैनिक
५. <https://edurev.in/t/177849/Role-of-media-in-Elections>
६. <https://www.drishtias.com/daily-updates/daily-news-analysis/social-media-and-elections>

अँपल आय. एन. सी. : व्यवसाय आणि मानवशास्त्र यांच्यातील अंतर-पूरतेचे एक व्यष्टी

अध्ययन

ओंकार केने

राज्यशास्त्र विभाग,
नेसावी, टिमवि, पुणे: ३०.

परिचय:

व्यवसाय आणि मानव समाजाचा विकास हे एकमेकांशी अतिशय घट्टपणे जोडलेले घटक आहेत. समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि सामाजिक विकासात व्यवसाय योगदान देतो. दोन्ही घटकांचा परस्पर संबंध हा त्यांच्या परस्पर आश्रयावर आणि एकमेकांवरील परिणामावर आधारित आहे. व्यवसाय म्हणजे फक्त नफा मिळवण्याचे साधनच नव्हे तर रोजगारनिर्मिती, संसाधनांचे परिणामकारक उपयोग, आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करण्याचे साधन आहे. व्यवसायांमुळे आर्थिक संपन्नता वाढते आणि आर्थिक स्थिरता प्राप्त होते. आणि जेव्हा अर्थव्यवस्था वाढते, तेव्हा समाजातील नागरिकांना अधिक संधी उपलब्ध होतात. उत्पन्न वाढल्यामुळे लोकांच्या जीवनशैलीत सुधारणा होते, शिक्षण, आरोग्य, आणि मूलभूत सुविधांची उपलब्धता सुधारते. व्यवसाय नवकल्पनांच्या माध्यमातून समाजाला नवी साधने, वस्त्रे, आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देतो. उदाहरणार्थ, मोबाईल फोन आणि इंटरनेट व्यवसायांमुळे संपूर्ण समाजाच्या जीवनशैलीत बदल घडले. व्यवसायाच्या माध्यमातून विविध संस्कृती, विचारसरणी आणि तंत्रज्ञान एकत्र येतात. जागतिक बाजारपेठेत विविध देशांतील उत्पादनांचा वापर केल्यामुळे सांस्कृतिक आदानप्रदान होते. व्यवसाय विविध वस्तू आणि सेवांच्या निर्मितीच्या माध्यमातून समाजाच्या गरजा पूर्ण करतो. तसेच तो उत्पादकतेत वाढ करून अधिकाधिक लोकांची जीवनमान सुधारतो. अनेक व्यवसाय सामाजिक उत्तरदायित्व कार्यक्रम (CSR) राबवतात, ज्यातून समाजाच्या दुर्लक्षित वर्गांसाठी शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण संरक्षणासारख्या उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. व्यवसाय अधिक तंत्रज्ञानाधारित होत चालले आहेत, ज्यामुळे कामगारांना सतत नवे कौशल्य शिकावे लागते. त्यामुळे शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था या व्यवसायाच्या गरजांनुसार कामगारांना प्रशिक्षित करतात. व्यवसायाच्या मागणीनुसार शिक्षणाच्या पातळीवर सतत सुधारणा होत राहतात, ज्यामुळे समाजात उच्च प्रशिक्षित आणि कुशल श्रमिक तयार होतात. त्यामुळे समाजाची विकासगती अधिक वेगवान होते. आधुनिक व्यवसाय हे तंत्रज्ञानावर आधारित आहे, ज्यामुळे ते उत्पादनाची गुणवत्ता आणि कार्यक्षमता वाढवतात. उदाहरणार्थ, ई-कॉमर्स, ऑटोमेशन, आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा (AI) व्यवसायातील वापर समाजात आधुनिकतेची नवी दिशा निर्माण करतो. तंत्रज्ञानामुळे लोकांच्या जीवनशैलीत बदल घडतात. ऑनलाईन व्यवहार, दूरसंचार, आणि प्रवास-सुविधा समाजाच्या दैनंदिन जीवनात व्यवसायांमुळे सुलभ आणि वेगवान झाल्या आहेत. काही उद्योगांमुळे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण होतात, जसे की प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांचा उपसा, इ. परंतु पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी व्यवसाय शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करत आहेत. व्यवसायांना पर्यावरणीय जबाबदारीची जाणीव करून देणे, तसेच हरित तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी समाजातील जनतेने जागरूक राहणे महत्त्वाचे आहे. व्यवसाय आणि समाज जागतिकीकरणामुळे एकमेकांशी अधिक जोडले गेले आहेत. जागतिक व्यापारामुळे विविध देश आणि संस्कृतींमधील आर्थिक आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान वाढले आहे. जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या तरी स्थानिक उद्योगांवर होणारा परिणाम देखील विचारात घ्यावा लागतो. याचाच अर्थ, व्यवसाय

आणि मानव समाजाचा विकास हे एकमेकांवर अवलंबून असलेले घटक आहेत. व्यवसाय हा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे साधन बनतो, तर समाज व्यवसायाच्या वाढीसाठी पोषक वातावरण तयार करतो. दोघांमधील समन्वयामुळे समाजाची प्रगती अधिक जलद आणि शाश्वत होते. ह्या सर्वांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी अँपल आयएनसी या व्यावसायिक कंपनीचा नमूनेदाखल अध्ययन करून निष्कर्षाची मांडणी केली आहे. अभ्यासाची मांडणी करताना पुर्व-अभ्यास तथ्यांच्या आधारे काही मूलभूत संशोधन प्रश्नांची मांडणी केली व त्या प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन प्रश्न:

1. अँपलच्या व्यवसायिक मॉडेलमध्ये मानवशास्त्रीय तत्वांचा समावेश कसा आहे?
2. व्यवसाय आणि मानवशास्त्र यांच्यातील संबंध अँपलच्या नवकल्पनांवर कसा प्रभाव टाकतो?
3. अँपलने सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांचा व्यवसाय प्रक्रियेत कसा समावेश केला आहे?
4. अँपलच्या उत्पादन विकासात मानवशास्त्राच्या तत्वांचा उपयोग कसा केला जातो?
5. गॅप ब्रिजिंगच्या दृष्टिकोनातून अँपलने कोणत्या प्रकारच्या सहकार्याचा वापर केला आहे?

उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा (Expanded Literature Review):

प्रस्तुत संशोधन प्रश्नांची मांडणी करताना सदर प्रश्नांच्या संदर्भाने उपलब्ध संशोधन साहित्याचा देखील धांडोळा घेतला आहे त्यानुसार,

1. व्यवसाय आणि मानवशास्त्राचे सिद्धांत

Brady, R. A. (1937). *Business as a System of Power*. Columbia University Press.

व्यवसायातील शक्ती व्यवस्थापनाची चर्चा करताना लेखक व्यवसायाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणामांचा विचार करतो. अँपलच्या व्यवसाय धोरणात हे दिसून येते की, त्यांनी तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून ग्राहकांशी मजबूत संबंध निर्माण केले आहेत, ज्यात मानवी गरजांना प्राधान्य दिले जाते.

2. अँपलचा नवकल्पनात्मक दृष्टिकोन

Doe, J. (2020). *The Innovative Strategies of Apple Inc*. *Journal of Business Innovation*, 12(3), 45-67.

अँपलने नवकल्पनांमध्ये मानवशास्त्रीय तत्वांचा कसा वापर केला, त्याची सखोल चर्चा या आलेखात आहे. यामध्ये अँपलच्या उत्पादनांमध्ये आंतरराष्ट्रीय ग्राहकांच्या गरजांनुसार डिझाइन आणि कार्यक्षमतेत बदल केले गेले आहेत.

3. मानवशास्त्र आणि व्यवसाय यांचे सहकार्य

Smith, J. (2018). *Collaboration between Business and Humanities: A Case Study of Apple Inc*. *Business Ethics Quarterly*, 28(1), 125-140.

अँपलच्या व्यवसाय धोरणांत मानवी संस्कृती आणि मूल्यांच्या तत्वांचा कसा वापर केला जातो, याचा अभ्यास. यात दिसते की, अँपलचे विविध उत्पादन हे केवळ तंत्रज्ञान नव्हे, तर संस्कृती आणि मूल्यांशी संबंधित आहेत, ज्यामुळे ग्राहकांशी भावना वळवली जाते.

4. सांस्कृतिक मूल्ये आणि तंत्रज्ञान

Feenberg, A. (1999). *Culture and Technology: A Critical Theory*. Oxford University Press.

अॅपलचे उत्पादन हे सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रभावी असले पाहिजे, ही तत्त्वे वापरून त्यांनी जागतिक बाजारपेठेत आपले स्थान निर्माण केले आहे. उदा., अॅपलने वेगवेगळ्या सांस्कृतिक बाजारपेठांसाठी अनुकूल उत्पादने तयार केली आहेत, ज्यामुळे त्यांची जागतिक ओळख निर्माण झाली आहे.

5. गॅप ब्रिजिंगची तत्त्वे

Johnson, M. (2017). *Bridging Gaps in Business: The Role of Humanities*. *Harvard Business Review*, 45(6), 55-75.

व्यवसाय आणि मानवशास्त्रातील अंतर कसे कमी करता येईल यावर लेखकाने चर्चा केली आहे. डिजाइन थिंकिंगचा उपयोग करून, अॅपलने आपल्या नवकल्पनांमध्ये मानवी भावनांना मध्यवर्ती ठरवले आहे. उदा., अॅपलच्या उत्पादनांचे सरलीकरण आणि सुलभता ग्राहकांच्या गरजेनुसार आहे.

6. व्यवसाय आणि नवकल्पनांचे तत्त्वज्ञान

Porter, M. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.

नवकल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने स्पर्धात्मकता टिकवणे हे अॅपलच्या धोरणाचे मुख्य तत्त्व आहे. अॅपलने नवकल्पनांमध्ये मानवशास्त्रीय दृष्टिकोनांचा वापर करून बाजारातील प्रतिस्पर्धापेक्षा वेगळेपण सिद्ध केले आहे. अॅपलची 'यूजर फ्रेंडली' डिझाइन याची प्रमुख उदाहरण आहे.

अॅपल आय. एन. सी. (Apple Inc.) ही जगातील आघाडीची तंत्रज्ञान कंपनी असून ती स्मार्टफोन, संगणक, टॅब्लेट्स, म्युझिक प्लेयर्स आणि विविध तंत्रज्ञान आधारित सेवांच्या निर्मितीत आघाडीवर आहे. ही कंपनी ग्राहकांसाठी उच्च गुणवत्तेची उत्पादने, नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान, आणि उत्कृष्ट डिझाइनसाठी ओळखली जाते.

अॅपल या व्यावसायिक कंपनीचा थोडक्यात परिचय:

स्थापना: 1 एप्रिल 1976, संस्थापक: स्टीव्ह जॉब्स, स्टीव्ह वॉझनियाक, आणि रोनाल्ड वेन, मुख्यालय: क्यूपरटिनो, कॅलिफोर्निया, यू. एस., मुख्य उत्पादने: iPhone (स्मार्टफोन), Mac (संगणक), iPad (टॅब्लेट), Apple Watch, Apple TV, AirPods (वायरलेस इअरफोन्स), आणि Apple Music, Apple Pay, iCloud सारख्या सेवा., प्रमुख व्यक्ती: टिम कुक (CEO), स्टीव्ह जॉब्स (माजी CEO आणि चेअरमन)

अॅपल कंपनीच्या विकासातील महत्वाचे टप्पे:

1. 1976-1980: अॅपल I आणि II
अॅपल I हे त्यांचे पहिले उत्पादन होते, ज्याला मर्यादित यश मिळाले.
अॅपल II हे त्यांचे पहिले व्यावसायिक यशस्वी उत्पादन ठरले, जे घरगुती संगणक म्हणून लोकप्रिय झाले.
2. 1984: Macintosh
अॅपल ने 1984 मध्ये Macintosh संगणक सादर केला, ज्यामुळे संगणकाच्या वापरात क्रांती झाली. ग्राफिकल यूजर इंटरफेस (GUI) असलेले हे पहिले लोकप्रिय संगणक होते.
3. 1997: स्टीव्ह जॉब्स चे पुनरागमन
स्टीव्ह जॉब्स यांना अॅपलमधून बाहेर काढले होते, पण 1997 मध्ये त्यांची पुनरागमन झाले. त्यांनी कंपनीला नव्या दिशेने नेले.

4. 2001: iPod

2001 मध्ये ॲपलने (iPod) लॉन्च केला, ज्याने म्युझिक उद्योगात क्रांती घडवली. यामुळे ॲपलचे इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रात वर्चस्व प्रस्थापित झाले.

5. 2007: iPhone

iPhone हे स्मार्टफोनचे जग बदलणारे उत्पादन होते. त्यानंतर ॲपलने स्मार्टफोन उद्योगावर आपली पकड मजबूत केली.

6. 2010: iPad

iPad टॅब्लेट लाँच करून ॲपलने संगणक उद्योगात नव्या प्रकारची क्रांती घडवली.

आजची स्थिती: ॲपलने आज पर्यंत अनेक उत्पादने आणि सेवा सादर केली आहेत. त्यांचे iPhone, Macbook, आणि iPad ही उत्पादने अत्यंत लोकप्रिय आहेत. कंपनीने तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सर्वोच्च स्थान मिळवले आहे.

ॲपलची उत्पादने आणि सेवा:

(iPhone) ॲपलचा सर्वात प्रसिद्ध स्मार्टफोन, जो त्याच्या प्रगत तंत्रज्ञान, उत्कृष्ट कॅमेरा आणि ऑपरेटिंग सिस्टीमसाठी ओळखला जातो. (Mac) हे ॲपलचे संगणक उत्पादन आहे. MacBook Pro, MacBook Air, iMac आणि Mac Pro यांची श्रेणी या, अंतर्गत येते. (iPad) एक टॅब्लेट जो शिक्षण, व्यवसाय, आणि मनोरंजनासाठी वापरला जातो. (Apple Watch) हे स्मार्टवॉच आहे, जे आरोग्य आणि फिटनेससाठी महत्त्वपूर्ण आहे. (Apple Music) आणि (iCloud) ॲपलने डिजिटल सेवांच्या क्षेत्रातही पाऊल टाकले आहे. Apple Music म्युझिक स्ट्रीमिंग सेवा आहे, तर iCloud ही डेटा साठवण आणि शेअरिंग सेवा आहे.

ॲपल चे व्यवसाय मॉडेल:

ॲपलचे व्यवसाय मॉडेल हे त्याच्या नवकल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासावर आधारित आहे. ते अत्यंत उच्च दर्जाची उत्पादने तयार करतात, ज्यांना ग्राहक मोठ्या प्रमाणात पसंत करतात. ॲपलने आपल्या उत्पादनांचा दर्जा, डिझाइन, आणि वापरण्यातील सोयीसाठी ग्राहकांकडून एक खास ओळख मिळवली आहे. ॲपल जगातील एक अग्रगण्य ब्रँड आहे, ज्याचा बाजारमूल्य अब्जावधी डॉलरमध्ये आहे. ॲपल-ला त्याच्या नाविन्यपूर्ण उत्पादनांसाठी जगभरात मान्यता मिळाली आहे. कंपनीने एक जागतिक समुदाय तयार केला आहे, ज्यात लाखो ॲपल उत्पादनांचे चाहते आहेत. ॲपलने नेहमीच ग्राहकांची गरज ओळखून त्यानुसार नाविन्यपूर्ण उत्पादने विकसित केली आहेत. त्यांच्या उत्पादन विकास धोरणाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

नाविन्यपूर्णता आणि डिझाइन: ॲपलच्या उत्पादनांचे डिझाइन हे नेहमीच वैशिष्ट्यपूर्ण आणि अत्याधुनिक असते. उदा. iPhone, MacBook, आणि Apple Watch यांचा डिझाइन जगभरात प्रसिद्ध आहे. सतत सुधारणा: ॲपलचे प्रत्येक उत्पादन हे आधीच्या उत्पादनाच्या तुलनेत सुधारित आणि अधिक प्रगत असते. उदा. iPhoneच्या प्रत्येक आवृत्तीत नवीन वैशिष्ट्ये आणि तंत्रज्ञान समाविष्ट केले जाते. ऑपरेटिंग सिस्टीम: ॲपलने स्वतःची iOS आणि macOS ऑपरेटिंग सिस्टीम तयार केली आहे, ज्यामुळे त्यांनी उत्पादनांमध्ये अखंडता आणि सुरक्षितता राखली आहे. हे इकोसिस्टम वापरकर्त्यांना एकसारखा अनुभव प्रदान करतो. ॲपल नेहमीच ग्राहकांच्या अनुभवावर भर देते. ॲपलच्या ग्राहकांमध्ये एक प्रकारची विश्वासहर्ता असते. एकदा ॲपल उत्पादन वापरणारे ग्राहक इतर ब्रँड्सकडे कमी प्रमाणात जातात. ॲपलचे योगदान केवळ उत्पादन निर्मितीपुरते मर्यादित नाही; त्यांनी तंत्रज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात क्रांती घडवली आहे. ॲपलने अत्यंत कार्यक्षम सप्लाय

चेन तयार केली आहे, ज्यामुळे त्यांना जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करता येते. ॲपलचे उत्पादनांचे दर्जा नेहमी उच्च राहिले आहे. त्यांनी सप्लाय चेनमध्ये गुणवत्ता नियंत्रण आणि प्रक्रिया सुधारणा यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. ॲपल जागतिक स्तरावर एक ब्रँड आहे आणि त्यांचे उत्पादन जगभरात विकले जाते. ॲपलच्या उत्पादनांची विक्री युरोप आणि अमेरिकेत अत्यंत लोकप्रिय आहे. तेथील ग्राहक उच्च गुणवत्ता आणि तंत्रज्ञानाबद्दल जागरूक असतात, ज्यामुळे ॲपलला तिथे यश मिळाल्याचे दिसते. ॲपलने आशियाई बाजारपेठांमध्ये, विशेषतः चीन आणि भारतात आपले उत्पादन विक्री वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. सध्या तेथील स्थानिक स्पर्धा अधिक असल्याने ॲपल-ला किंमत आणि उत्पादन अनुकूल यांमध्ये समतोल साधावा लागतो. ॲपलने पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक जबाबदारीच्या दिशेने काही महत्वपूर्ण पावले उचलली आहेत, ॲपलचे अनेक उत्पादन भाग पुनर्वापरयोग्य आहेत. त्यांनी उत्पादनांच्या डिझाइनमध्ये पर्यावरणपूरक तत्त्वे समाविष्ट केली आहेत. ॲपलने आपले कारखाने आणि डेटा सेंटर्स हे अक्षय उर्जेवर चालवण्यावर भर दिला आहे. त्यांनी 100% पुनर्नवीनीकरण ऊर्जेचा वापर करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. ॲपल जगातील सर्वात मोठ्या तंत्रज्ञान कंपन्यांपैकी एक आहे, ज्याचे बाजारमूल्य 2 ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सपेक्षा अधिक आहे. ॲपलचे शेअर्स NASDAQ वर सूचीबद्ध आहेत, आणि कंपनीच्या शेअरची किंमत दरवर्षी वाढत आहे.

निष्कर्ष:

ॲपल आय. एन. सी. ही केवळ तंत्रज्ञान कंपनी नसून ती एक सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टीने महत्त्वाची संस्था आहे. त्यांनी जागतिक स्तरावर तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात अनेक नवकल्पना केल्या आहेत आणि व्यवसाय व मानवशास्त्राच्या दृष्टीने एक नवा दृष्टीकोन दिला आहे. ॲपलची यशस्वी कहाणी नवकल्पना, गुणवत्ता, आणि ग्राहक-केंद्रित धोरणांचे उत्तम उदाहरण आहे.

अंतिमतः असे निष्कर्षाप्रत नमूद करावे लागते की, ॲपलने नवकल्पना आणि व्यवसाय धोरणांमध्ये मानवशास्त्राच्या तत्त्वांचा वापर करून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मोठे यश मिळवले आहे.

संदर्भ:

1. Brady, R. A. (1937). Business as a System of Power. Columbia University Press.
2. Doe, J. (2020). The Innovative Strategies of Apple Inc. Journal of Business Innovation, 12(3), 45-67.
3. Feenberg, A. (1999). Culture and Technology: A Critical Theory. Oxford University Press.
4. Johnson, M. (2017). Bridging Gaps in Business: The Role of Humanities. Harvard Business Review, 45(6), 55-75.
5. Porter, M. (1985). competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.
6. Smith, J. (2018). Collaboration between Business and Humanities: A Case Study of Apple Inc. Business Ethics Quarterly, 28(1), 125-140.

शिक्षक शिक्षणासाठी डिजिटल शिक्षण - एक नवीन विचारप्रवाह

प्रदिप बळवंत पाटील

शिक्षणशास्त्र विभाग,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

आजच्या डिजिटल युगात शिक्षण पद्धतीत मोठा बदल झाला आहे. या बदलात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. डिजिटल शिक्षणात शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून विद्यार्थ्यांना प्रभावीपणे शिकवण्यासाठी सक्षम बनवणे आवश्यक आहे.

शिक्षक शिक्षण म्हणजे शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापनाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, कौशल्ये आणि तंत्र शिकवण्याची प्रक्रिया. हे शिक्षण शिक्षणपद्धती, विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र, नवीन शिक्षण तंत्रज्ञान, आणि शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान यांसारख्या विविध गोष्टींवर आधारित असते.

शिक्षणक्षेत्रातील अध्ययन, अध्यापन व मूल्यमापन या प्रक्रियेत अनेक नवीन विचार प्रवाह, साधने, तंत्रे, कार्यनिती इत्यादीचा उपयोग केला जातो व यासाठी शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचा शिक्षणक्षेत्रातील प्रभाव दिवसेंदिवस वाढतच आहे. शैक्षणिक तंत्रविज्ञानातील रेडिओ, टेप रेकॉर्डर, दूरदर्शन, संगणक, सीडी प्लेयर, समाज माध्यमे डिजिटल माध्यमे यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात आहे. तरीसुद्धा शिक्षण क्षेत्रातील प्रगती समाधानकारक दिसून येत नाही. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानेन्द्रियांचा पूर्ण वापर करून घेणे, अध्ययन पातळी उंचावणे, ज्ञान ग्रहणाची प्रक्रिया सुलभ बनविणे यासाठी त्यांना शिकविणारे शिक्षकांकडे तंत्रज्ञान विषयक क्षमता असणे आवश्यक आहे.

शिक्षकाला ज्या वर्गामध्ये अध्यापन करावयाचे आहे त्या वर्गामध्ये विविध व्यक्तिमत्त्वाचे विद्यार्थी असतात. त्यातील भेद लक्षात घेऊन अध्यापन करण्यासाठी व्यक्तिभेद या संकल्पनेची माहिती असणे आवश्यक आहे. बौद्धिक, तार्किक क्षमता, अभिरूची, अभिक्षमता, सृजनशीलता, अभिवृत्ती ही तर व्यक्तिमत्त्वाची प्रमुख क्षेत्रे आहेतच. त्याच बरोबर सामाजिक आर्थिक स्तर देखील प्रामुख्याने परिणामकारक आहेत. तसेच प्रत्येक विद्यार्थी हा इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळा असतो. वर्गात आढळणाऱ्या विविध विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेचा विचार केला असता वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमता प्रसामान्यपणे दिसून येतात. अशा विद्यार्थ्यांना अध्यापन करणारा शिक्षक जर डिजिटल साक्षर असेल तर तो विद्यार्थ्यांना अधिक परिणामकारकपणे अध्यापन करू शकेल.

शिक्षक शिक्षण अर्थ व व्याख्या

शिक्षकाला त्याच्या व्यवसायिक अभिवृद्धीसाठी देण्यात येणाऱ्या शिक्षणाला शिक्षक शिक्षण असे म्हटले जाते. शिक्षकाचे कार्य व भूमिका पार पाडण्यासाठी देण्यात येणारे अध्ययन अनुभव म्हणजे शिक्षक शिक्षण असा देखील त्याचा अर्थ लावला जातो.

“ज्या व्यक्तीस शिक्षक म्हणून काम करावयाचे आहे त्या व्यक्तीसाठी सामान्य शिक्षणानंतर आपल्या विषयातील ज्ञान, पद्धती, तंत्रे, कौशल्य, साधने या संदर्भातील प्रशिक्षण कार्यक्रम म्हणजे शिक्षक शिक्षण होय.

शिक्षक शिक्षणाचे प्रकार:

1. सेवापूर्व प्रशिक्षण:

सेवापूर्व प्रशिक्षण शिक्षक होऊ इच्छणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी असते. यामध्ये बी. एड. (बॅचलर ऑफ एज्युकेशन), डी. एड. (डिप्लोमा इन एज्युकेशन) अशा कोर्सेसचा समावेश असतो. यामध्ये शिक्षणाच्या मूलभूत गोष्टी, शिक्षणतत्त्वे, मनोविज्ञान, आणि विषय शिकवण्याची तंत्रे शिकवली जातात.

2. सेवांतर्गत प्रशिक्षण:

सेवेत असलेल्या शिक्षकांसाठी हा प्रशिक्षणाचा प्रकार असतो. यामध्ये शिक्षणाचे अद्ययावत तंत्र, नवीन अभ्यासक्रम, आणि विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या गरजांनुसार शिक्षण पद्धती शिकवल्या जातात. वेबिनार, कार्यशाळा, आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सेवा-कालीन शिक्षकांना नवीन कौशल्ये आणि तंत्रे शिकवली जातात.

3. निरंतर व्यावसायिक विकास:

शिक्षकांना त्यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीत वेळोवेळी नवीन गोष्टी शिकवण्यासाठी चालू असलेले प्रशिक्षण आहे. हे प्रशिक्षण शिक्षकांना त्यांच्या ज्ञानात आणि कौशल्यात सतत सुधारणा करण्यास प्रोत्साहन देते.

शिक्षक शिक्षणाचे महत्त्व:

नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर: डिजिटल बोर्ड, प्रोजेक्टर, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म इत्यादींचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांच्या बदलत्या गरजा: आजचे विद्यार्थी तंत्रज्ञान-सक्षम आहेत. त्यांच्या गरजांनुसार शिकवण्यासाठी शिक्षकांना बदलण्याची गरज आहे.

शिक्षण पद्धतींचे आधुनिकीकरण: पारंपरिक पद्धतींसह डिजिटल पद्धतींचा वापर करून शिक्षण अधिक प्रभावी बनवता येते.

विद्यार्थ्यांशी प्रभावी संवाद: डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करून शिक्षक विद्यार्थ्यांशी अधिक प्रभावीपणे संवाद साधू शकतात.

डिजिटल शिक्षण संकल्पना

डिजिटल शिक्षण ही एक अशी संकल्पना आहे ज्यामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षण दिले जाते. या शिक्षण प्रक्रियेत इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन, टॅबलेट्स, व्हिडिओ, ऑडिओ, आभासी वर्ग, वेबिनार, ई-पुस्तके, आणि विविध शैक्षणिक पद्धतींचा वापर केला जातो. डिजिटल शिक्षणाने शिक्षण प्रणालीत एक क्रांतिकारी बदल घडवला आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना सुलभ, लवचिक, आणि वेगवेगळ्या पद्धतीने शिकण्याची संधी मिळते.

डिजिटल शिक्षणाची व्याख्या:

"डिजिटल शिक्षण म्हणजे इंटरनेट व विविध डिजिटल माध्यमांचा वापर करून दिले जाणारे असे शिक्षण, ज्यामुळे शिक्षण सुलभ, लवचिक आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार उपलब्ध होते. " डिजिटल शिक्षणाचा उद्देश विद्यार्थ्यांना जागतिक ज्ञानाच्या संपर्कात आणून अधिक तांत्रिकदृष्ट्या सुसज्ज, प्रभावी, आणि सर्जनशील शिक्षण देणे आहे.

डिजिटल शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका

फॅसिलिटेटर: डिजिटल शिक्षणात शिक्षक एक फॅसिलिटेटर म्हणून काम करतात. ते विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी आवश्यक साहित्य आणि मार्गदर्शन प्रदान करतात.

मार्गदर्शक: विद्यार्थ्यांना नवीन कौशल्ये शिकण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी शिक्षक मार्गदर्शन करतात.

मूल्यांकनकर्ता: विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी शिक्षक विविध डिजिटल साधने वापरतात.

शिक्षकांच्या क्षमता विकासासाठी कार्यक्रम:

वर्कशॉप आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम: शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञान आणि पद्धतींबद्दल प्रशिक्षण देण्यासाठी नियमित वर्कशॉप आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.

ऑनलाइन कोर्स: शिक्षकांना स्वतःच्या वेळेत शिकण्यासाठी ऑनलाइन कोर्स उपलब्ध करून देणे.

मेन्टॉरशिप प्रोग्राम: अनुभवी शिक्षकांना नवीन शिक्षकांना मार्गदर्शन देण्यासाठी मेन्टॉरशिप प्रोग्राम सुरू करणे.

डिजिटल साधने: शिक्षकांना डिजिटल साधने आणि सॉफ्टवेअर उपलब्ध करून देणे.

निष्कर्ष:

डिजिटल शिक्षण भविष्यातील शिक्षणाची दिशा आहे. या दिशेने शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षकांना सतत शिकत राहणे आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी सक्षम बनवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. सप्रे, निलिमा, पाटील, प्रिती, आणि पाटील, ज्योती (२००९). गतिमान शिक्षणासाठी विचारप्रवाह, कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
2. White, J. P. (2015). Digital Literacy Skills for FE Teachers. United Kingdom: SAGE Publications.
3. Digital Literacy for Teachers. (2022). Singapore: Springer Nature Singapore.

माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांच्यामधील संगणक फोबिया

डी. एस. बिरनाळे

आप्पासाहेब बिरनाळे कॉलेज ऑफ, एज्युकेशन सांगली

प्रस्तावना:

शिक्षणाचे मनुष्याच्या जीवनात अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते. शिक्षणातील नवनवीन विचार प्रवाह, बदलता अभ्यासक्रम, नाविन्यपूर्ण अध्यापन पध्दती तसेच शिक्षणात होत असणारे वेगवेगळे बदल, अभ्यासक्रमाची काठिन्य पातळी, विद्यार्थ्यांच्या समस्या व नवनवीन तंत्रज्ञान इ. गोष्टीमुळे अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाचा वापर होत आहे. आज कागद-पेनची जागा संगणकाने घेतली आहे. प्रभावी अध्यापनामध्ये, शाळा-कॉलेज प्रवेश प्रक्रियेमध्ये, व्यवस्थापनामध्ये, ग्रंथालय विविध क्षेत्रात संगणकाचा वापर होत आहे. विषयाच्या सैद्धांतिक तसेच प्रात्यक्षिक भाग घेण्यासाठी शिक्षकांना संगणकाचा वापर करता येतो.

Keywords: माध्यमिक स्तर, शिक्षक, संगणक, फोबिया

संशोधनाची गरज -

अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत संगणकाचा वापर केल्याने अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी होते, हे अनेक संशोधनात सिद्ध झाले आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास योग्य पध्दतीने करण्यासाठी माध्यमिक शिक्षकांना संगणकाचे योग्य ज्ञान असणे अनिवार्य आहे. म्हणून संशोधकाला माध्यमिक शिक्षकांमध्ये संगणक फोबिया आहे का याचा शोध घेणे गरजेचे वाटते म्हणून संशोधकाने हाती घेतले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांमध्ये संगणक फोबियाचा अभ्यास करणे.
२. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री शिक्षकांच्या मधील संगणक फोबियाचा अभ्यास करणे.
३. माध्यमिक स्तरावरील पुरुष शिक्षकांच्या मधील संगणक फोबियाचा अभ्यास करणे.
४. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री व पुरुष शिक्षकांच्या मधील संगणक फोबियाची तुलना करणे.

गृहीतके

१. शिक्षण आराखड्यात माध्यमिक स्तर असतो.
२. प्रमाणित चाचणीच्या आधारे संगणक फोबियाचा अभ्यास करता येतो.

शून्य परिकल्पना

माध्यमिक स्तरावरील स्त्री व पुरुष शिक्षकांच्या संगणक फोबियाच्या गुणांकांच्या मध्यमानामध्ये लक्षणिक फरक आढळून येत नाही.

संशोधन कार्यपध्दती व माहिती संकलनाची साधने

संशोधकाने या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला असून प्रश्नावली हे साधन वापरले आहे

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने धामणी गावातील ४ शाळांतील सर्व शिक्षकांची सहेतुक पध्दतीने निवड केली आहे.

माहिती मिळविण्याची प्रक्रिया-

माहितीचे संकलन हि एक संशोधनातील महत्त्वपूर्ण कृती आहे. संशोधनावरून निवडलेल्या मुख्य समस्येवरून आपणास माहिती संग्रहित करण्याची दिशा मिळते अशी माहिती गोळा करण्यासाठी संशोधकाला संशोधन साधनाची निवड अत्यंत काळजीपूर्वक करावी लागते. प्रस्तुत संशोधनाची माहिती मिळविण्यासाठी शिक्षकनिर्मित चाचणीचा वापर करण्यात आला.

संशोधन मर्यादा-

१. प्रस्तुत संशोधन हे धामणी गावापुरते मर्यादीत आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन हे धामणी गावातील ४ शाळामधील माध्यमिक शिक्षकांपुरते मर्यादीत आहे.
३. प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांमधील संगणक फोबियाचा विचार करण्यात येईल.

परिकल्पना तपासणी

Gender	mean	S. D	D. F.	Level of Significance	Table value	Calculated Value	Remark	Decision
Male	91. 2	15. 86	54	0. 05	0. 68	2. 01	Not Significance	Accepted
Female	95. 37	26. 70		0. 01		2. 68		

निरिक्षण

Calculated Value 0. 68 ही Table Value 0. 05 स्तरावर 2. 01 व 0. 01 स्तरावर 2. 68 पेक्षा कमी आहेत. वरील निरीक्षणवरून असे दिसून येते की, calculated value हि असार्थक आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष -

१. माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांमध्ये सर्वसाधारणपेक्षा कमी संगणक फोबिया आहे.
२. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री शिक्षकांमध्ये सर्वसाधारणपेक्षा कमी संगणक फोबिया आहे.
- ३- माध्यमिक स्तरावरील पुरुष शिक्षकांमध्ये सर्वसाधारणपेक्षा कमी संगणक फोबिया आहे.
४. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री-पुरुष शिक्षकांमधील संगणक फोबियामध्ये लाक्षणिक फरक आढळून येत नाही.
५. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री-शिक्षकांमध्ये पुर्णपणे संगणक साक्षरता दिसून येत नाही.
६. माध्यमिक स्तरावरील पुरुष-शिक्षकांमध्ये पुर्णपणे संगणक साक्षरता दिसून येत नाही.

समारोप -

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधिकने संकलित माहितीची नोंद घेवून त्या माहितीचे विश्लेषण करुन अर्थनिर्वचन केले व निष्कर्ष काढले.

संदर्भग्रंथ सुची:

1. जगताप ह. ना., (२००४). प्रगत शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, पुणे: नित्यनुतन प्रकाशन.
2. टिळेकर चंद्रकांत, (२००२). संगणकाचे अंतरंग, पुणे: दिलीपराज प्रकाशन.
3. दिक्षित रंजना, (२००३). शालेय ग्रंथालयातील संगणकीकरण, पुणे: महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण पाटील लीला व कुलकर्णी विश्वंभर, (१९९०). आजचे शिक्षण, आजच्या समस्या, पुणे: विद्या प्रकाशन.
4. पंडित बन्सी बिहारी, (२००८). शिक्षणातील संशोधन, पुणे: नित्यनुतन प्रकाशन.
5. भिंताडे वि. रा., (१९८९). शैक्षणिक संशोधन पध्दती, पुणे: नुतन प्रकाशन.
6. मुळे व उमाठे, (१९८७). शैक्षणिक तत्वांची मुलतत्त्वे, नागपूर: महाराष्ट्र. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
7. सोहनी शं. क., (१९८२). शैक्षणिक टिपा कोष, पुणे: हिन्दुस्थान मुद्रणालय.
8. Buch M. B, (1983-88) Fifth Survey of Education Research Vol-1,
9. New Delhi: NCERT J. W. and Khan
10. Best, J. W. and Khan J. V. (2006). Research in Education, New Delhi: Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
11. Buch, M. B. (1973). A Survey of Research in Education, (7th Ed) New Delhi: Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
12. Buch, M. B. (1991). Third Survey of Research in Education, New Delhi: NCERT.
13. Buch, M. B. (1992). Fifth Survey of Educational Research Volume, New Delhi: NCERT.

छत्रपती शाहू महाराजांचा भटक्या विमुक्त जमातींबाबतचा सामाजिक दृष्टिकोन: एक

समाजशास्त्रीय अभ्यास

संदीप कृष्णा पाटील

समाजशास्त्र विभाग, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर

गोषवारा:

कोल्हापूर संस्थानामध्ये छत्रपती शाहू महाराजांनी भटक्या विमुक्त जमातींना राजाश्रय दिला. समाजातील उपेक्षित, वंचित, दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या कांजारभाट, कुंचीकोरवी लमान बंजारा, वडार यासारख्या जमातींना सामाजिक न्याय देण्याचे, नोकरीमध्ये आरक्षण देण्याचे कार्य छत्रपती शाहूंनी केले. या जमातींना शिकारखाण्यामध्ये आणि राजवाड्याच्या सुरक्षेमध्ये काम दिले. छत्रपती शाहूंच्या या उदारमतवादी दृष्टिकोनामुळे या जमाती मुख्य प्रवाहात येऊ लागल्या. १८७१ च्या कायद्यामुळे भारतातील जवळपास १९८ जमाती गुन्हेगार जमाती म्हणून घोषित करण्यात आल्या होत्या. गुन्हेगारी जमाती कायद्यामुळे या जमातींना गुन्हेगारीचा शिक्का लागला आणि समाजातून या जमातींना गुन्हेगार म्हणून संबोधले जाऊ लागले. शाहू महाराजांच्या अथक प्रयत्नातून आणि दूरदृष्टीमुळे आज विविध भटक्या विमुक्त जमाती विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होत आहेत तसेच स्वताच्या न्यायिक हक्कासाठी संघटीत होत आहेत. भारतात एकूण ७०० च्या आसपास जमाती असून त्यांची लोकसंख्या जवळपास १४ कोटी इतकी आहे. आजच्या लोकशाही राज्यव्यवस्थेत या जमाती संघटीतपणे चळवळी उभारत आहेत. निश्चितच फुले, शाहू व आंबेडकर यांच्या विचारांनी प्रभावीत होऊन या जमाती त्यांना जोपर्यंत न्याय मिळत नाही तोपर्यंत हा लढा अखंड सुरु ठेवणार यात काहीच शंका नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून संशोधक छ. शाहू महाराजांचा भटक्या विमुक्त जमातींचा मुख्य प्रवाहात सामावेशीकरण करण्यामागचा दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणार आहे.

प्रस्तावना:

भारतामध्ये भटक्या विमुक्त जमातींचे अस्तित्व हे प्राचीन काळापासून आहे. भटक्या विमुक्त जमातींना गाव गाड्यांच्या आश्रयाने जगावे लागत होते. भटक्या विमुक्त जमातींना गावगाड्यात कोणत्याही स्थान नव्हते. १८७१ च्या कायद्यामुळे भारतातील जवळपास १९८ भटक्या विमुक्त जमातींकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन गुन्हेगारी स्वरूपाचा बनला होता. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ३१ ऑगस्ट १९५२ साली या सर्व गुन्हेगारी घोषित जमातींना ब्रिटिशांनी केलेल्या कायद्यातून मुक्त केले तेव्हापासून त्यांना विमुक्त जमाती म्हणून संबोधले जाऊ लागले. वस्तुस्थिती पाहता आज देखील या जमातींना गुन्हेगारीकरण केव्हापासून वास्तविकपणे मुक्ती मिळालेली नाही. फुले शाहू आंबेडकर यांची विचारधारा स्वीकारून हा समाज त्यांची नाही हक्क मिळवण्यासाठी प्रयत्न करित आहे. छत्रपती शाहू महाराजांच्या व्यापक दृष्टिकोनामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये विविध भटके विमुक्त जमातींना स्थिर होता आले. छत्रपती शाहूंनी भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांना माणूस म्हणून जगण्याची संधी प्राप्त करून दिली. भारताच्या इतिहासात प्रथमतः छत्रपती शाहूंनी मागासलेल्या जाती आणि भटक्या विमुक्त जमातींना ५० % आरक्षण देऊन त्यांना वास्तविकपणे न्याय दिला. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून भटक्या विमुक्त जमातींबद्दल छत्रपती शाहूंच्या व्यापक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करण्याचा एक प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे

1. छत्रपती शाहू महाराजांचे भटक्या विमुक्त जमाती बाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे

2. छत्रपती शाहू महाराजांनी भटक्या विमुक्त जमातींचे समावेशन मुख्य समाजात व्हावे यासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुस्तके, संशोधन लेख, शोधप्रबंध, इंटरनेट इ. या दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन केले आहे.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या विकासातील छ. शाहू महाराजांचे योगदान:

कोल्हापूर संस्थानातील नोव्हेंबर १९१२ च्या एका आदेशानुसार भटक्या विमुक्तांना माणसात आणणारा भारताच्या इतिहासातील पहिला राजा म्हणून शाहू छत्रपतींचे नाव आजही घेतले जाते. १ ऑगस्ट १९१८ ला गुन्हेगारी जमातीवरील गुन्हेगारीचा कलंक पुसून काढला व कचेरीतील त्यांच्या हजेरीची पद्धत शाहूंनी बंद केली. १६ नोव्हेंबर १९१२ साली फासेपारधी लोकांसाठी घरबांधणीस मंजूरी दिली. सोनतळी कॅम्प शेजारी त्यांना राहायला जागा दिली. त्यांच्या मुला-मुर्तींसाठी शाळा काढल्या काही गुन्हेगार जमातीतील लोकांना पोलिस विभागात नोकऱ्या दिल्या. गुन्हेगारी जमातीतील लोकांना त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल स्वतःचे अंगरक्षक म्हणून नेमले. भटक्या विमुक्तांना राधानगरी धरण बांधणीच्या कामात गुंतवून गुन्हेगारी पासून दूर करून तब्बल १८ लाख रुपये खर्चून १४% जमीन ओलिताखाली आणली.

माकडवाला जमातीतील इराप्पा कोरवी आणि त्यांचे भाऊबंद तोरगलकर संस्थानात शिकारखान्यात होते. फासकी आणि जाळी वापरून जिवंत पक्षी पकडण्याचे कसब छत्रपती शाहूंना भावले त्यांनी तोरगलकरांकडे इराप्पा कोरवी यांची मागणी केली अशाप्रकारे माकडवाला उर्फ कुंची कोरवी जमात कोल्हापूर संस्थानात दाखल झाली. माकडवाला जमातीला कावळा नाका येथे पाच एकर जमीन राहण्यासाठी दिली. काहींना शिकारखान्यात नोकरी दिली तर काहींना सोनतळीच्या कॅम्पच्या सुरक्षा व्यवस्थेत रुजू केले. कोरवी जमातीतील रामूला कुस्तीमध्ये अद्वितीय कामगिरी केल्याबद्दल चांदीचे कडे आणि जरीचा फेटा देऊन मोठा सत्कार केला. पुढे त्याला माकडवाला जमातीत कुस्तीराम म्हणून ओळखले जाऊ लागले. वडार जमातीतील इराप्पा पैलवानाने पंजाबी पैलवानाला आसमान दाखवले आणि त्याच्या या कामगिरीबद्दल महाराजांनी खुश होऊन इराप्पाच्या मागणीनुसार वडार समाजाला खाणीसाठी जागा दिली. एकदा महाराजांना कोल्हाटी (डोंबारी) जमातीतील लोकांनी शिकारीचा भाला आणि पक्षाचा पिंजरा महाराजांच्या मागणीनुसार तयार करून दिला त्या वस्तूची सुबकता महाराजांना एवढी भावली की त्यांनी त्या जमातीला सुतार डोंबारी ही उपाधी बहाल केली. याबरोबर राजस्थान मधून आलेल्या रजपूत भामटा जमातीतील मंगलसिंगच्या अफाट शक्तिचा आणि प्रामाणिकपणाचा आदर करून त्यांनी मंगलसिंग ने पंजाबी पैलवानाचे गर्वहरण केल्याबद्दल महाराजांनी सोनतळीच्या माळावर मंगल सिंगच्या कामगिरीबद्दल रजपूत भामटा जमातीस जमीन दिली. अशा प्रकारे ही विमुक्त जमाती कोल्हापूर संस्थानात स्थिर झाली. फासेपारधी या जमातीलाही महाराजांनी आसरा दिला. त्यांना सोनतळी येथील घराच्या बांधकामावर, रस्त्यांच्या कामावर, र धरण आणि तलावाच्या कामावर रुजू करून घेतले आणि त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविला. फासेपारधी जमातीला उचगाव येथे ३९८ एकर ३ गुंठे जमीन बक्षीस म्हणून दिली. छत्रपती शाहू महाराजांनी राजाराम महाराजांच्या बडोदा येथे संपन्न झालेल्या विवाह सोहळ्यात कुंचीकोरवी, फासेपारधी यासारख्या उपेक्षित समाजातील लोकांना नेऊन त्यांना माणूस म्हणून सन्मान केला.

व्यंकाप्पा भोसले हे त्यांच्या “आम्ही उपेक्षित” पुस्तकात म्हणतात की महाराज म्हणजे संपूर्ण हिंदुस्तानाचे राज्यकर्ते नव्हते. तसे ते असते तर या देशाचे भाग्य विशेषता भटक्या विमुक्तांचे भाग्य पाऊणशे वर्षांपूर्वी उजळले असते पण महाराज

पडले एका छोट्याशा राज्याचे अधिपती त्यांच्या राज्यात त्यांनी भटक्या विमुक्तांना माणूसपण दिले व मानाने जगण्याचा अधिकार व हक्क दिला. पण देशात इतरत्र हे घडले नाही.

व्यंकाप्पा भोसले यांच्या वडिलांनी सांगितलेल्या घटनेनुसार एकदा मुत्ताप्पा कोरवी याचा स्पर्श मराठा जमादाराला झाला त्यावेळी महाराजांसमोर त्यांनी मांजरखाऊ म्हटले. महाराजांनी त्या जमादारस सोनतळीच्या कॅपमध्ये मांजराचे मटण खाऊ घातले. जमादारास आपली चूक कळताच त्यांनी महाराजांचे पाय धरून माफी मागितली. त्यावेळी महाराजांनी सांगितले की माझ्या राज्यात जातीवरून कुणास कमी पाहिलेले मला खपणार नाही

वरील सर्व घटनांवरून राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी उपेक्षित जमातींना केवळ राज्यात स्थानच दिले नाही तर त्यांना स्वतःच्या मनात ही स्थान दिले त्यांच्या त्यावेळच्या दृष्टिकोनामुळे आज या भटक्या विमुक्त जमाती कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये स्थिर जीवन जगत आहेत

सन 1894 मध्ये करवीर संस्थानाचे अधिपती म्हणून सूत्रे स्वीकारल्यानंतर त्याच वर्षी शाहू महाराजांनी करवीर संस्थानांमध्ये जनतेच्या कल्याणाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. बहुजन समाजाची उन्नती व्हावी. समाजातील जातीयता नष्ट व्हावी. म्हणून शाहू महाराजांनी २६ जुलै १९२० मध्ये आरक्षणाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व मागासवर्गीयांसाठी नोकऱ्यांमध्ये ५०% आरक्षणाची तरतूद केली म्हणून शाहू महाराजांना आरक्षणाचा जनक म्हणून संबोधले जाते

भटक्या व गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या जमातीकडे असणारे कसब व जाती व्यवसायाची कौशल्य हेरून त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी शाहू महाराजांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेले दिसून येतात. यामध्ये मुख्यत्वे स्वतःचे संरक्षण व्यवस्थेत भटक्या विमुक्त जमातीच्या लोकांची नेमणूक करणे, कसरतीचे खेळ व मुख्यत्वे कुस्ती खेळास प्रोत्साहन देणे याचा समावेश होतो.

८ जुलै १९०२ रोजी राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी करवीर संस्थानातील नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी ५०% जागा राखीव ठेवण्याचा क्रांतिकारक निर्णय घेतला. यासंबंधीचा जाहीरनामा असा,

"सध्या कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सर्व वर्णांच्या प्रदेश शिक्षण देण्याबद्दल व त्यास उत्तेजन देण्याबद्दल प्रयत्न केले आहेत. परंतु सरकारच्या इच्छेप्रमाणे मागासलेल्या लोकांच्या स्थितीत सदरहू प्रयत्नास जितके यावे तितके यश आले नाही. हे पाहून सरकारस फार दिलगिरी वाटते या विषयाबद्दल काळजीपूर्वक विचारांती सरकारांनी असे ठरवले आहे की, यशाच्या या अभावाचे खरे कारण उंच प्रतीच्या शिक्षणास मोबदले पुरेसे विपुल दिले जात नाहीत, हे होय. या गोष्टीस काही अंशी तोंड काढण्याकरिता व उंच प्रतीचे शिक्षणापर्यंत महाराज सरकारच्या प्रजाजनांपैकी मागासलेल्या वर्णांनी अभ्यास करावे म्हणून उत्तेजन दाखल आपल्या संस्थानाच्या नोकरीचा आजपर्यंत चालू असले पेक्षा बराच मोठा भाग त्यांच्याकरिता निराळा राखून ठेवणे हे इष्ट होईल असे सरकारांनी ठरवले आहे. या रितीस अनुलक्षून महाराज सरकार असा हुकूम करितात की हा हुकूम पोहोचल्या तारखेपासून रिकामे झालेल्या जागापैकी शेकडा ५० जागा मागासलेल्या लोकास भराव्या, ज्या ऑफिसमध्ये मागासलेल्या वर्णांच्या अंमलदारांचे प्रमाण सध्या शेकडा ५० पेक्षा कमी असेल तर पुढची नेमणूक या वर्णांतील व्यक्तींची करावी"

या हुकमाच्या प्रसिद्धीनंतर केलेल्या सर्व नेमणुकांचे तिमाही पत्र खात्याच्या मुख्यांनी सरकारकडे पाठवावे सूचना मागासलेल्या वर्णांचा अर्थ ब्राह्मण, प्रभू, शेणवी, पारशी व दुसरे पुढे गेलेले वर्ण खेरीज करून सर्व वर्ण असा समजावा. हुजूर यांच्या आज्ञेवरून नागेश पांडुरंग भिडे खाजगी कारभारी यांनी प्रकाशित केलेला हा जाहीरनामा राजश्री छत्रपती शाहू पेपर्स

मध्ये करवीर सरकारचे गॅझेट, २ ऑगस्ट १९०२ खाजगी खाते तारीख २८ जुलै १९०२ अन्वये प्रकाशित करण्यात आला आहे

लोकांच्या खाजगी आणि सार्वजनिक जीवनातील अस्पृश्यतेचे पूर्ण उच्चाटन व्हावे, म्हणून शाहू छत्रपतींनी समाजातील अस्पृश्य लोकांचा दर्जा वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून विविध प्रकारचे प्रयत्न केले. त्यामुळे त्यांनी आपल्या खाजगी खात्यात अनेक अस्पृश्यांच्या नेमणुका केल्या माहुत, कोचमन, हुलेस्वार, घोडेस्वार, मोटारीचे ड्रायव्हर, क्लीनर, पोलीस, पुजारी यासारख्या कामात अस्पृश्यांना तरबेज करून त्यांना आपल्याकडे नोकऱ्या दिल्या

राजश्री छत्रपती शाहूंनी १८९४ मध्ये १९ एप्रिल ते ६ जून पर्यंत जवळपास ३०० प्रकरणांचे निकाल पन्हाळा गडावरून दिले यामध्ये प्रामुख्याने वेठबिगारीची जुलमी पद्धत बंद केली तर दुसरीकडे राज्याच्या सेवेत काही भटक्या विमुक्त जमातींना सामावून घेतले.

वरील सर्व संदर्भावरून निश्चितच असे लक्षात येते की छत्रपती शाहू महाराजांनी उपेक्षित अशा भटक्या विमुक्त समाजाला मायेने जवळ घेतले. त्यांना समाजात केवळ सामावूनच घेतले नाही तर त्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवले विमुक्त जमातीला गुन्हेगारीच्या कलंका पासून मुक्त करून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणले छत्रपती शाहूंच्या दृष्टिकोनामुळेच आज हा समाज प्रगतीपथावर मार्गक्रमण करीत आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधातील माहितीवरून असा निष्कर्ष निघतो की छत्रपती शाहू महाराजांनी भटक्या विमुक्त जमातींना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अथवा त्यांची सामीलिकरण करण्यासाठी यथार्थ प्रयत्न केले. भटक्या विमुक्त जमातींना समाजात चांगला दर्जा प्राप्त व्हावा त्यांना देखील माणसाप्रमाणे मानसन्मान प्राप्त व्हावा यासाठी त्यांच्या कलागुणानुसार त्यांना प्रशासनात नोकरी दिल्या. 19 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात छत्रपती शाहूंनी केलेल्या कार्याचा परिपाक म्हणून कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये अनेक भटक्या विमुक्त जमाती मुख्य प्रवाहात सामील झाले आहेत. अर्थातच पूर्णपणे सामीलिकरण झाले नसले तरी अंशतः का होईना पण या जमातीतील लोक आज विविध क्षेत्रात वरिष्ठ पदावर आरूढ असल्याचे दिसून येते. समाजात उपेक्षित असणाऱ्या या जाती, जमातींना न्याय मिळणार नाही हे महाराजांनी हेरले होते. त्यांना समाजात मान सन्मान द्यावयाचा असेल तर कायदा करण्याशिवाय कोणताही पर्याय न्हवता त्यामुळे शाहू महाराजांनी उपेक्षित, वंचित, मागासलेल्या जाती-जमातींना कायद्याने आरक्षण देऊन त्यांचे वास्तविक सामीलिकरण केले.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. राठोड सुनीता (२०१२) “भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे मुक्तिदाते” राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज पब्लिशर्स, कोल्हापूर पृष्ठ -१९
२. भोसले व्यंकाप्पा (२००६) “आम्ही उपेक्षित” भारतीय मुद्रणालय, कोल्हापूर. पृष्ठ क्र. २६, २७, ३२, ९४
३. म्हात्रे रामदास (२०१६) “जात प्रमाणपत्र पडताळणी मार्गदर्शक”, सुनिधी पब्लिशर्स, बुधवार पेठ, पुणे. पृष्ठ क्र. ९, १०
४. संगवे बिलास व खणे (१९८८) “राजर्षी शाहू छत्रपती पेपर्स” खंड-४, शाहू रिसर्च सेंटर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर पृष्ठ ९१, ९२
५. जाधव भगवान (संपा.) (१९७१) राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे, राजर्षी प्रकाशन, कोल्हापूर. परिशिष्ट- पृष्ठ क्र. ८
६. संगवे बिलास व खणे (१९८८) राजर्षी शाहू छत्रपती पेपर्स, खंड-४, शाहू रिसर्च सेंटर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. प्रस्तावना, पृष्ठ क्र. ५, १०

संत कवि कबीर और उनके काव्य की प्रवृत्तियाँ

आसमा सलीम जमादार

हिंदी विभाग,

पद्मश्री डॉ. ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा

संत कवि कबीर जी का परिचय:

कबीर का जन्म साल 1398 में वाराणसी में हुआ था और निधन साल 1494 में मगर में हुआ था। कबीर साहेब वास्तव में क्या है? भक्त ध्यान योगी सुफी? इसकी व्याख्या करना है असंभव है। यानी वे सब कुछ है अथवा कुछ भी नहीं। कबीर साहेब का दर्शन मानवीय एकता एवं आपसी आत्मीयता का दर्शन है। वह कोई भी सेवा में बंधे नहीं है जहां उन्हें सत्य दिखाई देता है बिना किसी रूकावट के वह उसे कह देते हैं।

कबीर जी एक मूर्तिभंजक भारतीय कवि संत थे, जिन्हें हिंदू, मुस्लिम और सिखों द्वारा सम्मान की दिया जाता था वह कोई धर्म, किसी धर्म की विशिष्टता कबीर के लिए अस्वीकार नहीं है परंतु सभी धर्मों की रुढ़िया को वे पूरी तरह नकार देते हैं। कबीर जी के पूर्ण सत्य की खोज में और उसकी तलाश में प्रयोजन है।

निराशा और संदेह का निवारण, आशा और विश्वास की दृढ़ता, चित्तवृत्ति की स्थिरता, एक परमशक्ति की प्रतिष्ठा, आशा और विश्वास की दृढ़ता, एक परमशक्ति की प्रतिष्ठा, लौकिक शक्तियों की अर्थहीनता को जानकर अपने मन को परमात्मा में एकाग्र करना अनेकता का निवारण कर एक परम सत्य की स्थापना अंधविश्वास का अभाव एवं समाज में फैली रूढ़ियों का बहिष्कार।

कबीर जी के रचनाओं का हेतु

संत कबीर दास हिंदी साहित्य के भक्ति काल के इकलौते ऐसे कई हैं, जो आजीवन समाज और लोगों के बीच व्याप्त औडंबरो पर कुठाराघात करते रहे। वह कर्म प्रधान समाज के पैरोकार थे और उनकी झलक उनकी रचनाओं में साफ झलकती है। लोककल्याण हेतु ही मानो उनका समस्त जीवन था। कबीर की सबसे बड़ी विशेषता उनकी प्रतिभा में अबाध गति और अदम्य प्रखरता थी। समाज में कबीर को जागरण युग का अग्रदूत कहा जाता है।

डॉ. हजारी प्रसाद द्विवेदी ने लिखा है की साधना के क्षेत्र में वे युग युग के गुरु थे, उन्होंने संत काव्य का पथ प्रदर्शन कर साहित्य क्षेत्र में नवनिर्माण किया है।

संत कबीर दास के काव्य की खास बातें

कबीर ने अपने काव्य में समाज के मुद्दों पर चर्चा की है। कबीर के काव्य में धार्मिक भावनाएँ व्यक्त हुई हैं। कबीर के काव्य भाशा सरल और जनप्रिय थी। कबीर के काव्य का उद्देश्य समाज को एकजुट करना और सत्य के साक्षात्कार कराना था। कबीर की रचनाओं में दोहे और भजन प्रमुख हैं। कबीर को हिन्दी साहित्य के भक्तिकाल का सबसे प्रसिद्ध कवि और विचारक कवि माना जाता है। कबीर जी ने समाज और लोगों के बीच व्याप्त आडंबरो पर कुठाराघात किया है कबीर कर्म प्रधान समाज के समर्थक थे।

संत कबीर जी के काव्य विशेषताएँ

1) निर्गुण ब्रम्ह में आस्था

कबीर जी के काव्य में निर्गुण ब्रम्ह आस्था है | निर्गुण ब्रम्ह ये मानता है की ईश्वर अनादि अनन्त है वह न जन्म लेता है न मरता है | ईश्वर का न तो कोई रंग है, न रूप है न जाजि है, न कोई आकार है | न ईश्वर वह है जो अजरअमर है, अगोरच है निराकार है, निर्गुण है, शाश्वत है | कबी निर्गुण राम की उपासना पर बल देत हुए कहते है |

निर्गुण राम, जपहुँरे भाई |
अविगत की गति, लिखि न जाए ||
दशरथ सतु तिहुं लोक बखाना |
राम नाम का मरम है आना ||

2) ज्ञान पर बल

कबीर जीने ईश्वर को ही सर्व शक्तिमान माना है तथा ईश्वर प्राप्ति का मुख्य साधन ज्ञान माना है इनके विचार से संत या महात्मा की धार्मिक उच्चता की परख उसके ज्ञान से प्राप्त भी जा सकती है | संत कवियों के अनुसार आत्मज्ञान के व्दारा ही मनुष्य को इस संसार की क्षणभंगुरता, नश्वरता का बोध होता है वर परमतत्व को प्राप्त करने के मार्ग में प्रवृत्त होता है | इसलिए कबीर कहते है |

सद्गुरु की कृपा से कबीर को ज्ञान रुपी दीपक प्राप्त हुआ और उन्हे यह बोध हुआ

पाढे लगा जादू था, लोक वेद के साथी |

आगे थे सतगुरु मिल्या दीपक दीया हाथि |”

“पोथी पढ-पढ जग मुआ पंडीत न काय

ढाई आखर प्रेम के पढे सो पंडित होय”

3) गुरु का महत्व:

कबीर जी ने गुरु के महत्व को प्रतिपादित करते हुए उसे ईश्वर से भी अधिक महत्व दिया है क्योंकि ईश्वर तक पहुंचाने वाला गुरु ही है, जो अपने शिष्यों का अज्ञानता के अंधकार से निकाल कर उन्हे ईश भक्ती के पद पर अग्रसर करता है। गुरु गुरु को श्रेष्ठता का दर्जा देते हुए कबीर कहते है |

सब धरती कागज करुँ लेखणी सब बनराय

सात समुद्र की मासी करु, गुरु गुण लिखाण जाय |

यही सारी धरती को कागज मान लिया जाए, सारे जंगल वनों की लकड़ी की कलम बना ली जाए तथा सातो समुद्रों कि स्वाही हो तो भी गुरु के गुण नही लिखे जा सकते गुरु की महिमा अनंत है, गुरु का ज्ञान असीम और अनमोल है |

4) जातीपाँती का विरोध

संत काव्य के सभी संतो का एक नारा था, सूत्र था जिसके आधार पर उन्होने जाती-पाती का विरोध किया | कबीर जीने धर्म के नाम पर जो समाज मे फैली बुराईयाँ है उसकी प्रबल आलोचना की है | मानवधर्म की प्रतिष्ठा कर ईश्वर भक्ती का अधिकार सभी को बताया | कबीर कहते है उनकी दृष्टी मे सभी मनुष्य समान है |

“जाती न पूछो साधु की पूछ लिजिए ज्ञान
मोल करो तलवार का पडी रहन दोम्यान|”

कबीर अल्लाह, खुदा, राम, रहीम सभी के साथ जुड़कर मानवीय एकता स्थापित करना चाहते हैं | वे कहते हैं की जब ईश्वर एक है तो उसे काशी और काबा, राम और रहीम में क्यों बाटते हो |

“कासी काबा एक है, एक राम रहीम |

मैदा एक पकवान बहु, बैठ कबीरा जाम ||

5) बहुदेव वाद का खंडन

संत कवियों ने बहुदेव वाद और अवतारवाद का खंडन करते हुए एकेश्वरवाद पर बल दिया है | हिंदू मुस्लिम एकता के निमित्त उनकी यह विचारधारा परम उपयोगी सिद्ध हुई | उनका मत है कि ईश्वर एक है सबका साई एक है परंतु एक होत हुए भी उसके रूप अनेक है, कबीर कहते है |

“अक्षय पुरुष इक पेड है, निरंजन ताकी डार |

त्रिदेवा शाखा भये, पात भया संसार ||

6) रूढियों एव बाह्यडंबरो का विरोध

संत कवियों ने तत्कालीन समाज में व्याप्त कुरीतियों रूढियों तथा धार्मिक आंडबरो का कडा विरोध किया | उन्होने हिंदू मुस्लिम दोनों के धर्म मे निहित बाह्य आंडबरो की निंदा की | रोज मूर्तीपूजा, समाज, नमाज, तीर्थयात्रा, बलिप्रथा आधी की कडी आलोचना की |

कबीर जहाँ हिंदूओ की मूर्ती पुजा का विरोध करते हुए कहते है –

“पाथर पूजे हरि मिले तो मैं पुजुँ पहार |”

तो वही वे मुस्लिम की को कहते है |

हज काबे है जाइया आगे मिल्या खुदाय |

साई मुझसे लर परख्या, तुझे किन फरमाय ||

7) नारी विषयक के दृष्टिकोण

कबीर ने नारी को माया का प्रतीक माना है | जिसमें उसे महा ठगनी और पापिनी कहते हुए उसे त्याज्य माना है क्योंकि माया के कारण है आत्मा परमात्मा से दूर हो जाती है और माया ऐसी मोहिनी है जो सबको अपने बस में कर लेती है कबीर कहते हैं |

“माया मठाढगनी हम जानी

त्रिगुणी फांस लीए कर डौल, बौले मधुर बानी ||

केशव के कमल बैठी, शिव के भवन भवानी ||

8) भजन तथा नामस्मरण की महिमा:

संत कवियों ने ईश्वर प्राप्ति के लिए आवागमन के चक्र से मुक्ति पाने के लिए इस भजन तथा नमक स्मरण को आवश्यक माना है भजन तथा नाम स्मरण को प्रदर्शन का विषय ना बनाकर संत कवियों ने प्रत्येक मनुष्य को तन मन वचन कर्म से तथा पावन हृदय से हरि नाम स्मरण करने की प्रभु का भजन करने की प्रेरणा दी है क्योंकि मनुष्य का जन्म बार-बार नहीं मिलता यदि उसने अपने इस मानव जन्म को ईश्वर की भक्ति में नहीं लगाया तो उसका जीवन व्यर्थ है | कबीर कहते हैं - कबीर सुमीरन सार है और सकल जंजाल |”

9) विराहा भावना का महत्व –

ईश्वर को निर्गुण निराकार माना है, परंतु जहाँ तक प्रेमभाव का संबंध है उन्होंने ईश्वर को अपने प्रिय के रूप में और जीवात्मा को उसकी आराध्या पत्नी को रूप में प्रस्तुत किया है।

कबीर कहते हैं –

“बीनू बालम तरसे से मोर जिया।
दिन नहीं चैन रहती नहीं नांदिया
तरस-तरस की भर किया।”

10) रहस्यवाद –

रहस्यवाद को सुंदर एवं सरल भाषा में व्यक्त किया है। आत्मा परमात्मा का कथन करके जब आत्मा का परमात्मा के प्रति अनुराग व्यक्त किया जाता है। तो वह रहस्यवाद कहलाता है।

कबीर कहते हैं –

“जल में कुंभ-कुंभ में जल है बाहर भीतर पानी।
फूटा कुंभ जल, जल ही समान यह तत्व कथ्यौ ग्यानी।

11) लोकमंगल की भावना –

भक्ति साधना व्यक्तिगत होते हुए भी सामाजिक उत्थान एवं कल्याण की भावना से ओतप्रोत है। संतों ने अपने शुद्ध, सरल एवं सात्विक जीवन को लोगों के सामने आदर्श रूप में प्रस्तुत करके समाज सुधार की दिशा में महत्वपूर्ण कार्य किया है। कबीर कहते हैं कि हमें दूसरों में बुराई खोजने के बजाय स्वयं की बुराइयों को दूर करने का प्रयास करना चाहिए।

“बुरा जो देखन में चला, बुरा न मिलिया कोय।
जो मन खोज्या अपना मुझ सा बुरा न कोय॥

12) लोक भाषा का काव्य -

भाषा भावों और विचारों की अभिव्यक्ति का महत्वपूर्ण माध्यम है। भाषा में खड़ी बोली, राजस्थानी, ब्रज, अवधि, पंजाबी भोजपुरी के शब्दों का मिल पाया जाता है। भाषा में संगीतात्मकता, अलंकारिता, चित्रात्मकता, भावनात्मकता, मधुरता, प्रभावात्मकता का सौंदर्य विद्यमान है।

निष्कर्षस्वरूप हम कह सकते हैं कि संतों की वाणी, उनकी वाणी का एक-एक शब्द में नीरसंदेह व्यक्ति, समाज राष्ट्र, नैतिकता, साहित्य, संस्कृति, मानवता और विश्व कल्याण के लिए अत्यंत उपयोगी एवं प्रासंगिक है। साधारण जनता को उनकी भाषा के माध्यम से ज्ञान, कर्म, भक्ति तथा प्रेम का अमर संदेश देकर मानवीय मूल्यों की प्रतिष्ठा करने का सराहनीय कार्य संत काव्य ने किया। उनके इस उल्लेखनीय योगदान के लिए हिंदी जगतही नहीं अपितु संपूर्ण मानव समाज इन संतों का और उनकी वाणी का सदा सर्वदा ऋणी रहेगा।

संदर्भ:

1. कबीर लेख-विनय श्रीवास्तव
2. हिन्दी साहित्य का इतिहास आचार्य रामचंद्र शुक्ल
3. <https://www.saralstudy.com/blog/kabir-sant-kavya-ki-pramukh-pravrttiyaan/>
4. <https://bharatdiscovery.org/india/%E0%A4%95%E0%A4%ac%E0%A5%80%E6%A4%BO>

संशोधनातील ग्रंथपालाची भूमिका

वंदना श्रीपती पाटील

पद्मश्री डॉ. ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा

सारांश:

मानवाला प्रश्न पडला की तो त्याचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजेच समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतो यालाच संशोधन म्हणतात. संशोधक वृत्तीमुळे आज समाजात नवनवीन शोध लागत आहेत या शोधामध्ये ग्रंथालय व ग्रंथपाल यांची भूमिका मोलाची आहे. कारण संशोधन कार्य करत असताना त्याचा संशोधन अहवाल किंवा प्रबंध सादर करावा लागतो. हा संशोधन अहवाल किंवा प्रबंध लिहीत असताना प्रत्येक पायरीस संशोधकास ग्रंथालयाची व ग्रंथपालाची गरज भासत असते म्हणूनच संशोधनात ग्रंथपालाची भूमिका काय आहे हे जाणून घेण्यासाठी हा लेख सादर करत आहे

शोध संज्ञा: संशोधन, ग्रंथपाल, संशोधनातील ग्रंथपालाची भूमिका

प्रस्तावना:

सध्या माहितीचा विस्फोट झाला आहे. मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. त्यामुळे माहितीमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसत आहे. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. पूर्वीचे ज्ञान बंदिस्त होते. पण सध्याचे ज्ञान विस्तारित रूपात दिसून येते. मानवाचा विकास होण्यामागे या सर्व माहितीचा मोठा वाटा आहे. भूतकाळापासून ते आजपर्यंत ज्या ज्या ज्ञानाची अनुभूती झाली ते ज्ञान आपणास पुस्तकाच्या रूपात पहावयास मिळते आणि अशा सर्व पुस्तकांचा संग्रह म्हणजे ग्रंथालय होय. बदलत्या काळाबरोबर प्रत्येक क्षेत्रात बदल होताना दिसतो. संशोधक, वाचक, विद्यार्थी यांच्या बदलत्या काळानुसार गरजाही वाढत आहेत. या सर्व गरजा पूर्ण करण्याचे काम ग्रंथालय करतात. भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यांच्या संबंध शोधण्याच्या दृष्टीकोनातून संशोधन फार महत्वाचे आहे. संशोधकास संशोधनासंबंधी माहिती हवी असल्यास माहिती मिळण्याचे एकमेव ठिकाण म्हणजे ग्रंथालय होय आणि म्हणूनच संशोधन कार्यात ग्रंथालयाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

ग्रंथपाल हा ग्रंथालयाचा प्रमुख असतो. त्यामुळे साहजिकच संशोधन कार्यात ग्रंथपालाची भूमिका हि महत्वपूर्ण असते. संशोधन करत असताना काळानुरूप त्यात बदल होत असतो. ग्रंथालयामध्येही फार मोठ्या प्रमाणात बदल होताना दिसतो. पूर्वीची ग्रंथालये बंदिस्त होती पण सध्याची ग्रंथालये हि मुक्त स्वरूपाची आहेत. ग्रंथपाल हा काळानुरूप बदलला आहे. माहिती मिळवण्याची विविध साधने उपलब्ध आहेत. या साधनांद्वारे ग्रंथपालही नवीन तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने माहिती साठविण्याचे कार्य करतो व आपले ग्रंथालय समृद्ध करतो.

१. संशोधन:

न्यूटनने फळ खालीच का पडते यातून गुरुत्वाकर्षणाचा शोध लावला. म्हणजेच मानवाला प्रश्न पडला कि तो त्याचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजेच त्याला एखादी समस्या किंवा अडचण निर्माण झाली कि ती समस्या निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतो. यातून संशोधनाला सुरुवात होते. या संशोधक वृत्तीमुळे आज समाजात नवनवे शोध लागतात. या शोधातून आजच्या समाजाची प्रगती झाली आहे. नवनवीन शोधातून नवनवीन संशोधक निर्माण होत आहेत. या संशोधकांना माहिती पुरविण्याचे कार्य ग्रंथालय व ग्रंथपाल करतात.

व्याख्या: चालर्श बुशा आणि स्टीफन हार्टर यांनी त्यांच्या रिसर्च मेथड्स इन लायब्ररीयनशिप या पुस्तकात संशोधनाची व्याख्या केली आहे.

“संशोधन म्हणजे ज्ञान प्राप्तीसाठी घेतलेला शोध ” (Academic Press, १९८०)

यातून संशोधनाचा मुख्य हेतू ज्ञानप्राप्ती आहे हे दिसून येते.

एम. एच. गोपाल यांनी इंट्रोडक्शन टू रिसर्च प्रोसिजर इन सोशल सायन्सेस या पुस्तकात संशोधनाची व्याख्या केली आहे.

“संशोधन म्हणजे अत्यंत पद्धतशीरपणे घेतलेला सत्याचा किंवा अज्ञानाचा शोध.”

एकंदरीत या व्याखेतून संशोधन म्हणजे सत्याचा व अज्ञानाचा शोध घेणे होय.

२. ग्रंथपाल:

ग्रंथपाल म्हणजे अशी व्यक्ती जी ग्रंथालयामध्ये व्यावसायिकरित्या काम करते, जी माहितीमध्ये प्रवेश प्रदान करते आणि काही वेळा सामाजिक किंवा तांत्रिक प्रोग्रामिंग किंवा वापरकर्त्यांना माहिती साक्षरतेची सूचना देते. ग्रंथालयात असणारे ज्ञान आणि माहिती देऊन वाचकांची सेवा करण्याचे काम ग्रंथालये करित असतात. म्हणूनच ग्रंथपाल हा ग्रंथालयातील सर्वात महत्वाचा घटक आहे. कारण कोणत्याही संस्थेतील ग्रंथालय व्यवस्था सुरळीतपणे चालविण्यासाठी व वाचक वर्गाच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी ग्रंथपाल हा एक मुख्य घटक आहे. ग्रंथालयाचा प्रमुख म्हणून ग्रंथपालास काम करावे लागते. ग्रंथालयातील सर्व कामे करण्याबाबतचे निर्णय ग्रंथपालास घ्यावे लागतात. ग्रंथपालास ग्रंथालयातील कामाचा अनुभव आणि नेतृत्वगुण असणे अवश्य असते.

३. संशोधनातील ग्रंथपालाची भूमिका:

संशोधनासाठी ग्रंथपाल मार्गदर्शकाची भूमिका पार पाडत असतो. यामध्ये संशोधनाच्या निवडी पासून ते निष्कर्षापर्यंत संशोधकास ग्रंथपालाची मदत घ्यावी लागते. म्हणजेच ग्रंथपालाची संशोधनातील भूमिका महत्वाची असते.

१. संशोधकाचा सल्लागार:

संशोधक वर्गाला आवश्यक माहितीचा पुरवठा करणे, योग्य सल्ला देण्याचे कार्य ग्रंथपाल करित असतात. संशोधन क्षेत्रात नव्याने असणाऱ्या संशोधकास ग्रंथाबाबत किंवा संशोधन अहवालाबाबत मनात असणाऱ्या शंका, सुचींच्या नोंदी, वर्णने किंवा सार अशा विविध प्रश्नांची उत्तरे यासर्व संशोधनाबाबतच्या गरजा ग्रंथपाल पूर्ण करू शकतात.

२. ज्ञानाच्या विश्वाचे आयोजन:

ग्रंथपालाने लोकांच्या ज्ञानाच्या गरजा शोधल्या पाहिजेत व संशोधकास त्यांच्या गरजेप्रमाणे माहिती पुरविली जाते. विश्वातील सर्व ज्ञानाचा साठ ग्रंथपाल आपल्या ग्रंथालयात करित असतो. म्हणूनच ज्ञानाच्या विश्वाचा आयोजक असे त्यास म्हणले तर वावगे ठरणार नाही.

३. संशोधनाचा कल:

सध्याच्या परिस्थितीत संशोधक विद्यार्थी व प्राध्यापक यांचा कल कोणत्या संशोधनाशी निगडित आहे, त्याकरिता त्यांना कोणत्या वाचन साहित्याची आवश्यकता भासेल याची माहिती ग्रंथपालास असणे आवश्यक आहे. संशोधक वृत्तीचा ग्रंथपाल हा अद्ययावत माहिती कशी मिळविता येईल यासाठी नेहमी तत्पर असतो व शोधक वृत्तीने माहिती मिळवत असतो. संशोधन विषयात येणाऱ्या नवनवीन माहितीवर देखरेख या स्वरूपाचे कार्य ग्रंथपाल प्रचलित जागरूकता सेवेच्या माध्यमातून देत असतो. पूर्वी एखाद्या संशोधनासंदर्भात अमुक नियतकालिकात अमुक

एखादा लेख आला आहे हे संशोधकाला ग्रंथपाल सांगत असे पण सध्या संशोधक विद्यार्थ्यांची अपेक्षा अशी असते कि तो लेख ग्रंथपालाने आपणास उपलब्ध करून द्यावा. यासाठी ग्रंथपालास शोधक नजर ठेऊन हे कार्य करावे लागते.

४. संशोधन विषय:

विविध साहित्याचे वाचन आपण करत असतो. या वाचनातूनच आपणास संशोधन विषय सुचत असतो. विविध प्रकारचे साहित्य ग्रंथालयात असल्याने ग्रंथपालाचा संबंध नवनवीन विषयास येत असतो. या विषयातूनच संशोधन विषय ग्रंथपालास सुचत असतो. संशोधनासाठीचा नवीन विषय सुचविण्यासाठी ग्रंथपाल मार्गदर्शन करतो.

५. संशोधनाची उद्दिष्टे, व्याप्ती ठरविण्याबाबत मार्गदर्शन:

संशोधनात उद्दिष्टे व संशोधनाची व्याप्ती खूप महत्वाची असते. संशोधनाच्या उद्दिष्टांवर संशोधन अवलंबून असते. संशोधनाची उद्दिष्टे जर योग्य नसतील तर संशोधन चुकीच्या मार्गाने जाऊ शकते. ग्रंथपाल हा विविध विषयाचा जाणकार असतो. ज्यामुळे संशोधन शीर्षकाचा व व्याप्तीचा विचार करून संशोधनाची उद्दिष्टे निश्चित करण्यास व संशोधनाची व्याप्ती, संकलन व मांडणी करण्यासाठी ग्रंथपाल मदत करतो.

६. संशोधन पूरकवाचन साहित्य:

ग्रंथपालाजवळ शोधक नजर असते या गुणामुळे ग्रंथपाल जो लेख, ग्रंथ, बातमी, अहवाल वाचत असताना तो कोणत्या विषयाशी निगडित आहे याची नजर ठेऊन वाचतो त्यामुळे पूरक वाचन साहित्याची जाण ग्रंथपालाजवळ असते. संशोधन करत असताना सर्वांगीण अभ्यास करून संशोधन करावे लागते यासाठी पूरक वाचन ही करावे लागते. एखादा मुद्दा ठामपणे मांडण्यासाठी पूरक वाचन करणे गरजेचे आहे. ग्रंथपाल संशोधन शीर्षक लक्षात घेऊन संशोधन कार्य व्यवस्थित पूर्ण करण्याकरिता कोणते साहित्य पूरक आहे या विषयीची माहिती संशोधकास देतो. माहितीचा विस्फोट झाला असला तरी ग्रंथपाल माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून पूरक वाचन साहित्य शोधण्याचे कसब ग्रंथपालाला असलेने संशोधकास ग्रंथपालांची मदत होते.

७. प्रबंध लेखन:

प्रबंध अथवा अहवाल शेवटी विद्यापीठात किंवा संशोधन संस्थेला सादर करावा लागतो. लेखनामध्ये सादरीकरणाला खूप महत्त्व असते. तसेच प्रबंध लेखन करित असताना संदर्भ देते, तळ टिपा देणे, संशोधनाची भाषा, शुध्दलेखनाचे नियम याविषयीचे ज्ञान ग्रंथपालास असते. त्यामुळे संशोधन करित असताना प्रबंध लेखनास ग्रंथपालाची मदत होते.

८. प्रकाशन: संशोधन कार्य पूर्ण झाल्यानंतर प्रबंध पुस्तक स्वरूपात प्रकाशित करणे गरजेचे असते. त्यामुळे प्रकाशनासंबंधी सर्व माहिती, प्रकाशकांचे पत्ते याबाबतची माहिती ग्रंथपाल संशोधकास देतो. त्यामुळे ग्रंथपालाची प्रकाशन कार्यातही संशोधकास मदत होते.

९. ट्रेडमार्क, पेटंटस, कॉपीराईट इत्यादी संबंधी मार्गदर्शन:

संशोधक संशोधन कार्य करत असताना संशोधनाच्या स्वामित्व हक्कासंबंधी अनभिज्ञ असतो. संशोधन पूर्व एखाद्या विषयासाठी कोणती कायदेशीर काळजी घेणे व ते पूर्णत्वास गेल्यावर कोणती खबरदारी घेणे याबाबत संशोधकास ग्रंथपाल मदत करतो.

१०. संदर्भ ग्रंथांचा जाणकार:

संदर्भ सेवा हि ग्रंथालयातील सगळ्यात महत्वाची सेवा आहे. सामान्य वाचकांपासून संशोधकांपर्यंत संदर्भ ग्रंथांची जाणीव भासत असते. संशोधन कार्यात तर संदर्भ ग्रंथ महत्वाचे असतात. ज्या पुस्तकाचा संदर्भ संशोधनात घेतला जातो त्याची नोंद संशोधकास ठेवावी लागते. ग्रंथपाल हा संदर्भ ग्रंथाचा जाणकार असतो. त्यामुळे संशोधकास संदर्भ ग्रंथासाठी ग्रंथपालाची आवश्यकता असते.

समारोप:

ग्रंथालय हा महाविद्यालयाचा आत्मा आहे. ग्रंथपाल हा सर्व विषयाचा ज्ञाता असतो. त्यामुळे केवळ पुस्तक देणे व घेणे इतकेच ग्रंथपालाचे काम नसून माहितीची देवाण-घेवाण करण्याची भूमिका तो अविरतपणे पार पाडत असतो. इंटरनेट मुळे ग्रंथालये समृद्ध झाली आहेत. सर्व माहिती आपणास इंटरनेटच्या माध्यमातून मिळते. त्यामुळे जगभरातील सर्व वाचन साहित्य आपणास ग्रंथालयात उपलब्ध होऊ शकते. म्हणूनच संशोधन कार्यासाठीही ग्रंथपालाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भसूची:

१. गोखले मुग्धा: ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र: अभ्यासक्रमाचे नवीन प्रवाह; ज्ञानगंगोत्री: २:३ डिसेंबर २००१ जाने: फेब्रु २००२ पृष्ठ १५:१
२. भगवत मधुवंती: माहिती सल्लागार काळाची गरज ज्ञानगंगोत्री
३. संशोधन प्रकल्प: स्वरूप व लेखन पद्धती, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, जून २००० पृष्ठ ४

आधुनिक काळामध्ये संस्कृत विषयाची आवश्यकता

रचना सौरभ शाह

कन्या महाविद्यालय, मिरज.

Corresponding author E-mail: rachanasourabhshah@gmail.com

भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रात एनईपी 2020 नवे शैक्षणिक धोरण सध्या सर्वत्र लागू होत आहे. या शैक्षणिक धोरणामध्ये भारतीय ज्ञान परंपरा म्हणजे IKS या विषयास संशोधनाच्या दृष्टीने अनन्यसाधारण महत्त्व देण्यात आले आहे. आय के एस मध्ये जर आपण विचार केला तर संस्कृत भाषा आणि भाषेचे साहित्य यांचा समावेश होतो. या अनुषंगाने आधुनिक काळामध्ये संस्कृत विषयाची आवश्यकता हा शोधनिबंधाकरिता विषय निवडण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा इंडियन नॉलेज सिस्टीम म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून आपले संस्कृत भाषेतील एक अथांग समुद्रासारखे असणारे साहित्य होय.

संशोधन पद्धती: ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

विषय: आधुनिक काळामध्ये संस्कृत विषयाची आवश्यकता

ध्येय आणि उद्दिष्टे:

१. प्राचीन भारतीय शैक्षणिक पद्धती याचा अभ्यास करणे
२. आधुनिक शैक्षणिक पद्धतीचा अभ्यास करणे
३. प्राचीन शैक्षणिक पद्धती मधील तत्वे आधुनिक काळात कशी वापरता येतील याचा विचार विनिमय करणे.

Key Words / सांकेतिक शब्द: वेदांगे शिक्षा अग्र

प्राचीन भारतामध्ये जीवन मुख्यतः पाच गोष्टींवर टिकून होते. स्वधर्म पालन, ऋण शोधन, पुरुषार्थ चतुष्टय, सदाचार पालन, शरीर आणि मन यांचे शुद्धीकरण. प्राचीन काळात शिक्षणाचा मुख्य उद्देश सत्याची प्राप्ती हाच होता. गुरुकुल शिक्षण प्रणाली प्रचलित होती. ब्रह्मचर्याचे पालन करणे, गुरुकुलात राहून शिक्षण घेणे, गावापासून दूर शांत निसर्ग रम्य वातावरणात शुद्ध पर्यावरणात शिक्षण घेणे, स्वतःची कामे स्वतः करणे जीवन जगण्यासाठी जे जे आवश्यक तेथे सर्व शिकणे स्वावलंबन स्वयंशिस्तव अनुशासन जीवनाची सूत्रता निर्णय क्षमतेचा विकास मनावर नियंत्रण ठेवणे, शारीरिक व मानसिक दोघांचा आंतरबाह्य विकास करणे यांसारखे अनेक प्राचीन शिक्षणाची ध्येय आणि उद्दिष्टे होती. वरील ध्येय व उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी एक योजनाबद्ध पद्धती असायची. शिक्षण प्रणालीमध्ये गुरु शिष्य परंपरा होती. गुरु आणि शिष्य यांच्यामध्ये घनिष्ठ संबंध असायचे. गुरु शिष्यास नैतिक शिक्षण पारंपारिक शिक्षणासोबत स्वयं विकासाच्या, समाजाच्या उन्नतीसाठी देखील शिक्षण देत असत.

व्यावहारिक शिक्षणास त्या काळात भर होता. विद्यार्थ्यांस त्याच्या कार्य करण्याच्या कुवतीनुसार शिक्षण दिले जायचे. गुरु हे शिष्यांचे मित्र मार्गदर्शक तसेच व्यावहारिक प्रकाश स्तंभ असायचे. **शिक्षण पद्धती व अभ्यासक्रमाचे विषय:** प्राचीन शिक्षण पद्धती औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही प्रकारचे होती. औपचारिक शिक्षण मंदिर आश्रम आणि गुरुकुल यांच्या माध्यमातून दिले जायचे. आणि अनौपचारिक शिक्षण हे पुरोहित परिवार पंडित संन्यासी आणि सण उत्सव इत्यादी

माध्यमातून गुरुकुल जेथून छात्र आपल्या परिवारापासून दूर गुरूच्या परिवाराचा हिस्सा बनवून शिक्षा प्राप्त करतो. या गुरुकुलअंतर्गत तीन प्रकारच्या शिक्षण संस्था होत्या.

1. गुरुकुल -जिथे विद्यार्थी आश्रमामध्ये गुरु सोबत राहून शिक्षण घेत असत.
2. परिषद- जिथे विशेष ज्ञानद्वारे शिक्षण दिले जात असे.
3. तपस्थली- जिथे मोठे मोठे संमेलन होत असत आणि सभा आणि प्रवचनाद्वारे ज्ञानार्जन होत असे. नैमिषारण्य असे एक ठिकाण होते.

गुरुकुल शिक्षण पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

गुरुकुल पूर्णपणे आवासिय शिक्षा प्रदान करण्याचे एक एकांत स्थान होते जिथे आठ ते दहा वर्षांचे मूल गुरूच्या सानिध्यात राहून विद्या घेत असत विद्यार्थी गुरूच्या निर्देशाचे पूर्ण पालन करायचे. (1)

गुरुकुलात विद्यार्थी स्वयम दिनचर्येची सर्व कार्य करत असे. आपल्याला लागणाऱ्या उपयुक्त वस्तूंची सामग्रीचे निर्माण ते स्वतः करायचे. आपल्या खाण्याची व्यवस्था स्वतः शेती आणि भिक्षाटन यापासून करत असत. गुरुकुलात श्रुती अर्थात ऐकून आठवणे आणि शिकणे अशी पद्धत होती लिपीबद्ध करण्याची परंपरा नव्हती प्राचीन काळात स्त्री शिक्षणात देखील अनन्य साधारण महत्त्व होते. स्त्रियांना लौकिक आणि अध्यात्मिक दोन्ही प्रकारचे शिक्षण दिले जायचे. सहशिक्षण तसेच पृथक शिक्षण अशा दोन्ही प्रकारचे शिक्षण दिले जायचे. शिक्षणासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नव्हते मोफत शिक्षण सर्वांना शिक्षण ही प्रमुख वैशिष्ट्य गुरुकुल प्रणालीची होती.

प्राचीन काळातील शिक्षणाचे उद्देश: (2)(2)

- विवेक अधिकार आणि आत्मसंयमन
- चारित्र्यामध्ये सुधार
- मित्रता सामाजिक जागरूकता
- मौलिक व्यक्तिमत्व आणि बौद्धिक विकास
- पुण्याचा प्रसार
- अध्यात्मिक विकास
- ज्ञान आणि संस्कृतीचे रक्षण
- व्यक्तित्वाचा समन्वित विकास
- स्वस्थ चारित्र्याचे निर्माण
- सभ्यता आणि संस्कृतीचे रक्षण
- व्यावसायिक कुशलतेचा विकास
- उत्तरदायित्वाच्या निर्वाहाची क्षमता
- ज्ञान आणि अनुभव यावर बल
- चित्त वृत्तीचा निरोध
- ईश्वर भक्ती आणि धार्मिकता

पाठ्यक्रम: भौतिक विषय म्हणजे अपराविद्या यामध्ये इतिहास औषधीशास्त्र अर्थशास्त्र ज्योतिष शास्त्र भौतिकशास्त्र प्राणिशास्त्र भूगर्भशास्त्र रसायन शास्त्र धनुर्विद्या शल्यविद्या यांसारखे विषय शिकवले जायचे.

अध्यात्मिक विषय म्हणजे परा विद्या यामध्ये वेद वेदांग उपनिषद पुराण दर्शन आणि नीतिशास्त्र हे विषय शिकवले जायचे.

शिक्षण विधी: मौखिक पद्धतीचा प्रयोग करून मनोरंजक पद्धतीने शिक्षण दिले जायचे त्यानंतर चिंतन मनन करण्यासाठी सांगितले जायचे. प्रश्नोत्तर वादविवाद शास्त्रार्थ विधीचेही प्रयोग केले जायचे. चिंतन मन निर्णय व्यक्तिमत्व विकास इत्यादी गुणांचा विकास होत असे या काळात मॉनिटरिअल व्यवस्था देखील प्रचलित होती. अग्र शिष्य प्रणाली म्हणजे मोठ्या वर्गाची मुले लहान वर्गातील मुलांना शिकवायचे. सरल पासून कठीण पर्यंत ज्ञातापासून अज्ञाताकडे आणि आगमन आणि निगमनात्मक पद्धतींचा अध्यापनात वापर केला जायचा.

अनुशासन आणि दंड: एक शिस्तबद्ध वातावरण गुरुकुलामध्ये असायचे. शिक्षेचे स्वरूप समजावून सांगणे उपदेश किंवा उपवास यांसारखे असायचे.

निसर्गाशी संपर्क: त्याकाळी शिक्षण देणारी अनेक केंद्रे तपोवनमध्ये असायची. ही तपोवनेनिसर्गाच्या सानिध्यात असायची. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शारीरिक आणि मानसिक विकास अत्यंत स्वास्थ्य पूर्वक होत असे. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे निशुल्क आणि सार्वभौमशिक्षण दिले जायचे.

भारतीय तत्त्वज्ञानात ज्ञान प्रज्ञा आणि सत्याचा शोध ही नेहमीच मानवाची उद्दिष्टे मानली जातात. प्राचीन भारतात शिक्षणाचे लक्ष या सांसारिक जीवनाची तयारी किंवा शालेय नंतरच्या जीव जेवणाची तयारी म्हणून ज्ञान मिळवणे एवढाच उद्देश नव्हता तर पूर्ण आत्मज्ञान किंवा मोक्ष हा उद्देश असे. प्राचीन काळातील तक्षशिला नालंदा विक्रमशिला वल्लभि अशा जागतिक दर्जाच्या संस्थांनी बहुशाकीय शिक्षण आणि संशोधनाची उच्च मानके तयार केली होती आणि वेगवेगळी पार्श्वभूमी असलेले आणि वेगवेगळ्या देशातील विद्वान आणि विद्यार्थी येथे शिक्षणासाठी येत असत. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेने चरक, सुश्रुत, आर्यभट्ट व राहमेहीर, भास्कर, नागार्जुन, गौतम, सिंगल, शंकरदेव, पाणीनी, पतंजली, मैत्रि, गार्गी आणि बिरुवल्लूर यांसारखे अनेक विद्वान निर्माण केले. ज्यांनी गणित, खगोलशास्त्र, धातुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि शल्य चिकित्सा स्थापत्य अभियांत्रिकी स्थापत्य विद्या जहाज बांधणे नौकानयन योग ललित कला, बुद्धिबळ आणि इतर अनेक क्षेत्रात जागतिक ज्ञानात मोलाची भर घातली. भारतीय संस्कृती आणि तत्त्वज्ञान यांचा जगावर खूप मोठा प्रभाव आहे. पुढील पिढ्यांसाठी जागतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या असलेल्या या साहित्याचे केवळ संवर्धन आणि जतनच नव्हे तर त्यावर संशोधन करणे त्यात वाढ करणे आणि आपल्या नवीन शिक्षणाव्यवस्थेत त्यांनी त्यांचे नव्याने उपयोग करणे महत्त्वाचे आहे.

आता सध्याची शिक्षण प्रणाली विषयी बघूया. एनईपी 2020 चा प्रत्येक व्यक्तीच्या रचनात्मक क्षमतांचा विकास करणे हा मुख्य उद्देश आहे. केवळ साक्षरता यावर भर नसून तार्किक आणि समस्या समाधान संबंधी संज्ञात्मक क्षमतांचा विकास नैतिक सामाजिक आणि भावनात्मक स्तरावर देखील विकासाचे लक्ष या शिक्षण आयोगात ने ठेवलेले आहे. प्राचीन आणि सनातन भारतीय ज्ञान आणि विचार यांची समृद्ध परंपरा यावर आधारित ही नवीन शिक्षा प्रणाली तयार केली आहे.

ही शिक्षा प्रणाली जर खऱ्या अर्थाने यशस्वी करावयाची असेल तर आधुनिक काळात संस्कृत विषय का गरजेचा आहे याचे विवेचन पुढील प्रमाणे:(3)

१. सांस्कृतिक आणि वारशाचे संरक्षण व जतन करण्यासाठी संस्कृत विषयातील साहित्याची सध्या अत्यंत आवश्यकता आहे.

२. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जसे शारीरिक मानसिक बहुतेक वैचारिक विकासासाठी संस्कृत भाषेतील साहित्य उपयुक्त ठरते. शुद्ध उच्चारणासाठी वेदांगापैकी शिक्षा ग्रंथांचा अभ्यास शालेय अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट करण्यात यावा. जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे उच्चारण शुद्ध होईल. विद्यार्थ्यांना व्याकरणाचे ज्ञान होईल आणि तसेच इतर भाषांचा अभ्यास देखील करणे विद्यार्थ्यांना सोपे जाईल.
३. नीतिमत्ता शिकण्यासाठी पंचतंत्र हितोपदेश चाणक्य नीति कथासार यांसारखे मनोरंजना मधून नीतीशास्त्र शिकवणारे ग्रंथ अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले पाहिजेत. सध्या आपण पाहतच आहोत की शालेय जीवनातच गुन्हेगारी, आत्महत्या, डिप्रेशन, हायपर टेन्शन यांसारख्या समस्या झपाट्याने वाढत चालल्या आहेत. यांचे प्रमाण कमी होण्यासाठी नीतीशास्त्र अभ्यासक्रमात असलेच पाहिजेत. त्याचप्रमाणे भगवद्गीता ही तर सर्व वयोगटातील व्यक्तींना एक आदर्श जीवनशैली सांगणारी आहे. गीतेमध्ये तर नीतिमत्तेबरोबरच मॅनेजमेंट, कर्मयोग, मेडिटेशन यांसारखे अनेक विषय अभ्यासावयास मिळतात.
४. कृतीद्वारे शिक्षण, अनुभवातून शिक्षण यासाठी विद्यार्थ्यांना कृषी, व्यवस्थापन, वैद्यकशास्त्र, आयुर्वेद शास्त्र इत्यादी विषय अभ्यासक्रमात असलेच पाहिजेत. हे सर्व विषय संस्कृत विषयांमध्येच आहेत.
५. गुरुकुल पद्धतीचा वापर सध्याच्या युगात गरजेचा बनत चालला आहे. शिक्षण घेण्याच्या काळात मुलांना मोबाईल इंटरनेटचा अतिवापर, गेम सोशल मीडियाचा वापर त्यामुळे अभ्यासात येणारे अडथळे, भरकट चाललेली प्रवृत्ती, भोगवादी, आळशी बनू चाललेला विद्यार्थी विद्यार्थ्यांच्या निर्माण झालेल्या शारीरिक मानसिक बौद्धिक समस्या अशा अनेक समस्या बघता शैक्षणिक कालावधीत गुरुकुल पद्धती हाच आता सर्वश्रेष्ठ पर्याय बनत चालला आहे.
६. आधुनिक शैक्षणिक पद्धती सोबत जर प्राचीन शैक्षणिक पद्धतीची सांगड योग्यपणे घातली तर नक्कीच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासास मदत होईल संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन होण्यास मदत होईल केवळ भोगवादी प्रवृत्तीचा मनुष्य तयार न होता त्यागी समाधानी प्रगतिशील अध्यात्मवादी आदर्शवादी कृतिशील वैचारिक मनुष्य तयार होण्यासाठी संस्कृत विषय अभ्यासक्रमात आवश्यक म्हणून समाविष्ट करण्यात यावा.

निष्कर्ष:

१. जर शालेय अभ्यासक्रमात नीतीशास्त्राचे धडे देणारे पंचतंत्र हितोपदेश यांसारखे ग्रंथ अभ्यासक्रमास लावले तर विद्यार्थ्यांमध्ये चांगले काय वाईट काय सतत विवेक बुद्धी मित्र कसे करावेत याविषयी वैचारिक प्रगती शालेय जीवनापासूनच होईल.
२. व्याकरण आणि शिक्षा ग्रंथ यांचा जर शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला तर विद्यार्थ्यांचे उच्चारण शुद्ध होण्यास मदत होईल शुद्ध उच्चारणाचे अनेक शारीरिक आणि मानसिक फायदे देखील विद्यार्थ्यांना होतील.
३. चिंतन मनन निधीद्यासन आणि ध्यानधारणा योगाभ्यास यांचा अभ्यास जर शालेय जीवनापासूनच केला गेला तर एक उत्तम विचारवंत शास्त्रज्ञ एक आदर्श व्यक्तीमत्त्व निर्माण होण्यास मदत होईल. विद्यार्थ्यांची एकाग्रता स्मरणशक्ती वाढण्यास मदत होईल.
४. कौटिल्य अर्थशास्त्र, याज्ञवल्क्यस्मृती यांसारख्या स्मृती ग्रंथांची ओळख शालेय अभ्यासक्रमात करून देण्यात आली तर पुढील महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमामध्ये याचा नक्कीच उपयोग होईल.

५. उपनिषदे वैदिक मंत्र यांचे रोजच्या जीवनात जर सातत्यपूर्ण सराव झाला तर मनाची एकाग्रता स्मरणशक्ती आणि मानसिक ताण-तणाव कमी होण्यास मदत होईल आजच्या स्पर्धेच्या युगात मन संयमन होण्यास मदत होईल.
६. वैशेषिक सूत्र चरक संहिता सुश्रुत संहिता योगदर्शन यांसारखे विषय जर विज्ञान शाखेमध्ये विद्यार्थ्यांना शिकता आले तर यावर नक्कीच संशोधनास खूप वाव आहे. विद्यार्थ्यांची संशोधन वृत्ती वाढण्यास नक्कीच मदत होईल.
७. स्वावलंबन स्वयंशिस्त संशोधक वृत्ती निर्णय घेण्याची क्षमता मनाची जागरूकता कार्यकुशलता यांसारखे व्यक्तिमत्व विकासाचे गुण वाढण्यास नक्कीच मदत होईल.
८. वैभवशाली साहित्याला केवळ पूजापाठ म्हणून न बघता त्यातील ज्ञानाचा खऱ्या अर्थाने भारताच्या प्रगतीसाठी उपयोग करून घेतला तर संस्कृत मधील अथांग साहित्य नक्कीच उपयुक्त ठरेल.
९. संस्कृत भाषेचे संरक्षण जतन आणि संवर्धन झाले तरच भारतीय संस्कृतीचे खऱ्या अर्थाने संरक्षण जतन आणि संवर्धन होईल.
१०. भारताकडे आधुनिक जग हे एक संशोधनाची संधी म्हणून बघेल आणि याचा भारताचे अर्थव्यवस्था सुधारण्यास देखील फायदा होईल.

उपसंहार:

अशा प्रकारे संस्कृत संस्कृत भाषा जर जगली तरच आपली भारतीय संस्कृती जगेल. संस्कृतभाषा नक्कीच आपल्याला शाश्वत विकासाला उपयुक्त ठरेल. आधुनिक शिक्षणाची जर प्राचीन शिक्षण प्रणालीशी सांगड घालून एक आदर्श शिक्षण प्रणाली तयार होईल. संगणकीय क्षेत्रातदेखील संस्कृत विषय गवसणी घालू लागला आहे. भाषांतरकार, अनुवादक, संशोधक, निवेदक, शिक्षक, बातमीदार, पत्रकार, नाटककार, अभिनेता, योगशिक्षक, ध्यानधारणा केंद्रचालक, व्यक्तिमत्वविकास कोर्सेचालक यांसारख्या अनेक करीयरच्या वाटा देखील संस्कृत भाषेमधून खुल्या आहेत. त्यामुळे सरकारने नक्कीच संस्कृत भाषेचा विचार करावा.

संदर्भसूची:

1. प्रसाद कालिका: बृहत् हिंदी कोश: वाराणसी, भारत ज्ञानमंडल लिमिटेड (page no147)
2. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/handle/10603/112166>(chapter no. 2, Page no. 21)
3. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/handle/10603/304908>(chapter no. 1 page no., 39)
4. नवे शैक्षणिक धोरण 2020

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना विज्ञानातील अध्ययनासाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन व परिणामकारकता: एक चिकित्सक अभ्यास

एस. व्ही. चांदणे आणि एस. जी. माने

आप्पासाहेब बिरनाळे कॉलेज ऑफ आप्पासाहेब बिरनाळे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,
सांगली एज्युकेशन, सांगली.

प्रस्तावना:

अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया सुकर होण्यासाठी विविध पध्दती, तंत्र, शैक्षणिक साहित्याचा वापर करावा लागतो. अध्यापन करत असताना विद्यार्थ्यांचे अध्ययन हे त्यांच्या पंच ज्ञानेंद्रियांच्या आधारे व्हावे याकडेही शिक्षकाने जागरूकतेने लक्ष देवून अध्यापन करणे आवश्यक आहे. विज्ञान विषयातील अध्यापनासाठी विविध अध्ययन- अनुभव द्यावे लागतात. यासाठी पारंपारिक पद्धतीने अध्यापन केल्यास विद्यार्थी अध्ययन प्रक्रियेमध्ये अधिक गुंतून राहत नाहीत त्यामुळे विविध शैक्षणिक साहित्याचा वापर करून विषयाला, घटकाला बहुमाध्यम संचा द्वारे अध्यापन केल्यास विद्यार्थ्यांची अध्ययन-प्रक्रिया सुकर होण्यास मदत होते.

मुख्य शब्द: विद्यार्थी, बहुमाध्यम संच, विकसन

समस्या विधान-

इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयातील अध्ययनासाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन व परिणामकारकता: एक चिकित्सक अभ्यास

संशोधनाची गरज व महत्त्व

विज्ञानासारखा विषय तोंडी माहिती सांगून त्यातील संबोध स्पष्ट होत नाहीत. तोंडी दिलेली माहिती माहिती दिर्घकाळ स्मरणात राहत नाही व शिकवलेला भाग विद्यार्थ्यांना समजत नाही त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्या विषयात आवड निर्माण होत नाही अशावेळी बहुमाध्यम संचाचा वापर करून अध्यापन केल्यास तो पाठ, घटक विद्यार्थ्यांना समजण्यास सुकर होईल. विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययन विषयक अधिक रूची निर्माण होण्यासाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन करून त्याची परिणामकारकता, अभ्यासण्यासाठी प्रस्तूत संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- 1) इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान-विषयातील अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध घेणे
- 2) इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयातील घटकांसाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन करणे.
- 3) इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयातील बहुमाध्यम संचाची परिणामकारकता अभ्यासणे.

परिकल्पना

1) संशोधन परिकल्पना

इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयाचे पारंपारिक पद्धतीच्या अध्यापनानंतर होणारे अध्ययन आणि बहुमाध्यम संचाच्या मदतीने केल्या जाणाऱ्या अध्यापनानंतर होणारे अध्ययन यात लक्षणीय फरक आढळतो.

2) शून्य परिकल्पना

इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयाचे पारंपारिक पद्धतीच्या अध्यापनानंतर होणारे अध्ययन आणि बहुमाध्यम संचाच्या मदतीने केल्या जाणाऱ्या अध्यापनानंतर होणारे अध्ययन यात लक्षणीय फरक आढळत नाही.

संशोधनाची व्याप्ती-

- 1) प्रस्तूत संशोधनामध्ये मराठी माध्यमाची शाळाचा विचार केला आहे
- 2) प्रस्तूत संशोधन हे इयत्ता आठवीच्या विज्ञान विषयातील घटकाशी संबंधीत आहे

संशोधनाची मर्यादा -

- 1) प्रस्तूत संशोधन हे कवठेमहांकाळ तालुक्यातील शाहीद सुरेश चव्हाण हायस्कूल करोली(टी), कवठेमहांकाळ या शाळेपुरते मर्यादित आहे
- 2) प्रस्तूत संशोधन हे इयत्ता आठवीच्या विज्ञान विषयापुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक पद्धतीतील एकल गट अभिकल्पाचा वापर केला आहे पूर्वचाचणी व उत्तर चाचणी, बहुमाध्यम संचाचे विकसन शिक्षक निर्मित आहे, ही चाचणी दोन तज्ज्ञांच्या कडून तपासून घेतली आहे.

नमुना निवड

प्रस्तूत संशोधनामध्ये असंभाव्यता निवड पद्धतीतील, प्रासंगिक न्यादर्श चा वापर करण्यात आला आहे. शाहीद सुरेश चव्हाण हायस्कूल (टी), ता. कवठेमहांकाळ या शाळेतील इयत्ता आठवीच्या एकूण 54 विद्यार्थ्यांपैकी 40 विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली.

संशोधन साधने व संख्याशास्त्रीय तंत्रे-

प्रस्तूत संशोधनामध्ये माहिती गोळा करण्यासाठी पूर्व चाचणी- उत्तर चाचणी शिक्षक निर्मित तयार केली. संख्याशास्त्रीय तंत्रामध्ये मध्यमान, प्रमाण विचलन, (टी) t मुल्याचा वापर केला.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन-

चाचणी	विद्यार्थी संख्या	एकूण गुणांक	मध्यमान	प्रमाण विचलन	नमुना टी मूल्य	प्राप्त टी मूल्य	सार्थकता
पूर्वचाचणी	40	416	10.4	2.84	2.58	24.45	सार्थक
उत्तरचाचणी	40	925	23.12	2.15			

शून्य परिकल्पनेचा त्याग

उपरोक्त सारणी वरून असे दिसून येते की, शाहीद सुरेश चव्हाण हायस्कूल करोली (टी), ता. कवठेमहांकाळ मधील इयत्ता आठवीच्या एकूण 40 विद्यार्थ्यांची निवड केली त्यांना पारंपारिक पद्धतीने अध्यापन करून पूर्व चाचणी घेऊन केलेल्या नोंदीवरून एकूण गुणांक 416 इतका असून त्यावरून त्याचे मध्यमान $M1 = 104$ इतके असून प्रमाण विचलन 2.84 इतके

आहे. बहुमाध्यम संचाचा वापर करून अध्यापनानंतर घेण्यात आलेल्या उत्तर चाचणीच्या नोंदीवरून एकूण गुणांक 925 इतका असून त्याचे मध्यमान (M2) 23:12 इतके असून त्याचे प्रमाण विचलन 2. 15 इतके आहे यावरून दोन्हीच्या तुलनात्मक नोंदीवरून टी मूल्य काढण्यात आले असून टी चे मूल्य 24. 25 (2. 58) इतके आलेले असल्याने शून्य परिकल्पना त्याज्य आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनामध्ये शून्य परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष-

- 1) अध्यापनाच्या पारंपारिक पद्धतीचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर प्रभावी परिणाम होत नाही
- 2) अध्यापनाच्या पारंपारिक पद्धतीत माहिती एकतर्फी अधिक होते.
- 3) अध्यापनाच्या पारंपारिक पद्धतीच्या अध्यापन-अध्ययनामध्ये आंतरक्रिया कमी घडतात
- 4) बहुमाध्यम संचाचा वापर करून अध्यापन अधिक प्रभावी होते
- 5) बहुमाध्यम संचाच्या साहाय्याने अध्यापन केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्राप्तीकांत लक्षणीय बदल झाला आहे
- 6) बहुमाध्यम संचाच्या साहाय्याने अध्यापन केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयाचा आशय अधिक सुस्पष्ट झाला, अध्ययन प्रक्रिया सुकर झाली.

संदर्भ:

1. जगताप ह. ना. (२००८), प्रगत शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि माहिती तंत्रविज्ञान, पुणे: नरेंद्र प्रकाशन.
2. पंडित ब. बि. (2005), शिक्षणातील संशोधन, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन, पृ. 320.
3. दायमा नंदकिशोर (2004), संगणक संकल्पना, नागपूर: विद्या प्रकाशन.
4. बरवे मिनाक्षी, संगणक शिक्षण व शिक्षक, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

स्वातंत्र्यकालीन भारतातील कोळी संस्थानांचा परिचय

नितीन तुकाराम जाधव

इतिहास विभाग, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

Corresponding author E-mail: ntjadhav881@gmail.com

सारांश:

भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळात गुजरात, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, आणि राजस्थानमध्ये कोळी समाजाची अनेक स्वतंत्र संस्थाने होती. यातील प्रमुख संस्थानांमध्ये राजपिपला, संतरामपूर, देवगड-बारीया, लुनावडा, धार, आणि बलासिनोर यांचा समावेश होता. या संस्थानांचे राजघराणे कोळी समाजातील होते, आणि त्यांचे अर्थकारण मुख्यतः शेती, वनसंपत्ती, व स्थानिक उद्योगांवर आधारित होते. ब्रिटिशांशी संबंध ठेवूनही त्यांनी स्वायत्तता कायम ठेवली होती. स्वातंत्र्यानंतर, सरदार पटेल यांच्या प्रयत्नांमुळे ही सर्व कोळी संस्थाने भारतीय संघराज्यात विलीन झाली. त्यांनी आपली सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवत भारतीय समाजात एकात्मतेने सामील झाले.

प्रस्तावना:

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात अनेक संस्थाने ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली असली तरी स्वायत्त होती. त्यापैकी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे कोळी संस्थाने (Koli Princely States) होती. या कोळी संस्थानांची संख्या मोठी होती आणि त्यांचे स्वतंत्र प्रशासन असायचे. कोळी समाज भारताच्या विविध भागात विखुरला असून गुजरात, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानात त्यांचा मोठा प्रभाव होता.

कोळी संस्थानांचे वैशिष्ट्य:

1. प्रमुख राज्ये: कोळी समाजाने प्रमुखता मांडलेली संस्थाने गुजरात, महाराष्ट्र, आणि राजस्थानात होती. गुजरातमध्ये संतरामपूर, देवगड-बारीया, लुनावडा, बलासिनोर, तसेच राजपिपला हे प्रमुख कोळी संस्थाने होती. तर महाराष्ट्रात बिजापूर आणि सांगली परिसरात त्यांचे प्रभाव होते.
2. स्वायत्तता आणि स्थानिक प्रशासन: प्रत्येक कोळी संस्थानाची स्वतंत्र सत्ता आणि प्रशासन होते. यामध्ये राजा किंवा सरदार हा प्रमुख असे आणि स्थानिक सामाजिक व आर्थिक प्रशासकीय जबाबदाऱ्या सांभाळण्याचे अधिकार त्यांच्याकडे असायचे.
3. ब्रिटिशांशी संबंध: काही कोळी संस्थानांनी ब्रिटिशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले होते, ज्यामुळे त्यांना थेट हस्तक्षेप न करता काही प्रमाणात स्वायत्तता टिकवता आली. ब्रिटिशांनी देखील ही संस्थाने स्थानिक प्रजेसाठी वापरून घेतली.
4. प्रत्येक राज्याची आपली अर्थव्यवस्था: कोळी संस्थानांमध्ये कृषी, वनसंपत्ती, आणि काही प्रमाणात व्यापार ह्यांवर अर्थव्यवस्था अवलंबून होती. स्थानिक लोकांचा सहभाग, शेती, मच्छीमारी आणि जंगलातील उत्पादने हे त्यांचे प्रमुख व्यवसाय होते.
5. संस्कृती आणि परंपरा: कोळी समाज आपल्या परंपरेला विशेष महत्त्व देणारा आहे. कोळी समाजाच्या पारंपारिक नृत्य, वेशभूषा, संगीत आणि सण हे त्यांच्या संस्कृतीचे महत्त्वाचे घटक आहेत. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात भूमिका भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये कोळी संस्थानांतील लोकांनी थेट ब्रिटिशांविरुद्ध उघडपणे आंदोलन केले नाही. परंतु स्वातंत्र्याच्या चळवळीत, विविध समाजातील लोकांसह काही कोळी समाजाचे नेते देखील सहभागी झाले होते.

स्वातंत्र्यानंतर 1947 मध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या प्रयत्नांमुळे या संस्थांनाचा भारतामध्ये विलिनीकरण करण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर कोळी समाजाच्या संस्थांनाची स्थिती स्वातंत्र्यानंतर कोळी संस्थाने भारताच्या संघराज्यात विलीन झाली. त्यानंतर त्यांचा स्वतंत्र प्रशासनिक अस्तित्व राहिला नाही, परंतु त्यांनी आपली सांस्कृतिक ओळख आणि परंपरा टिकवून ठेवली. स्वातंत्र्यपूर्व भारतात अनेक कोळी संस्थाने होती, विशेषतः गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान आणि मध्य प्रदेश या राज्यांमध्ये कोळी समाजाची प्रभावी सत्ता होती. यामध्ये काही प्रमुख कोळी संस्थाने खालीलप्रमाणे होती.

1. राजपिपला (गुजरात)

- स्थान: गुजरात राज्यातील नर्मदा नदीच्या किनाऱ्याजवळ असलेले राजपिपला संस्थान दक्षिण गुजरात मधील प्रमुख कोळी संस्थानांपैकी एक होते.
- राजघराणे: राजपिपलाचे राज्य कोळी वंशातील राजघराण्यांनी स्थापन केले होते. येथे राजा विजय सिंह यांच्यासारख्या राजांनी राजपिपला संस्थानाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.
- अर्थव्यवस्था: येथे शेती आणि वनसंपत्ती हे प्रमुख स्रोत होते. राजपिपलातील जमीन शेतीसाठी सुपीक होती आणि येथे तांदूळ, गहू, ऊस आणि इतर पिके पिकवली जात.
- ब्रिटिश संबंध: राजपिपलाने ब्रिटिशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले होते, ज्यामुळे त्यांना थोडीफार स्वायत्तता मिळाली.

2. संतरामपूर (गुजरात)

- स्थान: संतरामपूर गुजरातमधील आणखी एक महत्त्वाचे कोळी संस्थान होते, जे पंचमहल जिल्ह्यात स्थित होते.
- राजघराणे: येथील राजघराणे देखील कोळी वंशातील होते, आणि त्यांनी आपल्या स्थानिक राजकीय आणि सामाजिक संरचनेवर प्रभाव ठेवला होता.
- अर्थव्यवस्था: येथे प्रामुख्याने कृषी कार्यावर अर्थव्यवस्था अवलंबून होती. याशिवाय जंगलातील वनसंपत्तीही एक महत्त्वाचा स्रोत होता.
- संस्कृती: संतरामपूरचे कोळी समाज त्यांच्या परंपरा, नृत्य, आणि स्थानिक कला यासाठी प्रसिद्ध होते.

3. देवगड-बारीया (गुजरात)

- स्थान: देवगड-बारीया गुजरातमधील आणखी एक महत्त्वाचे कोळी संस्थान होते, जे पंचमहल जिल्ह्यात येते.
- राजघराणे: येथे कोळी समाजाचे प्रमुख असलेले राजघराणे होते, आणि त्यांनी त्यांच्या राज्याची पारंपरिक पद्धतीने व्यवस्था केली.
- अर्थव्यवस्था: येथे जंगलातील संसाधने आणि कृषी यावर आधारित अर्थव्यवस्था होती.
- ब्रिटिश संबंध: देवगड-बारीया देखील ब्रिटिशांना न झुकता त्यांच्या नियंत्रणाखाली राहण्यास प्राधान्य दिले होते.

4. लुनावडा (गुजरात)

- स्थान: लुनावडा गुजरातमधील आणखी एक कोळी संस्थान होते.
- राजघराणे: येथे कोळी वंशातील सरदार किंवा राजे सत्ता सांभाळत होते.
- अर्थव्यवस्था: लुनावडातील अर्थव्यवस्था कृषी व जंगलातील संसाधने यावर आधारित होती.
- संस्कृती: कोळी समाजाच्या पारंपरिक परंपरांचे पालन करणारे आणि कला-संस्कृतीत निपुण असणारे हे संस्थान होते.

5. धार (मध्य प्रदेश)

- स्थान: धार संस्थान मध्य प्रदेश राज्यात होते आणि येथील राजघराणे कोळी समाजातील होते.
- राजघराणे: धारचे राज्य कोळी वंशीय राजांनी प्रस्थापित केले होते. येथे राजे वीरता आणि प्रजासत्ताक चालवण्यासाठी प्रसिद्ध होते.
- अर्थव्यवस्था: येथे शेती, वनसंपत्ती आणि काही प्रमाणात व्यापार हे आर्थिक स्रोत होते.
- ब्रिटिश संबंध: धारने देखील काही काळ ब्रिटिशांशी संबंध ठेवले होते परंतु त्यांच्या प्रजाजनांना संरक्षण आणि सेवा प्रदान करण्याची जबाबदारी पार पाडली.

6. बलासिनोर (गुजरात)

- स्थान: बलासिनोर हे गुजरातमधील आणखी एक महत्त्वाचे कोळी संस्थान होते.
- राजघराणे: बलासिनोरचा राजा कोळी समाजातून होता.
- अर्थव्यवस्था: बलासिनोर संस्थानाची अर्थव्यवस्था कृषीवर अवलंबून होती, आणि येथील जनता प्रामुख्याने शेतीवर उपजीविका करत असे.
- संस्कृती: बलासिनोरमध्ये कोळी समाजाच्या परंपरेला महत्त्व दिले जायचे. त्यांनी आपल्या सण, नृत्य आणि संगीत यांची खास ओळख राखली होती.

समारोप:

कोळी समाजाच्या प्रमुख राज्यांनी स्वतंत्र सत्ता असताना ब्रिटिशांविरुद्ध थेट लढा दिला नाही, मात्र ब्रिटिशांना झुकूनही दिले नाही. स्वातंत्र्यानंतर, या सर्व कोळी संस्थानांना भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यात आले, आणि त्यांच्या प्रजांनी भारतीय समाजात एकात्मतेने जीवन चालू ठेवले. या सर्व संस्थानांनी आपली परंपरा, संस्कृती आणि ओळख टिकवून ठेवत भारतीय समाजाच्या विकासात योगदान दिले.

संदर्भ:

1. भारत सरकारच्या राष्ट्रीय अभिलेखागार (National Archives of India) - ब्रिटिश भारतातील विविध संस्थानांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थिती यावर आधारित महत्त्वपूर्ण कागदपत्रे आणि अहवाल, विशेषतः कोळी संस्थानांविषयीचे दस्तावेज.
2. 'The Princely and Noble Families of the Former Indian Empire' - लेखक: डॉ. मनोज बन्सल, 2010.
3. 'Gazetteer of Bombay Presidency' - ब्रिटिश काळात प्रसिद्ध झालेले हे गॅझेटियर महाराष्ट्र आणि गुजरातमधील संस्थानांची सविस्तर माहिती देते, ज्यात कोळी संस्थानांची राजकीय रचना, सामाजिक रितीरिवाज, आणि आर्थिक स्थिती यांचा समावेश आहे.
4. संपूर्ण महाराष्ट्राचा गॅझेटियर - महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या गॅझेटियरमध्ये महाराष्ट्रातील कोळी समाज आणि त्यांच्या संस्थानांबाबत सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे.
5. 'The Forgotten Small States of India: A Study of Princely States' - लेखक: डॉ. सुधीर अग्रवाल, 2012.
6. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील संस्थानांची भूमिका - लेखक: प्रा. अरविंद सावरकर, 2018, महाराष्ट्र इतिहास परिषद.
7. आधुनिक भारताचा इतिहास (History of Modern India) - लेखक: विपिन चंद्र, 2009.

आंबा घाट: एक भौगोलिक अभ्यास

प्रकाश तुकाराम वाघमारे¹ आणि तुषार तुकाराम वाघमारे²

¹भूगोलशास्त्र विभाग, श्री शिव-शाहू महाविद्यालय, सरुड

²भूगोलशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर

Corresponding author E-mail: prakashgeo89@gmail.com, tusharsir123@gmail.com

प्रस्तावना:

आंबा हे कोल्हापूर: रत्नागिरी राष्ट्रीय महामार्गावर (NH-204) 2000 फूट उंचीवर पश्चिम घाटावर वसलेले आहे आणि हे कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वात उंच ठिकाण आहे. आंबा हे खरे तर एक राखीव वनक्षेत्र आहे जे सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प आणि दाजीपूर गवा अभयारण्याच्या बफरझोन मध्ये येते. आंबा घाट हे महाराष्ट्रातील एक सुंदर हिल स्टेशन आहे, इतर हिल स्टेशन्सच्या तुलनेत, येथे मर्यादित पर्यटक वाहतूक आहे आणि अलिकडेच जागतिक वारसा दर्जा देण्यात आला आहे. आंबाच्या निर्मळ आणि नैसर्गिक परिसरामुळे ते पूर्णपणे तणाव मुक्त क्षेत्र बनले आहे. आंबा घाट हे विविध प्रकारच्या वनस्पती आणि प्राण्यांचे वरदान आहे आणि दाजीपूर गवा अभयारण्याच्या मध्यभागी असल्याने, हे विविध प्रकारचे वन्यजीव प्रदान करणारे पक्षी निरीक्षकांचे नंदनवन आहे. त्याचप्रमाणे येथे मोठ्या प्रमाणात वनस्पती आणि झाडे आहेत आणि महाराष्ट्राचे राज्यफुल म्हणून घोषित केलेले दुर्मिळता म्हणफुलांचे झाड येथे पाहायला मिळेल. पर्यटकांच्या आनंदात भर घालण्यासाठी त्यांना जावाप्लम्स (जामुन/जांभूळ) यांसारखी फळे तोडण्यात आणि खाण्यात खूप आनंद मिळेल. हा घाट सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये (पश्चिमघाट) आहे आणि नयनरम्य पर्वत-चित्रे आणि आल्हाददायक हवामान आहे. हे कोल्हापूर जिल्ह्यातील शाहूवाडीजवळ आहे आणि जवळच पावनखिंड आणि विशाळगड किल्ला ही ऐतिहासिक ठिकाणे आहेत. अलीकडील काही वर्षात कोल्हापुरातील पर्यटकांसाठी हे आकर्षणाचे केंद्र बनले आहे त्यामुळे कोल्हापुरातील पर्यटक सुट्टीच्या कालावधीत निसर्गरम्य वातावरणाचा मनमुराद आनंद घेतात.

अभ्यास क्षेत्र

आंबा हे पर्यटनस्थळ कोल्हापूरच्या वायव्येस कोल्हापूर रत्नागिरी राष्ट्रीय महामार्गावर (NH204) 71 किमी अंतरावर स्थित आहे आंबा हे ठिकाण रत्नागिरीच्या पूर्वेस 61 किमी अंतरावर आहे. आंबा घाटाच्या उत्तरेस 63 किमी अंतरावर चांदोली राष्ट्रीय अभयारण्य आहे. आंबा घाटाचे अक्षवृत्तीय स्थान 17° 00' 07" उ. स्थान 73° 77' 72" पूर्व आहे. ते समुद्रसपाटीपासून 2000 फूट उंचीवर आहे. आंबा घाटाचे सरासरी तापमान 20. 1°C आहे तर सरासरी पर्जन्यमान 2675 mm. आहे.

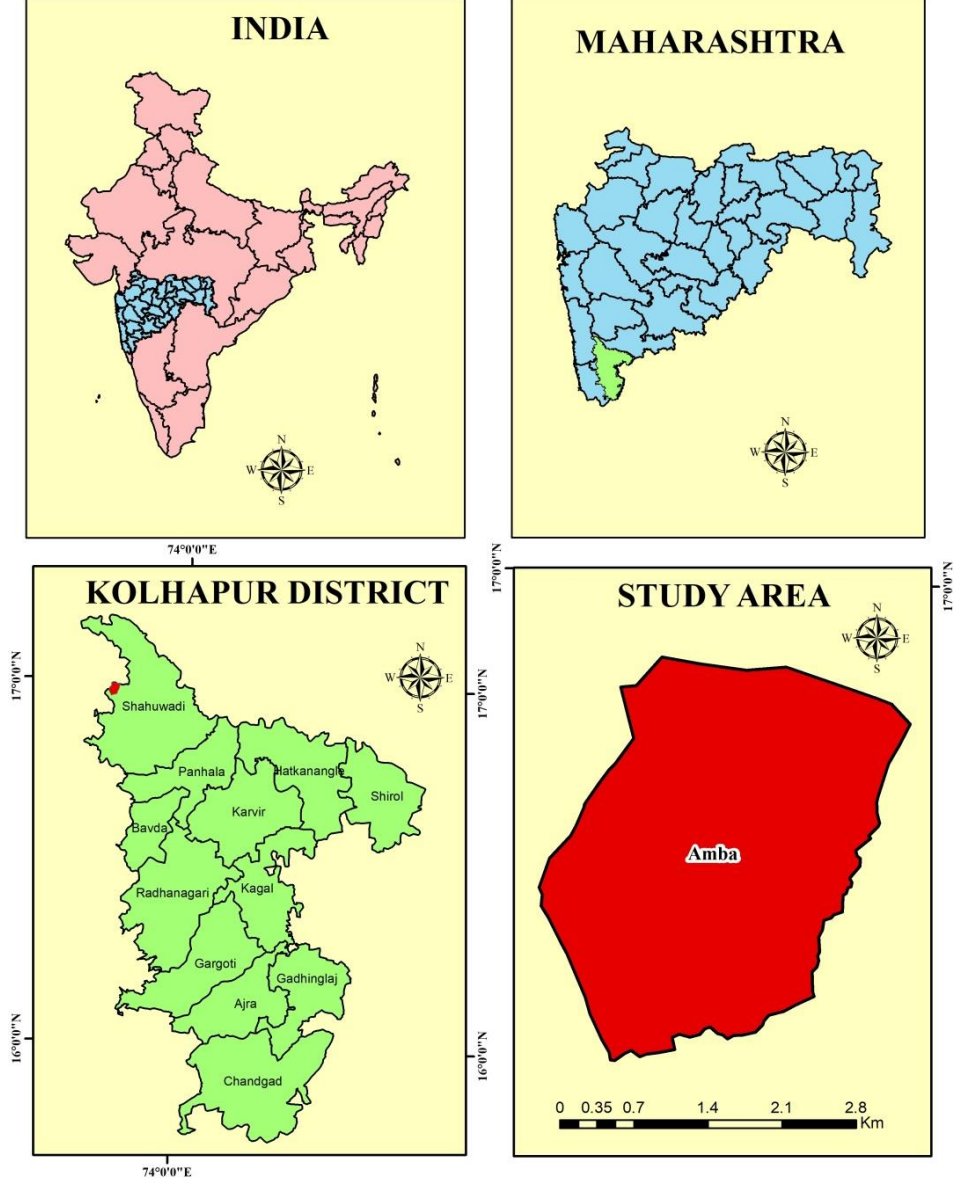
उद्दिष्टे

- ✚ आंबा पर्यटन स्थळाचा अभ्यास करणे.
- ✚ आंबा घाटाचा भौगोलिक अभ्यास करणे.

माहितीस्रोत

सदरचे संशोधन हे प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतावर आधारित आहे. आम्ही प्राथमिक माहिती प्रत्यक्ष आंबा घाटात जाऊन निरीक्षणाद्वारे, स्थानिक लोकांना माहिती विचारून, तसेच ग्रामपंचायत सदस्यांच्या मुलाखती घेऊन मिळवलेली

आहे. त्याबरोबरच दुय्यम माहितीही विविध संशोधन पत्रिकेतून, इंटरनेटमधून, वर्तमानपत्रातून, पुस्तकातून, इत्यादी साहित्यातून गोळा केलेली आहे.

छायाचित्र क्रमांक १: क्षेत्र अभ्यास स्थान नकाशा

अभ्यासपद्धत / संशोधनपद्धत

- क्षेत्रनिरीक्षण: आंबा घाटाची भौगोलिक वैशिष्ट्ये, लँडस्केप आणि पर्यावरणीय वैशिष्ट्यांविषयी प्रत्यक्ष माहिती गोळा करण्यासाठी साइटवर निरीक्षणे करण्यात आली.
- प्राथमिक डेटा संकलन: जमिनीचा वापर, जैवविविधता आणि सामाजिक-आर्थिक घटक यासारख्या पैलूसंबंधी स्थानिक रहिवासी, अधिकारी आणि संबंधित भागधारकांकडून थेट डेटा गोळा करण्यासाठी सर्वेक्षण, मुलाखती आणि प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला.
- दुय्यम डेटा संकलन: प्राथमिक डेटाला पूरक आणि प्रमाणित करण्यासाठी भौगोलिक डेटाबेस, संशोधन पेपर, सरकारी अहवाल आणि ऐतिहासिक रेकॉर्ड यासारख्या विश्वसनीय स्रोतांकडून विद्यमान डेटा गोळा करण्यात आला.

- ✚ GIS मॅपिंग: भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्थानिक नमुने, जमिनीचे आच्छादन बदल आणि आंबा घाटाची इतर भौगोलिक वैशिष्ट्ये मॅप आणि विश्लेषण केले.
- ✚ सांख्यिकीय विश्लेषण: संकलित डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर केला, ज्यात मुख्य निष्कर्षांचा सारांश देण्यासाठी वर्णनात्मक आकडेवारी आणि आंबा घाटाच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांबद्दल विस्तृत निष्कर्ष काढण्यासाठी अनुमानात्मक आकडेवारीचा समावेश आहे.
- ✚ मागील अभ्यासांशी तुलना: कालांतराने ट्रेड, बदल किंवा सातत्य ओळखण्यासाठी, उपलब्ध असल्यास, आंबा घाटावरील मागील संशोधनाशी सध्याच्या निष्कर्षांची तुलना केली.
- ✚ आंतरशाखीय दृष्टीकोन: आंबा घाटावरील भौगोलिक गतिशीलतेची सर्वांगीण माहिती मिळविण्यासाठी पर्यावरणशास्त्र, हवामानशास्त्र आणि इतर संबंधित क्षेत्रातील तज्ञांशी सहयोग करून आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा अवलंब केला आहे.
- ✚ नैतिकबाबी: डेटा संकलनात नैतिक मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले, संशोधन प्रक्रियेदरम्यान माहिती पूर्ण संमती, गोपनीयता आणि स्थानिक समुदायांचा आदर सुनिश्चित केला आहे.
- ✚ मर्यादा आणि सीमांकन: संशोधनाच्या निष्कर्षांवर परिणाम करू शकणाऱ्या कोणत्याही मर्यादा किंवा मर्यादा मान्य करून, अभ्यासाच्या मर्यादा स्पष्टपणे स्पष्ट केल्या.
- ✚ पिअररिव्ह्यू: आंबा घाटावरील भौगोलिक अभ्यासाची कठोरता आणि विश्वासाहता सुनिश्चित करण्यासाठी संशोधन कार्यपद्धती आणि निष्कर्ष समवयस्क पुनरावलोकनाच्या अधीन ठेवले.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण

✚ आंबा घाटाची भौगोलिक वैशिष्ट्ये:

आंबा घाट हा पश्चिम घाटावर वसलेला आहे, कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वोच्च बिंदू, 2000 फूट उंचीवर. हे सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प आणि दाजीपूर गवा अभयारण्याच्या बफरझोनमध्ये येते ज्यामुळे त्याचे पर्यावरणीय महत्त्व आहे.

✚ पर्यटक आकर्षणे आणि जागतिक वारसा दर्जा:

मर्यादित पर्यटक रहदारी असूनही, आंबा घाटाला अलीकडेच जागतिक वारसा दर्जा मिळाला आहे, ज्यामुळे ते महाराष्ट्रातील एक अद्वितीय आणि उल्लेखनीय हिलस्टेशन बनले आहे. शांत परिसर शांत दऱ्यांच्या नयनरम्य दृश्यांसह तणावमुक्त वातावरण प्रदान करतो.

✚ वनस्पती आणि प्राणी:

आंबा घाटामध्ये विविध प्रकारच्या वनस्पती आणि प्राणी आढळतात, ज्यामुळे वन्यजीवांसाठी एक आदर्श अधिवास निर्माण होतो. आंबाच्या मध्यभागी असलेले दाजीपूर गवा अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांना विविध पक्ष्यांच्या प्रजातींनी आकर्षित करते.

✚ दुर्मिळ फुलांचे झाड आणि महाराष्ट्राचे राज्यफूल:

महाराष्ट्राचे राज्यफूल घोषित केलेले दुर्मिळता म्हणून फुलांचे झाड आंबा घाटातील वनस्पति विविधतेत भरघालणारे आहे.

✚ पर्यटकांसाठी फलदायी अनुभव:

पर्यटक जावाप्लम्स (जामुन/जांभूळ) किंवा गुलाब सफरचंद यांसारखी फळे तोडून खाण्याचा आनंद घेऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांचा एकूण अनुभव वाढतो.

✚ सह्याद्री पर्वतरांगा आणि हवामान:

आंबा घाट सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये (पश्चिमघाट) स्थित आहे, जे नयनरम्य पर्वत दृश्ये देते. आल्हाददायक हवामान या प्रदेशाचे आकर्षण वाढवते, ज्यामुळे ते पर्यटकांसाठी एक आकर्षक ठिकाण बनले आहे.

आंबा घाटातील पर्यटन:

पर्यटक आकर्षणे:

✚ सडा

आंबा तालुका शाहूवाडी येथील सडा जैवविविधतेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे. सडा म्हणजे सपाट असा भूभाग हा सडा वैशिष्ट्यपूर्ण या अर्थाने आहे की, शाहूवाडी तालुक्याच्या अखेरी की जिथून रत्नागिरी जिल्ह्याची हद्द सुरू होते अशा भौगोलिक ठिकाणी हा सडा आहे. आंबा गावापासून साधारणपणे चार किलोमीटर चालून गेल्यानंतर हे ठिकाण येते. मुळात पश्चिम घाट हा जागतिक वारसास्थळांच्या यादीत समाविष्ट झालेला आहे. जैवविविधता हवामान आणि इतर भौगोलिक वैशिष्ट्यांच्या अनुषंगाने हा भाग अत्यंत संवेदनशील आणि तितकाच महत्त्वाचा आहे. या परिसरात प्राणी पक्षी वनस्पती कीटक हे या दृष्टिकोनातून हा भाग अतिशय समृद्ध अशा स्वरूपाचा आहे. इतरत्र कोणत्याही जंगलात न आढळणाऱ्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण वनस्पती प्राणी, पक्षी आणि कीटक या जंगल परिसरात आढळतात. आंबा हे ठिकाण चांदोली अभयारण्यत सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प आणि राधानगरीचे दाजीपूर अभयारण्य यांच्या सीमेवरती अशा ठिकाणी वसलेले आहे. शाहूवाडी तालुक्यात शाहूवाडी तालुक्यातील आंबा हे गाव संपल्यानंतर आंबा घाट सुरू होतो. मलबार धनेश, स्वर्गीय नर्तक, ब्लूमॉरमन सारखे फुलपाखरू, गवे, साळींदर, भेकर, डुक्कर, गेळा नावाची सर्वात लहान हरण असे विविध प्राणी, पक्षी आणि कीटक या परिसरात आढळतात. निसर्गाची एक साखळी असते की, जी परस्परांवर अवलंबून असते. परिसरातल्या अशा काही वनस्पती किंवा झाडे आहेत की, जिथे बॉक्साइडचा साठा मुबलक प्रमाणात आढळतो. अशाच ठिकाणी ही झाडे वाढतात. आपल्याला ज्ञात आहेच की, शाहूवाडी तालुक्यात बॉक्साईटचा साठा मोठ्या प्रमाणावरती आहे. म्हणजेच इथली खनिजसंपत्ती आणि इथला निसर्ग म्हणजेच झाडे यांचा काही एक संबंध आहे, हे दिसून येते. संदर्भात माहिती घेत असताना हे जाणवले की, या ठिकाणी वेगवेगळ्या वनस्पती आहेत वेलवर्गीय वनस्पती आहेत. आणि या सपाट भूभागावर वैशिष्ट्यपूर्ण खडकांची सुद्धा रचना बघायला मिळते. असे म्हणतात की, लाखो वर्षांपूर्वी तीव्र स्वरूपामध्ये ज्वालामुखीचे उत्सर्जन झाले आणि त्यातून हे खडक निर्माण झालेले आहे. हे खडक स्वतः पाहणे हा एक अवर्णनीय अनुभव आहे. निसर्गाची कमाल आपल्याला या ठिकाणी बघायला मिळते. यातील एक दुसरे निरीक्षण असे नोंदवावेसे वाटते की, या खडकांच्या मधला जो काही भाग असतो तिथे या वनस्पती रुजतात आणि ज्या वनस्पती वाढतात आणि खासकरून त्यांना ऑगस्ट ते ऑक्टोबर या कालखंडामध्ये फुले येतात. ती फुले अत्यंत सुंदर तितकीच मोहक आणि वेगवेगळ्या रंगांची असतात. म्हणजे कास जसे पुष्प पठार म्हणून प्रसिद्ध आहे तसेच आंब्याचा सडा हा सुद्धा फुलांसाठी प्रसिद्ध आहे. ऑगस्ट ते ऑक्टोबर या काळामध्ये तिथे असंख्य वेगवेगळ्या प्रजातींची फुले आपल्याला पाहायला मिळतात. प्रस्तुत लेखकाने या कालखंडात त्या ठिकाणी कारवीची अत्यंत गडद निळ्या रंगाची मोहक फुले बघितलेली आहेत. त्याचे काही फोटोग्राफ सुद्धा उपलब्ध आहेत. अर्थात 'कारवी' ही

वनस्पती गव्यांचे खाद्य म्हणून ओळखले जाते. ज्या ठिकाणी कारवी मोठ्या प्रमाणात वाढते त्या ठिकाणी गव्यांचा वावर असतो. म्हणजेच आंबा आणि हा सडा या परिसरामध्ये जैवविविधता किती मुबलक आणि किती समृद्ध आहे, हे आपल्याला दिसून येते. म्हणजेच आंब्याच्या सड्यावरची जैवविविधता आहे ती खूप महत्त्वाची आहे. या परिसरातल्या डोंगररांगा की तिथं भरपूर पाऊस पडतो. तो पाऊस नदीप्रणालीच्या दृष्टीने विचार करता दोन्ही बाजूला त्याचे पाणी वाहून जाते. एका बाजूला कडवी नदी आहे. कडवी नदीला ते पाणी मिळाल्यानंतर थेट वारणा नदीप्रणालीला ते वर डोंगरमाथ्यावरचे पाणी येते. जे पाणी डोंगराच्या खाली वाहून जाणारे आहे ते अर्थात कोकणात रत्नागिरी जिल्ह्यातून जाऊन काजळी आणि इतर नद्यांच्या प्रवाहातून ते अरबी सागराला मिळत असते. म्हणजे नदीप्रणालीच्या दृष्टिकोनातून सुद्धा हा भाग अतिशय महत्त्वाचा आहे, हे आपल्या लक्षात येते. याचाच अर्थ फुले, वनस्पती, झाडे, कीटक, पशुपक्षी यांच्या दृष्टीने हा परिसर अतिशय समृद्ध आहे. शिवाय या आंबा सड्याचे आणखीन एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या सड्याच्या आजूबाजूला जी काही झाडे आहेत, त्या झाडांवर पॅरासाईट्स ज्याला आपण बांडगुळ किंवा परोपजीवी वनस्पती म्हणतो, त्यांची सुद्धा संख्या जास्त आहे. ते वैशिष्ट्यपूर्ण असेपॅरासाईट्स आपल्याला इथे पाहायला मिळतात.

- ✚ आंबा घाट हे पश्चिम घाटावर वसलेले एक अनोखे पर्यटन स्थळ आहे, जेते शांत वातावरण आणि मर्यादित पर्यटक वाहतुकी साठी ओळखले जाते. जागतिक वारसा दर्जाची अलीकडील ओळख पर्यटकांचे लक्ष आणि रुची वाढवण्यास कारणीभूत ठरली आहे.
- ✚ हा प्रदेश मूक खोऱ्यांचे नयनरम्यदृश्य देतो, ज्यामुळे पर्यटकांसाठी ते तणावमुक्त क्षेत्र बनते. पर्यटक पक्षी निरीक्षण, जावाप्लमस आणि गुलाब सफरचंद यांसारख्या स्थानिक फळांचा आनंद घेण्यासारख्या क्रिया व्यस्त राहू शकतात.

छायाचित्र क्रमांक २: आंबा सडा क्षेत्र

✚ मानोली धरण

कोल्हापूर- रत्नागिरी महामार्गावरील एक महत्त्वाचे पर्यटनस्थळ आहे शाहुवाडी तालुक्यातील शेवटचे टोक म्हणजे आंबा होय. आंबा या गावाच्या पुढे आंबा घाट असून तो रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर तालुक्यात येतो अलीकडच्या काळामध्ये पर्यटकांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढते आहे. यामध्ये आंबा परिसरात असणारे विविध पर्यटन स्थळे आता वेगाने विकसित होऊ लागली असून या भागात पर्यटन व्यवसाय वृद्धी होत आहे. या पर्यटकांच्या यादीतील एक महत्त्वाचे

पर्यटनस्थळ म्हणून कडवी नदीवरील 'मानोली धरण' हे आहे मानोली हे आंबा या गावापासून अगदी तीन किलोमीटर अंतरावर असणारे गाव आहे. याच गावाच्या हद्दीत कडवी नदीवर हे धरण बांधण्यात आलेले आहे व कडवी नदीचा उगम हा मानोली गावाच्या बाजूला असणाऱ्या सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमध्ये ज्याला स्थानिक लोक अस्वलकडा म्हणतात तिथे झालेला आहे. या कड्यावरून वाहणाऱ्या प्रवाहाला आजू बाजूचे छोटे-मोठे प्रवाह मिळतात आणि त्याचीच कडवी नदी तयार होते, ती कडवी नदी मानोलीपासून ते थेरगावपर्यंत वाहते. शाहूवाडी तालुक्यातील थेरगाव या गावाजवळ ती वारणा नदीला मिळते. या नदीवर मानोली गावाच्या हद्दीत हे धरण बांधण्यात आले आहे. या धरणातील पाण्याचा उपयोग आंबा ते शाहूवाडी तालुक्याच्या त्या परिसरातील शेतकऱ्यांना होतो. कडवी नदीवर त्यानंतर पुढे पेरीड शिरगाव आणि पाटणे या ठिकाणी बंधारे घालून पाणी अडविण्यात आलेले आहे. परंतु या नदीवर हे पहिलेच मोठे धरण आहे. एक सुंदर जलाशय त्याठिकाणी तयार झालेला आहे. या जलाशयाचे नयनरम्य दृश्य पाहण्यासाठी असंख्य पर्यटक दरवर्षी मानोली धरणाला भेट देत असतात. दुसरे एक महत्त्वाचे निरीक्षण की, याच धरणाच्या बाजूला एक प्रवाह आहे आणि जेव्हा धरण तुडुंब भरते तेव्हा साधारणपणे जुलै ऑगस्टच्या दरम्यान हा धबधबा सुरू होतो. हा धबधबा पाहण्यासाठी सुद्धा महाराष्ट्रातून आणि महाराष्ट्राच्या बाहेरून असंख्य पर्यटक येथे येत असतात. स्वाभाविकपणे आंबा या पर्यटन स्थळांशेजारीच मानोली गावात असलेल्या या नदीवरील धरण एक पर्यटनक्षेत्र म्हणून विकसित होताना दिसते आहे. समृद्ध हिरवीगार वनराई, धरणाचा बॅकवॉटरचा जो भाग आहे तो सुद्धा खूप सुंदर आहे. या ठिकाणी विविध पशु पक्षी आणि वनस्पती आढळतात. एका बाजूला सह्याद्रीच्या उंच डोंगररांगा आहेत. घाटवळणाचा असा रस्ता आहे आणि हे त्या डोंगररांगातून धरणाचं दृश्य जलाशयाचे दृश्य डोळ्यात साठवणे हा पर्यटकांसाठी एक अनोखा आणि सुंदर अनुभव असतो. त्यामुळे येथे पर्यटकांची संख्या वाढते आहे. मानोली धरणामुळेच या परिसरामध्ये पर्यटक सातत्याने येत राहतात. त्याचा परिणाम तिथल्या पर्यटन वृद्धीवर आणि हॉटेल व्यवसायावरती होताना दिसतो आहे. इथे अनेक रिसॉर्ट्स आणि हॉटेल आपल्याला पाहायला मिळतात. त्यामुळे आंबा परिसरातील अर्थकारणाला सुद्धा या ठिकाणी चालना मिळते आहे.

छायाचित्र क्रमांक ३: मानोली धरण आंबा

अंबेश्वर मंदिर

आंबा हे शाहूवाडी तालुक्यातील महत्त्वाचे पर्यटनस्थळ आहे. रत्नागिरी कोल्हापूर महामार्गावर शाहूवाडी तालुक्याच्या एका टोकावरती ठिकाण वसले आहे. आंबा घाट पासून कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर तालुक्याची हद्द सुरू

होते. पश्चिम घाटातील जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत संवेदनशील आणि समृद्ध भाग म्हणून आंबा या ठिकाणाकडे पाहिले जाते. विविध दुर्मिळ जातींचे पशुपक्षी, कीटक, फुलपाखरे आणि वृक्ष व इतर वनस्पती या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावरती आढळून येतात. या गावाजवळून कडवी ही शाहूवाडी तालुक्यातील महत्त्वाची नदी वाहते. सह्याद्रीच्या प्रचंड डोंगररांगा, पावसाळ्यातील संततधार पाऊस, थंड हवामान, जवळच विशाळगड पावनखिंड सारखी महत्त्वाची ऐतिहासिक पर्यटनस्थळे यामुळे आंबा या गावचे पर्यटनदृष्ट्या महत्त्व वाढलेली आहे. केवळ पश्चिम महाराष्ट्रातूनच नव्हे तर महाराष्ट्रातून आणि महाराष्ट्राच्या बाहेरून प्रचंड मोठ्या प्रमाणावरती पर्यटक आंबा या ठिकाणी भेट देत असतात. त्यामुळेच इथल्या अर्थकारणाला चालना मिळाली असून स्थानिक भूमिपुत्रानाही हॉटेल व इतर अनुषंगिक व्यवसायांमध्ये स्थान मिळाले आहे. आंबा परिसरात जवळपास 80 ते 90 हॉटेल्स आहेत. त्यामुळे आंबा याठिकाणी असणारी विविध पर्यटन पॉईंट्स आपल्याला विचारात घ्यावी लागतात. स्थानिक ग्रामस्थांच्या सोबत संवाद साधल्यानंतर त्यांच्याकडून अशी माहिती मिळाली की, आंबा येथील आंबेश्वर देवालय हे प्राचीन आहे सुमारे 1000 वर्षांचा त्याला इतिहास असल्याचे बोलले जाते अर्थात याला तसा लेखी पुरावा मिळत नसला तरी सुद्धा आंबा परिसरातील स्थानिक नागरिकांच्या मनामध्ये अशी श्रद्धा आहे की, हे शंकराचे जागृत देवस्थान असून या मंदिरांमधील शंकराची पिंड ही खूप प्राचीन असल्याचे बोलले जाते. आंबेश्वर मंदिरात इतर देवीदेवतांच्या ही मुर्त्या आपल्याला पाहायला मिळतात. पाषाणतील ते पाहायला मिळतात व मंदिराच्या बाहेर प्राचीन वारसा सांगणारे वीरगळ सुद्धा आपल्याला दिसून येतात. काळमादेवी, विठ्ठलाई, बहिरोबा, वाघजाई अशा देवतांच्या मुर्त्या या मंदिरात आढळतात या मंदिराचा अलीकडे जीर्णोद्धार झाला आहे.

या मंदिरामध्ये महाशिवरात्रीला मोठा उत्सव भरतो त्याच बरोबर नवरात्र उत्सवाच्या काळामध्ये नऊ दिवस जागर असतो. परिसरामध्ये फरशी बसवण्यात आलेली आहे. त्याची रंगरंगोटी करण्यात आलेली आहे. पाण्याची सुद्धा व्यवस्था ग्रामपंचायतीने केली आहे. परंतु या मंदिराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या मंदिराच्या आजूबाजूला सुमारे 15 एकर इतक्या परिसरामध्ये दुर्मिळ झाडे व वनस्पतींनी अच्छादलेले देवराई आहे. या देवराईबद्दल सुद्धा लोकांच्या मनात एक श्रद्धेचा आणि भक्ती भावाचा एक भाव आहे. त्याचे कारण असे की, या लोकांच्या मध्ये असा समज आहे की, देवाच्या आजू बाजूचे हे जंगल तोडू नये अन्यथा आपल्या हातून पाप घडते. त्यामुळे ही देवराई अतिशय समृद्धी आणि घनदाट अशा स्वरूपाची आहे. या देवराईमध्ये अनेक दुर्मिळ वनस्पती झाडे, वेली आढळून येतात. त्याचबरोबर फुलपाखरे, पशुपक्षी आणि इतर कीटकसुद्धा आढळून येतात. मलबारधने शहापक्षी, शेकरू, रानगवे, वेगवेगळ्या प्रकारचे पक्षी, आणि इतर परजीवी वनस्पतींनी समृद्ध असलेली ही देवराई आहे. या मंदिराला भेट देणाऱ्यांमध्ये अनेक संशोधक, अभ्यासक, निसर्ग पर्यटक हे या देवराईसाठी सुद्धा या मंदिराला भेट देत असतात. अत्यंत निसर्गरम्य असा हा परिसर आहे. परंतु अलीकडे या पर्यटनस्थळाला निसर्ग अभ्यासक, संशोधक यांची वर्दळ वाढल्यामुळे येथे नैसर्गिक अधिवासामध्ये हस्तक्षेप वाढतो आहे. प्लास्टिकचा मोठ्या प्रमाणावरती वापर होतो त्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याची कोणती यंत्रणा येथे दिसत नाही. कारवी सारखी वनस्पती या ठिकाणी मुबलक असल्यामुळे रानगवे यांचे सुद्धा प्रमाण याठिकाणी आढळून येते आहे त्यामुळे त्यांच्या जैवविविधतेच्या साखळी मध्ये मानवीहस्तक्षेप वाढला आहे. तेथे ग्रामपंचायत अथवा प्रशासनाने काही मार्गदर्शकांची नियुक्ती करायला हवी. त्याच बरोबर काही नियमावलीही घालून दिली पाहिजे. त्यामुळे प्लास्टिकचा उपयोग, प्रदूषण आणि वन्यजीवांच्या व्यवस्थेमधील मानवी हस्तक्षेप टाळता येऊ शकेल आणि ही देवराई व्यवस्थितरित्या संवर्धित होऊ शकेल असे वाटते.

छायाचित्र क्रमांक ४: अंबेश्वर मंदिर, आंबा

हवामान आणि हवामान:

आंबा घाटाचे सरासरी तापमान 20. 1°C आहे, आणि प्रदेशात सरासरी 2675 मिमी पाऊस पडतो, ज्यामुळे त्याच्या आल्हाददायक हवामानात योगदान होते.

चर्चा:

पर्यावरण पर्यटन आणि संवर्धन:

पर्यटनाला चालना देणे आणि आंबा घाटाची पर्यावरणीय अखंड ताजतन करणे, विशेषतः वन्यजीव अभयारण्यांशी जवळीक साधणे यामधील संतुलनावर चर्चा करा.

सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व:

पावनखिंड आणि विशालगड किल्ल्यासारख्या जवळपासच्या ठिकाणांशी संबंधित कोणतेही सांस्कृतिक किंवा ऐतिहासिक महत्त्व एक्सप्लोर करा, जे या प्रदेशाच्या एकूण आकर्षणात योगदान देते.

शाश्वत पर्यटन पद्धती:

पर्यटनस्थळ म्हणून आंबा घाटाची दीर्घकालीन व्यवहार्यता सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत पर्यटन पद्धतींचा अवलंब करण्याचे महत्त्व लक्षात घ्या.

समुदाय सहभाग:

आंबा घाटाचे वेगळेपण आणि आकर्षण टिकवून ठेवण्यासाठी स्थानिक समुदायांची भूमिका अधोरेखित करा, पर्यटन उपक्रमांमध्ये समुदायाच्या सहभागावर भर द्या.

पर्यटक अनुभव आणि शिफारसी:

आंबा घाटाची भौगोलिक वैशिष्ट्ये, जैवविविधता, पर्यटनाची गतिशीलता आणि त्याचे सतत आकर्षण सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत पद्धतींची आवश्यकता या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव करून सर्वसमावेशक समज प्रदान करणे हे निकाल आणि चर्चेचे उद्दिष्ट आहे. परिणाम आणि चर्चेचा उद्देश आंबा घाटाच्या दुहेरी पैलूवर प्रकाश टाकणे आहे: एक पर्यटनस्थळ

म्हणून त्याचे महत्त्व आणि भौगोलिक वैशिष्ट्ये ज्यामुळे ते अद्वितीय आहे. पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील असलेल्या या प्रदेशातील पर्यटनाशी निगडित आव्हाने आणि संधींचाही या चर्चेत समावेश आहे.

निष्कर्ष:

शेवटी, आंबा घाट एक विशिष्ट नाविन्यपूर्ण स्थान म्हणून उभा आहे, त्याच्या भौगोलिक आकर्षणाचा वाढत्या पर्यटन गतिशीलतेशी सुसंगतता आहे. पश्चिम घाटावर वसलेले कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वोच्च बिंदू म्हणून, त्याची उंची आणि सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प आणि दाजीपूर गवा अभयारण्याला लागून असलेले त्याचे पर्यावरणीय महत्त्व आहे. जागतिक वारसा दर्जाच्या नुकत्याच मिळालेल्या प्रशंसेने आंबा घाट प्रसिद्धीच्या झोतात आणला आहे, ज्यामुळे पर्यटकांना आकर्षित केले आहे. आंबा घाटातील पर्यटन लँडस्केप शांत दऱ्यांच्या नयनरम्य दृश्यांसह उलगडते, जे पर्यटकांसाठी तणावमुक्त वातावरण देते. दुर्मिळता म्हण फुलांच्या झाडासह या प्रदेशातील जैवविविधता आणि पक्षी निरीक्षणासारख्या क्रिया कलापांच्या संधी यामुळे त्याचे आकर्षण वाढले आहे. आंबा घाटाचे नैसर्गिक सौंदर्य आणि सांस्कृतिक अखंडता जपण्यासाठी पर्यटनाच्या वाढीमुळे आर्थिक फायदा होत असतानाच नाजूक समतोल राखणे आवश्यक आहे.

या चर्चेत जबाबदार विकास सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत पर्यटन पद्धती आणि समुदाय सहभागाची गरज अधोरेखित केली जाते. जागतिक वारसा दर्जाच्या मान्यतेसह भौगोलिक वैशिष्ट्ये, पर्यटन आणि संवर्धन यांच्यातील नाजूक परस्परसंबंध अधोरेखित करतात. आंबा घाट हा पर्यटकांसाठी केंद्र बिंदू बनत असल्याने पर्यटन आणि संवर्धनासाठी जागरूक प्रयत्न करणे अत्यावश्यक बनले आहे. पुढे वाटचाल करताना, पर्यटन आणि संवर्धन यांच्यात सुसंवादीसह अस्तित्व वाढवणे महत्त्वाचे ठरेल. शाश्वत पद्धती अंमलात आणून आणि स्थानिक समुदायांचा समावेश करून, अंबाघाट आपल्या पर्यावरणीय खजिन्याचे रक्षण करत पर्यटकांना मंत्रमुग्ध करत राहू शकतो. अंबा घाटाच्या निः शब्द खोऱ्यांवर सूर्य मावळत असताना, तो अशा भविष्याचा इशारा देतो जिथे पर्यटन त्याच्या नैसर्गिक चमत्कारांच्या जतनासह भरभराट होते.

सूचना आणि शिफारसी:

- **शाश्वत पर्यटन पद्धती लागू करा:**

अंबा घाटाच्या नैसर्गिक सौंदर्याचे दीर्घकालीन संवर्धन सुनिश्चित करून पर्यावरणावरील परिणाम कमी करण्यासाठी शाश्वत पर्यटन पद्धतींचा पुरस्कार करा आणि अंमलबजावणी करा.

- **समुदाय सहभाग आणि जागरूकता:**

स्थानिक समुदायांना पर्यटन उपक्रमांमध्ये गुंतवून ठेवा, मालकी आणि जबाबदारीची भावना वाढवा. पर्यटक आणि रहिवासी दोघांनाही संवर्धनाच्या महत्त्वाबद्दल शिक्षित करण्यासाठी जागरूकता कार्यक्रमांना प्रोत्साहन द्या.

- **पर्यावरण पर्यटन उपक्रम:**

अंबा घाटातील अद्वितीय जैवविविधतेवर प्रकाश टाकणाऱ्या पर्यावरणीय पर्यटन उपक्रमांच्या विकासास प्रोत्साहन द्या, पर्यटकांना शैक्षणिक आणि समृद्ध अनुभव प्रदान करा.

- **अभ्यागत व्यवस्थापन धोरण:**

पर्यटकांच्या रहदारीचे नियंत्रण आणि वितरण करण्यासाठी प्रभावी अभ्यागत व्यवस्थापन धोरणे अंमलात आणा, जास्त गर्दी रोखणे आणि पर्यावरणातील त्रास कमी करणे.

- **पायाभूत सुविधा विकास:**

नैसर्गिक लँडस्केपशी तडजोड न करता पर्यटकांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या टिकाऊ पायाभूत सुविधांचा विकास करा. इको-फ्रेंडली निवास पर्याय आणि कचरा व्यवस्थापन प्रणालींचा विचार करणे.

- **जैवविविधता संवर्धन कार्यक्रम:**

जैवविविधता संवर्धन कार्यक्रमांची स्थापना आणि समर्थन करण्यासाठी पर्यावरण संस्था आणि वन्यजीव तज्ञांसह सहयोग करा, प्रदेशातील वनस्पती आणि प्राणी यांचे संरक्षण सुनिश्चित करणे.

- **नियामक फ्रेमवर्क:**

पर्यटन क्रिया कलापांसाठी नियामक फ्रेमवर्क मजबूत करणे आणि अंमलात आणणे, संवर्धनास प्राधान्य देणाऱ्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन सुनिश्चित करणे आणि पर्यावरणावरील नकारात्मक प्रभाव कमी करणे.

- **संशोधन आणि देखरेख:**

आंबा घाटाच्या पर्यावरणीय आरोग्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी चालू असलेल्या संशोधन आणि देखरेख कार्यक्रमांची सोय करणे. नियमित मूल्यांकन संभाव्य समस्या ओळखण्यात आणि त्यानुसार संवर्धन धोरणे समायोजित करण्यात मदत करेल.

- **सांस्कृतिक वारसा जतन:**

पावनखिंड आणि विशालगड किल्ल्यासारख्या जवळपासच्या ठिकाणांचे सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व ओळखणे आणि जतन करणे, सांस्कृतिक वारसा पर्यटन कथनात एकत्रित करणे.

- **भाग धारकांस सहयोग:**

शाश्वत विकास आणि संवर्धनासाठी एक संघ दृष्टीकोन निर्माण करण्यासाठी सरकारी संस्था, स्थानिक समुदाय, पर्यावरण संस्था आणि पर्यटन भाग धारकांच्यातील सहकार्य वाढवणे.

- **पर्यटक शिक्षण कार्यक्रम:**

पर्यटकांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करणे., नैसर्गिक वातावरणात जबाबदार आणि आदरयुक्त वर्तनाच्या महत्त्वावर जोर द्या. कचरा कमी करणे आणि स्थानिक रीतिरिवाजांचा आदर करणे यासारख्या पद्धतींना प्रोत्साहन द्या.

- **हवामान आणि हवामानबदल अनुकूलन:**

आंबा घाटावरील हवामानाचे नमुने आणि हवामान बदलाच्या परिणामांचे निरीक्षण करा. हवामान बदलामुळे निर्माण होणारी संभाव्य आव्हाने कमी करण्यासाठी अनुकूलन धोरणे विकसित करा.

या सूचना आणि शिफारशींची अंमलबजावणी करून भविष्यातील पिढ्यांसाठी आंबा घाटाची पर्यावरणीय अखंडता जपत पर्यटनस्थळ म्हणून भरभराट होऊ शकते. स्थानिक समुदाय आणि नैसर्गिक वातावरण या दोघांनाही फायदा होणारा समतोल शोधण्यात मुख्य गोष्ट आहे.

संदर्भसूची:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Amba_Ghat
2. <https://www.kolhapuronline.in/city-guide/amba-ghat>
3. <https://en.climate-data.org/asia/india/maharashtra/amba-795721/>
4. Mujawar, I. I., & Kengar, Y. D. Ecological Studies on Barki, Yelvan-Jugai and Amba Ghat Region of Western Ghat of Maharashtra. : 2021, 171.
5. <https://www.esakal.com/ampstories/web-story/amba-ghat-tourism-travel-in-rain-kolhapur-ratnagiri-drl98>

जागतिकीकरणाचे सामाजिक न्यायावरील परिणाम

शरद. वि. पाटील

राज्यशास्त्र विभाग, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर. पिन ४१६०१२

Corresponding author E-mail: sharad6094@gmail.com

प्रस्तावना:

कल्याणकारी राज्य आणि सामाजिक न्याय या दोन संकल्पना परस्परांना पूरक आहेत कल्याणकारी राज्यामध्येच राज्यातील नागरिकांना सामाजिक न्याय मिळण्याचे अपेक्षा असते कारण सामाजिक न्यायाच्या संकल्पना अनेक परिस्थिती सापेक्ष आहेत प्रामुख्याने राजकीय व्यवस्था आपल्या देशातील नागरिकांना मूलभूत गरजा राजकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून पुरवते तेव्हा त्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये सामाजिक न्याय साध्य केला जातो पण जागतिकीकरणांमध्ये मूलभूत गरजा पुरवणाऱ्या सेवा या सरकारकडून स्वतः चालवण्यापेक्षा त्या खाजगी व्यवस्थेच्या माध्यमातून चालवल्या जात आहेत त्यामुळे देशातील सर्वसामान्य नागरिकांना या सेवेच्याबाबत आपल्या मिळगतीपेक्षा जास्त पैसे देऊन त्या सेवेचा लाभ घेणे आवश्यक झाले आहे या आधारावर सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासले असता जागतिकीकरणांमध्ये कल्याणकारी राज्याच्या व्यवस्थेतून सामाजिक न्याय समोर जागतिकीकरणाचे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना कालबाह्य का

‘नैतिकता’या अधिष्ठानावर लोकशाहीमध्ये लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना अस्तित्वात आलेली आहे. यातून सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा उदय झाला. ‘जनता आपली मालक आहे’ या लोककल्याणाच्या भावनेतून पूर्वीचे लोकसेवक जनतेच्या सेवेसाठी राज्य चालवीत असे. तत्त्व आणि सत्त्व जपण्याची काळजी घेत-घेत सामाजिक सेवासुविधा आणि विकास व प्रगतीवर भर देऊन देश-राज्याच्या सर्वांगीण विकासाची एकात्मिक वाटचाल यशस्वी केलेली. प्रत्येक गोष्ट सरकारी असायची. सरकारचे पालकत्वही सामाजिक न्यायालय धरून न्यायपूर्ण असे असंच होते. भारतातली सरकार ‘सत्यमेव जयते’नुसार आपला राज्यकारभार घटनेनुसार चालवित आसे. सत्ताधारी पक्षांना विरोधी पक्ष म्हणजे, आपलेच चुलतभाऊ वाटत असे. सत्ताधऱ्यांच्या चांगल्या धोरणांना चांगले आणि उत्तम कामगिरीला उत्तम म्हणणारे विरोधी पक्ष असे त्याबरोबर देशातील नागरिक सुद्धा सरकारच्या उत्तम धोरणाबद्दल आणि कामगिरीबद्दल सरकारला पाठिंबा देत असत. उत्तमोत्तम, शांततामय सुवचनी आणि सुवाणीने व्यक्त होणारे जननायक. त्यामुळे जनतेला आणि त्या जन नायकांना सरकार ‘मायबाप’ वाटत असे. हा काळ साधारणपणे 1990 च्या आधी असलेला दिसून येतो 1990 नंतर रशियाची विघटन झाली आणि जगाच्या राजकारणामध्ये अमेरिका हा एकमेव देश सत्ता कारणामध्ये बलाढ्य बनला आणि जग द्विध्रुवाकडून एक ध्रुवाकडे झुकले या जगाच्या बदलणाऱ्या परिस्थितीमध्ये अनेक देशाने आपल्या धोरणांच्या मध्ये सुद्धा बदल केला संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था असणाऱ्या राष्ट्रांच्या मध्ये जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले आणि बहुतांशी राष्ट्रांनी आपल्या देशांच्या मध्ये जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारून भांडवली अर्थव्यवस्थेच्या मार्गावर आपली अर्थव्यवस्था नेली. १९९० नंतर जगभरातील बहुतांशी राष्ट्रांनी ‘खाउजा’ धोरण स्वीकारले. या तोरणाचा परिणाम असा झाला की, सरकार जनतेच्या सेवा पुरवण्या ऐवजी जनतेच्या सेवा खाजगी क्षेत्राकडे देण्यास सुरुवात केली. यामुळे आपण. चांद्रयान-३ मोहीम यशस्वी झाली आहे. जी-२० जागतिक परिषद भव्यपणाने पार पाडली आहे. यापलीकडे देशात भरीव काम होत आहे? खासगीकरण,

उदारीकरण आणि जागतिकीकरणात 'संधी अमाप आणि सेवाही अमाप' हे सूत्र सोडून 'स्पर्धा अमाप आणि सत्ताही अमाप' हे नवीनच विचित्र चित्र देशाच्या अनुभवास येत आहे. तसेच जागतिकीकरणाच्या परिणामातून कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला कुठेतरी हरताळ फासला जात आहे हे चित्र आज पहावयास मिळते आणि यातून एकंदरीत जगाच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये सामाजिक न्यायालाच पायदळी तुडवली जात आहे ही सामाजिक परिस्थिती आज जगातील सर्व व्यवस्थेच्या मध्ये पाहावयास मिळत आहे प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जागतिकीकरण कल्याणकारी राज्य आणि सामाजिक न्याय समोरील आव्हाने या विषयावर विवेचन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

- १) जागतिकीकरणाची संकल्पना अभ्यासणे.
- २) सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासणे.
- ३) जागतिकीकरणाचा सामाजिक न्यायावरील परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतके

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी खालील गृहीतके निश्चित करण्यात आली आहेत.

- १) जागतिकीकरणाचा सामाजिक न्यायावर परिणाम झाला आहे.
- २) जागतिकीकरणाचा कल्याणकारी राज्याची भूमिका सरकार पार पडताना दिसत नाही.
- ३) जागतिकीकरण चा स्विकार सर्वच राष्ट्रे करत आहेत.

संशोधनाच्या पद्धती

सदर शोध निबंध लिहिण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अभ्यास (वापर) करण्यात आलेला आहे.

संशोधन सामग्री

प्रस्तुत शोधनिबंध देण्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये उपलब्ध संदर्भात शोधनिबंध मासिके या साधन सामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. तसेच इंटरनेट वरील या विषयाच्या संबंधित माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

आशय विश्लेषण

वर्ल्ड इंटलेक्चुअल प्रॉपर्टी ऑर्गनायझेशन या संयुक्त राष्ट्रांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्यरत संस्थेने जगभरातील देशांची 'नावीन्य निर्देशसूची' जाहीर केली आहे. जागतिक नावीन्य निर्देशांकात (ग्लोबल इनोव्हेशन इंडेक्स २०२३) भारताचे स्थान चाळीसावे असल्याचे घोषित केले आहे. आठ वर्षांमध्ये ८१ क्रमांकावरून आताची घेतलेली जागा आशादायी आहे. हा बदल ज्ञान व तंत्र नावीन्यातील आहे. आजही आपल्याकडे खासगी कंपन्यांना सर्वकाही आहे. सरकारी उपक्रमांतून देशातील जनतेचा विकास अपेक्षित आहे. तो आहे का? काही उद्योगपतींचीच आर्थिक घोडदौड सुरू आहे. देशाचे सकल उत्पादन (जीडीपी) खाली-खाली जात असताना संपत्ती मुठभरांकडे केंद्रित होत आहे. 'सत्तामेव जयते' हरेक ठिकाणी जाणीवपूर्वक सुरू आहे. 'शायनिंग इंडिया' करण्याच्या नादात सामाजिक चौकटी मोडूनतोडून भेदाभेदीचे राजकारण आक्रमकपणाने सुरू आहे. दोघांनीही एकमेकांना 'डरो मत' म्हणून स्वतःचे 'डेरे' सांभाळायचे. जनता मात्र यांचे हे आणि त्यांचे ते ऐकून चक्रावून जाणारी. 'याला मुक्त करायचे', एक जण म्हणतो. 'त्यांना मुक्त करायचे', दुसरा सांगतो. लोकशाही आणि न्यायालयाच्या

पवित्र ठिकाणी हे 'त्यांचे का? हे यांचे का?' हे सांगण्यासाठी दिवसेंदिवस निकाल लटकतील याची तजवीज करायची हेच सध्या सगळीकडे सुरू आहे. नौशाद सलूनवाला आणि अर्थव्यवस्थेची इकॉलॉजी जागतिकीकरणानंतर सर्व जग आपल्यासाठी खुले होऊन काहीसुद्धा उपयोग झाल्याचे दिसत नाही. याउलट खासगीकरणाचे उदारीकरण करून रेटून बोलण्याचा उद्योग तेजीत आहे. देशात अधिकाऱ्यांची स्पर्धा परीक्षा, कठोर प्रशिक्षणातून निवडण्याची कायदेशीर तरतूद असताना थेट अधिकारी भरती करून राज्यकारभार हाकण्याचे मनसुबे रचले जात आहेत.

I) जागतिकीकरणाची संकल्पना अभ्यासणे.

जागतिकीकरणाचा इतिहास जरी बरेच लोक जागतिकीकरणाला विसाव्या शतकातील घटना मानत असले तरी ही प्रक्रिया हजारो वर्षांपासून होत आहे. उदाहरणांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:

रोमन साम्राज्य. 600 बीसी पर्यंत मागे जाऊन, रोमन साम्राज्याने अनेक शतके प्राचीन जगाच्या महत्त्वपूर्ण भागांमध्ये आपली आर्थिक आणि शासन प्रणाली पसरवली.

रेशीम मार्ग व्यापार. 130 BC ते 1453 AD पर्यंतचे हे व्यापारी मार्ग जागतिकीकरणाच्या आणखी एका लाटेचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यांनी व्यापारी, माल आणि प्रवासी चीनमधून मध्य आशिया आणि मध्य पूर्व मार्गे युरोपमध्ये आणले.

पहिल्या महायुद्धापूर्वी युरोपीय देशांनी पहिल्या महायुद्धापूर्वीच्या दशकांमध्ये परदेशात लक्षणीय गुंतवणूक केली. १८७० ते १९१४ हा काळ जागतिकीकरणाचा सुवर्णकाळ म्हटला जातो.

दुसरे महायुद्धानंतरचे. युनायटेड स्टेट्सने व्यापकपणे स्वीकृत आंतरराष्ट्रीय नियमांच्या संचासह जागतिक आर्थिक प्रणाली तयार करण्याच्या प्रयत्नाचे नेतृत्व केले. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि मुक्त व्यापाराला चालना देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटना यासारख्या बहुराष्ट्रीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली.

आज वापरला जाणारा जागतिकीकरण हा शब्द 1980 च्या दशकात प्रसिद्ध झाला, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय परस्परसंवाद वाढवणाऱ्या अनेक तांत्रिक प्रगतीचे प्रतिबिंब होते. IBM ने 1981 मध्ये पर्सनल कॉम्प्युटरची ओळख करून दिली आणि त्यानंतरच्या आधुनिक इंटरनेटची उत्क्रांती ही तंत्रज्ञानाची दोन उदाहरणे आहेत ज्याने आंतरराष्ट्रीय दळणवळण, वाणिज्य आणि जागतिकीकरण चालविण्यास मदत केली. विस्तार आणि छाटणीच्या कालखंडासह संपूर्ण इतिहासात जागतिकीकरण ओहोटी आणि प्रवाहित झाले आहे. 21 व्या शतकाने या दोन्ही गोष्टी पाहिल्या आहेत. सप्टेंबर 11, 2001, युनायटेड स्टेट्समधील दहशतवादी हल्ल्यांनंतर जागतिक शेअर बाजार घसरले, परंतु त्यानंतरच्या वर्षात पुन्हा तेजी आली. अगदी अलीकडे, राष्ट्रवादी राजकीय हालचालींमुळे इमिग्रेशन, बंद सीमा आणि व्यापार संरक्षणवाद वाढला आहे. साथीच्या रोगाचा सीमा आणि इमिग्रेशनवर समान परिणाम झाला आणि यामुळे पुरवठा साखळी देखील विस्कळीत झाली. तथापि, एकूणच, 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीस जागतिक एकात्मतेच्या गतीमध्ये नाट्यमय वाढ झाली आहे. अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार क्षेत्रातील जलद प्रगती या बदलासाठी जबाबदार आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया. ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे, २०व्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच

वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे, त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते.

विश्व बँकेच्या अहवालानुसार जागतिकीकरण म्हणजे:

- १) उपभोग्य वस्तुंसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त होणे.
- २) आयात शुल्काचा दर कमी करणे.
- ३) सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे होय. दिपक नायर यांच्या मते, देशांच्या राजकीय सीमांमध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या मते जागतिकीकरण म्हणजे जगातील वेगवेगळ्या देशांनी परस्पर व्यापार करणे होय.

जग ही एक बाजारपेठ असणे जागतिकीकरणाचे ध्येय आहे. परकीय क्षेत्राचे उदारीकरण केल्यास औद्योगिक उत्पादने आपोआप परकीय क्षेत्राशी जोडली जातात. त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे बँकिंग आणि सेवाक्षेत्रही परकीय क्षेत्राकडे आकर्षित होतात. विविध देशांची परकीय क्षेत्रे एकमेकांशी निगडीत असल्यामुळे देशांच्या अर्थव्यवस्थाही एकमेकांशी संलग्न होतात; जागतिकीकरण होऊ लागते. उत्पादनाचे वितरण स्थानिक स्तरापर्यंत होत असेल तर त्याला स्थानिकीकरण असे संबोधतात. याउलट उत्पादनाचे वितरण देशादेशामध्ये होत असेल, तर त्याला आंतरराष्ट्रीयकरण असे म्हणतात. परंतु जागतिकीकरण आंतरराष्ट्रीयकरणापेक्षा मोठी आणि व्यापक संकल्पना आहे. जागतिकीकरणात फक्त उत्पादनाचे वितरणच नाही तर त्यासोबत बाजार, नियम, कररचना, आयातशुल्क, साहाय्य, विक्री, व्यापार संघटन, तोडगा अशा व्यवसायाशी निगडीत सेवांचा देखील समावेश असतो. आंतरराष्ट्रीयकरणात राष्ट्र एकक मानून उत्पादनांची देवाणघेवाण होते. जागतिकीकरणात व्यापाराच्या दृष्टीने राष्ट्रांच्या सीमा फिकट होतात. त्या इतक्या फिकट होतात की, व्यापाराच्या दृष्टीने स्थलांतर आणि भांडवलाचे मुक्त वहन होऊ लागते. जागतिकीकरण हे दळणवळण आणि तंत्रज्ञानामुळे तीव्र होत जाते. ते रोखणे कठीण असते.

जागतिकीकरण म्हणजे:

- १) ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील, अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे.
- २) जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविणे, संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे.
- ३) देशाच्या बृहतलक्षी घटकांपैकी 'परकीय क्षेत्र' हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या:

१. **एडवर्ड हार्मन:** " जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे. "
२. **बायलिस आणि स्मिथ:** - "जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणा-या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. "
३. **कॉक्स आणि कॉटन:-** " जागतिक भांडवलशाही मधुन निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्राची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. "

II) सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासणे.

सामाजिक न्याय एक राजकीय आणि तात्विक सिद्धांत जो समाजातील व्यक्तींमधील संबंधांमध्ये निष्पक्षतेच्या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित करतो

सामाजिक न्याय म्हणजे काय

सामाजिक न्याय हा एक राजकीय आणि तात्विक सिद्धांत आहे जो समाजातील व्यक्तींमधील संबंधांमधील निष्पक्षता आणि संपत्ती, संधी आणि सामाजिक विशेषाधिकारांमध्ये समान प्रवेश या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित करतो. सामाजिक न्याय हा एक राजकीय आणि तात्विक सिद्धांत आहे जो समाजातील व्यक्तींमधील संबंधांमधील निष्पक्षता आणि समाजातील संपत्ती, संधी आणि सामाजिक विशेषाधिकारांमध्ये समान प्रवेश या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित करतो. 19 व्या शतकात सामाजिक न्यायाची संकल्पना प्रथम उदयास आली, कारण त्या काळातील सामाजिक संरचनेद्वारे संपत्ती आणि सामाजिक स्थितीमध्ये व्यापक असमानता होती. सामाजिक न्यायाच्या पाच मुख्य तत्वांमध्ये संसाधनांमध्ये प्रवेश, समानता, सहभाग, विविधता आणि मानवी हक्क यांचा समावेश होतो.

सामाजिक न्यायाचा इतिहास आणि उत्क्रांती

सामाजिक न्यायाची संकल्पना प्रथम 19 व्या शतकात औद्योगिक क्रांतीदरम्यान उद्भवली कारण त्यावेळेस श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील प्रचंड असमानतेमुळे अधिक समतावादी समाजांना चालना देण्यासाठी आणि काही उपेक्षित गटांचे शोषण कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. सामाजिक न्यायाने सुरुवातीला भांडवल, मालमत्ता आणि संपत्तीचे वितरण यांसारख्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले होते, जे युरोपियन सामाजिक वर्ग रचनेमुळे उद्भवलेल्या असमानता आणि त्यावेळी प्रचलित आर्थिक संकटामुळे होते. आज, सामाजिक न्याय मानवी हक्कांवर अधिक जोर देण्याकडे आणि वंचित आणि उपेक्षित गटांचे जीवन सुधारण्याकडे वळले आहे ज्यांना ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजात भेदभावाचा सामना करावा लागला आहे. यापैकी अनेक गटांमध्ये लिंग, वय, संपत्ती, वंश, वारसा, सामाजिक स्थिती, धर्म आणि इतर यासारख्या घटकांच्या आधारावर भेदभाव केला गेला आहे. सामाजिक न्यायामुळे उत्पन्न, नोकऱ्या आणि शिक्षण समर्थन आणि संधी प्रदान करून काही वंचित गटांना संपत्तीचे पुनर्वितरण करण्याचा प्रयत्न होतो.

सामाजिक न्याय आणि सरकार

कार्यकर्ते आणि वकिलांचा आज जगातील सामाजिक न्यायावरील व्यापक भरावर लक्षणीय प्रभाव असताना, सामाजिक न्याय धोरणांची वास्तविक अंमलबजावणी अनेकदा प्रशासकांवर सोपवली जाते, जसे की सरकार, ना-नफा संस्था, फाउंडेशन किंवा नोकरशाहीतील एजन्सी. अशा संस्था सामाजिक न्यायाच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सार्वजनिक धोरणे तयार करण्यासाठी जबाबदार असतात आणि परिणामी, राजकीय घटक आजच्या सरकार आणि प्रशासकांनी आकारलेल्या धोरणांमध्ये सामाजिक न्यायाची भूमिका किती प्रमाणात निभावतात यावर प्रभाव पाडतात. सामाजिक न्याय उपक्रम संपत्ती आणि उत्पन्नाचे पुनर्वितरण, सरकारी अनुदाने, रोजगारातील संरक्षित कायदेशीर स्थिती, आणि दंड आणि कर किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या शुद्धीकरणाद्वारे विशेषाधिकार गटांविरुद्ध कायदेशीर भेदभाव यांद्वारे विविध प्रकारच्या सरकारी कार्यक्रमांद्वारे पाठपुरावा केला जाऊ शकतो. सामाजिक न्याय उपक्रम सामान्यतः समाजवादी आणि कम्युनिस्ट देशांमध्ये पाहिले जातात, जे त्यांना त्यांच्या आर्थिक धोरणांमध्ये तसेच लोकशाहीमध्ये डावीकडे झुकलेल्या राजकीय पक्षांच्या व्यासपीठांमध्ये एकत्रित करतात.

सामाजिक न्यायाची पाच तत्त्वे

सामाजिक न्यायाची पाच मुख्य तत्त्वे आहेत जी संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी सर्वोपरि आहेत. बहुदा, या संसाधनांमध्ये प्रवेश, समानता, सहभाग, विविधता आणि मानवी हक्क आहेत.

1. संसाधनांमध्ये प्रवेश संसाधनांमध्ये प्रवेश हा सामाजिक न्यायाचा एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे आणि प्रत्येकाला जीवनात समान सुरुवात देण्यासाठी विविध सामाजिक-आर्थिक गटांना समान प्रवेश मिळण्याच्या मर्यादेचा संदर्भ आहे. अनेक सोसायट्या त्यांच्या नागरिकांसाठी आरोग्यसेवा, अन्न, निवारा, शिक्षण आणि मनोरंजनाच्या संधी यासारख्या अनेक संसाधने आणि सेवा देतात. तथापि, अशा सेवांमध्ये असमान प्रवेश अनेकदा अस्तित्वात असतो. उदाहरणार्थ, उच्च आणि उच्च-मध्यम वर्गातील श्रीमंत घरातील व्यक्ती चांगल्या शाळांमध्ये जाणे आणि माध्यमिक नंतरचे शिक्षण घेण्यास अधिक सक्षम असतात, ज्यामुळे भविष्यात उच्च उत्पन्नासह नोकऱ्या मिळण्याची अधिक शक्यता असते. याउलट, खालच्या वर्गातील लोकांना कमी संधींचा सामना करावा लागतो. यामुळे, भविष्यातील पिढ्यांसाठी शिक्षणाचा प्रवेश मर्यादित होतो आणि गैरसोयीचा सामना करण्याचे चक्र चालू राहते.

2. इक्विटी समान परिणामांकडे जाण्यासाठी व्यक्तींना त्यांच्या गरजा आणि सामाजिक आर्थिक स्थितीनुसार विशिष्ट साधने कशी दिली जातात याचा संदर्भ इक्विटीचा आहे. हे समानतेशी विरोधाभास करते, जिथे प्रत्येकाला समान परिणामांकडे जाण्यासाठी समान साधने दिली जातात. अशा प्रकारे, बऱ्याचदा, समान असलेल्या गोष्टी काही व्यक्ती आणि गटांच्या अधिक प्रगत गरजांमुळे न्याय्य नसतात. सामाजिक न्याय, इक्विटी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी एकात्मिक, प्रगत धोरणांचा समावेश असू शकतो जे प्रणालीगत अडथळे दूर करण्यासाठी समर्थन प्रदान करतात.

3. सहभाग सहभाग म्हणजे समाजातील प्रत्येकाला त्यांची मते आणि चिंता शब्दबद्ध करण्यासाठी आवाज आणि संधी कशी दिली जाते आणि त्यांच्या उपजीविकेवर आणि जीवनमानावर परिणाम करणाऱ्या कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेत त्यांची भूमिका असते. सामाजिक अन्याय होतो जेव्हा व्यक्तींचा एक लहान गट मोठ्या गटासाठी निर्णय घेतो, तर काही लोक त्यांचे मत मांडण्यास असमर्थ असतात.

4. विविधता विविधता समजून घेणे आणि सांस्कृतिक फरकांच्या मूल्याचे कौतुक करणे विशेषतः महत्त्वाचे आहे कारण धोरणकर्ते अनेकदा विविध सामाजिक गटांमधील फरक लक्षात घेऊन धोरणे तयार करण्यास सक्षम असतात. हे ओळखणे महत्त्वाचे आहे की काही गटांना समाजात अधिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो आणि असमानतेचा विचार करून, धोरणकर्ते आणि नागरी सेवक उपेक्षित किंवा वंचित गटांसाठी संधी विस्तृत करण्यासाठी मजबूत स्थितीत असतील. वंश, लिंग, वांशिकता, लिंग, वय आणि इतर वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या आधारावर नोकरीमध्ये होणारा भेदभाव हा समाजातील सततचा प्रश्न आहे आणि भेदभाव करणाऱ्या पद्धतींचा प्रतिकार करण्यासाठी धोरणे लागू करणे हा एक मार्ग आहे ज्यामध्ये विविधता विचारात घेतली जाते.

5. मानवी हक्क मानवी हक्क हे सामाजिक न्यायाचे सर्वात महत्त्वाचे तत्व आहेत आणि ते संकल्पनेचा मूलभूत भाग बनतात. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय निश्चितच एकमेकांशी संबंधित आहेत आणि एकाचे अस्तित्त्व दुसऱ्याशिवाय राहणे अशक्य आहे. व्यक्तींच्या नागरी, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कायदेशीर अधिकारांचा आदर करणाऱ्या समाजांसाठी मानवी हक्क मूलभूत आहेत आणि सरकार, संस्था आणि व्यक्ती या अधिकारांचे पालन सुनिश्चित करण्यात

अयशस्वी झाल्यास त्यांना जबाबदार धरले पाहिजे. ते अनेक समाजांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे आहेत आणि आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालय आणि संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद यांसारख्या संस्थांद्वारे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यताप्राप्त आहेत.

III) जागतिकीकरणाचा सामाजिक न्यायावतील परिणाम अभ्यासणे.

जागतिकीकरणाचा भारतावर होणारा परिणाम

१) बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स (MNCs) द्वारे परदेशी व्यापार आणि परदेशी गुंतवणुकीद्वारे देशांमधील एकत्रीकरण म्हणून जागतिकीकरणाची व्याख्या केली जाते. याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठा आणि जवळजवळ तात्काळ प्रभाव पडतो. जेव्हा एखादा देश आपले दरवाजे उघडतो तेव्हा तो इतर देशांकडील अमर्याद संचार, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक विश्ववादाच्या पद्धतींचे स्वागत करतो. निर्यात अनुदान आणि आयातीतील अडथळे कमी झाल्यामुळे मुक्त व्यापार सुरू झाला आहे. यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समुदायांसाठी न वापरलेली भारतीय बाजारपेठ अधिक आकर्षक बनली आहे.

२) भारतावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव विकसित देश व्यापार मुक्तीसाठी विकसनशील देशांचा पाठपुरावा करण्याचा आणि भारतीय बाजारपेठेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी व्यावसायिक धोरणांमध्ये लवचिकता आणण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यांना या प्रयत्नात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतिक बँक यांनी मदत केली आहे. जागतिक व्यापार संघटनेच्या दबावानंतर भारत सरकारने व्यापार आणि गुंतवणूक उदार केली. MNCs समानतेच्या आधारावर भारतात काम करू देण्यासाठी आयात शुल्क टप्प्याटप्प्याने कमी केले गेले. कॉर्पोरेट, रिटेल आणि वैज्ञानिक क्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीची वाढ देशात प्रचंड आहे. याचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्षेत्रांवर प्रचंड प्रभाव पडतो. जागतिक व्यापार, सिद्धांत आणि संस्कृतीची वाढ भारतात दिसून येते. नागरीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजात आमूलाग्र बदल झाला आणि आर्थिक धोरणांचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीवर प्रभाव पडला. क्रॉस-कंट्री कल्चर आणि कॉस्मोपॉलिटनिझम हे भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे महत्त्वाचे प्रभाव आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरण औद्योगिक, आर्थिक आणि कृषी क्षेत्रात लक्षणीय परिणाम जाणवला:

१) औद्योगिक परदेशी भांडवल गुंतवणुकीचा आणि भारतातील ऑफशोअरिंग कंपन्या, विशेषतः रासायनिक, फार्मास्युटिकल उत्पादन आणि पेट्रोलियम उद्योग या दोन्हींचा प्रचंड ओघ. प्रगत प्रकारचे तंत्रज्ञान आणि प्रक्रियांनी भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचे आधुनिकीकरण करण्यात मदत केली.

२) आर्थिक जागतिकीकरणापूर्वी, भारताचे आर्थिक क्षेत्र भ्रष्टाचार आणि अयोग्य सरकारी अधिकाऱ्यांमुळे कुचकामी होते. नोकरशाहीच्या हातातून आर्थिक क्षेत्राची जबाबदारी काढून घेतल्याने, नवोपक्रमाच्या क्षेत्रात बाजारातील स्पर्धा वाढली, ज्यामुळे वित्तीय क्षेत्रात अधिक आयाम निर्माण झाले.

३) शेती भारत एक कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे, बहुसंख्य लोकसंख्या त्यावर अवलंबून आहे. जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांची तांत्रिक क्षमता वाढली आणि भारतातून निर्यातीला चालना मिळाली.

४) आउटसोर्सिंग जागतिकीकरणाचा हा प्रमुख परिणाम आहे. आउटसोर्सिंगमध्ये वाढ झाली आहे कारण संवादाच्या द्रुत प्रकारात वाढ झाली आहे, विशेषतः आयटी क्षेत्राच्या वाढीमुळे. व्हॉइस-आधारित व्यवसाय प्रक्रिया, अकाउंटन्सी इत्यादीसारख्या अनेक सेवा प्रगत देशांतील कंपन्यांकडून भारतात आउटसोर्स केल्या जात आहेत.

५) **जागतिकीकरणाचा फायदा** शास्त्रज्ञांनी जागतिकीकरणाचे विविध फायदेशीर परिणाम बंद केले आहेत ज्याची आज काही राष्ट्रे प्रशंसा करतात. त्यापैकी प्रत्येकाचा अनुभव घेणे कठीण आहे, तरीही आपण काही मूलभूत फोकसमध्ये शून्य केले पाहिजे.

जागतिकीकरण प्रक्रियेचे काही महत्त्वाचे फायदे:

१) **जागतिक बाजारपेठ** या फायद्याचा अर्थ असा आहे की ते देशांना सराव करण्यास आणि त्यांच्या शेजारच्या बाजारपेठेत उपलब्ध असलेली बरीच उत्पादने वितरीत करण्यास सक्षम करते. विविध राष्ट्रे विविध वस्तूंचे उत्पादन करतात आणि सामान्यतः आश्चर्यकारक गोष्ट अशी आहे की स्वतंत्र असा कोणताही देश नाही. निर्माण केलेली अर्थव्यवस्था असलेल्या काही राष्ट्रांना त्यांच्या उत्पादन लाइनसाठी अधिक अपरिष्कृत पदार्थांची आवश्यकता असते, तर उर्वरित राष्ट्रांना त्यांच्यापेक्षा जास्त खर्च येतो.

२) **रोजगाराच्या अतिरिक्त संधी** यामुळे अनेकांना अत्यंत गरिबीतून बाहेर काढण्यात मदत झाली, तसेच कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणारे फायदेही सुधारले. हे यामुळे आहे:

३) **निर्यात वाढ.** भांडवली आवक आणि बहिर्वाहावरील निर्बंध उठवणे.

४) **क्रॉस कल्चरल मॅनेजमेंट** प्रत्येक राष्ट्राची स्वतःची जीवनशैली असते. संस्कृतीचा संबंध विशिष्ट व्यक्तींकडून ज्या पद्धतीने गोष्टी केल्या जातात तसेच त्यांचे गुण आणि स्वीकृती यांच्याशी संबंधित असते. जागतिकीकरणापूर्वी, अनेक राष्ट्रे महिलांना प्रशिक्षण घेण्याची परवानगी देत नाहीत आणि त्यांनी शिक्षण किंवा नर्सिंग सारख्या जबाबदाऱ्या सांभाळल्या पाहिजेत की नाही याची पर्वा न करता. सध्या बऱ्याच राज्यांनी अमेरिकन संस्कृतीचे घटक जसेच्या तसे व्यवसाय केले आहेत. उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्सच्या ठळक वैशिष्ट्यांपैकी एक म्हणजे वेळ पाळणे तसेच त्याचे मूल्य मिळवणे.

५) **स्पर्धा** शत्रुत्व हा काम चालू ठेवण्याचा एक ठोस दृष्टीकोन आहे. त्याशिवाय, संघटना क्रॉस-लाइन एक्सचेंजमध्ये काही घडामोडींचे नेतृत्व करणार नाहीत. श्रम आणि उत्पादनांचे स्वरूप का सुधारते तसेच खर्च का कमी होतो याचे हे मूलभूत औचित्य आहे. माफक अपरिष्कृत घटकांचा स्रोत मिळविण्यासाठी आणि खर्च कमी करण्यासाठी कार्य करण्यासाठी काही निर्माण केलेल्या राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा परिणाम झाला. मुख्य जगातील व्यक्ती स्वदेशी उद्योग आणि अनोळखी व्यक्तींकडून वस्तू खरेदी करण्यासाठी स्वतःची किंमत व्यवस्थापित करू शकतात. स्पर्धेमुळे विचारांचे विस्तारित पत्रव्यवहार आणि प्रगती होते कारण व्यक्ती त्यांच्या व्यवसायासाठी वरचा हात ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. नोकरीची संधी मुख्य एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 90% लोक कामाच्या माध्यमातून जगण्यासाठी मिळवतात.

६) **श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी कमी करणे** जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत आणि निराधार व्यक्तींमधील संपूर्णता ठळकपणे कमी झाली आहे. बऱ्याच काळापासून, या संमेलनांमध्ये एक विस्तीर्ण छिद्र आहे, एक छिद्र जे सातत्याने वाढवत आहे. याने गरजू व्यक्तींना खुल्या स्थितीत जाण्यासाठी सक्षम केले. भूतकाळात काही काळ सरकारी क्षेत्रात आणि संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींना लक्षणीय भरपाई मिळत होती, परंतु सध्या अतिशिक्षित प्रतिनिधी देखील थोडीशी रक्कम आणतात. म्हणून, असंख्य व्यवसाय पात्र तज्ञांची नोंदणी करतात आणि त्यांना त्यांच्या योग्यतेपेक्षा कमी पैसे देतात.

७) **गुंतवणूक** निर्माण झालेल्या राष्ट्रांमधील रहिवाशांची संख्या बँकांमध्ये साठवण्याऐवजी फायदेशीर संस्थांमध्ये रोख ठेवण्यास आवडते. स्पर्धीकरण असे आहे की, ते कोणत्याही प्रयत्नांशिवाय मोठे फायदे मिळवतील याची हमी देते या वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात ते व्यावसायिकरित्या दूरस्थपणे संपादन करण्याचा प्रयत्न करतात. दुःखाची गोष्ट म्हणजे, अशी

निवड केवळ निर्माण केलेल्या राष्ट्रांमधील त्या व्यक्तींसाठी उपलब्ध आहे कारण तृतीय-जगातील राज्यांमधील अर्थव्यवस्थेच्या अपेक्षेमुळे ते अनिश्चित होते. लोक त्यांच्या उत्पन्नात योगदान देण्यास संकोच करतात कारण त्यांची सार्वजनिक रोकड आतापासून एक वर्षानंतर यूएस डॉलरशी तुलना करता येईल की नाही हे सांगू शकत नाही. इतर लोक ते फायदे मिळवून देणाऱ्या बाहेरील राष्ट्रांमध्ये कंपन्या आणि उद्योग उभारून खर्च करतात.

८) **प्रगत नवकल्पना** अत्याधुनिक नवकल्पना हा जागतिकीकरणाचा परिणाम आहे. माहितीच्या वेगवान हालचाली आणि सार्वजनिक पत्रव्यवहाराच्या अनुपस्थितीमुळे प्रगतीसाठी सातत्यपूर्ण आवश्यकता दिसून आली. अनेक निर्मात्यांनी नवनवीनता विकसित करून आजच्या संस्कृतीच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या प्रगतीने अशा राष्ट्रांमध्ये जागतिकीकरणाच्या रचनात्मक परिणामांसाठी तयार केले आहे जे सुरुवातीला इतरांसोबत भागीदारी करणार नाहीत. अशी राज्ये अर्थव्यवस्थेच्या विरोधात धर्मावर विसंबून सहकार्यासाठी सहयोगी निवडतात.

९) **भारतातील जागतिकीकरणाचा सांस्कृतिक प्रभाव** जागतिकीकरणामुळे दूरचित्रवाणी आणि इतर मनोरंजनाच्या स्रोतांमध्ये प्रवेश वाढला. स्मार्ट सिटीज मिशन सारख्या योजनांद्वारे शहरांमध्ये आणि ग्रामीण भागातही इंटरनेट सुविधा विस्तारित करण्यात आली आहे. भारतात जागतिक खाद्य साखळी आणि रेस्टॉरंट्समध्ये वाढ झाली आहे आणि मनोरंजन क्षेत्राला जागतिक बाजारपेठ मिळाली आहे. महिलांना त्यांच्या हक्काच्या समान संधी आणि सक्षमीकरण मिळत आहे.

जागतिकीकरणाचे काही फायदेशीर परिणाम

जागतिकीकरण साधक जागतिकीकरणामुळे काही उदयोन्मुख राष्ट्रांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. या राष्ट्रांच्या जलद विकास आणि सुधारणेचे हे औचित्य आहे. भारतातील जागतिकीकरणाचे काही फायदेशीर परिणाम किंवा साधकांची चर्चा करूया.

गरिबी निर्मूलन जागतिकीकरणापूर्वी, उदयोन्मुख राष्ट्रांकडे पुष्कळ संपत्ती होती ज्याचा वापर कसा करायचा याची कल्पना त्यांना नव्हती. त्यांची लोकसंख्या अनभिज्ञ होती तसेच रस्ते किंवा वाहतुकीच्या पद्धतीही नव्हत्या. आजकाल लोक या राष्ट्रांमध्ये बाहेरील लोक सोयीस्कर झाल्यामुळे सूचना आणि जीवनशैलीचा अर्थ समजू लागले. अशाप्रकारे, स्थानिक लोक पायनियरानी घालून दिलेल्या शाळांमध्ये गेले आणि त्यांच्या संस्था आणि उद्योगांमध्ये काम मिळवले.

रोजगार उपलब्धता बऱ्याच निर्माण झालेल्या राष्ट्रांमध्ये बेरोजगार व्यक्तींची संख्या जास्त आहे. जागतिकीकरणामुळे त्यांना वेगवेगळ्या राष्ट्रांमध्ये कामाच्या संधी मिळतात. निर्माण केलेल्या राष्ट्रांतील रहिवाशांवर त्यांचा अत्यावश्यक फायदा म्हणजे ते विनम्र प्रशासन देतात. ते शिकण्यासाठी देखील खुले असतात कारण ते स्वतःला दुसरे जीवन मिळवण्यासाठी भाग्यवान समजतात.

शिक्षण जागतिकीकरणाने पुढील तपासांना सक्षम केले आहे. बहुतेक निर्माण झालेल्या राष्ट्रांनी शाळा आणि विद्यापीठे विकसित केली आहेत. ते परदेशातील व्यक्तींना तेथे लक्ष केंद्रित करण्याचे आवाहन करतात. साक्षरतेची पातळी उंचावली आहे आणि परदेशी विद्यापीठे विविध भारतीय विद्यापीठांशी सहयोग करत आहेत आणि भारतीय शैक्षणिक प्रणालीने माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे जागतिकीकरण स्वीकारले आहे आणि शिक्षण विकसित करण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

तंत्रज्ञान जागतिकीकरणाने गैर-औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये नवकल्पना हलविण्यात मदत केली आहे. काही आर्थिक पाठीराखे आणि बाहेरील लोक ज्यांचा कृषीप्रधान राष्ट्रांतील व्यक्तींशी व्यवहार आहे त्यांनी त्यांच्याशी बोलणे आणि विचार तसेच डेटा

व्यापार करणे अपेक्षित आहे. ते करण्याची सर्वात जलद पद्धत म्हणजे सध्याच्या नवनवीनतेचा वापर करून. याने कृषीप्रधान देशांतील व्यक्तींना विलक्षण मदत केली आहे. त्यातील मोठा भाग कमी खर्चात ऑनलाइन व्यापार करू शकतो.

परकीय गुंतवणूक जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या राज्यांतील व्यक्तींना काही कृषीप्रधान राष्ट्रांमध्ये संसाधने घालण्याची आवश्यकता प्राप्त झाली. अपरिचित उपक्रम हा जागतिकीकरणाच्या परिणामांपैकी एक आहे जो या राष्ट्रांमध्ये असंख्य सुधारणांमध्ये पूर्ण वर्तुळात येतो उदाहरणार्थ, काही आर्थिक पाठिराख्यांच्या मते अपरिष्कृत घटक आणि उत्पादने व्यवसायात आणि बाजारात स्वतंत्रपणे हलवली जावीत. हे करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे संरचनेतील प्रत्येक प्रशासनाला एक उत्पादक पाया ठेवण्यास मदत करणे.

जागतिकीकरणाचे काही तोटे

जागतिकीकरणामुळे कृषीप्रधान राष्ट्रांना अनेक फायदे झाले असले, तरी औद्योगिक नसलेल्या राष्ट्रांमध्ये त्याचे काही तोटेही झाले आहेत. भारतातील जागतिकीकरणामुळे कृषीप्रधान राष्ट्रांना अनेक फायदे झाले असले, तरी औद्योगिक नसलेल्या राष्ट्रांमध्ये त्याचे काही तोटेही आहेत. त्यापैकी काही वर चर्चा करूया.

१) **कामगारांचे विस्थापन** जागतिकीकरणामुळे, आपल्या प्रचंड जगाला सर्वत्र खुले दरवाजे आहेत. असे असले तरी, बहुसंख्य लोकांना परदेशात काम करत असताना त्यांच्या कुटुंबांना दीर्घकाळ सोडावे लागले आहे. म्हणून, जोडप्यांनी वेगळे केले आहे, पुनर्विवाह केला आहे आणि हताश मुलांना स्वयंसेवक आणि आश्रयस्थानांपुढे असहाय्य सोडले आहे. काही मुलांना त्यांच्या जुन्या-परिपक्व पालकांच्या समस्या सोडवण्याचा पर्याय उपलब्ध नाही कारण त्यांनी त्यांच्या व्यवसायातून मिळवलेली रोख रक्कम पुरेशी नाही.

२) **बेरोजगारी** व्यावहारिकदृष्ट्या सर्व उदयोन्मुख राष्ट्रांमध्ये जागतिकीकरणाची भरभराट होईपर्यंत कार्यरत लोकसंख्येचा एक भाग उद्योगांमध्ये आरामशीर पदांवर अवलंबून होता. नवोपक्रमाच्या प्रगतीमुळे असा व्यवसाय कमी झाला आहे आणि प्रतिभावान तज्ञांसाठी जगभरातील गरजा वाढल्या आहेत. गैर-औद्योगिक राष्ट्रांमधील व्यक्तींच्या मोठ्या भागाकडे क्षमता नसतात, तर जागतिकीकरणामुळे लोकप्रियतेमुळे प्रवेश करण्यायोग्य पदांसाठी अप्रभावीपणे पैसे दिले जातात. लोकांचा एक मोठा भाग बेरोजगार आणि त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी अयोग्य आहे, ज्यामुळे दरोडा, खिशात मारणे, खून आणि बेकायदेशीर अंमली पदार्थांचा वापर यांसारखे विस्तारित गुन्हे घडतात.

३) **जीवनशैलीचे आजार वाढले** जागतिकीकरणाने हाताळलेल्या अन्न स्रोतांचा वापर केला आहे, विकासाची मुदत आणि वाढीव लाभ मर्यादित करण्यासाठी सिंथेटिक्सचा वापर करून पिकांची स्थापना केली आहे. व्यवसायातून नफा मिळविण्यासाठी, प्राण्यांना, उदाहरणार्थ, गायींना सिंथेटिक्सचा फायदा होतो ज्यामुळे ते एक टन दूध तयार करतात किंवा मांस व्यवसायासाठी विकल्या जाणाऱ्यांचे वजन वाढवतात. अन्नाच्या वाणांमधून कृत्रिम पदार्थांच्या विस्तारित अंतर्ग्रहणामुळे, सतत संक्रमण वाढत आहे. मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. याशिवाय, उदयोन्मुख राष्ट्रांमध्ये आयुर्मान कमी होत आहे.

४) **संस्कृतीचा त्याग** प्रत्येक लोकसमूह, समाज किंवा देशाचे त्याचे गुण आणि विश्वास असतात, दुसऱ्या शब्दांत - त्याची स्वतःची जीवनशैली. ते मूलभूत आहेत कारण ते विशिष्ट स्थानिक क्षेत्रातील व्यक्तींसाठी वागण्याचा एक समाधानकारक मार्ग तयार करतात. वृद्ध लोक किंवा पायनियर हे हमी देतात की व्यक्ती नैतिकदृष्ट्या उत्कृष्ट रीतीने वागतात. तरीही, जागतिकीकरणाने विविध समाजांचे मिश्रण केले. मग व्यक्तींनी त्यांच्या कायदेशीर मानकांचे आणि रीतिरिवाजांचे

पुनर्मूल्यांकन केले आणि त्यांची जीवनशैली क्रूड म्हणून पाहिली. उदयोन्मुख राष्ट्रांमधील काही देश पाश्चात्य संस्कृती स्वीकारतात आणि स्वतःचा त्याग करतात.

५) **दहशतवाद** स्थानिक पातळीवर बेकायदेशीर धमकावल्याशिवाय एक वर्षही बंद होत नाही, ज्याने जागतिकीकरणपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सरकारी सहाय्य आणि एकता प्रभावित केली आहे. चालू परीक्षांनुसार, 2017 मध्ये जगभरात 9, 000 दहशतवादी हल्ले झाले. हे मोजमाप खरं तर चिंताजनक वाटतं. दुर्दैवाने, माझा जुना परिसर काही विशेष नाही. गेल्या वर्षी आमचे प्रचंड शहर शॉपिंग सेंटर खपत होते. पायरो क्राईममुळे ही आग लागल्याचे पोलिसांचे म्हणणे आहे.

६) **किंमत अस्थिरता** मूल्य अस्थिरता हा व्यवसायावरील जागतिकीकरणाचा जबरदस्त प्रभाव आहे. काही व्यक्ती परदेशात असे उपक्रम करतात जिथे त्यांना माफक प्रमाणात अपरिष्कृत घटक मिळतात आणि काम करतात. ते निर्मिती खर्च कमी करू शकतात आणि कमी खर्चात त्यांची उत्पादने पेडल करू शकतात. प्रतिस्पर्ध्यांमुळे, काही अव्वल दर्जाच्या वस्तूंची किंमत बदलते. जागतिक व्यापार संघटनेने खर्चातील फरक नियंत्रित करण्याचा कितीही प्रयत्न केला असला तरी त्यांचे प्रयत्न फलदायी ठरत नाहीत.

७) **चलन चढउतार** ग्लोबल एक्सचेंज यूपस डॉलरचा वापर करून वस्तूंचा व्यापार करते. उदयोन्मुख राष्ट्रांमध्ये डॉलरच्या किमतीत दररोज चढ-उतार होत असतात आणि यामुळे अर्थव्यवस्था असंतुलित होते आणि श्रम आणि उत्पादनांसाठी असाधारण खर्च होतो. IGOs द्वारे सार्वजनिक आर्थिक मानकांवर सर्वाधिक परिणाम होतो.

भारतातील जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला मदत करणारे काही महत्त्वाचे घटक येथे आहेत:

१) **तंत्रज्ञान:** नावीन्यपूर्णतेमध्ये जलद सुधारणा हा एक मुख्य विचार आहे ज्याने जागतिकीकरण चक्र ॲनिमेट केले आहे.

२) **व्यापार अडथळे:** आयातीवरील कर हे एक्सचेंजच्या अडथळ्याचे उदाहरण आहे. काही मर्यादेची व्यवस्था केल्यामुळे याला अडथळा म्हणून ओळखले जाते.

३) **उदारीकरण:** सार्वजनिक प्राधिकरणाने ठरवून दिलेले अडथळे किंवा मर्यादा दूर करणे ही प्रगती म्हणून ओळखली जाते. देवाणघेवाणीच्या प्रगतीसह, संस्थांना त्यांना काय आयात करायचे आहे किंवा उत्पादन करायचे आहे याविषयी निर्विवादपणे निवडींवर तोडगा काढण्याची परवानगी आहे.

४) **प्रगती:** आर्थिक प्रगतीचा अर्थ खुल्या व्यायामामध्ये सार्वजनिक प्राधिकरणाकडून सक्ती केलेल्या मर्यादा आणि नियंत्रणांमध्ये सतत घट होणे होय. हे खुल्या बाजाराची व्याप्ती तयार करते जेथे ग्राहक, निर्माते आणि डीलर्स त्यांच्या स्वतःच्या निवडी घेऊ शकतात आणि अंमलात आणू शकतात.

५) **अपरिचित देवाणघेवाण आणि FDI धोरणाची प्रगती:** अपरिचित देवाणघेवाण आणि अपरिचित उपक्रमांमधील अडथळे सर्वसाधारणपणे दूर केले गेले. याचा अर्थ असा होतो की उत्पादनांची आयात आणि व्यापार प्रभावीपणे केला जाऊ शकतो आणि याशिवाय अपरिचित संस्था येथे औद्योगिक सुविधा आणि कार्यस्थळे स्थापन करू शकतात. सार्वजनिक प्राधिकरणाने सेट केलेल्या सीमा किंवा मर्यादा दूर करणे ही प्रगती म्हणून ओळखली जाते.

६) **WTO:** जागतिक व्यापार संघटना (WTO) ही एक संघटना आहे ज्याचा मुद्दा जगभरातील विनिमय बदलणे हा आहे. निर्माण केलेल्या राष्ट्रांच्या मोहिमेपासून सुरुवात केली, WTO जागतिक व्यापाराच्या संदर्भात नियम तयार करते आणि या तत्वांचे पालन करते हे पाहते. जगातील एकूण १४९ राष्ट्रे सध्या WTO (2006) मधील व्यक्ती आहेत.

संदर्भसूची:

१. पाटील बी. बी., (२०१४), महाराष्ट्र शासन व राजकारण (फडके प्रकाशन, कोल्हापूर)
२. सुहास पळशीकर., (३० जानेवारी २०१७), राजकारणाचा ताळेबंद भारतीय लोकशाहीची वाटचाल (साधना प्रकाशन)
३. डॉ. दत्ता साहेब शिरगावे., (नोव्हेंबर २०१४), भारतीय राजकीय विचार (निराली प्रकाशन)
४. संपादक, डॉ. गमे भाऊसाहेब, धनगर प्रा. धनराज, लेखक - प्रा. पाटील रजनी, प्रा. कोळी नामदेव (२०१६). जागतिकीकरणाचा प्रभाव - भाषा, साहित्य, समाज. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स. pp. ६३. ISBN 978-93-82414-30-8.
५. संपादक, डॉ. गमे भाऊसाहेब, धनगरप्रा. धनराज, लेखक - प्रा. पाटील रजनी, प्रा. कोळी नामदेव (२०१६). जागतिकीकरणाचा प्रभाव - भाषा, साहित्य, समाज. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स. pp. ६३. ISBN 978-93-82414-30-8.
६. संपादक वले, वासुदेव (२०१४). जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स. pp. ६२-६३. ISBN 978-93-85019-26-5.

महाकाव्य 'शकुंतला' में निरूपित 'मानवाधिकार'

बाबुराव कृष्णा सारंग

हिंदी विभाग, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापुर

भूमिका:

प्रवासी हिन्दी भूषण पुरस्कार से सम्मानित श्री. हरिश्ङ्कर आदेश 'प्रवासी भारतीय महाकवि' के रूप में कनाडा में साधनारत है। हिन्दी साहित्य की गद्य-पद्य दोनों विधाओं से आप आज भी साहित्यिकी धर्म से कर्तव्यनिष्ठ हैं। हिन्दी प्रवासी साहित्यकार के रूप में आपने ही हिन्दी साहित्य को सबसे ज्यादा महाकाव्यों की अनमोल देन दी है। शकुंतला इन्हीं में से आपका दूसरा महाकाव्य है। इस महाकाव्य की काथावस्तु भले ही पुरातन आख्यान हो किन्तु आप ने इसे समकालिन परिवेश से जोड़ते हुए मानव अधिकारों का महत्त्व साहित्यिक गरिमा के साथ रेखांकित किया है। जीवन यानी केवल पशुओं की तरह तरह जीना नहीं है बावजूद इसके मानव समाजप्रिय होने के कारण वह अन्य प्राणियों से भिन्न है। समाज में मनुष्य के कुछ कर्तव्य निर्धारित हैं, कर्तव्य वह है जिनकी पूर्ति से मानव, मानव कहलाने की सिध्दता प्राप्त करता है। मानव अपने कर्तव्य के साथ अन्य मनुष्यों को भी समाज का अंग मानकर उसे भी खुद के जितना महत्त्वपूर्ण मानता हुआ हर एक को समानता का अवसर प्रदान करता है। इसी कारण समाज में शांति बनी रहती है। यह शांति बनाई रखने के लिए सामाज में जीवन का अधिकार, समता, बंधुता, स्वतन्त्रता, अभिव्यक्ति का अधिकार आदि मानवाधिकारों की घोषणा की गई।

मूल शब्द: सत्य, सुरक्षा, सहयोग, अस्मिता, आत्मसम्मान, नीति-अनीति, शकुंतला, दुष्यंत, कृषि कश्यप, स्वतन्त्रता, न्याय, प्रमाण, नामकरण, शासन, अस्पृश्यता उन्मूलन, व्यष्टि-समष्टि, अनुसूचित जाति, वर्णभेद, जाति-भेद, समान न्याय, मानव अधिकार आदि।

महाकाव्य 'शकुंतला' में निरूपित 'मानवाधिकार':

शकुंतला महाकाव्य दो खंडों में विभाजित है। इन दो खंडों में कथानक का विस्तार दस सर्गों में सृजित किया गया है। कथानक की शुरुआत समाधिस्त ऋषि विश्वामित्र की घोर तपस्या से होता है और इनकी अविचल तपस्या देव शचिपति इन्द्र (की सोच मलिन हो जाती है। वह अपने पद की सुरक्षा के लिए कूटनीति का सहारा लेते हैं। आज श्री इसी सोच के कई अधिकारी समाज में ऊंचे पदों पर कुंडली मारे बैठे हैं, इसतरह की राजनीति को वर्तमान स्थिति से जोड़ते हुए कवि लिखते हैं।

प्राणों से प्रिय पद होता है। आदर्शों का वध होता है।

बन जाती नीति अनीति अपनी, प्रभुता में वह मंद होता हैII¹

आधुनिक समाज सत्तावाद और भोगवाद की ओर बढ़ रहा है। अपने पद के लिए वह सभी मर्यादाओं का उल्लंघन करते हुए सत्य, सहयोग, बंधुता जैसे मानवीय कर्तव्यों से फिसल रहा है। छल-कपट की अमानवीय कूटनीति करते हुए (शचीपति) इन्द्र ऋषि विश्वामित्र की तपस्या भंग करने हेतु स्वर्ग की अप्सरा मेनका को भेजते हैं। मेनका का यौवन देख योगी विश्वामित्र भोगी बन जाते हैं। अब मेनका गर्भ धारण करती है तब उसे स्मरण होता है कि अप्सराएँ स्वर्ग के नियमानुसार गर्भ धारण नहीं कर सकती। वह सारी सच्चाई विश्वामित्र को बताती है और संतान को जन्म देने की इच्छा भी रखती है। गर्भपात की सोच का खंडन करते हुए और महिला अधिकारों को बरकरार रखते हुए कवि मेनका द्वारा कहते हैं।

"गर्भ धारण करना है पुण्य, पाप है जघन्य गर्भ का पात II"²

आज पूरे विश्व में भ्रूण हत्या के कारण महिलाओं को जन्म लेने के अधिकार से वंचित कर उनके जन्म लेने के मानवाधिकार का खंडन किया जाता है। मेनका की कोख से बेटी का जन्म होता है। मेनका को माध्यम बनाकर कवि ने समकालीन समस्या को व्यक्त किया है और स्त्रियों को अपने अधिकारों के प्रति सजग किया है। हर नारी की माँ बनने का हक है यह दशशांति हुए कवि ने मानव अधिकारों के प्रति सजगता दिखाई है। मेनका अपनी बेटी के साथ स्वर्ग न जा सकने के कारण वह उसे मालिनी नदी के तौर पर छोड़ चली जाती है। मालिनी नदी के तौर पर कृषि कण्व का आश्रम है, कण्व नदी तीर पर देखते हैं कि दो शकुंत पक्षी एक नवजात कन्या की रक्षा कर रहे हैं। वे उस नवजात कन्या को आश्रम लाकर उसका नामकरण संस्कार करते हैं। सिविल और राजनैतिक अधिकार करार व बाल अधिकार) ३) प्रत्येक बालक के जन्म के बाद तत्काल रजिस्ट्रीकरण किया जाएगा और उसका एक नाम होगा। इस अधिकार पर प्रकाश डालते हुए महाकवि कहते हैं³

"जातकर्म औ' नामकरण संस्कार किए आयोजित II"⁴

आगे शकुंतला बड़ी होने पर उसका दुष्यंत के साथ गांधर्व विवाह हो जाता है। कुछ दिनों बाद दुष्यंत शकुंतला को आश्रम में छोड़ स्वयं राजधानी लौटते हैं। अतिथि स्वागत का धर्म न निभाने के कारण शकुंतला ऋषि दुर्वास से शाप पाती है। तीर्थाटन कर ऋषि कण्व का आश्रम में आगमन हो जाता है, वे सारी घटनाएँ जान जाते हैं। शकुंतला गर्भवती होने के कारण पिता एवं गुरु के नाते कण्व उसे पत्नी धर्म का उचित जान देकर उसकी विदाई कराते हैं। बीच रास्ते शकुंतला को प्यास लगने के कारण वह सरिता में उत्तर पायपान करने जाती है, तब उसे राजा दुष्यंत ने भेट दी मुद्रिका पानी में गीर जाती है। शकुंतला राजसभा में अपना परिचय देती है तब दुष्यंत उसे पत्नी मानने से इन्कार कर देता है, तब शकुंतला आपने अर्भक के अधिकार में कहती है।

चाहे तुमा प्यार करो न करो, मेरा उद्धार करो न करो,

पल रहा कुशि में जो, निज शुक्रज पर करुणा लाओII⁵

स्पष्ट है कि शकुंतला बालक के मुलवंश, वर्ण, धर्म, परिवार, समाज, संरक्षण के अधिकारों को प्राप्त होने की इच्छा रखती है। शकुंतला द्वारा मानव अधिकारी को कवि आदेश व्यक्त करते हैं और वर्तमान समाज में बाल अधिकारों के बारे में हमें सोचने के लिए मजबूर कराते हैं। इसी प्रकार 'अनुच्छेद (2)-19सभी को अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता का अधिकार होगा I'⁶ इस अधिकार को नजर में रखते हुए शकुंतला के माध्यम से कवि कहते हैं,

शर्मिष्ठा अमन न ताशी है। निष्पक्ष न्याय आकांशी है।

मुझको न अपेक्षा प्रमाण की, में स्वयं प्रमाण साक्षी हूँ।I⁷

यहाँ कवि ने अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता के मानव अधिकार को बरकरार रखा है। आदेश कृत शकुंतला महाकाव्य में शकुलला खुद को ही न्याय के लिए प्रमाण मानती है और स्वयं को न्याय मिलने के लिए प्रमाणों की अपेक्षा नहीं करती है। आगे शकुंतला मानवीय आचरण के बारे में नारी सम्मान की बात कहती है।

जिसमे हो नहीं आत्म गौरव। अस्मिता आत्मसम्मान न हो।।

यह नारी नहीं, मात्र शव है। है मूर्ति की जिसमें प्राण न हो।⁸

"पति को भी है अधिकार नहीं, ममौतक व्यथा प्रदान करें।।

निर्जन में अथवा समाज में, निज पत्नी का अपमान करो।।"⁹

बड़े ही स्पष्ट रूप से मानव अधिकारों पर प्रकाश डालते हुए कवि ने इन पंक्तियों द्वारा नारी की अस्मिता, आत्मसम्मान, स्वतंत्रता को व्यक्त किया है। अगर जीवन में आत्मसम्मान ना हो तो समाज में हमारी छवि निरंतर मलिन हो जाएगी। होसकता है समाज में हम स्वतंत्र ही न रहे, तो हमारा अस्तित्व ही मिट जायेगा। मानव अधिकारों के अभाव में जीवन कितना व्यथापूर्ण हो सकता है इसके प्रति कवि ने सजगता दिखाई है। राजसमा में हुई विडम्बना पश्चात शकुंतला ग्लानियमय होकर अपनी माँ मेनका का आवाहन करती है। मेनका उसे ऋषि कश्यप के आश्रम में छोड़ चली जाती है। यहाँ कति ऋषि काश्यप के माध्यम से मानव अधिकारों पर प्रकाश डालते हैं। ऋषि कश्यप शकुंतला को शिक्षा देते समय कहते हैं।

“हो कभी कोई वर्णभेद होने जन्मगत जाति-भेद।

गुण कर्म-स्वभाव समाहत हो, हर योग्य व्यक्ति पढ़ सके वेद।”¹⁰

इसतरह से कवि आगे बढ़ते हुए अस्पृश्यता उन्मुलन के बारे में ऋषि कश्यप को माध्यम बनाकर कहते हैं-

“ही मित्र भाव सब में समान, पाये योग्यता सदैव मान।

हो हुआछूत या उंच-नीच का, जन-जीवन में नहीं स्थान।”¹¹

अपने इन्ही उदात्त विचारों को आगे विस्तारित रूप से बढ़ाते हुए कवि लिखते हैं-

बहुसंख्यक का कर शीश-दालन,

है अल्पसंख्याको को सुविधा

या अल्पसंख्याकोन की उपेक्षा, शासक करे सहज बहुधा ॥¹²

कवि के इन विचारों में "अनुच्छेद 30 अल्पसंख्यांक वर्गों को, चाहे वह धर्म अथवा भाषा पर ही आधारित क्यों न हों, अपनी रुचि के अनुसार शिक्षा-संस्थानों को स्थापित करने तथा उनका प्रशासन करने का अधिकार प्रदान करता है।¹³ कवि के निम्नांकित पंक्तियों में बहुसंख्याको तथा अल्पसंख्याकों के अधिकारों के बारे में मत प्रकट करते हुए लिखते हैं।

“बहुसंख्याक और अल्पसंख्याक का अर्थ, कि सटा ध्यान होवे।”¹⁴

पूजा पद्धति, विचारधारा-पालन अवसर सम्मान होवे मानवाधिकारों से प्रेरित इस महाकाव्य में कवि कृषि कश्यप के माध्यम से विश्वबंधुत्व की भावना पर भी प्रकाश डालते हुए लिखते हैं-

“सब की व्यक्तिगत स्वार्थ त्याग, तज व्यष्टि समष्टि आद लार्च।

बहू अल्पसंख्यकों की दुरन्त, दुविधा से सहज त्राण पाये।”¹⁵

कवि व्यक्ति तथा समाज के संबंध में चाहते हैं कि सभी को अपना व्याक्तिगत स्वार्थ त्यागकर समाज में पीड़ित जनता की दुविधाओं को दूर करना चाहिए और विश्वबंधुत्व की भावना से जीवन यापन करना चाहिए। आगे कवि शिक्षा के अधिकार पर प्रकाश डालते हैं। वे ऋषि कश्यप के माध्यम से कहते हैं-

शिक्षा-दीक्षार्थ न हो दुविधा, सबको समान हो न्याय विधा।

हो कभी न किसी वर्ग के हित, आरक्षित स्थानों की सुविधा।”¹⁶

आगे कति शिक्षा के मानवाधिकार को कुछ इस तरह से भी स्पष्ट करते हैं।

शिक्षा देकर मुस्कुरा कुलपतियों को स्वतंत्रता, डाले दबाव कभी न दानव।”¹⁷

देश के भविष्य के रूप में देखते हुए कवि ने शिक्षा का अधिकार इस मानत अधिकम की बात पिड़ी है आगे वे ऋषि कश्यप के माध्यम से कहते हैं।

सैनिक शिक्षा अनिवार्य बने, धार्मिक शिक्षा अनिवार्य बने।¹⁸

शिक्षा अनिवार्य क प्रस्तुत पंक्तियों द्वारा "अनुच्छेद-26-प्रत्येक व्यक्ति को शिक्षा पाने का अधिकार।¹⁹ इस मानवाधिकार का दर्शन हरी महाकवि के विचारों में मिलता है। कवि ने शिक्षा का लक्ष्य छात्र के व्यक्तित्व विकास के साथ उसके उच्च चरित्र निर्माण की इच्छा भी व्यक्त की है। जिसके कारण राष्ट्र का भवितव्य उज्ज्वल हो। कई दिनों पश्चात शकुंतला की कोख से एक बालक का जन्म होता है जिसका नाम 'सर्वदमन रखा जाता है। न्याय-व्यवस्था, स्वतंत्रता, समता आदि मानवधिकारों की अभिव्यंजना निम्नांकित पसंग में भी आई है। राजम दुष्यंत की राजसभा में एक मछुआरा अपराधी होने के कारण बंदी बनाकर लाया जाता है। राजा दुष्यंत का मानना था कि, अपने राज्य में सभी पला सुखी एवं संतुष्ट है और इसी कारण कोई अपराध राज्य में नहीं होता इसका कारण है राज्य में न्याय व्यवस्था मानव अधिकारों' की रक्षा करती है। कवि आदेश दुष्यंत के माध्यम से ऐसे शासन का

धिक्कार करते है जहाँ का शासन दुखियारों की रक्षा न कर पाये।

न्यायव्यवस्था स्वतन्त्रता, समता, मानव अधिकारी की।

शासन की शिकार कर पाये रक्षा दुखियारी की।²⁰

अर्थात् जिस राज्य की न्याय व्यवस्था में मानव अधिकारों की रक्षा न होती हो उस राज्य के शासन का कवि धिक्कार करते है। दुष्यंत के राज्य में मानव अधिकार स्पष्ट होने वाले कुछ महत्त्वपूर्ण प्रसंग भी सामने आते है। मछुआरे के पास की राजामुद्रिका देख राजा को अपना अतीत स्मरण आता है। यह भी सिद्ध होता है कि मछुआरा दंड का अधिकारी नहीं है। राजा दुष्यंत कहते हैं।

"यह सब कहता है।।

ना व्याज ही हो अकलुष, लांछन-प्रतारणा सहता है।²¹

सादर क्षमा याचना सहित प्रथम तो बंधन मुक्त कर्णों। पुरस्कार दे दस ग्राम, इसे यथेष्ट धन-युक्त करो मछुआरे के अधिकारों की रक्षा कर उसके साथ उचित न्याय कर दिया जाता है। स्वर्ग में देव और असुरों का संग्राम छिड़ जाता है। देवदल असुरों के सामने दुर्बल हो जाता है। दुष्यंत युद्ध में देवताओं की सहायता करते हैं। देवदल और दुष्यंत मिलकर असुरों के छक्के छुड़ा देते हैं। राजा दुष्यंत जीत हासिल कर लौटते समय कश्यप ऋषि के आश्रम में प्रवेश करते हैं। उनकी मुलाकात सर्वदमन से हो जाती है और शकुंतला भी सामने आती हैं। दुष्यंत सर्वदमन-शकुंताग का पुनर्मिलन हो जाता है। आगे भरण-पोषण के अधिकार के कारण सर्वदमन का नाम भरत रखा जाता है, जिसके नाम पर देवभूमि का नाम 'भारत' रखा गया है।

निष्कर्ष:

महाकवि हरीशंकर आदेश प्रवासी भारतीय साहित्यकार है। 'शकुंतला उनका दुद्वितीय महाकाव्य है। इस महाकाव्य की कथा पौराणिक होकर भी कवि ने इसे समकालीन परिवेश से जोड़ा है। इस महाकाव्य में सत्तावाद, भोगवाद के परिणाम दिखाएँ हैं। शकुंतला को माध्यम बनाकर कठि में स्त्री का भाँ बनने का अधिकार तथा उसका आत्मसम्मान और स्वतन्त्रता के अधिकार की महत्त्व दिया है। सम्पूर्ण महाकाव्य में बाल अधिकार, स्त्री-अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतंत्रता, भरण-पोषण का अधिकार, शिक्षा का अधिकार आदि अनेक मानव अधिकारों की अभिव्यंजना हुई है। कवि ने सम्पूर्ण महाकाव्य में मानवाधिकारों को महत्त्वपूर्ण मानकर मनुष्य के कल्याण को लक्ष्य माना है।

संदर्भ:

1. आदेश हरीशंकर, शकुंतला (दिल्ली 32 शिल्पायन प्रकाशन, वैस्ट गोरखपार्क, शाहदरा, से. 1997) पृ. 928
2. वहीं, पृ. 73
3. साबत सत्य नारायाण, भारत में मानव अधिकार वैदिक काल से आधुनिक काल तक (नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, दरिया मंज, सं2014) पृ. 136
4. 'आदेश हरीशंकर, शकुलता, (दिल्ली 32 शिल्पायन प्रकाशन, वैस्ट गोरखपार्क, शारहदरा, म. 1997) 87
5. वहीं, पृ. 87
6. साबत सत्य नारायाण, भारत में मानव अधिकार वैदिक कार से आधुनिक काल तक (नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, टरिया गंज, सं2014) 137
7. 'आदेश' हरीशंकर, शकुंतला, (दिल्ली 32, शिल्पायन प्रकाशन, बैस्ट गोरखपार्क, शपहदरा, सं. 1997) पृ. 337.
8. वहीं, ५ 343
9. वहीं, १ 343
10. वहीं, पृ. 382
11. वहीं, पृ. 382
12. वहीं, पृ. 392
13. प्री जोशी आर. पी, मानव अधिकार एवं कर्तव्य अजमेर, अभिनय प्रकाशन, 2009) 333.
14. जादेश हरीशंकर, शकुन्तला (दिल्ली 32 शिल्पायन प्रकाशन, वैस्ट गोरखपार्क, शारहदरा, सं. 1997) पृ. 9392
15. वहीं, पृ. 393
16. वहीं, पृ. 382
17. वहीं, पृ. 399
18. वहीं, पृ. 399
19. साबत सत्य नारायाण, भारत में मानव अधिकार वैदिक काल से आधुनिक काल तक (नई दिल्ली, राधाकृष्णा प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, दरिया गंज, स2014) पृ. 113
20. 'आदेश हरीशंकर, शकुंतला (दिल्ली 32 शिल्पायन प्रकाशन, वैस्ट गोरखपार्क, शारहदरा, में. 1997) पृ. 94
21. वहीं, पृ. 439

मुलतानी समाज: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

मधुकर धुतुरे

समाजशास्त्र विभाग,

विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा जि. कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

मुलतानी समाज हे भारतातील एक महत्त्वपूर्ण समुदाय आहे, ज्याची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी खूपच समृद्ध आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, हा समाज पाकिस्तानमधील मुलतान प्रांतातून स्थलांतरित झालेल्या लोकांचा समुदाय आहे, ज्यांनी भारतातील विविध राज्यांमध्ये स्थायिक होऊन आपली ओळख प्रस्थापित केली आहे. या समाजाचा विकास, त्याच्या विविध घटकांचा अभ्यास, त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक पैलू, तसेच या समुदायाच्या समस्यांवर आणि उपायांवर एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून या शोध निबंधात विचार केला जाईल.

उद्दिष्टे:

1. मुलतानी समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा शोध घेणे.
2. मुलतानी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेणे.
3. मुलतानी समाजातील मुख्य समस्या आणि त्यांच्या निवारणाचे उपाय शोधणे.
4. मुलतानी समाजाच्या शैक्षणिक विकासात येणाऱ्या अडचणींवर चर्चा करणे.
5. या समाजाच्या भविष्यासाठी संभाव्य मार्गदर्शन प्रदान करणे.

गृहीतके:

1. मुलतानी समाजाच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांचा त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर प्रभाव आहे.
2. मुलतानी समाजातील आर्थिक मागासलेपणाचे कारण स्थलांतरानंतरची परिस्थिती आणि जागतिक आर्थिक धोरणे आहेत.
3. मुलतानी समाजाच्या समस्यांचे मुख्य कारण शिक्षणाचा अभाव आहे, ज्यामुळे इतर क्षेत्रात देखील त्यांचे योगदान कमी झाले आहे.
4. समाजाच्या समस्यांवर ठोस उपाययोजना केल्यास त्यांच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडवता येईल.

विविध घटकांचा अभ्यास:

1. सामाजिक परिस्थिती:

मुलतानी समाजाच्या सामाजिक स्थितीवर त्याच्या परंपरागत मूल्यांचा मोठा प्रभाव आहे. या समाजातील कुटुंबव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर संयुक्त कुटुंबांवर आधारित आहे, जिथे कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याचे आपापले स्थान व महत्त्व असते. पितृसत्ताक समाजरचनेमुळे घरातील निर्णयप्रक्रियेत पुरुषांचा जास्त हस्तक्षेप असतो. मुलतानी समाजात एकात्मता आणि सामूहिक जीवनशैलीवर भर दिला जातो, परंतु स्त्रिया आणि तरुणांना अनेकदा संधी मिळण्यात मर्यादा येतात.

2. आर्थिक परिस्थिती:

मुलतानी समाजातील बरेच सदस्य आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. स्थलांतरानंतर या समुदायाला भारतात अनेक आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. बहुतांश मुलतानी समाज शेतीवर अवलंबून आहे, परंतु कृषी क्षेत्रात येणाऱ्या अडचणींमुळे त्यांचे उत्पन्न मर्यादित राहिले आहे. उद्योग आणि व्यापार क्षेत्रातही त्यांचे योगदान तुलनेने कमी आहे. बेरोजगारी, आर्थिक अस्थिरता, आणि तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव या समाजाच्या आर्थिक परिस्थितीला अधिक कमजोर बनवतात.

3. राजकीय परिस्थिती:

राजकीयदृष्ट्या, मुलतानी समाज मुख्य प्रवाहाच्या राजकारणात कमी सहभागी दिसतो. याचे कारण म्हणजे त्यांची संख्या कमी असणे आणि राजकीय नेतृत्वाचा अभाव. काही भागात त्यांचे प्रभावशाली नेतृत्व असले तरी, संपूर्ण समुदायाला एकत्रित करण्यासाठी एक सशक्त राजकीय व्यासपीठ आवश्यक आहे. राजकीय सहभाग आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे या समाजाच्या समस्या अनेकदा दुर्लक्षित राहतात.

4. धार्मिक परिस्थिती:

मुलतानी समाज धार्मिकदृष्ट्या विविध आहे. हिंदू, शीख, मुस्लिम आणि इतर धर्मांचे अनुयायी या समाजात आढळतात. धार्मिक समन्वय आणि सहिष्णुता मुलतानी समाजाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. यामुळे समाजात एक प्रकारची सामाजिक समरसता आणि सहिष्णुता टिकून राहिली आहे. तथापि, काही ठिकाणी धार्मिक मतभेद आणि तणावाचे प्रकार देखील दिसून येतात, ज्याचा समाजाच्या एकात्मतेवर परिणाम होतो.

5. सांस्कृतिक परिस्थिती:

मुलतानी समाजाचा सांस्कृतिक वारसा खूपच समृद्ध आहे. यांचा लोकसंगीत, लोककला आणि हस्तकलेत विशेष योगदान आहे. मुलतानी समाजातील सण, उत्सव, आणि परंपरागत क्रीडा यांचा वारसा आजही त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वाचा भाग आहे. परंतु आधुनिक काळात या सांस्कृतिक मूल्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न होत नसल्याचे दिसते. समाजातील नवीन पिढी या परंपरांपासून दूर जात आहे, जे एक सांस्कृतिक संकट निर्माण करू शकते.

6. शैक्षणिक परिस्थिती:

मुलतानी समाजातील शैक्षणिक स्तर तुलनेने कमी आहे. अशिक्षण, आर्थिक दुर्बलता, आणि शिक्षणासाठी पुरेशा संसाधनांचा अभाव यामुळे मुलतानी समाजातील बरीच मुले शिक्षणाच्या प्रवाहाबाहेर राहतात. काही ठिकाणी प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न होत असला तरी, उच्च शिक्षणात मोठी समस्या आहे. उच्च शिक्षणासाठी लागणारे आर्थिक पाठबळ नसल्यामुळे समाजातील विद्यार्थी स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत.

समस्यांचे विश्लेषण:

मुलतानी समाजाला विविध प्रकारच्या समस्या भेडसावत आहेत. त्यातील काही प्रमुख समस्या अशा आहेत:

1. शिक्षणाचा अभाव: उच्च शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास खुंटला आहे.
2. आर्थिक मागासलेपण: कुटुंबांमधील अल्प उत्पन्न आणि बेरोजगारीमुळे समाजाच्या एकूण प्रगतीत अडथळे येत आहेत.
3. राजकीय सहभागाचा अभाव: राजकीयदृष्ट्या सक्रिय नसल्यामुळे त्यांच्या समस्या आणि मागण्यांकडे दुर्लक्ष होते.

4. धार्मिक व सांस्कृतिक संकट: धर्मांतर, सांस्कृतिक परंपरांचे संवर्धन न होणे, आणि त्यांची मूल्ये गमावली जाण्याचा धोका आहे.

समस्यांवरील उपाय:

1. शैक्षणिक सुधारणा: मुलतानी समाजातील मुलांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार, आणि आर्थिक मदतीच्या योजनांचा लाभ दिला पाहिजे.
2. आर्थिक विकास: स्वयंरोजगार, उद्योग, आणि व्यवसाय क्षेत्रात मुलतानी समाजाच्या सदस्यांना प्रशिक्षण देऊन आर्थिक स्थैर्य साधता येईल. कृषीव्यवस्थेत सुधारणा आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून त्यांचे उत्पन्न वाढवता येईल.
3. राजकीय जागरूकता: राजकीय सहभाग आणि नेत्यांना समाजाच्या समस्या मांडण्यासाठी प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
4. धार्मिक व सांस्कृतिक साक्षरता: धार्मिक समन्वय वाढवण्यासाठी चर्चा, कार्यशाळा, आणि विविध सांस्कृतिक उपक्रमांचे आयोजन करून समाजात सहिष्णुता वाढवली पाहिजे.

निष्कर्ष:

मुलतानी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीचा सखोल अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की, या समाजाला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. परंतु, योग्य उपाययोजना आणि सकारात्मक बदलांच्या माध्यमातून हा समाज आपले स्थान अधिक सशक्त करू शकतो. शैक्षणिक सुधारणा, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक संवर्धन, आणि राजकीय सहभाग या चार प्रमुख क्षेत्रांमध्ये ठोस प्रयत्न केले तर मुलतानी समाजाचे भविष्य उज्ज्वल होऊ शकते.

राजर्षी शाहू महाराजांची उद्योगनीती

मधुकर खंडू पवार

गोपाळ कृष्ण गोखले महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना:

राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्यकर्तृत्व केवळ कोल्हापूर संस्थानापुरतेच मर्यादित नाही. तर संपूर्ण देशात त्यांच्या अफाट व दूरदर्शी कार्याचे परिणाम दिसून येतात. सामाजिक विकासाचा दीपस्तंभ कृषी विकासाची गंगोत्री, आणि दारिद्र्य व अज्ञान याच्या, विरोधातील प्रखर योद्धा अशा अनेक बाबी सोबत त्यांनी उद्योग व्यापार क्षेत्रातही अपूर्व असे योगदान दिले. त्यांनी उद्योग व्यापार वृद्धीसाठी वापरलेले तंत्र, धोरण आजही तितकेच कालसुसंगत व महत्त्वपूर्ण आहे. २८ वर्षांच्या अल्पावधीच्या कार्यकाळात शेती, शिक्षण, उद्योग, व्यापार, सर्वसामाजिक कल्याणाचे आयुध सातत्यपूर्ण वापरावी लागतात. त्याचे धोरणात्मक भान ज्या राष्ट्रांनी स्वीकारले. ते आता महासत्ता ठरत आहेत. यातून राजर्षींच्या विकास आराखडा किती दूरदर्शीपणाचा होता. हे दिसून येते. सर्वात अधिक वेगवान व सातत्यपूर्ण उत्पन्न आणि रोजगार वाढ ही उद्योग व्यापारात नावीन्यपूर्ण प्रयोगातून होते. हे राजर्षी शाहू महाराज यांनी ओळखून आपल्या कृतीत व धोरणात राबविले. अज्ञान गरिबी यातून आपल्या रयतेला मुक्त करण्यासाठी त्यांनी सामाजिक सुधारणा एका बाजूला. तर दुसऱ्या बाजूला उत्पन्न व रोजगार बहुविविध मार्गाने वाढवावा यासाठी प्रयत्न केले. महाराजांनी आपल्या संस्थानात शाहूपुरी, कोल्हापूर, शिरोळ, सोनतळी, राधानगरी जयसिंगपूर, अशा विविध भागात उद्योगाची उभारणी केली. तसेच शेतीतून उत्पादित वस्तूची संबंधित लघुउद्योगाच्या उभारणीला प्रोत्साहन दिले. व मदतही केली. शेतकऱ्यांना शेतीबरोबरच इतर जोडधंदे करण्याची संधी मिळावी यासाठीही त्यांनी प्रयत्न केले. राजर्षी शाहू महाराज यांनी राबवलेल्या आर्थिक धोरणाचे आज महत्त्वाचे आणि तात्कालिक दुर्गामी परिणाम दिसून येतात. तेव्हा प्रस्तुत शोधनिबंधात राजर्षी शाहू महाराजांची उद्योगनीती याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

- राजर्षी शाहू महाराजांच्या उद्योगनीतीचा अभ्यास करणे
- शाहू महाराजांनी उद्योग व्यापारासाठी वापरलेल्या तंत्राचा अभ्यास करणे
- शाहू मिलच्या स्थापनेचा अभ्यास करणे
- शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांसाठी राबवलेल्या नवीन आधुनिक शेतीचा अभ्यास करणे
- शाहू महाराजांनी स्थापन केलेल्या फॅक्टरींचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती व साधने

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्र, मासिके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

युरोपची आर्थिक प्रगती ही व्यापार उद्योगातून झाली असल्याचे सूत्र त्यांना सापडले. त्यामुळे त्यांनी आपल्या रयतेने शेतकरी व सैनिक न राहता. उत्तम प्रतीचा व्यापार करणारा एक उद्योजक झाला पाहिजे हा निश्चय प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अथक प्रयत्न केले.

कोल्हापुरात गुळाची व्यापार पेठ बसवली: पूर्वी गुळाची बाजारपेठ कोकणात राजापूरला होती. कोल्हापूर संस्थानात गुळ चांगल्या प्रतीचा उत्पादन होईल परंतु तो राजापूरी गुळ म्हणून प्रसिद्ध होता. तेव्हा शाहू महाराजांनी ही बाजारपेठ आपल्या संस्थानात विकसित करण्याचे ठरवले. आणि त्यासाठी कागल निपाणी येथील व्यापाऱ्यांना आमंत्रित करून गुळाची बाजारपेठ स्थापन केली. यासाठी व्यापारी वर्गास जागा इतर सवलती देऊन व्यापार पेठ विकसित केली. अल्पावधीतच ५० लाखाचा गुळ व वीस लाखाच्या भुईमुंगसेगा विकल्या गेल्या.

तंबाखूची बाजारपेठ जयसिंगपुरामध्ये बसविली: तंबाखूची बाजारपेठ निपाणी येथे मोठ्या प्रमाणात होती. अशीच बाजारपेठ आपल्या संस्थानांमध्ये असावी या उद्देशाने १९१७ मध्ये जयसिंगपूर येथे तंबाखूची बाजारपेठ स्थापन केली. नगर नियोजनाचा वापर करत विविध बाजारपेठ विकसित करत असतानाच अनेक नावीन्यपूर्ण तसेच स्थानिक कच्चांमाल वापरून तयार करणारे अनेक उद्योग शाहू महाराजांनी सुरु केले. आणि औद्योगिक महाराष्ट्राचा पाया घातला. १

सुगंधी तेल व मधुमक्षिका पालन: राजर्षी शाहू महाराजांना नाविन्यपूर्ण अभिनव संकल्पना आपल्या संस्थानाच्या आर्थिक भरभराटीसाठी कशा वापरता येतील याचा ध्यास होता. यासाठी प्रथम आपल्या संस्थानात कोणत्या प्रकारची सुगंधी नैसर्गिक संसाधने आहेत. याची त्यांनी पाहणी केली. यामध्ये सुगंधी तेल उद्योग सुती कापड उद्योग कास्टार्क उद्योग सुरु केले. उद्योग सुरु करण्यासाठी प्रशिक्षित कुशल मनुष्यबळ लागतोय. यासाठी महाराजांनी आपले माणसे प्रशिक्षण घेण्यासाठी बाहेर पाठवली. तसेच बाहेरील प्रशिक्षण तज्ञ आपल्या संस्थानात नेमली जंगल संपत्ती विपुल प्रमाणात होती. त्यावर कोणते उद्योग विकसित करता येतील याचा अभ्यास करण्यासाठी जपानमधून प्रशिक्षण घेतलेले डी. एस. शालिग्राम यांची आपल्या संस्थानात इंडस्ट्रियल इन्स्पेक्टर म्हणून नेमणूक केली. यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रयोगी तत्त्वावर सुगंधी औषध तेल उद्योग व उद्योग सुरु करण्यात आले. मुंबई येथे भरलेल्या औद्योगिक प्रदर्शनामध्ये कोल्हापूर संस्थाना तयार झालेले तीन सुगंधीत औषधी तेलाचे नमुने पाठवण्यात आले होते. हे तेल इतके उत्तम दर्जाचे होते की, त्या प्रदर्शनातील संस्थानांना चांदीचे पदक देऊन गौरवण्यात आले. अशा प्रकारचा प्रयोग भारतातील कोणत्याही संस्थानात आजपर्यंत केला नाही, असे मत उत्पादनाचे परीक्षण करणाऱ्या तज्ञांनी दिले होते. शेतकऱ्यांना जोडधंदा उपयुक्त ठरावा म्हणून, यासाठी संस्थानात मधुमक्षिका पालन उद्योग सुरु करण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला. विशेष म्हणजे या व्यवसायाची जवळपास कुठेच माहिती नव्हती. त्यासाठी चिटणीस या अधिकाऱ्यास माहिती घेण्यासाठी कलकत्त्यास पाठवले तरीदेखील महाराजांनी युरोपियन मित्राशी पत्रव्यवहार करून माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न केला. आणि शेवटी माहिती मिळवली आणि या मधुमक्षिका पालनाचा प्रयोग पन्हाळगडावर करण्यात आला. २

शाहू मिलची स्थापना: युरोपच्या दौऱ्यामध्ये शाहू महाराजांनी उद्योग धंद्यातूनच मोठी प्रगती होते. हे महत्त्वाचे निरीक्षण केले होते. आपल्या संस्थानात असे मोठे उद्योग स्थापन करण्याचा हा निश्चय १९०६ साली शाहू छत्रपती मिल्स या कापड गिरणीच्या स्थापनेतून प्रत्यक्षात आणला. २० सप्टेंबर १९०६ रोजी दसऱ्याच्या शुभ मुहूर्तावर या प्रकल्पाचा प्रारंभ झाला. औद्योगिक प्रगतीचे सिमलोघन, करत रोजगार व उत्पादनाचे सोने वाटणारी ही मिल शाहूच्या कर्तृत्वाचा व दूरदृष्टीचा कोहिनूर हिरा म्हणावा लागेल. यासाठी मोठी जागा पाणी तसेच ५० हजाराचे भांडवल उपलब्ध करून दिले. मिलच्या स्वरूपात व्यापार तंत्रातील कौशल्य ही केवळ मुंबईची मक्तेदारी नाही हे सिद्ध झाले. हा उद्योग बडे गिरणी मालक अथवा धनी यांच्या ताब्यात जाणार नाही, यासाठी कोल्हापूरच्या लोकांनी सावध राहिले पाहिजे. असा सावधगिरीचा इशारा शाहू महाराजांनी

दिला होता. यातूनच त्यांचे संपत्ती समान वाटपावर लक्ष होते. हे दिसून येते, या उद्योगातून शेकडो लोकांना रोजगार मिळाला. व कापड उद्योगाच्या नकाशात कोल्हापूर ठळकपणे नोंदविले गेले. ३

शाहू महाराजांनी फॅक्टरी स्थापन केल्या: शाहू महाराजांच्या व्यापक व उद्योगाच्या प्रोत्साहनामुळे शिरोळ, इचलकरंजी, गडहिंगलज, येथे फॅक्टरी स्थापन केल्या. १९१२-१३ मध्ये फाउंड्री, इलेक्ट्रिक कंपनी, ट्रान्सपोर्ट कंपनी, असे विविध उद्योग सुरू केले. अशा उद्योगांना आवश्यक कुशल प्रशिक्षित मनुष्यबळ संस्थांना तयार व्हावे यासाठी “राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल स्थापन करण्यात आले. आधुनिक साधनांची माहिती व प्रसार यासाठी राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूलच्या वतीने” औद्योगिक प्रदर्शन भरवण्यात आले. संस्थानातील व्यापारी उद्योजक यांना अडचणीच्या प्रसंगी अल्पमुदतीचे कर्ज देखील देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. ४

पशुपालनावर भर: शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणजे पशुपालन आणि दुग्ध व्यवसाय होय. शाहू महाराजांनी १९०२ मध्ये इंग्लंड दौऱ्याच्या वेळी सर क्लाइड हिल यांना पत्र लिहून कळविले होते. की, शेतकीच्या जनावराची, व कोंबडी, बदकाची पैदास, दूध उत्पादनाची पद्धती इतर देशामध्ये शेतीचे धंदे लहान मोठ्या प्रमाणात ज्या ठिकाणी चालत आहेत. असे एखादे स्थळ पहावे असे मला वाटते. आधुनिक समजल्या जाणाऱ्या युरोपातील शेतकरी जोड व्यवसाय कशा रीतीने करतात आणि आपली आर्थिक स्थिती समृद्ध करतात हे त्यांना पहावयाचे होते. यातूनही त्यांची शेतकऱ्या विषयीची तळमळ दिसून येते.

यांत्रिकीकरणाचा आग्रह शाहू महाराजांनी धरला: शेती व्यवसायामध्ये अत्यंत काबाडकष्ट करावे लागतात याची जाणीव शाहू महाराजांना होती. कष्ट कमी करण्यासाठी शेतीमध्ये यांत्रिकरणाचा वापर करावा यासाठी ते आग्रही होते. शाहू महाराजांनी मोटीने पाणी देण्याची पद्धती, रस काढणारे चरक, यात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केले. त्याकाळी गुन्हाळासाठी वापरल्या जाणाऱ्या चरकारमध्ये शेतकरी शेतमजुराचे हात अडकून त्यांना कायमचे अपंग व्हायचे तेव्हा शाहू महाराजांनी १ जून १८९५ रोजी एक प्रसिद्धी पत्र काढले. त्यात त्यांनी आवाहन केले घानामध्ये हात सापडणार नाही. अगर सापडला तर त्यात इजा होणार नाही अशा तऱ्हेचे काही यांत्रिक युक्ती तारीख १ जून १८९५ च्या आत कोणी शोधून काढल्यास त्यांना चांगले बक्षीस देण्यात येईल. यावरून लक्षात येते की शाहू महाराजांनी शेतकरी आणि शेतमजूर व कष्टकऱ्यांची किती काळजी घेत होते. ५

अग्रिकलचर स्कूलच्या माध्यमातून शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांना नवीन आधुनिक शेती व ओजराची ओळख करून दिली: भारतीय शेतकरी लोखंडी शेती अवजारे वापरण्यास तयार नसे. कारण शेतीला काळी आई म्हणणारे शेतकरी लोखंडी नांगराने शेत नांगरणे म्हणजे आपल्या काळ्या आईची हत्या मानत असे. अशा मानसिकतेत असणाऱ्या शेतकऱ्यांना आधुनिक लोखंडी अवजारे वापरण्यात प्रोत्साहित करणे तसे कठीणच होते. शाहू महाराजांनी अग्रिकलचर इन्स्टिट्यूट च्या माध्यमातून लोकांच्या समोर या शेती अवजाराचे प्रयोग करून दाखवले. लोखंडी नांगर, कुळव, सारख्या अवजारांने शेतीची मशागत अधिक चांगल्या रीतीने कशी करता येते. याचे प्रात्यक्षिक शेतकऱ्यांना दाखवले. आधुनिक शेती अवजारे शेतकऱ्यांना स्वस्त दराने विक्रीस उपलब्ध करून दिले. काही अवजारे भाडेतत्त्वावर अल्प दराने उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था केली. याबरोबरच रासायनिक खते आधुनिक बी बियाणे वापरण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले. एवढेच नाही तर, ” बॉम्बे अग्रिकलचरल डिपार्टमेंट कडून प्रकाशित होणारी पत्रके विकत घेऊन शेतकऱ्यास वाटण्याची महाराजांनी व्यवस्था केली. १९१२ साली कोल्हापुरात स्वतंत्र शेती संस्था” किंग एडवर्ड अग्रिकलचरल इन्स्टिट्यूट” स्थापन केली. आज ज्याप्रमाणे कृषी विद्यापीठ व महाविद्यालय आपल्या विस्तार शाखेच्या वतीने कार्य करतात तसा प्रयोग शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात शतकापूर्वीच केला होता. हे विशेष ६

निष्कर्ष:

- शाहू महाराजांनी औद्योगिक प्रगती हेच शाश्वत व दीर्घकालीन प्रगतीचे इंजन असते हे सूत्र ओळखून त्यांनी आपल्या संस्थानात जे उद्योग व व्यापार वाढीसाठी प्रयत्न केले, ते आजही धोरणकर्त्यांना मार्गदर्शक आहे.
- महासत्ता म्हणून उदयास आलेल्या चीनची अर्थव्यवस्था व्यापार उद्योग धोरणात शाहू महाराजांच्या विचाराचे अंमलबजावणी केलेली दिसते.
- भारताचे महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न पूर्णतत्त्वाचं न्यायचे असेल तर, त्यांचे धोरण हे बहुआयामी होते लक्षात येईल.
- शाहू महाराजांनी उद्योग व व्यापाऱ्यांना प्रोत्साहन देताना स्वस्त भांडवल, जमीन, पाणी, पतपुरवठा, यासोबत कुशल कामगार, मिळावे त्यासाठी तंत्र शाळा काढल्या.
- व्यापक पाहणीच्या आधारे कोणते उद्योग सुरू करता येतील याचा आराखडा तयार केला. व आपल्या संस्थान औद्योगिक प्रगतीत अग्रेसर व्हावे यासाठी सर्व बाजूने प्रयत्न केले. ही शाहूउद्योगनिती केवळ महाराष्ट्राचेच नव्हे तर, देशाचे औद्योगिक प्रगतीत रूपांतर करू शकेल.

संदर्भसूची:

१. लोकराज्य, राजश्री छत्रपती शाहू महाराज सामाजिक लोकशाहीचा आधारस्तंभ, २४ जून २०२४ पृष्ठ क्र. ३८
२. उपरोक्त पृष्ठ क्रमा. ३९
३. संपादक: डॉ. नारायण कांबळे डॉ. संजय शिंदे राजश्री शाहू नव्या दिशा. नवे चिंतन पृष्ठ क्र. ४७३
४. उपरोक्त पृष्ठ क्रमा. ४७४
५. जाधव रमेश, कोल्हापुरातील सामाजिक चळवळी, सप्टेंबर २०११ पृष्ठ क्रमा. २९
६. फडके य. दि - शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य श्री विद्या प्रकाशन पुणे १९८६

शाहीर ग. दि. माडगुळकर

मंजिरी महेंद्र कुलकर्णी

कन्या महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना:

गजानन दिगंबर माडगुळकर यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १९१९ रोजी शेटफळ येथे झाला. वडील औंध संस्थान मध्ये कारकुनाची नोकरी करत होते. ४ भाऊ व १ बहिणीमध्ये हे सर्वात मोठे होते. प्राथमिक शिक्षण आटपाडी, कुंडल, औंध येथे झाले. सांगली जिल्ह्यातील आटपाडी तालुक्यातील माडगुळ हे त्यांचे मुळ गाव होय. त्यांचे गाव त्यांच्या साहित्यात प्रतिबिंबित झाले आहे. “गीत रामायण” लिहील्यामुळे आधुनिक वाल्मिकी हे नामाभिधान मिळाले. मातोश्री बनुताई यांनी त्यांच्यावर रामायण महाभारत यातील कथा सांगून ओव्या, जात्यावरची गाणी ऐकवून त्यांचे भावविश्व समृद्ध केले. गदिमा उर्फ अण्णा यांनी अनेक नाटकात चित्रपटात कामे केली. ते कवी लेखक पटकथाकार, बालगीतकार होते. यवतमाळ येथे झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. “दो आँखे बारह हाथ” या त्यांनी लिहिलेल्या चित्रपटास पुरस्कार मिळाला. ते बारा वर्षे विधानसभेचे आमदार होते. त्यांच्या कार्याची पोहोच पावती म्हणून त्यांना पद्मश्रीमिळाली.

ग. दि. मा. व देशप्रेम:

रोजगार मिळवण्यासाठी उदबत्ती विक्रेत्याच्या भूमिकेनिशी ते फैजपुरच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात गेले होते. तिथे त्यांचे मन देशप्रेमाने भाराऊन गेले. घर भावंडे यांचा त्यांना विसर पडला. आपण देशासाठी बलिदान केले पाहिजे हा ध्यास त्यांच्या मनाने घेतला. तिथून ते घरी आलेच नाहीत निरे जवळील पिंपरे या गावी ते गेले. तिथे गांधी सेवा संघाच्या आश्रमात उपाध्ये यांचेकडे सव्वावर्ष राहिले. मग ते कुंडलला आले. कुंडल हे त्यावेळी औंध संस्थान होते. त्या संस्थानचे अधिपती भवानराव पंतप्रतिनिधी होते व त्यांचे पुत्र अप्पासाहेब पंत यांचा स्वातंत्र्यलढ्याला पाठिंबा होता. कुंडल येथे देशभक्तिने झपाटलेल्या मुलांशी त्यांची मैत्री झाली. या साऱ्या देशभक्त मित्रांचा गावाबाहेर कुम्भेश्वर मंदिरात राबता असायचा. त्याचे नाव जवाहिरा श्रम होय. यांत गदिमाच मोठे होत. ते सर्वांना देशभक्तिपर विचार ऐकवत. क्रांतिकारकांच्या गोष्टी ऐकवत यावेळी साऱ्याचे रक्त उसळत असे. बोलणी उघड होते. त्यांना सर्व जण गुरूजी म्हणत. यांत शंकर निकम नावाचा एक मुलगा होता. त्याचा गळा फार गोड होता. तो पोवाडे छान गात असे. याच वेळी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ चळवळ सुरु झाली. कुंडल मध्येही आली. ती जातिनिष्ठ वाटून गदिमा निकमांच्या तोंडून सांगु लागले. हाकारूनी सांगे तुका|संघावरी जाऊ नका|| गदिमानी शाहीर निकम यांना गाण्यासाठी एक प्रातःस्मरण लिहून दिले त्याच्या शेवटी अशी प्रतिज्ञा होती “देशार्थ जगेन| देशार्थ मरेन|देशार्थ करिन| सर्व दान|” स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या पोवाड्यानी ते भाराऊन गेले. पण घरच्या गरीबीमुळे ते कोल्हापूरला आले व त्यांनी चित्रपटात लहान कामे केली मेळयासाठी गाणी लिहीत. तेव्हा त्यांना शंकर निकम भेटले कुंडलच्या देशभक्तांचा वृतांत त्यांना कळला व आपण ही त्यांच्यात घरदार सोडून सामील व्हावे असे त्यांना वाटु लागले. पण शंकर निकमनी त्यांना या विचारापासुन परावृत्त केले.

काव्यातून देश सेवा:

शंकर निकमनी गदिमा उर्फ अण्णाना चळवळीतील लोकांना आश्रय द्यायला सांगितले आणि गाणी लिहायला सांगितले. अण्णानी पोवाडा लिहीला “कोकणचे काळ मावळे! झेंड्याखाली आले सरसावुन भाले! घालता साद

शिवबाजींनी! पाडिले उलथुन राज्य यवनी! तशी करा काही तरी करणी! जी SS. जीजी दुसरे महायुद्ध सुरु होते सगळीकडे सैन्यभरती सुरु होती. या विरुद्ध ते चिडून लिहितात शिवाजी का होता रिक्रूट! जाळण्या पोट जाई तो नीट! जेऊन खाऊन अठरा रूपये घेण्यास? किडयापरी रणी मरून जाण्यास?” अण्णानी प्रत्यक्ष लढ्यात भाग घेतला नव्हता तरी पोवाड्यातुन ते देशसेवा करीतच होते.

१) गदिमा व यशवंत राव चव्हाण स्नेह: १९४२ च्या आंदोलन काळात भुमिगत असताना कुंडल येथे आंदोलकांच्या गुप्त बैठकामधे शंकरराव निकमनी सादर केलेल्या कवनाची यशवंतराव चव्हाण याना भुरळ पडली. याबाबत त्यानी विचारले असता गदिमांचे नाव आले, त्यांचा स्नेह आयुष्यभर होता.

२) गदिमा व क्रांतिसिंह नाना पाटील: क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या पत्रीसरकारासाठी शाहिरी काव्य लिहीले होते. पत्रीसरकारात त्यांना शाहीर म्हणवुन घेण्यात त्यांना अभिमान वाटे. पत्री सरकारच्या पोवाडयत ते म्हणतात. नाना पाटील नाही एकला! त्याच्या दिमतीला उभा ठाकला! मर्दाचा सारा सातारा प्रांत पोलादी संघटना सैन्यात शेतकऱ्यांनी शस्त्रसिद्ध हातात! 'पत्री सरकारसाठी अण्णांची शाहिरी बहरून आली. ते म्हणतात, सत्यासाठी सुखे लुटावा सत्तेचा पैसा! शिवरायांनी घालुनी दिधला धडाच हा ऐसा! अगं सोराज्य मिळवायच औंदा म्हणुन कारभारणी सोडलाय धंदा!” या गीतानी सातारा जिल्हा दणाणुन सोडला.

३) गदिमा व क्रांति अग्रणीजी. डी. बापू लाड स्नेह: क्रांतिअग्रणी जी. डी. बापू लाड व गदिमा निपाणी येथे वस्तिगृहामधे एकत्र रहात होते. तसेच जी. डी. बापुंबरोबर कुंडल मध्ये एकत्र असत. क्रांतिअग्रणी जी. डी. बापुंच्या विवाहावेळी उपस्थित होते. या प्रसंगी माडगुळकरांनी भाषण केले होते. गदिमा यांचा पिंड वारकर्यांच्या प्रव्रत्तीचा होता. पण प्रसंगी त्यांची प्रतिमा धारकर्यांची होई. “शाहीर वैश्वानर” या नावांनी त्यांनी मनामनांत क्रांतीचे रान पेटवले. यांच्या गीतांच्या सहाय्याने शंकर निकमांनी वातावरण ढवळून सोडले.

आठवा शाहीर:

वसंत सबनीस एक पुस्तक अण्णांना अर्पण करताना म्हणतात “डफ नसलेला शाहीर आणि फड नसलेला तमासगीर” गदिमा यांना शाहीर ही पदवी मिळाली. उत्तर पेशवाईत मराठी लावणी लोकप्रिय करणार्यात बिनीचे शिलेदार होते. राम जोशी, होनाजी प्रभाकर, अनंत फंदी, सगन भाऊ व परशुराम हे सहा शाहीर होते. तर ब्रिटिश काळात सातवा शाहीर म्हणजे पट्टे बापुराव व आठवा शाहीर ग. दि. माडगुळकर यांना मानावे लागेल. गदिमा यांनीही लावण्या लिहील्या. त्यामध्ये “तुझ्या उसाला लागेल कोल्हा”, “बुगडी माझी सांडली ग”, “जाळीमधे पिकली करवंद”, “तुम्ही माझे बाजीराव”, बाई माझी करंगळी मोडली”. बोर्या भगवान या टोपण नावांने अण्णांनी लावण्या लिहीत. ते कोल्हापूरचे नामवंत शाहीर लहरी हैदरना फार मानत. लहरी हैदर हे ही अण्णांच्या गुणाचे चाहते होते. शाहीर गदिमाकृत ‘हुतात्म्यांना वंदन’ ही रचना ज्या ज्या शूरवीरांनी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले. त्यांची नावे यशस्वी रित्या गुंफुन त्यांस आदरांजली अर्पण केली. परखडपण व जाज्वल्य राष्ट्राभिमान दिसुन येणारी ही रचना “ नोकरशाही परी मिरवते! हे जज्यांची नीती ! बेसावध या वीरालागी ठार कुनी करती! हा य हाय जरी आले त्यांना बेसावध मरण! त्यांच्यामागे सावध होऊ आपण सारे जण ! नीच आशा या सरकारला फसवून ठेचावा! कपट नीतीचा कांता कपते खुशाल काढावा || या पोवाद्यातुन राष्ट्रभक्ति राष्ट्रप्रेम शौर्य हे गुण यापोवाड्यातून पहावयास मिळतात. राष्ट्रविषयी विचार मंद नारे राष्ट्रीय काव्य या पोवाड्यातून पहावयास मिळते.

चित्रपटाच्या माध्यमातून शाहिरी:

ब्रम्हचारी या चित्रपटात दारू बंदी वर प्रथम पोवाडा लिहीला. 'वंदेमातरम्' व मोठी माणसं या चित्रपटामधून ग. दि. माडगुळकर यांचे भारतीय राज्य क्रांतिवरील १९४२ च्या लढ्याचा आशय असणारे पोवाडे येतात. यातून राष्ट्रीय काँग्रेस, लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांचे कार्य शाहीर श्रोत्यांना सांगतात. गांधीजींनी सर्व सामान्य लोकांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी करून घेतले. अहिंसेच्या शस्त्राने लढणाऱ्या या क्रांतिकारकांच्या तोंडी शाहीर माडगुळकरांच्या पुढील पोवाड्यात ओळी येतात. "माणस असेल जो कोणी त्यास ही आण ओवाला प्राण! पक्ष सशस्त्र सुरु होणार पुढारी हाक देणार? बाबु गेणूस धन्य करणार!! हुतात्मा बाबु गेणुच्या बलीदानातुन देशाच्या हितासाठी शिकवण प्रेरणा घेण्याचे आवाहन केले. माडगुळकर १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीचे कथानक असणाऱ्या या चित्रपटामधील रचनेतुन सर्वसामान्यांना स्वातंत्र्याचे आवाहन केलेले आहे. क्रांतिकारकांचासंघर्ष या पोवाड्यातून मांडला आहे. "जिवाचा करून कान या दुसऱ्या पोवाड्याच्या कथानका विषयी सांगताना डॉ श्रीकांत नरुले आपल्या प्रबंधात लिहीतात. ९ ऑगस्ट १९४२ च्या काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सर्व सभासदास अटक केल्याची बातमी येते. धीजीना अटक करण्यापूर्वी ब्रिटीशांना चले जाव चा वर्णीचा संदेश आणि त्याच तारखेला हिंदुस्थानचे स्वतंत्र नागरीक म्हणुन वागण्याचा हिंदी जनतेला संदेश देशभर घुमत राहतो. त्यानुसार सारी जनता लढ्याला सज्ज झाली. या उठावाने सारा देश हादरून गेला. या पार्श्वभूमीवर हा पोवाडा सुरु होतो. या निवेदनातुन पोवाड्याची प्रासंगिक निर्मिती कथा समजुन येते. या पोवाड्याची रचना उत्तम झाली असुन शाहिरकडे उत्तम शब्दसाठा, पोवाडा लिखानासाठी आवश्यक असणारे अनुभव ज्ञान व १९४२ च्या चळवळीचा इतिहास माहित आहे. झडल्या भेरी झड दनका पुडचे पाऊल पुडेच टका! तोंड लागले आज लढयाला!. चोहोबाजूनी येइल घाला छातीवरती शस्त्र झेला. फिरू नका डरू नका शपथ तुम्हाला शिवरायाची मराठमोळ्या मर्दुमकीची! समर्थ गुरुंची श्री टिळकांची विजयाच्या या ऐका हाका निशान आपले उंच धरा. शूरपणची शर्थ करा कराच किंवा रणी मरा बहादुरानो मरण जिंका!! १९४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारकांचा संघर्ष मराठमोळ्या लोकांचा पराक्रम टीळकांच्या सामर्थ्याचा विजय तसेच 'शूरवीरांचा बाण आणि राष्ट्रासाठी जान' कुर्बान करण्याची व्रत्ती यामधे आली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष दर्शी शाहिराने या रचना केल्या आहेत.

ग दि मांनी ऐतिहासिक चित्रपटात लिहिले काही पोवाडे:

प्रतापगडचा रणसंग्राम या चित्रपटात गदिमा तुळजापुरच्या तुरुंगात अर्थात छत्रपती संभाजी महाराज यांचा पोवाडा व नरवीर तानाजी हे दोन गदिमा रचित पोवाडे आहेत. यातील पहिल्या पोवाड्याची सुरुवात करताना ते म्हणतात. "अज्ञानदासचे वचन, नव्या जोमाने पुन्हा गा! गाईन इतिहास साक्ष वजीराते गातो भांडण्या, जय बोला बोला छत्रपती शिवाजी महाराज की जय!! 'आदय शाहीर अज्ञानदास यानी रचलेल्या पुन्हा नव्याने सुरुवात करून शिवाजी महाराजांचा हा पराक्रम पुन्हा गायीन असे शाहीर म्हणतो. या पोवाड्यात शिवाजी महाराजांना तुळजापुरची जगदंबा प्रसन्न झाली हा प्रसंग उठावदार झाला आहे. गड कोट किल्ल्यावर महाराजांनी कशा प्रकारे कब्जा मिळवला. सत्ता स्थापन केली. कल्याण भिवंडी ठाणे व कोकण या चारी मुलुखात सत्ता काबिज केल्यावर आदिलशाहिला जो हादरा बसला त्याचे वर्णन शाहीर योग्य शब्दात करतात. प्रताप गडचा रण संग्राम या चित्रपटात 'उसळ ली धुळ आभाळात ! तापा झडतात! गोदी पळतात जाऊ नका कोणी घाबरून!! तलवारी ऊचला परजून धाडीला खान आदिलशहाने जी जी जी. !!' अफजलखानाच्या सुलतानी संकटची चाहूल माडगुळकर या काव्यातून व्यक्त करतात. चित्रपटात दाखवण्यात येणार असल्याने 'उसळली धुळ आभाळात,

टापा झडतात घोडी पळतात. ' हे शब्दप्रयोग करतात. 'कल्याणचा खजिना' या चित्रपटामधे माडगुळकर यांचा शिवरायाचा पोवाडा येतो. यात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नेतृत्वगुण स्त्रीला मातेसमान मानण्याची प्रवृत्ती दिसते

नरवीर तानाजी या चित्रपटात गोंधळ या पोवाडातुन स्वराज्य मिळवण्यासाठी जागृतीचा प्रयत्न केला आहे. माडगुळकर म्हणतात. आपल्या राज्यात कुणी जातिवंत, कुणी गुलाम उपजत येत्या लक्ष्मीस आडवायास! नावे आशा शहण्याला काय? व्यर्थ त्याची शिणली ही काय माय? स्वराज्यात काम करणारे सरदार शिपाई हे जातिवंत कुलवंत आहेत पण जे स्वराज्याशी गद्दारी करतात त्यांचा जन्म व्यर्थ गेला असे शाहीर म्हणतात. मर्द उमराव तानाजीराव गाजवतो नाव! शिवाजी राजाचा मुख्य आधार ! बालपणापासून सल्लागार |यशस्वी सदा त्याची तलवार |राजा तिथ तान्हा उभा रहाणार |जी जी जी र जी. . . || या रचनेमधून छत्रपती शिवाजी महाराजां बरोबर तानाजी मालुसरेंचा ही गौरव येतो तानाजीने कोणकोणत्या मोहिमामधे महाराजांना साथ दिली पराक्रम करून स्वराज्याचे संरक्षण केले याचे चित्रण केले आहे.

गदिमा यांचे इतर पोवाडे:

गदिमा उर्फ अण्णा यांनी आम्ही रायाचे गोंधळी, अज्ञानदासांचे वचन, उचलली मूळ आभाळात!, ऐका मुजरा तिरंगी झेंड्याला, ऐका कथा ऐका दादानू जोहार झाला! रामअवतार, , रणशूरमर्दानी झाशीची राणी, हुतात्म्याना वंदन, हनुमंत देव पुजावा, नरसिंह शिवाजी राजा असे अनेक पोवाडे रचले. माडगुळकरनी अनेक देशभक्ति गीते लिहिली. त्यामधे हे राष्ट्र देवतांचे, हे राष्ट्र प्रेषितांचे आचन्द्र सूर्य नांदो स्वातंत्र्य भारताचे, माणुसकीच्या शत्रुसंगे युद्ध आमचे सुरु जिंकु किंवा मरु, वेद मंत्रा हुन आम्हा वन्द्य वन्दे मातरम!.

उपसंहार:

गदिमा उर्फ अण्णा यांनी गीतरामायण लिहीले तसेच ते भावकवी आहेत. त्यांच्या काव्यावर संत काव्य व शाहीरी काव्य या दोहोंचा प्रभाव जाणवतो त्यांच्या लावण्या व चित्रपट गीते प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी अनेक समरगीते लिहिली. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात त्यांनी मोठे योगदान दिले आहे. गदिमानी अनेक कवने लिहीली. यातून त्यांनी स्फूर्तिदायक आशय मांडलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी साहित्यात या शाहिराने पोवाड्यातून वीर रस निर्माण केला. कल्याणचा खजिना या चित्रपटातील शिवरायांचा पोवाडा यातून ऐतिहासिक आशय आलेला आहे. विविध विषयावरील पोवाडा हा मराठी साहित्य प्रकार वापरून आपले विचार व मते समाजात तळागाळापर्यंत पोहोचण्यात शाहीर यशस्वी झाले. तमाम मराठी जनतेला एकत्र केले व लढा यशस्वी केला. गदिमा यांनी शाहीर म्हणुन पोवाड्यामधून प्रभावी भाशा बोलींचा वापर करून आपल्या असामान्य प्रतिभेने वेगळी सृष्टि उभी केली.

संदर्भ:

१. पोतदार मधू :-गीतया त्री गदिमा मंजुळ प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती सप्टेंबर १९९६प्र. १३
२. ऊनि प्र १७
३. ऊनि प्र. ३५
४. गदिमा वाटेवरल्या सावल्या यूटूब आनंद माडगुळकर अभिवाचन भाग ७
५. जी. डी. बापू लाड आत्मकथन एक संघर्ष यात्रा लोक वाड;मय ग्रह पहिली आवृत्ति २०१५ प्र. ८५
६. डॉ गायकवाड सयाजीराव :-स्वातंत्र्योत्तर पोवाडा १९४७-१९८० पहिली आवृत्ति २०१९ कोल्हापूर २०१९प्र. ५३

संशोधन अहवाल लेखन

जयसिंग मारुती कांबळे

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

सारांश:

ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्याकरिता संशोधन गरजेचे आहे. समस्यांचे आकलन व निराकरण करण्याकरिता वेगवेगळ्या प्रकारचे संशोधन केले जाते. एकंदर मानवी प्रगती साधण्यासाठी, मानवी जीवन समृद्ध होण्यासाठी संशोधन हे महत्वाचे साधन आहे. जे. डब्लू. बेस्ट यांच्या मते, “संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पध्दती प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याची अधिक नियमबद्ध वा आकारबद्ध, सुव्यवस्थित व सखोल अशी प्रक्रिया होय.” संशोधन अहवाल हा संशोधनाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. संशोधन अहवाल म्हणजे संशोधन करताना आलेल्या अनुभवांची व मिळवलेल्या माहितीची, कल्पनांची व त्यावरून काढलेल्या निष्कर्षांची वस्तुनिष्ठ मांडणी करणे होय. संशोधनामध्ये केलेल्या कार्याची व्यवस्थित मांडणी करणे आवश्यक आहे. संकलित केलेल्या माहितीवर योग्य प्रक्रिया करून संशोधकाने तिचा योग्य अन्वयार्थ लावणे अपेक्षित आहे. संशोधन अहवालातून संशोधकाने केलेले संशोधन इतरांपर्यंत पोहचत असते. यासाठी संशोधन अहवाल लेखनाची पूर्ण माहिती संशोधकाला माहित असणे आवश्यक आहे. संशोधन अहवाल लेखन प्राथमिक, मध्य व अंतिम अशा भागात विभाजित असते. संशोधन अहवाल हा संक्षिप्त, अचूक, परिणामकारक असावा लागतो. संशोधन लेखनाची भाषाशैली वैज्ञानिक व शास्त्रीय असणे आवश्यक आहे. संशोधन लेखन व ललित लेखन यामध्ये फरक असतो. त्यामुळे संशोधन अहवाल लेखन करताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. संशोधन अहवाल लिहिताना नेहमीची बोलीभाषा वापरू नये. वाक्प्रचारांचा वापर करू नये. मुख्य कल्पना सोप्या भाषेत आणि थोडक्यात स्पष्ट केलेल्या असाव्यात. संयुक्त किंवा मिश्र वाक्यांचा वापर शक्यतो करू नये. मी, आम्ही, तू, माझे, आमचे, इत्यादी सर्वनामांचा वापर करू नये. संकलित माहितीची मांडणी करत असताना संक्षिप्त रुपांचा योग्य वापर केल्यास शब्दांची पुनरावृत्ती टाळता येते. कोष्टके, आलेख, आकृती, तक्ते यांचा वापर करून संख्यात्मक माहिती प्रभावीपणे मांडता येते. नकाशांचा वापर देखील संशोधन अहवाल लेखनात करते येतो. ज्यामुळे स्थान व क्षेत्र यासंबंधी परिणामकारक माहिती मांडता येते. संशोधन अहवाल लेखन हे वैज्ञानिक व शास्त्रीय पद्धतीने करावायचे असल्याने या सर्व गोष्टींचा विचार संशोधकाला करावा लागतो.

मुख्य शब्द: संशोधन, संशोधन अहवाल, प्रकरण आकृतिबंध, भाषाशैली, संक्षिप्त रूपे, कोष्टक, आकृती, आलेख, नकाशा, तक्ते.

प्रस्तावना:

ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्याकरिता संशोधन गरजेचे आहे. समस्यांचे आकलन व निराकरण करण्याकरिता वेगवेगळ्या प्रकारचे संशोधन केले जाते. एकंदर मानवी प्रगती साधण्यासाठी, मानवी जीवन समृद्ध होण्यासाठी संशोधन हे महत्वाचे साधन आहे. टकमन (१९७८) यांच्या मते, “संकलन व विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याची व्यवस्थाबद्ध प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय.” थोडक्यात संशोधनामध्ये केलेल्या कार्याची व्यवस्थित मांडणी करणे आवश्यक आहे. संकलित केलेल्या माहितीवर योग्य प्रक्रिया करून संशोधकाने तिचा योग्य अन्वयार्थ लावणे अपेक्षित आहे. संशोधन कार्य पूर्ण झाल्यानंतर ते कार्य इतरांपर्यंत पोहचविण्यासाठी, इतरांना त्याचा फायदा होण्यासाठी अहवाल लेखन करावे लागते. संशोधन अहवाल लेखन प्राथमिक, मुख्य व अंतिम विभाग अशा तीन विभागात केले जाते. जसे संशोधन अचूक, वस्तुनिष्ठ व

निष्कर्षार्थपर्यंत पोहचणारे असणे आवश्यक असते तसेच संशोधन अहवाल लेखन ही नेमके, पद्धतशीर, साचेबद्ध असावे लागते. प्रस्तुत आलेखातून संशोधन अहवालाच्या मुख्य भागाचे लेखन कसे करावे याची चर्चा केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. संशोधन अहवाल लेखनाची ओळख करून देणे.
२. संशोधन अहवाल लेखनातील मध्य भागाची माहिती करून देणे.
३. संशोधन अहवाल लेखनाच्या भाषाशैलीची ओळख करून देणे.
४. संशोधन अहवालामध्ये वापरात येणाऱ्या संक्षिप्त रूपे, कोष्टके, आकृती, आलेख, नकाशे, तक्ते यांची माहिती घेणे.

विषय विवेचन

संशोधन हे पद्धतशीरपणे केलेले कार्य असते. त्यामध्ये अचूकता व नेमकेपणा आवश्यक असतो. आपण कोणतेही कार्य करण्यापूर्वी त्याचा कच्चा आराखडा तयार करतो. तसेच संशोधन कार्य टंकित व मुद्रित करण्यापूर्वी त्याच्या अहवालाचा पहिला मसुदा तयार करणे आवश्यक आहे. कच्चा मसुदा आपल्या मार्गदर्शकांकडून तपासून घेणे आवश्यक असते. त्यांच्या सूचनांचे पालन करून योग्य ते बदल करून आपण संशोधन अहवाल लेखन करित असतो. त्यासाठी आपल्याला खालील बाबींचा विचार करणे आवश्यक असते.

संशोधन अहवाल

संशोधन अहवाल म्हणजे संशोधन करताना आलेल्या अनुभवांची व मिळवलेल्या माहितीची, कल्पनांची व त्यावरून काढलेल्या निष्कर्षांची वस्तुनिष्ठ मांडणी करणे होय. यामध्ये समस्येत वापरण्यात आलेल्या शब्दांचे अर्थ, समस्येतून निर्माण होणारे प्रश्न, या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी संकलित केलेली माहिती, निष्कर्ष काढण्यासाठी केलेले माहितीचे वर्गीकरण व पृथक्करण यांविषयी माहिती दिली जाते. प्रस्तुत संशोधनातून निघालेले निष्कर्ष व शिफारशी यांचादेखील त्यामध्ये समावेश असतो. यासाठी संशोधन अहवाल लेखन संक्षिप्त व परिणामकारक असावे लागते. संशोधन अहवाल लेखन करताना संशोधकाने पुढील गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रकरणाचा आकृतिबंध

संशोधन हे ठराविक साच्यात करावे लागत असल्याने आपल्याला त्याचे सूक्ष्मपणे मियोजन करावे लागते. संशोधन कार्य हे मर्यादित वेळेत पूर्ण करावे लागते. तसेच संकलित माहिती व तिचा अन्वयार्थ तपशीलवार मांडावा लागतो. यासाठी संशोधकाने प्रत्येक प्रकरणाचा योग्य आकृतिबंध तयार करणे आवश्यक आहे. प्रकरणाचा आकृतिबंध तयार करताना खालील मुद्दे सहाय्यक ठरतात.

- प्रत्येक प्रकरणाचे मुद्दे, उपमुद्दे तयार करणे.
- प्रकरणात आकृत्या, चित्रे, नकाशे यांचा वापर कसा करता येईल ते ठरवणे.
- प्रकरणाची अनुक्रमणिका तयार करणे.
- प्रकरणाची परिपूर्ण मांडणी झाली आहे का ? तपासून पाहणे.
- कोणत्या मुद्याला किती भर द्यावयाचा ते ठरवणे.
- संदर्भ कुठे कसे द्यावयाचे ते निश्चित करणे.
- संक्षिप्त रूपांचा वापर कुठे आणि कसा करायचा ते ठरवणे.
- आराखडा मार्गदर्शकांना दाखवून त्यांची मान्यता घेणे.

वरील सर्व घटक संशोधन कार्यास पथदर्शी ठरतात. या घटकांचा विचार केल्यास आपल्या समोर त्या प्रकरणाचे परिपूर्ण चित्र उभे राहण्यास मदत होते. संशोधकाला अहवाल लेखन कार्य अचूक करण्यास मदत होते.

संशोधन लेखनाची भाषाशैली

संशोधन ही एक वैज्ञानिक पद्धत आहे. संशोधन लेखनाची भाषाशैली देखील वैज्ञानिक व शास्त्रीय असणे आवश्यक आहे. संशोधन लेखन व ललित लेखन यामध्ये फरक असतो. त्यामुळे संशोधन अहवाल लेखन करताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. संशोधन अहवाल लिहिताना नेहमीची बोलीभाषा वापरू नये. वाक्प्रचारांचा वापर करू नये. मुख्य कल्पना सोप्या भाषेत आणि थोडक्यात स्पष्ट केलेल्या असाव्यात. संयुक्त किंवा मिश्र वाक्यांचा वापर शक्यतो करू नये. मी, आम्ही, तू, माझे, आमचे, इत्यादी सर्वनामांचा वापर करू नये.

जे. डब्लू. बेस्ट यांच्या मते, “संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पद्धती प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याची अधिक नियमबद्ध वा आकारबद्ध, सुव्यवस्थित व सखोल अशी प्रक्रिया होय. ” त्यामुळे संशोधन अहवाल लेखन हे कष्टप्रद आणि काळजीपूर्वक करण्याचे काम आहे. अहवाल अचूक विचारपूर्वक, सृजनात्मक, सुस्पष्ट आणि संक्षिप्त स्वरूपातच असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे संक्षिप्त रूपे, कोष्टके, आकृत्या, नकाशे यांचाही वापर करून संशोधन अहवाल लेखन केले जाते.

संक्षिप्त रूपांचा वापर

संशोधन हे अचूक व शास्त्रीय असल्याने अनेक शब्दांचा वापर अनेकवेळा करावा लागतो. त्यासाठी संशोधक त्यांचे संक्षिप्त रूप वापरू शकतो. IQ, M. A. इत्यादी संक्षिप्त रूपे मान्य असली तरी संशोधन अहवालाच्या मुख्य भागात त्यांचा वापर टाळावा. संक्षिप्त रूपांचा वापर फक्त संदर्भ देतानाच करावा. संशोधकाने संक्षिप्त रूपांची पुनरुक्ती टाळावी. पुढील संक्षिप्तरूपे तुम्ही संशोधन अहवालात वापरली जातात.

bk. bks	book, books
chap, chaps	chapter, chapters
P, PP	page, pages
anon	anonymous
cf	Compare
Col, Cols	Column, Columns
e. g.	example
edn, edns	edition, editions
et, al	and, others
Ibid	same reference
Op. cit	Previously cited
loc. eit	the place cited
fig. figs.	figure, figures
eng	enlarged
diss	dissertation

शब्दांच्या संक्षिप्त रूपांबरोबर अहवाल लेखनात कोष्टकांचा ही वापर केला जातो. ते खालील प्रमाणे सांगता येईल.

कोष्टकांची मांडणी

संकलित माहितीचे विश्लेषण हा संशोधनाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. संशोधनात नीटनेटकेपणा आणण्यासाठी कोष्टके आपल्याला मदत करत असतात. कोष्टकांचा वापर माहिती देण्यासाठी केला जातो. कोष्टकात माहिती सांख्यिकीच्या रूपात दिली जाते. कोष्टकाची मांडणी करत असताना देखील काळजी घ्यावी लागते. एकाच कोष्टकात खूप माहिती दिल्यास कोष्टकाचा हेतू साध्य होत नाही. त्यामुळे वेगवेगळ्या माहितीसाठी वेगवेगळ्या कोष्टकांचा वापर करावा. कोष्टकाला योग्य शीर्षक द्यावे व पूर्वी दिलेल्या माहितीशी ते जोडावे. कोष्टक जर खूप मोठे व अर्ध्या पानाइतके असेल तर ते पानाच्या मध्यभागी स्वतंत्रपणे काढावे आणि जर ते लहान, अर्ध्या पानापेक्षा कमी असेल तर ते आशयाच्या पानावर म्हणजे जेथे त्या कोष्टकाविषयी माहिती असेल तेथेच काढावे.

आकृत्यांचा वापर

संशोधन अहवालाची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी अहवाल लेखनात आकृत्यांचाही वापर केला जातो. संशोधन परिणामकारक लेखन करण्यासाठी संख्याशास्त्रीय माहिती ही आकृती अथवा आलेखाद्वारे दाखविता येऊ शकते. आकृत्यांमुळे संकलित माहितीचे ज्ञान स्पष्ट मांडता येते. आकृत्यांचा वापर करताना योग्य करावा, तसेच काही काळजी देखील घेणे आवश्यक आहे. अहवालातील वर्णनासाठी पर्याय म्हणून आकृत्यांचा वापर करू नये. परंतु समाविष्ट केलेली आकृती ही आशयाशी संबंधित असावी.

आकृत्यांचा योग्य व परिणामकारक वापर करण्यासाठी वापरलेल्या आकृत्यांमधून संशोधकाने पुढील प्रश्नांची उत्तरे मिळतात का ते तपासून घ्यावे.

- (१) आकृतीद्वारा सादर केलेल्या माहितीला योग्य शीर्षक दिलेले आहे का?
- (२) आकृती समजण्यास सोपी आहे का?
- (३) ज्या संख्यात्मक माहितीवर आकृती आधारलेली आहे, ती माहिती अहवालामध्ये समाविष्ट केली आहे का?
- (४) आवश्यकतेनुसार आकृत्यांचा वापर केला आहे का?
- (५) हस्तलिखितातील मुद्रांच्या क्रमाने आकृत्या आहेत का?
- (६) आकृत्यांना क्रमांक आणि शीर्षके देऊन त्यांचा वापर केला आहे का?

आकृत्यांचा वापर करताना संशोधकाने 'वरील आकृती', 'खालील आकृती' असे शब्द प्रयोग करू नयेत.

आलेखांचा वापर

आकृत्यांप्रमाणे संख्यात्मक माहिती दर्शवण्यासाठी आलेखांचाही वापर करता येतो. आलेखामुळे संकलित माहितीचे एका दृष्टीक्षेपात मांडणी करणे सोपे होते. आलेखामुळे अचूक माहिती मांडता येते तसेच मांडलेली माहिती इतरांना समजण्यास मदत होते. संशोधक अहवाल लिखाणात वेगवेगळ्या प्रकारच्या आलेखांचाही वापर करू शकतात. खालील प्रकारचे आलेख संशोधन अहवालात वापरता येतील.

रेषा आलेख: काळाप्रमाणे माहितीतील बदल हा आलेखाद्वारे चांगल्या पद्धतीने दाखविता येतो. साधारणपणे क्ष अक्ष स्वाश्रयी चलाच्या मोजमापासाठी वापरला जातो आणि य अक्ष वैशिष्ट्ये मोजण्यासाठी वापरला जातो. आलेखात क्ष अक्ष डावीकडून उजवीकडे काढावा आणि य अक्ष तळापासून वर जाणारा असतो. शून्य बिंदु प्रारंभ बिंदू मानला जातो. समान अंतरावर खुणा केल्या जातात.

स्तंभालेख: स्तंभालेख हा उभ्या किंवा आडव्या अशा दोन्ही पद्धतींनी काढता येतो. प्रस्तुत माहिती सारख्याच रुंदीच्या स्तंभातून आणि मोजमाप पट्टीतून दर्शविली जाते. संख्यात्मक माहिती स्तंभाच्या आतमध्ये किंवा बाहेरच्या बाजूला दर्शविली जाते. स्तंभालेखात प्रत्येक स्तंभ हा स्वतंत्रपणे काढलेला असतो. जर आलेखात अनेक घटकांचा समावेश असेल तर जागा कमी पडू नये यासाठी स्तंभ एकमेकांना जोडून घेतात. आडव्या स्तंभाचा आलेख साधारणपणे घटकांमध्ये विशिष्ट वेळात झालेल्या बदलाची तुलना करण्यासाठी केला जातो. उभ्या स्तंभाचा आलेख काळातील तुलना करण्यासाठी वापरला जातो.

वर्तुळ / विभाजन आलेख: वर्तुळ / गोल किंवा विभाजन आलेख यांचा उपयोग पटकातील भागाच विभाजन दर्शविण्यासाठी करता येतो. उदाहरणार्थ, मुख्यटकांच्या वितरणाचे भाग कसे असतील, स्वतंत्ररित्या त्याने किंवा तिने पगार कसा खर्च करावा इत्यादी किंवा इतर कुठल्याही साध्या भागाचे वितरण करण्यासाठी त्याचा वापर केला जातो.

तक्ते / नकाशे

संशोधन जर क्षेत्रीय असेल तर संशोधक नकाशे / तक्ते यांचा वापर करू शकतो. जेव्हा भौगोलिक ठिकाण किंवा ओळख महत्वाची असेल तेव्हा नकाशाचा वापर करता येऊ शकतो. विशिष्ट सूचना किंवा चिन्ह तसेच घनता किंवा क्षेत्राची वैशिष्ट्ये हे ठळक किंवा आडव्या / उभ्या रेषा आखून दर्शविता येते.

रचना तक्ता

संशोधनात कर्मचाऱ्यांची कार्ये दाखविण्यासाठी, अधिकार कक्षा किंवा रचना, कामाची दिशा, आराखडा तक्ता, इत्यादी गोष्टींसाठी हा आलेख उपयुक्त ठरतो. विशेषतः वर्तुळ, चौकोनाचा उपयोग विविध घटक दाखविण्यासाठी केला जातो.

निष्कर्ष

संशोधन अहवाल हा संशोधनाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. संशोधन अहवालातून संशोधकाने केलेले संशोधन इतरांपर्यंत पोहचत असते. त्यामुळे संशोधन अहवाल हा संक्षिप्त, अचूक, परिणामकारक असावा लागतो. यासाठी योग्य भाषाशैलीचा वापर करणे आवश्यक असते. संकलित माहितीची मांडणी करत असताना संक्षिप्त रुपांचा योग्य वापर केल्यास शब्दांची पुनरावृत्ती टाळता येते. कोष्टके, आलेख, आकृती, तक्ते यांचा वापर करून संख्यात्मक माहिती प्रभावीपणे मांडता येते. नकाशांचा वापर देखील संशोधन अहवाल लेखनात करते येतो. ज्यामुळे स्थान व क्षेत्र यासंबंधी परिणामकारक माहिती मांडता येते. संशोधन अहवाल लेखन हे वैज्ञानिक व शास्त्रीय पद्धतीने करावायचे असल्याने वरील सर्व गोष्टी त्याला पूरक ठरतात.

संदर्भ सूची:

१. भांडारकर, पु. ल., (१९८७), सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
२. कोठारी, सी. आर., (१९९०), रिसर्च मेथडॉलॉजी, न्यू दिल्ली: विले वेस्टर्न.
३. बेस्ट, जे. डब्लु, (१९८९), रिसर्च इन एज्युकेशन, न्यू दिल्ली: प्रेंटीस हॉल ऑफ इंडिया.
४. मुळे, रा. शं. व उमाठे, वि. तु. (१९८७), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे, नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
५. जोशी, अनंत, महाले, संजीवनी, (१९९९), संशोधन अहवालाची लेखन पद्धती, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
६. <https://lagashetti.blogspot.com/2018/04/>
७. https://researchgate.net/sambhaji_shinde/publication

सांगसाई मंदिर शिलालेख

एस. एस. देसाई

पद्मश्री डॉ. ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा

शिलालेख म्हणजे दगडावर अथवा शिळेवर कोरून ठेवलेला मजकूर. लिखित मजकूर अनंत काळापर्यंत टिकून राहावा म्हणून तो दगडी शिळेवर कोरून ठेवायची प्रथा अस्तित्वात होती. पुरातत्व शास्त्रात याला पुराभिलेख असे म्हणले जाते. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने असे कोरीव लेख अत्यंत उपयुक्त असतात. शिलालेखातील व्यक्ती नावाच्या आणि अक्षरांच्या वळणावरून त्यांचा कालखंड ठरविता येतो. तसेच हे शिलालेख वेगवेगळ्या भाषांमध्ये लिहिले आहेत. यामध्ये संस्कृत, प्राकृत, पाली व अन्य आर्य भारतीय भाषांमध्ये आढळतात.

विदर्भाच्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील देवटेक येथे सापडलेले मौर्य अशोकाचे शिलालेख हे महाराष्ट्रातील सर्वात प्राचीन शिलालेख आहेत.

शिलालेख हे इतिहासाचे प्रामाणिक आणि विश्वसनीय असे साधन आहे. शिलालेखावर असलेला मजकूर बदलता येत नाही.

शिलालेखाचा अभ्यास करत असताना ग्रामीण भागातील असलेले अनेक शिलालेख हे प्रसिद्धीच्या दृष्टीने मागे आहेत. यामध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील गगनबावडा तालुक्यातील सांगशी येथील एक शिलालेख आहे. याची माहिती आपण या निबंधामध्ये घेणार आहोत.

सांगसाई मंदिर:

सांगसाई मंदिर हे खूप प्राचीन मंदिर आहे. हे गगनबावडा तालुक्याच्या ठिकाणापासून ३ किमी अंतरावर सांगसाई हे पुरातन शिल्पलेख असलेले मंदिर जांभूळणेवाडी व सांगशी या दोन गावांच्या मध्यभागी वसलेले आपल्याला पाहायला मिळते. काही इतिहासकारांच्या संशोधनावरून अंदाजे इ. स. ५०० या काळामध्ये हे शिलालेख घडवण्यात आले. श्री. राजचिन्ह असलेल्या पुष्पायुध नावाच्या राजाने त्यांची पत्नी हालीदेवीच्या स्मृतीप्रित्यर्थ हि स्मारक शिळा म्हणून तयार केली आहे. पुढील कालावधीमध्ये त्याला सांगसाई देवी म्हणून नाव प्रचलित झाले. अशा प्रकारचे शिलालेख हे कर्नाटकातील हंपी व महाराष्ट्रातील सांगशी अशा दोन ठिकाणी पाहायला मिळतात.

शिलालेखाचे वर्णन:

या देवीची मूर्ती / शिलालेख हे शेवाळी काळ्या रंगाच्या सहा फुट उंची, चार फुट रुंदी पॉलिश केल्यासारखे पाषाणात (ग्रॅनाइड) वर निर्दिष्ट (कोरलेले) केलेल्या लेख खोदलेला असून त्या शिल्पामध्ये एका स्त्रीच्या अंत्यविधीचे दृश्य, तिच्याभोवती ज्वाला व सेवक उभट आकारात दिसतात. त्यामध्ये स्त्री उजव्या कुशीवर झोपलेली असून तिने उजवा हात दुमडून डोक्याखाली उशी प्रमाणे घेतलेला आहे. स्त्रीचा आकार प्रमाणबद्ध, संपूर्ण व अगदी पातळ अशा वस्त्राने सक्त साडी (कासोटा, लुगड) पद्धतीने नेसलेल्या साडीसह पाहायला मिळते. डावा हात अंगाबरोबर असून मांडीवर हाताचा पंजा विसावलेला असून हातात कंगन घातलेले आहे. दंडात वाक्या, गळ्यात माळा, सर, मंगळसूत्र अशा अनेक प्रकारचे दागिने व पायात तोडे घातलेले आहेत. त्याचप्रमाणेकानात कुंडल, डोक्यावर व्यवस्थित विंचरलेला कुरळा कचभार दिसतो. नाभीच्या गोल खोलगटपणा, ओटीपोटाचा उभार सुस्पष्ट आहे. भोवतालीच्या भडकत्या ज्वालामध्ये सुद्धा सजीवपणा आणण्याचा

प्रयत्न केलेला दिसून येतो. एका दासीने आपल्या डावा मांडीवर राणीचे पाय घेतलेले असून तिच्या डाव्या पायावर आपल्या हातांची बोटे एकमेकांत गुंतवून व कोपर तिच्या डाव्या पायावर टेकवून मांडी घालून बसलेली दासी आपल्याला दिसते.

एक पुरुष व्यक्तीचा उजवा हात हातातील कड्यासह व फक्त चेहरा डोक्यावरील अलंकारित चक्री पागोट्यासह शिलाखंडाच्या वरच्या उजव्या बाजूला दिसतो आहे. पागोट्याचा आकार चाकरी पागोट्यासारखा असून त्यावर शिरपेच असून त्यावरती मोत्याच्या सरांनी सजवलेला आहे. त्याचप्रमाणे दंडात राजचिन्हे दिसतात. त्यावरून ज्या राजाने हा शिलालेख खोदल्या त्याचीच ती प्रतिमा आहे असे दिसून येते. शिलालेखात वरच्या बाजूला घाटदार खुर असलेला चौरंग दिसतो. त्या चौरंगावर उजव्या गुढ्यावर घेवून बसलेल्या स्त्रीच्या पायात चाळ बांधलेले दिसतात. सकच्छ पद्धतीची साडी नेसलेली शिवाय पायात पैजण घातलेले दिसतात. समोर दोन चौकोनी पात असावेत असे दिसते. त्यावर पूजेचे साहित्य असावे. कुंकवाच्या करंड्यासारखे एक पात्र पाटावर ठेवलेले दिसते.

सण व उत्सव:

शिमगा म्हणजेच होळी व दसरा हे सण या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातात. होळी व दसरा या सणामध्ये या देवीची जत्रा साजरी होत होती ती आजतागायत चालू आहे. यामध्ये देवीची पालखी संपूर्ण गावातून फिरवली जाते. यामध्ये पारंपारिक वाद्यांचा वापर केला जातो. त्यामध्ये हलगी, ढोलकी, लेझीम यासारखी अनेक वाद्ये दिसून येतात.

स्वराज्य संरक्षणातील किल्ल्यांचे महत्व

ए. आर. गावकर

पद्मश्री डॉ. ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा

छत्रपती शिवाजी महाराज म्हणून प्रसिद्ध, हे एक भारतीय राजे आणि मराठा साम्राज्याचे संस्थापक होते. महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय इतिहासामध्ये महाराजांचा मोठा प्रभाव आहे. छ. शिवाजी महाराज हे मराठी लोकांच्या अस्मितेचा एक भाग आहे.

प्राचीन काळापासूनच किल्ल्यांचे महत्व अधोरेखित झाले आहे. मध्ययुगीन काळात उदयास आलेली वेगवेगळी राजघराणी व मुस्लीम सत्ता यांच्या प्रशासन व्यवस्थेमध्ये अगणिक असे महत्व प्राप्त झाले होते. यासाठी त्यांनी अनेक किल्ले बांधले.

१७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या नेतृत्वात मुस्लीम सत्तेला शह देऊन मराठी सत्ता उदयास आली. महाराजांनी आपला राज्याभिषेक करून मराठ्यांची स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली. यानंतर आपल्या सत्तेची प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली. या प्रशासन व्यवस्थेमध्ये किल्ल्यांना देखील अनन्य असे महत्व प्राप्त होते. शत्रूपासून संरक्षणासाठी, प्रशासन व्यवस्था सुरळीत चालणेसाठी, आजूबाजूच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवणेसाठी किल्ल्यांना महत्व होते.

उद्देश:

मराठा सत्तेच्या कालखंडामध्ये स्वराज्य संरक्षण कामी किल्ल्यांना असणारे महत्व.

संशोधन पद्धत:

सदर संशोधन निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा वापर करणेत आला आहे.

किल्ल्यांचे प्रशासनातील महत्व:

किल्ला प्रशासन व्यवस्थेमध्ये शिवाजी महाराजांनी योग्य दक्षता घेतली असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक किल्ल्यावर महाराजांनी समान दर्जाचे तीन अधिकारी नेमले होते.

१. हवालदार: हा अधिकारी मराठा जातीचा असून तो किल्ल्यावरील शिबंदीचा प्रमुख होता.
२. सबनीस: हा अधिकारी किल्ल्याचा अर्थव्यवहार पाहत असे.
३. कारखानीस: याच्याकडे धान्यपुरवठा करण्याची जबाबदारी होती.

किल्ला प्रशासन सुरळीत आहे किंवा नाही हे पाहण्यासाठी ते आकस्मिक भेट देत.

किल्ल्यांचे संरक्षणातील महत्व:

किल्ल्यांचे महत्व सांगताना रामचंद्र पंत आमृत्य आपल्या “अज्ञापत्र” या ग्रंथात म्हणतात कि, संपूर्ण राज्याचे सर ते दुर्ग. दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय, प्रजाभाग्न होऊन देश उद्ध्वस होतो. देश उद्ध्वस झाल्यावरील राज्य कसे कोणास म्हणावे? याकरिता पूर्वी जे जे राजे झाले त्यांनी आधी देशामध्ये दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून घेतला आणि आले परचक्रसंकट दुर्गाश्रयी परिहार केले. हे राज्य तर तिर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामींनी गडावरूनच निर्माण केले. जो जो देश स्मशानवश न होय त्या त्या देशी स्थलविशेष पाहून गड बांधिले, तसेच जलदुर्ग बांधिले, त्यावरून आक्रमण करीत करीत

सालेरी अहिंवतापासून कावेरीपर्यंत निश्कंटक राज्य चालविले. औरंगजेबासारखा महाशत्रू चालून येऊन विजापूर भागनगरांसारखी महासंस्थाने आक्रमिली. संपूर्ण तीस-बत्तीस वर्षेपर्यंत या राज्यांशी अति श्रम केला, त्याचे यत्नास असाध्य काय होते? परंतु राज्यात किल्ले होते म्हणून अवशिष्ट तरी राज्य राहिले. पुढे पूर्ववत करावयास अवकाश जाहला. या उपरही ज्यापेक्षा राज्य संरक्षण करणे आहे. त्यापेक्षा अधिकोत्तर साधनी स्वतः गड किल्ल्याची उपेक्षा न करिता परम सावधपणे असतील त्या गडकिल्ल्याची यशोत्क मजबुती करावी. ज्या देशात गडकोट नसतील त्या देशात आपले राज्याचे सरहद्दीपासून पुढे जबरदस्तीने नूतन स्थळे बांधीत बांधीत तो देश आक्रमावा.

मराठा सत्तेच्या कालखंडात स्वराज्याचे संरक्षण होणे साठी किल्ला प्रशासनाचे देखील महत्व अधोरेखित झाले आहे. एकंदर प्रशासनातील किल्ल्यांचे महत्व लक्षात घेऊनच शिवाजी राजांनी आपल्या जहागिरीतील तोरणा, राजगड, सिंहगड, पुरंदर किल्ले जिंकून स्वराज्याची स्थापना केली. नवीन प्रदेश जिंकल्यावर तिथे किल्ले बांधले व ते किल्ले स्वराज्याच्या रक्षणाकामी उपयोगी आणले.

१. शत्रू सत्तांपासून संरक्षण:

संरक्षणाच्या दृष्टीने किल्ल्यांना प्राचीन काळापासूनच महत्व प्राप्त आहे. मनुस्मृतीमध्ये असा उल्लेख आहे कि, “दुर्गाचा आश्रय केलेला एकच योद्ध बाहेरील शंभर मनुष्याशी व दुर्गावरील शंभर सैनिक बाहेरील दहा हजार सैनिकांशी युद्ध करू शकतात. मराठा कालखंडात देखील मुस्लीम सत्तेकडून वेळोवेळी होणारी आक्रमणांना किल्ल्यांच्या सहाय्यानेच तोंड देता आले.

२. संपत्तीचे संरक्षण:

स्वराज्य काळात आपल्या संपत्तीचे संरक्षण करणेसाठी किल्ल्यांना अनन्य महत्व होते. संभाजी राजांनी लिहिलेल्या “बुधभूषणम” या ग्रंथात गिरीदुर्गाचे महत्व सांगताना म्हटले आहे कि, सर्वात गिरीदुर्ग श्रेष्ठ आहे. त्याच्या सहाय्याने धनवित्तांचे उत्तम प्रकारे संरक्षण करता येते. राजगड, रायगड, तोरणा, पुरंदर या किल्ल्यांवरून महाराजांनी अनेक उलथापालथी केल्या. राजगड व रायगड किल्ले राजधानीसाठी निवडले.

३. स्वराज्यातील प्रदेशावर नजर ठेवणे:

स्वराज्यात सामील असलेले व नवीन जिंकून घेतलेल्या प्रदेशावर लक्ष ठेवण्यासाठी किल्ल्यांचा उपयोग होत होता. कोकणातून देशावर जाण्यासाठी उपयोगात असलेल्या घाटमार्गावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम घाटमाथ्यावरील किल्ल्यांनी केले आहे.

संदर्भ:

१. मराठी सत्तेचा उदय: डॉ. जयसिंगराव पवार
२. रामचंद्र पंत अमात्य यांचे अज्ञापत्र: श. ना. जोशी.
३. मराठ्यांचा इतिहास खंड १: अ. रा. कुलकर्णी
४. कवी परमानंद कृत शिवभारत: स. म. दिवेकर
५. Historicity Research Journal: प्रा. डॉ. अनिल ठाकरे

हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि महिलांचे भूमिका

केशव अंबादास लहाने

इतिहास विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यालय पाथ्री, ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

Corresponding author E-mail: keshavlahane@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय इतिहासामध्ये हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढा अतिशय महत्वाचा लढा समजला जातो. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये झालेला एक रोमहर्षक लढा म्हणजे मराठवाडा मुक्तीसंग्राम होय. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त झाला. मात्र कावेबाज ब्रिटिशांच्या फोडा आणि राज्य करा या नीतीची फलश्रुती म्हणून भारताचे दोन तुकडे झालेले आपणास दिसून येतात. भारताबरोबरच स्वतंत्र पाकिस्तानही अस्तित्वात आला. ब्रिटिश सरकारने 18 जुलै 1947 रोजी पास केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायदानुसार काही संस्थानिकांनी भारतात विलीन न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. अशा संस्थांना पैकीच मराठवाडा संस्थान हे एक संस्थान होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळूनही हैदराबादची जनता मात्र निजामाच्या जुलमी राजवटीच्या नेतृत्वाखाली भरडत चालली होती.

ही धर्मांध, जुलमी निजामशाही मोडीत काढून मराठवाडा संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन व्हावे यासाठी संस्थानी काळातील जनतेने मुक्तिलढा उभारलेला आपणास दिसून येतो. लढ्याची तीव्रता व निजाम सरकार आणि रजाकारांचे पराकोटीचे अत्याचार या बाबी लक्षात घेऊन भारत सरकारने पोलिस कारवाई केली व हैदराबाद संस्थान निजामाच्या जुलूमशाही मुक्त केले. या स्वातंत्र्य संग्रामात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनीही सहभाग घेतलेला होता. महिलांच्या सहभागाविषयी पुढील बाबींचा काही व पुढील महिलांचा सहभाग त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर होता असे दिसून येते.

कावेरीताई बोधनकर

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील नांदेड येथील स्वातंत्र्यसैनिक शामराव, बळवंतराव आणि जीवनराव या बोधनकर बंधूंची बहिण म्हणजे कावेरीताई होय. बालपणीच त्यांच्या नशिबी वैधव्य आले होते. वैधव्य दुःखात खितपत न पडता त्यांनी आपल्या बंधूंच्या कार्यात मोलाची साथ देण्यास सुरुवात केली. कावेरी ताईंनी शिताफीने घरात लपविलेली शस्त्रे सुरक्षित ठेवली. नांदेड हुन बाशीं येथे बळवंतराव आकडे त्या शस्त्रे घेऊन जात असताना पोलिसांना खबर लागली. लातूर येथे त्यांना पोलिसांनी अटक केली. एका महिन्याच्या स्थानबद्धता नंतर त्यांची सुटका करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांचे बंधू काँग्रेसपासून दूर गेले, मात्र कावेरीताई काँग्रेसमध्येच कार्य करित राहिल्या. स्त्रीला स्वतंत्र मत असू शकते व त्यासाठी ती मायेचे पाशही तोडू शकते हे त्यांनी दाखवून दिले. म्हणून कावेरीताई यांचे कार्य हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात अतिशय मोलाचे होते.

दगडाबाई शेळके

दगडासारख्या कणखर नीग्रहाची व धैर्याची महिला म्हणजे दगडाबाई शेळके होय. दगडा बाईंनी सातवेळा सत्याग्रह केला आणि हातात बंदूक घेऊन रजाकाराशी मुकाबला केला. आपल्या कर्तृत्वामुळे त्या मराठवाड्याची लक्ष्मीबाई बनल्या. त्यांनी कोणते टाकळी या गावातील नारायण स्वामी यांच्या कडून तलवार, जंबिया, पिस्तूल जी शस्त्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण घेतले. अंगावर लष्करी गणवेश चढवून त्यांनी शास्त्रे चालविली. कोलते टाकळी पासून चार कोसावर असलेल्या हसनाबाद हे गाव रजाकार यांचा महत्वाचा वाटा होता. 7 ऑगस्ट 1947 रोजी दगडाबाई यांनी फडकविलेला झेंडा पोलिसांनी ताब्यात घेतला आणि पोलीस तळेगाव येथे केले. गावात परतल्यानंतर दगडा बाईंना झालेला प्रकार समजला व त्यांनी तात्काळ

गावकरी आणि काही स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मदतीने तळेगावला वेढा दिला. मोठ्या शौर्याने त्या रणरागिणींनी झेंडा परत मिळवला. पोलिस कारवाईच्या वेळी त्यांनी भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांना मदत केली. ज्यांनी जंगल सत्याग्रहात ही भाग घेतला होता. खांद्यावर बंदूक टाकून फिरणारी ही महिला जिवंतपणीच एक आख्यायिका बनली. मराठवाडा निजामाच्या तावडीतून मुक्त झाल्यानंतर त्या धोपेश्वर येथे सासरी राहण्यास गेल्या. मात्र पतीने अपमानास्पद वागणूक दिल्यामुळे ही बानी महिला आपल्या वाटणीची तीन एकर जमीन स्वतः कसू लागले आणि धोपेश्वर येथे एकटीच राहू लागले. यावरून दगडाबाई शेळके यांचे कार्य व त्यांनी केलेला संघर्ष हा लक्षात येतो. त्यांचे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील योगदान व भूमिका ही महनीय आहे.

आशाताई वाघमारे

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील प्रमुख नेते आनंदराव वाघमारे यांच्या पत्नी म्हणजे सौ आशाताई वाघमारे होय. त्या व्यवसायाने शिक्षिका होत्या. त्यांनी आपल्या विद्यार्थिनींवर देशभक्तीचे संस्कार केले त्यातूनच पुढे त्यांच्या काही विद्यार्थिनींनै हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात उतरलेल्या आपणास दिसून येतात. 1937 मध्ये परतूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनात त्यांनी व इतर काही महिलांनी आम्हालाही स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी करून घ्या. गांधीजींच्या बरोबर कस्तुरबा गांधी कमलादेवी चटोपाध्याय सरोजिनी नायडू इत्यादि स्त्रिया काम करीत आहेत. मग आम्ही मागे का राहावे त्यासाठी आम्हाला तुमची परवानगी हवी, अशी मागणी पुरुष नेत्याकडे केली. आशाताईंनी सत्याग्रहींना आश्रय देणे, भूमिगतांना लपविणे, सत्याग्रहाची तुरुंगात जाऊन भेट घेणे, इत्यादी प्रकारचे कार्य केलेली आपणास दिसून येतात. त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला तेथेही त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले आपणास दिसते कायद्यासाठी साक्षरता वर्ग सुरू केलेले आपल्याला दिसतात.

सौ काशीबाई किल्लोस्कर

मराठवाडा स्वातंत्र्य संग्रामाची सामाजिक पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी स्त्रियांमध्ये जागृती घडवून आणण्याचे कार्य काशीबाई किल्लोस्कर यांनी केले. लातूर येथे भरलेल्या पहिल्या महिला संमेलनाच्या त्या अध्यक्ष होत्या. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी सुशिक्षित स्त्री चे समाज परिवर्तन आतील व देशाच्या विकासातील योगदान यावर अत्यंत अभ्यासपूर्ण निवेदन केले. श्री यांचे राजकीय सहभागासाठी त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे व शिक्षणा खेरीज ही जागृती शक्य नाही हे ओळखून त्यांनी महिला शिक्षणावर जोर दिला. म्हणजे स्त्रियांच्या अधिकारासाठी यांनी परिश्रम घेतलेले आपणास दिसून येतात.

कुसुमताई जोशी

कुसुमताई जोशी यांनी आशाताई वाघमारे यांच्या जोडीने मुक्तिसंग्रामात कार्य प्रारंभ केले. आपल्या राहत्या घरात प्रेस वर छपाई करून ठरलेल्या ठिकाणी पत्रके पोहोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांच्या घरावर एकदा पोलिसांची धाड पडली असता त्यांनी मोठ्या शिताफीने प्रेस बाळंतिणीच्या खोलीत लपविली. त्यांच्या घरात त्यांनी अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी आश्रय दिलेला आपणास दिसून येतो. कुसुम ताई जोशी यांचे योगदान मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात अतिशय महत्त्वाचे होते.

सौ चंदाताई जरीवाला

चंदाताई आशाताईच्या विद्यार्थिनी असल्यामुळे सहाजिकच त्यांची मराठवाडा संग्रामात मोठ्या प्रमाणात भूमिका होती. पुढे त्यांनी रतिलाल जरीवाला या स्वातंत्र्यसैनिकाची लग्न केले. शिक्षिका म्हणून त्या वैजापुर येथे रुजू झाल्या. त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांनी मध्ये देशभक्ती निर्माण करण्याचे कार्य सुरू केले. रझाकारांचे अन्याय व मराठवाडा मुक्तीची आवश्यकता

पटवून सांगितली. शस्त्र पुरवण्याचे कामे त्यांनी मोठ्या शिताफीने केली म्हणून त्यांची भूमिका मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महत्त्वपूर्ण आहे.

करुणाताई चौधरी

करुणाताई यांचे कार्य हैदराबाद मुक्तिसंग्राम मध्ये अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते. क्रूर व धर्मांध निजामी राजवटीच्या निषेधार्थक करुणाताई ने औरंगाबादच्या गोकुळदास मोहोल यापासून सरकारी कचेरी पर्यंत महिलांचा भव्य मोर्चा काढला होता. महिलांना स्वातंत्र्याची जाणीव करून देत संघर्ष करण्यासाठी प्रेरित करण्याचे काम करुणा ताईंनी केले.

ताराबाई परांजपे

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या प्रेरणेमुळे ताराबाईंनी मुक्तिसंग्रामात उडी घेतली. मराठवाडा मुक्तीनंतर स्वातंत्र्यसैनिक नागनाथराव परांजपे यांच्याशी विवाह करण्याचा त्यांचा विचार होता परंतु विवाह केल्याशिवाय लढायचे कार्य पूर्ण करू देण्यास आई तयार नव्हती. त्यामुळे त्यांनी विवाह करून नंतर लढ्यातील कार्य केले. त्याचबरोबर आपले महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले मुक्तिसंग्राम नंतर त्यांनी पीएचडी ही पदवी मिळवून नांदेडच्या पीपल्स कॉलेजचे प्राचार्य पदही भूषविले. म्हणजेच मुक्ती संग्रामातील संघर्ष याबरोबरच शिक्षणाचा संघर्ष सुद्धा ताराबाई परांजपे यांनी आपल्या आयुष्यात व्यवस्थित सांभाळला हे या ठिकाणी महत्त्वाचे वाटते.

प्रमिलाताई कुलकर्णी

प्रमिलाताई कुलकर्णी यांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात आपले योगदान दिले आहे. पतीच्या बरोबरीने त्यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात कार्य केले आहे. चंदाताई च्या सोबत त्यांनी बुलेटीन काढण्याची कार्य केले. परगावी पत्रके पाठविण्यासाठी च्या पाकिटावर पत्ते लिहिण्याचे व ठराविक ठिकाणी पत्रके पोहोचविण्याचे कार्य प्रेमिला ताईंनी काळजीपूर्वक केलेली आपणास दिसून येतात.

समारोप

वरील सर्व महिलांनी व या व्यतिरिक्त अनेक महिलांनी मराठवाडा मुक्ती संग्रामात सहभाग घेतलेला आहे. स्त्रीयांच्या कार्याचे स्वरूप पुरुषांच्या कार्यापेक्षा भिन्न असले तरी अंतिम ध्येय मात्र एकच होते हे म्हणजे हैदराबाद संस्थानाची जमीन निजामी राजवटीत सुटका करणे. महिलांनी आपल्या जीवाची व स्वतःच्या संसाराची काळजी न करता मराठवाडा मुक्ती संग्रामात आपले आयुष्य समर्पित केलेली आपल्याला दिसून येते. पुरुषांच्या बरोबर महिलांचा संघर्ष सुद्धा मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात नोंद घेण्यासारखा आहे. समाज शिक्षण कुटुंब यांच्या बाहेर सुद्धा जाऊन महिलांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मोठे योगदान दिलेले आपणास दिसून येते.

संदर्भ:

१. डॉ. पाटील पदमजा, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2007.
२. डॉ. अनिल कटारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशन पब्लिकेशन, 2013.
३. रोहिणी गवाणकर, भारतीय स्वातंत्र्यात स्त्रियांचे योगदान, मुंबई गांधी स्मारक निधी, मुंबई.
४. मृणालिनी जोगळेकर, महिला अस्मितेच्या अविष्कार, एकोणिसावे शतक, भाग पहिला, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1991.
५. डॉ. सुनिता बोर्डे, ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन्स, सांगली, 2010.
६. डॉ. लीला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिकेशन्स, पुणे, 1990.
७. डॉ. सुनिता बोर्डे, ऐतिहासिक परीप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, 2010

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे कार्य: एक चिकित्सक अभ्यास

अजय प्रभाकर पाटील

राज्यशास्त्र विभाग, श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी, ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर

Corresponding author E-mail: ajaypatil.9393@gmail.com

प्रस्तावना:

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक आणि कलेच्या क्षेत्रात भरीव कार्य केले. राजर्षी शाहू महाराज हे दूरदृष्टी असणारे राजे होते. त्यांनी आपल्या संस्थानात ब्रिटिशांच्या सहकार्याने अनेक क्षेत्रात आधुनिक सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केले. शिक्षणाद्वारे समाजातील अज्ञान, रूढी - परंपरा, जातीव्यवस्था दूर करण्याचे प्रयत्न केले. तर कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून शेतीसाठी पाण्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. कोल्हापूर संस्थानाचा कारभार वयाच्या अवघ्या २०व्या वर्षी त्यांनी हाती घेतला तेव्हापासून गोर-गरीब सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी, त्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी सर्व सुधारणांमध्ये प्रामुख्याने शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणेस प्राधान्य दिले.

शैक्षणिक कार्य:

राजर्षी शाहू महाराज यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात महत्त्वाचे कार्य केले. त्यांनी २४ जुलै १९१७ रोजी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला हा जाहीरनामा पुढीलप्रमाणे होता “दि. ३० सप्टेंबर १९१७ म्हणजेच येत्या गणेश चतुर्थी पासून करवीर इलाख्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करणेचे आहे. सध्या असलेल्या सर्व प्राथमिक शाळातील फी सदर दिवसापासून माफ करण्यात येत आहे. ” अशा रीतीने आपल्या राज्यात शिक्षण फक्त मोफतच नाही तर ते सक्तीचे करणारे पहिले राजे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज असावेत. त्यांनी शिक्षण खात्याचा कारभार व्यवस्थित चालावा म्हणून या खात्याचे चार विभाग पाडले. प्रत्येक विभागावर शिक्षण तज्ञाची नेमणूक करण्यात आली. कोल्हापूर संस्थान त्या काळात शिक्षण क्षेत्रात अग्रस्थानी राहिलेले दिसून येते. राजर्षी शाहू महाराज यांनी ज्या ज्या राज्यांज्जा शिक्षण सुधारणेसाठी दिल्या त्या सर्व राज्यांज्जा शिक्षण तज्ञांनी अमलात आणल्या. समाजाचा, बहुजनांचा खरा उद्धार हा शिक्षणातून होऊ शकतो हे त्यांनी ओळखले आणि म्हणूनच त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य केलेले दिसून येते.

स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन:

मिस लिटल या शिक्षणाधिकारी मायदेशी गेल्या म्हणून शाहू महाराजांनी त्यांच्या जागेवर कोल्हापूर मधील ‘फीमेल ट्रेनिंग स्कूल’ या शाळेत शिक्षिका म्हणून असणाऱ्या रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली. रखमाबाई केळवकर यांनी करवीर संस्थानातील स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. खास मुलींच्यासाठी शाळा स्थापन करण्यात आल्या. भुदरगड सारख्या दुर्गम भागात त्या काळात मुलींच्यासाठी शाळा सुरू करण्यात आल्या. मुलांच्या शाळेत उत्तीर्ण होणाऱ्या मुलींच्या संख्येवर खास करून शिक्षक शिक्षिका यांना बक्षीस देण्याची व्यवस्था महाराजांनी केलेली होती. फक्त मुलींच्या शिक्षणासाठी व्यवस्था महाराजांनी केली नाही तर प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणाची ही व्यवस्था केलेली होती. त्यांच्या राहण्या-जेवण्याची व्यवस्था लावून दिली होती. त्यासाठी १९१९ मध्ये प्रौढ शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांच्या राहण्या-जेवण्याची व्यवस्था करण्यासाठी एक आदेश जाहीर करण्यात आला.

सामाजिक सुधारणा:

समाजामध्ये अनेक जाती, धर्म, पंथाचे लोक राहतात. त्या काळातील समाजातील जातीव्यवस्था अतिशय बंदिस्त होती. शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातील जनतेस दिलासा देण्याचे कार्य केले. समाजात माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या अनेक रूढी-परंपरा रूढ होत्या. मग या रूढी-परंपरा विरोधात आवाज उठवण्याचे धाडस कोणामध्ये नव्हते कारण समाजामध्ये या सर्व चालीरीती जणू भोगण्यासाठी प्रथा निर्माण झालेली होती. अनेक जाती उच्च निश्चितेच्या जात्यात अनादी काळापासून भरडलेल्या होत्या.

शाहू महाराजांनी या प्रथा मोडून काढण्याचा जणू विडाच उचलला होता. त्यासाठी कारणही तेवढ्याच तोला मोलाची घडले होते. राजर्षी शाहू महाराजांच्या बाबतीत निर्माण झालेले वेदोक्त प्रकरण हे याचे मुख्य कारण होय. या प्रकरणातून जातिभेदाचे स्थळदर्शन महाराजांना झाले. महाराजांना प्रत्यक्ष अनुभवद्वारे सर्व परिस्थितीचे दर्शन घडले. अस्पृश्य समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय त्यांची सुधारणा होणार नाही याची पूर्ण जाणीव महाराजांना झाली. अस्पृश्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणा करणे, त्यांच्या अस्मितेची जाणीव त्यांना करून देणे, त्यांच्या अंगी असणाऱ्या गुणांना वाव देणे. उदा. प्रशासनात नोकऱ्या देणे, उद्योगधंद्यासाठी प्रोत्साहन देणे, त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, अस्पृश्यता विरोधात प्रशासनात कायदे जाहीर करून ते अमलात आणणे. गुन्हेगार समजण्यात येणाऱ्या जातींची हजेरी बंद करणे त्याचबरोबर प्रतिष्ठित व्यवसाय व नोकऱ्या यामध्ये त्यांना स्थान मिळवून देणे इत्यादीच्या स्वरूपात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कार्य केले सण १८९६-९७ यावर्षी कोल्हापूर राज्यात अस्पृश्य शाळांची संख्या ६ तर प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या फक्त १०६ होती. मात्र महाराजांनी अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक दुरावस्थेत सुधारणा करून दाखवली. सण १९०७ - ०८ यावर्षी अस्पृश्य शाळांची संख्या १६ तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ४१६ झाली. विशेष म्हणजे ४१६ विद्यार्थ्यांमध्ये ८० विद्यार्थिनी शिक्षण घेत होत्या.

कृषी क्षेत्रातील सुधारणा:

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे भारताबरोबरच महाराष्ट्रातील जनता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून होती. कारण जास्तीत जास्त लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असल्यामुळे सहाजिकच उत्पादनही त्या पटीने वाढवण्यास हवे होते परंतु कृषी उत्पादन पारंपारिक पद्धतीने घेतल्याने त्याचा परिणाम दिसून येत नव्हता. मात्र युरोपमध्ये शेती शास्त्रीय पद्धतीने कसली जात होती. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी प्रत्यक्ष पाहिले असल्यामुळे त्यांनी आपल्या संस्थानातही अशा प्रकारची शास्त्रीय पद्धतीने शेती कसली जावी असा त्यांनी आग्रह धरला. म्हणून १९१२ या वर्षी कोल्हापूर येथे त्यांनी 'किंग एडवर्ड एग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट' या संस्थेची स्थापना केली. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांना सुधारित बी - बियाणे, रासायनिक खते, आधुनिक मशागतीच्या पद्धती इत्यादी ज्ञान व प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. तसेच महालक्ष्मी रथोत्सव, जोतिबा यात्रा याप्रसंगी शेतकी प्रदर्शन भरवण्यात येऊ लागले. कारण अशा प्रदर्शनामधून शेतीचे आधुनिक साहित्य, अवजारे, जास्त उत्पादन होणाऱ्या धान्याचे नमुने त्याबरोबरच कृषी विषयी माहिती देणारी पत्रके ठेवण्यात येत असत. कृषी प्रदर्शना बरोबरच उत्कृष्ट जनावरांचेही प्रदर्शन भरवण्यात येत असे.

संस्थानातील व्यापार आणि उद्योग धंद्यास प्रोत्साहन:

समाजाची प्रगती ही कृषी, उद्योगधंदे, व्यापाराच्या माध्यमातून करण्याचे प्रयत्न राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांनी केले. कारण या क्षेत्रातील प्रगतीमुळेच युरोपियन भारतात आलेले होते याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्यांनी आपल्या संस्थानातील व्यापार व उद्योगधंदे याची भरभराट झाली पाहिजे, मराठी माणूस या क्षेत्रात उतरला पाहिजे अशी त्यांची

मनापासून कामना होती. १९१७ या वर्षी त्यांनी 'अखिल भारतीय मराठा परिषद' भरवली. या परिषदेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष स्वतः राजे छत्रपती शाहू महाराज होते. त्यांनी अध्यक्षीय भाषणात एक खंत व्यक्त केली ती म्हणजे, "मराठी माणूस व्यापार व उद्योगधंदे या क्षेत्रात उतरत नाही मग आज उद्योगधंदे व व्यापाराच्या क्षेत्रात उतरण्याची गरज निर्माण झालेली आहे. " पुढे महाराज असे कथन करतात की, "याची सुरुवात मी माझ्या राज परिवारातून केलेली आहे. माझ्या दोन मुलांना व आसनांनाही या क्षेत्रात उतरण्यास प्रोत्साहन केलेले आहे आणि ते या क्षेत्रात यशस्वी होतील याची मला खात्री आहे. "

शाहू मिलची स्थापना:

उद्योगधंद्याच्या क्षेत्रामध्ये कोल्हापूर येथे कापड गिरणीचा प्रकल्प उभा करण्यात आला होता. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या प्रोत्साहनाने १९०६ यावर्षी 'दि शाहू छत्रपती स्पिनिंग अँड विविंग मिल्स' ची स्थापना करण्यात आली. या गिरणीसाठी महाराजांनी ५० हजार रुपये भांडवल, जागा व पाण्याची व्यवस्था करून देण्याची जबाबदारी उचलली. या गिरणीची स्थापना केल्यामुळे अनेक लोकांना यातून रोजगार उपलब्ध झाला. तसेच संस्थानातील शिरोळ, इचलकरंजी, गडहिंगलज शहरांमधून जिनिंग फॅक्टरींची स्थापना करण्यात आली. तसेच ऑइल मिल, फाउंड्री फॅक्टरी, इलेक्ट्रिक कंपनी, मोटार ट्रान्सपोर्ट कंपनी अशा स्वरूपाचे अनेक उद्योगधंदे कोल्हापूर संस्थानांमध्ये १९१२ - १३ च्या सुमारास निर्माण करण्यात आले.

वसतिगृह चळवळ:

महाराजांनी पन्हाळा या ठिकाणी दत्त मंदिरामध्ये पी. सी. पाटील यांच्याबरोबर आणखी चार विद्यार्थ्यांच्या वास्तव्याची व जेवणाची सोय खाजगीतून करण्यात आली. यातून मराठा वस्तीगृहाची सुरुवात झाली. कालांतराने हे वसतिगृह कोल्हापूर येथे हलवण्यात आले. पुढे शाहू महाराजांचे काका दत्ताजीराव घाडगे यांच्या अध्यक्षतेखाली कोल्हापूर येथील प्रतिष्ठित मराठा समाजातील हस्तींची सभा बोलवण्यात आली. यानुसार मामासाहेब खानविलकर, आप्पासाहेब मसाळकर, भास्करराव जाधव, बाजीराव विचारे, जिवाजीराव सावंत इत्यादी प्रतिष्ठित मराठा व्यक्तींच्या सहकार्यातून दिनांक १८ एप्रिल १९०१ या दिवशी 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग' या पहिल्या वसतिगृहाची स्थापना करण्यात आली.

मुस्लिम समाजासाठी शिक्षणाची व्यवस्था:

शाहू महाराजांनी फक्त बहुजन समाजासाठीच किंवा मराठी, ब्राह्मण यांच्यासाठीच कार्य केले नाही तर संस्थानातील इतर धर्मियांच्यासाठी ही भरीव कार्य केले होते. संस्थानांमध्ये जैन, मुस्लिम, पारसी, ख्रिश्चन इत्यादी जाती धर्माचे लोक होते. इतर जाती-जमातीप्रमाणे मुस्लिम समाजाचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. मुस्लिम समाज शिक्षणासाठी पुढे यावा अशी छत्रपती शाहूंची तळमळ होती म्हणून महाराजांनी नुकतेच स्थापन केलेले व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग या ठिकाणी दहा मुस्लिम विद्यार्थ्यांना प्रवेश देऊन त्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात केली. कर्नाटक येथील अथणी या गावचे शेख महंमद हे या दहा विद्यार्थ्यांपैकी एक होते. शेख महंमद यांनी पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. शेख मोहम्मद यांची मामलेदार या पदावर महाराजांनी नियुक्ती केली.

सारांश:

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांना खऱ्या अर्थाने लोकशाहीवादी आणि समाज सुधारक मानले जाते. त्यांनी आपल्या संस्थानात अनेक पुरोगामी धोरणांचा अवलंब केला. ब्रिटिश राज्य सत्तेच्या काळामध्ये आपल्या संस्थानातील जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी, बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी त्यांनी प्रयत्न केले. महाराष्ट्राला प्रमुख समाज सुधारकांचा वैचारिक वारसा लाभला असल्यामुळे या राज्यास फुले - शाहू - आंबेडकरांचा महाराष्ट्र असे म्हणतात. राजर्षी छत्रपती शाहू

महाराजांनी आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय यांचे संतुलन राखण्याचे भरीव कार्य पार पाडले. त्यांची राज्यव्यवस्था ही सामान्य जनता आणि दुर्बळांचे हित जपणारी त्याबरोबरच विकासाभिमुख होती. जातीभेद आणि अस्पृश्यता ही संकल्पना नष्ट करण्यासाठी शाहूंनी खूप प्रयत्न केले. त्यांनी अस्पृश्य जातींसाठी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण व्यवस्था सुरू केली. अस्पृश्यांना विहिरी आणि तलाव तसेच शाळा आणि रुग्णालय यांसारख्या सार्वजनिक सुविधांमध्ये समान प्रवेश प्रदान केला. त्यांनी आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली. आणि दलितांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. त्याबरोबरच त्यांनी महसूल जमा करणाऱ्यांच्या पदव्या आणि कार्यकाळाचे वंशपरंपरागत हस्तांतरण बंद केले. शिक्षण योजनेअंतर्गत ५०० ते १००० लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक गावात प्राथमिक शाळा स्थापन करण्यात आली. वर्षभरात संस्थानातील खेड्यापाड्यात अशा ९६ शाळा सुरू झाल्या. पहिल्या नव्या सक्तीच्या शाळेचा उद्घाटन सोहळा ८ मार्च १९१८ रोजी चिखली गावी खुद्द शाहू महाराजांच्या हस्ते संपन्न झाला.

कोल्हापूरसारख्या लहानशा संस्थानाने प्राथमिक शिक्षणासारख्या बाबीवर दरवर्षी लाख रुपये खर्च केला जात होता. त्याकाळी प्राथमिक शिक्षकाचा पगार १२ रुपये होता त्यामानाने ही रक्कम प्रचंड होती. त्या सुमारास महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, सिंध इतक्या अफाट प्रदेशावर पसरलेल्या मुंबई इलाख्याची ही शिक्षणाची तरतूद एक लाख रुपये नव्हती. या पार्श्वभूमीवर शाहू महाराज आपल्या संस्थानाच्या उत्पन्नातून एक लाख रुपये प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्च करित होते ही गोष्ट हिंदुस्थानाच्या इतिहासातील अपूर्व मानली पाहिजे. महाराजांनी हा पैसा प्रत्येक घरावर एक रुपया नाममात्र शिक्षणाच्या रूपाने उभा केला. छत्रपती शाहू महाराजांच्या या वैचारिक पायावरच आधुनिक महाराष्ट्र खंबीर उभा असलेला आपण पाहतो.

संदर्भ:

१. डॉ. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू महाराज स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र itihar प्रबिधनी, कोल्हापूर, २००१
२. डॉ. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपतींचे जाहीरनामे व हुकूमनामे, सुमेर प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २००६
३. लड्डे आ. ना. - श्री छत्रपती शाहू महाराज यांचे चरित्र, बेळगाव १९९५
४. पाटील शामराव, भास्कर धाटावकर - राजर्षी शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश, भाग १ मुंबई १९८८
५. कीर, धनंजय (१९९२) राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
६. घुगे, वि. बा., १९७५, "छत्रपती शाहूंचे समाजवादी आर्थिक धोरण", कोल्हापूर रायटर्स को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी, कोल्हापूर.
७. जाधव, भगवानराव बापूसाहेब, २००४, " राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे", लोकवाडमय गृह, मुंबई.
८. बेनवाड रमेश, कदम एस. के. (२०१२) 'राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
९. राजू जाधव, २०२२, "राजर्षी शाहूंचे आर्थिक धोरण - विचार आणि व्यवहार", मासिक सत्यशोधक प्रतिशब्द, अंक-८, सप्टेंबर,
१०. https://en.wikipedia.org/wiki/Shahu_of_Kolhapur
११. <https://www.shaleyshikshan.in/2023/05/Biography-of-Rajarshi-Shahu-Maharaj.html>
१२. <https://www.bbc.com/marathi/articles/cye7819jj52o>
१३. <https://youtu.be/W3PwX72XILg?si=zyF1rwI9wceBTnQ>

अभिजात भाषेचा दर्जा आणि मराठी भाषा

धनाजी भवाना भोसले

जिजामाता महाविद्यालय, दुर्गमानवाड, ता. राधानगरी, जि. कोल्हापूर

Corresponding author E-mail: dhanaji7076@gmail.com

प्रस्तावना:

भारत हा बहुभाषिक देश आहे या देशामध्ये हजारो भाषा बोलल्या जातात. या देशातील प्रत्येक राज्यांमध्ये आपल्याला निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रमाण व बोलीभाषा असल्याचे दिसून येतात. भाषा हा आपल्या जिवाळ्याचा विषय आहे. भारतात प्रत्येक राज्याची ओळख हि त्यांच्या भाषेवरून होत आहे. १९५० नंतर भारतीय संघराज्यात भाषिक तत्वावर राज्ये स्थापन झाली. भाषा हा विषय प्रत्येक राज्याच्या अस्मितेचा व संवेदनशीलतेचा आहे. भारतात संविधानाने २२ भाषांना अधिकृत भाषेचा दर्जा दिला आहे. परंतु आज भारतातील ३६ राज्यांत हजारोंच्या संख्येने बोलीभाषा आहेत. या बोलीभाषा आदिवासी, ग्रामीण, डोंगराळ व पर्वतीय भागात मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. जगात भारताची एक वेगळी ओळख निर्माण करण्यामध्ये या भाषांचं सौंदर्य, वैविध्य व वापर कारणीभूत आहे. भारत हे राष्ट्र आज हिंदी, इंग्रजी बरोबर इतर सर्व प्रादेशिक भाषांनी व्यापले आहे.

संशोधन विषय परिचय

प्रस्तुत शोधनिबंध हा मराठी या महाराष्ट्राच्या मातृभाषेला केंद्र सरकारचा अभिजात भाषा दर्जा देण्यासंदर्भात आहे. कारण गेली २० वर्षे याबाबत सातत्याने प्रयत्न पाठपुरावा करूनही मराठी भाषेचा अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला नाही. यामागे विविध कारणे आहेत. पक्षीय स्वार्थ राजकारण व दबावही आहे. या शोधनिबंधाचे मराठी भाषेला सन्मानाने व आदरपूर्वक अभिजात दर्जा मिळाला यासाठी विचार विमर्श केलेली आहे. हा संशोधन लेख मराठी भाषा संवर्धन, संरक्षण इ समृद्धी आहे. मराठी हि भाषा अभिजातच आहे. याचे शोकडो पुरावे आज आहेत.

उद्दिष्टे: या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे

१. अभिजात भाषांचा अभ्यास करणे,
२. मराठी भाषेची सखोलता अभ्यासणे.
३. मराठी आणि अभिजात दर्जा या संबंध स्पष्ट करणे,
४. मराठी भाषेचे महत्व, उपयुक्तता, दर्जा स्पष्ट करणे.

गृहीतके: या शोधनिबंधाची गृहीतके पुढीलप्रमाणे

१. अभिजात भाषा दर्जा देण्याची प्रक्रिया पारदर्शक व गतिमान नाही.
२. भारतात मोजक्या भाषांनाच अभिजात दर्जा प्राप्त झाला आहे.
३. मराठी भाषा अभिजातच आहे.
४. मराठी भाषा सर्वव्यापी व बहुभूत आहे.

संशोधन विषय मांडणी

प्रस्तुत शोधनिबंध विषयाची मांडणी पुढीलप्रमाणे

१. भारतात ८ भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला आहे.
२. तमिळ, तेलुगु, कन्नड, संस्कृत, ओडिया मल्याळम या भाषा अभिजात आहेत.
३. अभिजात भाषा दर्जा देण्यासाठी सर्वाधिकार केंद्र सरकारला आहेत.
४. मराठी हि भाषा कोट्यावधी लोक बोलतात.
५. महाराष्ट्राबाहेरही मराठी भाषा बोलली जाते.
६. कर्नाटक, गोवा, गुजरात, मध्यप्रदेश, पंजाबमध्ये हि मराठी बोलली जाते.
७. मराठी भाषेला ऐतिहासिक वारसा आहे.
८. भारतात बोलीभाषा लुप्त होत चालल्या आहेत.
९. मराठी भाषा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे.
१०. अभिजात दर्जाचे निकष अधिक पारदर्शक व सुलभ बनावेत.

महत्व व उपयुक्तता

१. मराठी हि १८ कोटी लोकांची मायबोली आहे त्यामुळे हि भाषा मोठ्या लोकसंख्येचा भाग आहे. मराठीला अभिजात दर्जा भेटणे काळाची गरज आहे. मराठी भाषेची उपेक्षा-परवड थांबायला हवी.
२. शालेय, महाविद्यालय विद्यार्थी स्तरावर आज महाराष्ट्रामध्ये मराठी सक्ती करायला हवी मातृभाषेशिवाय सर्वांगीण विकास होत नाही.
३. संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, जनाबाई, निवृत्तीनाथ, इ. थोर संथ महात्म्यांनी मराठी भाषा संस्करीत केली. मराठी भाषेला दीड हजार वर्षांचा इतिहास आहे. विवेकसिंधू हा मराठी भाषेचा पहिला ग्रंथ आहे. चालुक्य, सातवाहन, वाकाटक, यादव, भोसले, मुघल, पेशवाई, इंग्रज या राजवटीत मराठी भाषा विकसित होत गेली.
४. मराठी भाषेला अभिजात दर्जा प्राप्त झाल्यास भाषा विकासासाठी कोट्यावधी अनुदान भेटेल. मराठीला विशिष्ट संरक्षण मिळेल. मराठीला विश्वस्तारावर नेता येईल, मराठी भाषेला स्वतंत्र विद्यापीठ, अभ्यासने, केंद्रे व उपक्रम होतील.
५. ५. मराठी भाषेला देशात अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त होईल.

मराठीला अभिजात दर्जा ही सत्यता व वारसाहक्काची कसोटी आहे. मराठीतील जुने अध्ययन साहित्य अधिक प्रकाशात येईल. मराठी जुने ग्रंथ, पुरावे व नोंदी अधिक सुरक्षित होतील. संकलन संग्रह वाढेल.

गृहीतक पडताळणी

१. केंद्र सरकारकडून मराठीला अभिजात दर्जा देण्यासाठी अतिविलंब होत आहे हा विलंब हा अन्यायकारक व अपेक्षाभंग करणारा आहे.
२. आज भारतात फक्त ८ प्रस्थापित भाषांना अभिजात दर्जा प्राप्त आहे. उदा. तेलुगु.
३. मराठी भाषेची ५ व्या शतकापासूनची कागदपत्रे, नोंदी, शिलालेख, पुस्तके, ग्रंथ, हस्तलिखिते हे सर्व मराठी अभिजातक असल्याचे सिद्ध करतात.
४. आज महाराष्ट्रासह भारत व जगभरात मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या हि १८ कोटी इतकी आहे. हि भाषा सर्वव्यापी आहे.

निष्कर्ष

१. मराठी भाषेची साहित्य संमेलने व परिषदा मराठी भाषेचे महत्त्व वाढवतात.
२. मराठी साहित्य परिषद, दक्षिण मराठी साहित्य परिषद, कोकण मराठी साहित्य परिषद, मराठवाडा साहित्य परिषद, राज्य भाषा समिती या सर्वानी सामुहिक प्रयत्न वाढवावेत.
३. केंद्र सरकारने तातडीने मराठी भाषेला अभिजात दर्जा द्यावा. मराठी भाषेवर अन्याय होवू नये. मराठी भाषा सहनशील व संयमी आहे.
४. पत्रकार, साहित्यिक, लेखक, विचारवंत, वक्ते, संशोधक, प्रकाशक यांनी तत्परतेने व निस्वार्थीपने मराठीसाठी जोरदार प्रयत्न करावेत.
५. राज्य सरकारने दबावतंत्राचा वापर करत केंद्रावर दडपण आणावे. पुरावे सादर करावेत. सतत पाठपुरावा करावा.

शिफारशी

१. प्रा. रंगनाथ पठारे समितीचा अहवाल केंद्राने स्वीकारावा.
२. प्रा. सदानंद मोरे समितीच्या शिफारशी राज्य सरकारने स्वीकाराव्यात.
३. साहित्यिक लक्ष्मीकांत देशमुख, कुलगुरु नागनाथ कोतापल्ले यांच्या अभ्यासपूर्ण सूचना, सल्ले यांचा गांभीर्याने विचार व्हावा.
४. शिक्षक, प्राध्यापक, विद्यार्थी, अधिकारी, अध्यापक उद्योजक, प्रशासक, संशोधक, मुद्रक, भाषातज्ञ या सर्वानी केंद्र सरकारवर निवेदनांचा वर्षाव करावा.
५. महाराष्ट्रात सामान्य जीवनात मराठीला अधिक प्रेमाने व जबाबदारीने संवर्धित करावी.
६. अमरावती येथे मराठी भाषेचे स्वतंत्र विद्यापीठ व्हावे.
७. अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, औषधनिर्माण, तांत्रिक व्यवस्थापन, व्यावसायिक महाविद्यालयात मराठी सक्ती करावी.
८. ८ महाराष्ट्रातील सर्व ग्रंथालये, संग्रहालये, येथून मराठीचे दस्तऐवज जपावेत.

पन्हाळा व मसाई पठार भूस्खलन: एक भौगोलिक अभ्यास

भारती संतोष शिंदे

श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स व सायन्स कॉलेज,
माळवाडी-कोतोली, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

Corresponding author E-mail: bharatishinde79@gmail.com

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रात गेल्या वर्षात आपणास मोठ्या प्रमाणात भूस्खलनाच्या घटना घडताना दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने पश्चिम घाटातील जिल्ह्यांचा समावेश जास्त प्रमाणात आहे. उदा. नाशिक, ठाणे, मुंबई, पुणे, सातारा, रायगड, सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर जिल्ह्यांचा तसेच जिल्ह्यातील घाट क्षेत्रांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. राज्याचा १५ % भाग भूस्खलनग्रस्त क्षेत्र आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पन्हाळा तालुका हा त्यामध्ये अग्रेसर असलेला दिसतो. महाराष्ट्राचे भूपृष्ठ कठीण अशा बेसाल्ट खडकाने तयार झालेले आहे तरी देखील भूस्खलनाच्या घटना ह्या सतत होत असताना दिसतात. त्यामागील कारणे समजली तरच आपण त्याच्यावर काहीतरी उपाययोजना आखता येतील व होणारी जिवित व वित्त हानी आपणास टाळता येईल. त्यासाठी त्या परिसराचे भौगोलिक सर्वेक्षण करणे गरजेचे आहे.

भूस्खलन ही एक नैसर्गिक घटना आहे. 'भू' म्हणजे जमीन 'सखलन' म्हणजे सरकणे. अतिवृष्टीमुळे मातीचा मोठा धिगारा खाली येतो. भूस्खलन प्रक्रियेला नैसर्गिक तसेच अप्रत्यक्षपणे मानवी कृतीही या आपत्तीस कारणीभूत आहेत. पाऊस पडल्यामुळे जमिनीवर पाण्याचा प्रचंड दाब पडतो. तो भार तयार होतो ओहोटी लागल्यावर त्या पाण्याच्या वेगाने निचरा होतो याशिवाय हे अतिरिक्त पाणी विदारित खडकात (मुरूम, माती) मूळ खडकात मुरते व कालांतराने तेथेच भूस्खलन होते. अशाच प्रकारच्या भूस्खलनाचे वाढते प्रमाण पन्हाळा शिवकालीन किल्ला व परिसर तर मसाई पठारच्या आजूबाजूस होत असल्याचे दिसून येते.

अभ्यास क्षेत्र:

कोल्हापूर जिल्यातील पन्हाळा तालुका तेथील मसाई पठार व प्राचीन शिवकालीन पन्हाळा किल्ला.

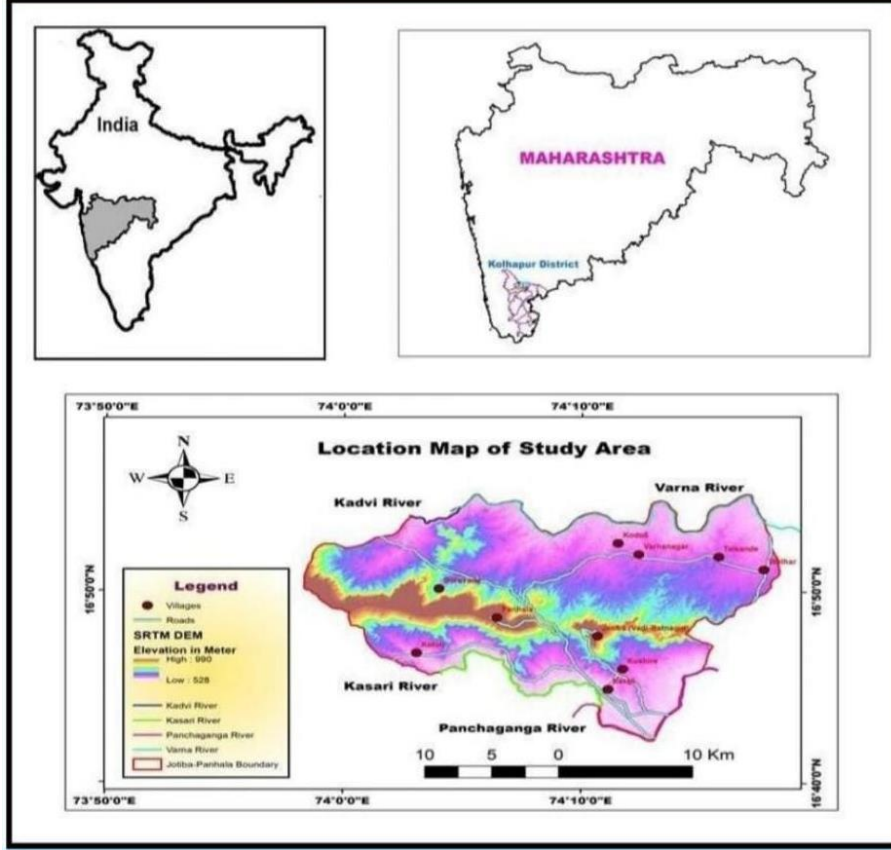
उद्देश:

- १) कोल्हापूर जिल्ह्यातील मसाई पठार व पन्हाळा येथील डोंगराळ भागातील भूस्खलनाचा भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास करणे.
- २) भूस्खलनाच्या आपत्ती व्यवस्थापन करण्यासाठी भौगोलिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणेबाबत उपाययोजना सुचविणे.

विवेचन:

कोल्हापूर जिल्ह्यात गेल्या काही वर्षात पडणारा मुसळधार पाऊस त्यामुळे आतापर्यंत ४५० गावांमध्ये भूस्खलन झाले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पन्हाळा तालुक्यातील सर्वाधिक म्हणजे १०२ गावांचा समावेश आहे. पन्हाळगड, पावनगड मार्गावर भूस्खलन होत आहे. गेल्या तीन वर्षांपासून पन्हाळगडाची चिरेबंदी आणि गडाच्या दिशेने जाण्याचा मार्गावर दरडी कोसळल्याचे दिसून येते. ऑगस्ट-२०२२ मध्ये पन्हाळगडाच्या मुख्य मार्गावर आत्तापर्यंतच्या भूस्खलनातील मोठे भूस्खलन झाले. त्यामुळे पन्हाळा गडाचा रस्ता तब्बल वर्षभर बंद होता. सध्या हा मार्ग तयार करून तेथूनच अवजड वाहतुकीसाठी हा

रोड चालू आहे. त्यामुळे पुन्हा भूस्खलना धोका वाढला आहे. दि. २८ जुलै, २०२१ रोजी मंगळवारपेठ परिसरात मोठ्या प्रमाणात भूस्खलन झाले. त्यामध्ये दगड, माती, मोठ-मोठे दगड झाडासह सर्व काही खाली वाहून आले. पन्हाळगडगडाची तटबंदी तर कोसळलीच परंतु आजूबाजूची झाडे ही आहे तशीच खाली आली. सन २०१९ मध्ये पन्हाळा किल्ला व बांधारी परिसरात मसाई पठारावर जाणारा रोड मोठ्या प्रमाणात खचला, तसेच सज्जा कोटी जवळील डोंगर मध्यरात्री कोसळला. त्यावेळी तेथील बांदेवाडी, जांभळेवाडीसह तीन ठिकाणच्या खाजगी मिळकतीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. बुधवारपेठ पासून पुढे ५०० मीटर अंतरावर चालू वर्षी रस्ता खचायला सुरुवात झाली आहे.

भूपृष्ठरचना:

पन्हाळा तालुका हा पश्चिम घाटात येतो. त्यामुळे मूळ पन्हाळा परिसर हा डोंगर रांगाने व्यापलेला आहे. तसेच मसाई पठार देखील पन्हाळ्याच्या डोंगर रांगांचा भाग आहे. मसाई पठार व पन्हाळ्याचा मधला भू-भाग कठीण अशा खडकांनी बनलेला आहे. परंतु पन्हाळ्याच्या पायथ्याशी किंबहुना तेथील बांधारी परिसरात केवळ मातीच असलेली दिसून येते. बांधारी परिसर म्हणजे पन्हाळ्याची उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील सर्व गावे या परिसरात पावसाच्या पाण्याचा निचरा व्यवस्थित होत होता परंतु मानवी हस्तक्षेपामुळे पाणी खाली वाहून जाण्याऐवजी ते जमिनीतच मुरते व हे अनावश्यक पाणी जमिनीला जड बनवते व त्यातून पाणी दगड माती बाहेर पडायला सुरुवात होते. त्यामुळेच हळूहळू डोंगराचा हा डोलारा खाली खचू लागला आहे.

उतार:

पन्हाळ्याच्या उत्तरेस तीव्र उतार असलेला आपणास दिसून येतो तसेच दक्षिणेकडील भू प्रदेशापेक्षा उत्तरेकडे जास्त वसाहत विकसित झाली आहे. उताराला अनुसरून लोकांनी वसाहत स्थापन केल्या आहेत. दक्षिणेकडे देखील दहा ते पंधरा

मीटर भूपृष्ठाचा भाग हा खडा म्हणजेच तीव्र उताराचा आहे व त्याखालील भाग देखील उताराचा आहे परंतु खड्या स्वरूपाचा नाही. तरी देखील या परिसरात बऱ्याच ठिकाणी मोठ-मोठाले दगड खाली घसरत आलेचे आपणास दिसून येतात. दक्षिणेकडे सोमवारपेठ, रविवारपेठ गावे असलेली दिसतात. तेथे आजही मोठ-मोठाले दगड खाली आले आहे. पन्हाळ्याचा पुढील भाग म्हणजेच पठार बऱ्याच ठिकाणी विदिर्ण झालेला दिसून येते. कमी कालावधीमध्ये जास्त पर्जन्य तसेच इतरही कारणामुळे सोमवारपेठ, रविवारपेठ, संजीवनी नॉलेज सिटी कॉलेज परिसर पूर्णतः खचलेला होता. रोडच्या मध्यभागी २ फूट रुंद व २० फुट लांब रस्ता खचलेला होता. संजीवनी कॉलेज जवळ २० ते ३० मीटर उंचीचा डोंगर तीव्र उतारामुळे पूर्णतः घसरला आहे व तीन चार फुट रुंदीच्या जमिनीला भेगा पडलेल्या आहेत.

पर्जन्यमान / पाणी:

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात पर्जन्यमान जास्त प्रमाणात पडतो. पावसाच्या पाण्याच्या मान्यामुळे मसाईचे पठार बऱ्याच ठिकाणी विदिर्ण झालेले दिसून येते. तसेच पन्हाळाचा डोंगराळ दिसणारा उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील भागही मोठ्या प्रमाणात झिजून खाली कोसळलेला आहे. दि. २८ जुलै, २०२१ रोजी रात्रीच्या एकच्या सुमारास जास्त पाऊस पडल्यामुळे १०० ते १५० फूट डोंगर रात्रीच खाली कोसळला. या परिसरात भीतीचे वातावरण पावसाळ्याच्या वेळी कायमच असलेले दिसून येते. या परिसरात आपणास बऱ्याच ठिकाणी बांधीव विहिरी व नैसर्गिक झरे असलेले पहावयास मिळतात. त्यामुळे तेथील भूप्रदेशावर या पाण्याचाही प्रभाव पडलेला दिसतो. मसाई पठारावरील पांडव लेणी परिसरात मोठ्या प्रमाणात झरे आहेत. तेथे बऱ्याच प्रदेश भूस्खलीत झालेला आहे. या परिसरात पर्जन्याचा कालावधी पण जास्त आहे. त्यामुळे जमिनीत पाणी देखील जास्त प्रमाणात मुरते. भूपृष्ठाच्या वाहणाऱ्या पाण्यापेक्षा भू-भागाच्या खालून वाहणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण जास्त असल्याने प्रचंड प्रमाणात भूस्खलन होते.

जमिनीचा वापर व जमिनीवरील आवरण / अच्छादन:

पन्हाळा मसाई पठार परिसराच्या दोन्ही बाजूस उत्तरेस व दक्षिणेस पूर्वी झाडांचे जंगलांचे प्रमाण जास्त होते व वसाहत दक्षिणेस खूप कमी प्रमाणात होती. पण मागील १५ ते २० वर्षांच्या कालावधीमध्ये जमिनीचे सपाटीकरण करून तेथे वसाहती वाढत गेल्या तसेच रस्ते प्रकल्पांमध्ये वाढ झाली. त्यामुळे हजारो लाखो झाडांची कत्तल करण्यात आली. त्यामुळे जमिनीची होणारी धूप मोठ्या प्रमाणात वाढली. झाडांच्या आच्छादनामुळे व झाडांच्या मुळामुळे जमीन संवर्धित केली जात होती. आता झाडे तोडल्यामुळे जमीन मोकळी झाली आहे. मृदेच्या धुपेचे प्रमाण वाढले मग साहजिकच या परिसरात भूस्खलनाच्या घटना वाढल्या, उत्तरेकडे बाजूचे हीच परिस्थिती असलेली आपणास पहावयास मिळते. तसेच या भागात पर्यटकासाठी नवनवीन गृह प्रकल्प देखील सुरु झाले आहेत. म्हणून जमिनीवर वनस्पतीचे प्रमाण जास्त संतुलित असणे आवश्यक आहे.

मातीची संरचना:

पन्हाळा परिसरात मूळचा बेसाल्ट खडक आढळत असला तरी देखील अंतर्गत संरचना पाहिली असता आपणास असे दिसून येते की, भूपृष्ठाचा वरचा भाग भुसभुशीत तर मुरमाड जमीन तसेच खडकाळ भाग व त्याच्या खाली आपणास मूळचा बेसाल्ट खडक असलेला दिसतो. असे असून देखील बऱ्याच वेळा पावसाच्या जास्त प्रमाणामुळे तसेच झालेल्या वृक्षतोडी व सपाटीकरणामुळे मातीचा खालचा थर वाहून जातो व त्यातून वरील भाग त्यावर येऊन कोसळतो. भूपृष्ठावर पडणारा दाब व ताण हे ही कारण आपणास तेथे सांगता येईल. सन-२०२० मध्ये पन्हाळ्याचा मुख्य रस्ता पूर्ण खचला होता.

त्यामुळे जवळ-जवळ एक वर्ष रस्ते वाहतूक बंद होती. मूळ खडकात पाणी मुरते खालचा थर वरचा थर एकसंध असल्यामुळे पाझर घटतो व संपूर्ण वरचा भूभाग खाली घसरून भूस्खलन होते.

भूगर्भरचना:

पन्हाळा परिसरात लहान मोठ्या टेकड्यांचा भाग आहे. मसाई पठार सपाट असले तरी आजूबाजूचा भाग दऱ्याचा आहे. दोन्ही बाजू तीव्र उताराच्या आहेत. उत्तरेकडील प्रदेशात पांडव लेणी आहेत. दक्षिणेकडील बराचसा भाग येत्या गेल्या दहा-पंधरा वर्षांपासून थोडा-थोडा करून कोसळत असलेला आपणास दिसून येतो. प्रामुख्याने दगड गोठ्याचे प्रमाण जास्त असलेले दिसते. कठीण पाषाणामध्ये निर्माण झालेल्या भेगा /फटी विस्तारित होऊन खडकाचे तुकडे वेगळे होऊ लागतात. भूगर्भातील अंतर्गत हालचाली तसेच काही रचनाही भूस्खलनास कारणीभूत असतात. काही खडक कठीण, काही ठिसूळ असतात. भूगर्भातील सततची हालचाल म्हणजेच त्याचा परिणाम पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर ताण पडतो व भूस्खलन होऊ लागते.

गावाची नावे	भूस्खलीत क्षेत्र
आपटी	25x15 फुट
नावली	30x15 फुट
मुख्य पन्हाळा	75x30 फुट
सोमवार पेठ	40x10 फुट
रविवार पेठ	35x15 फुट

वर्ष	पावसाचे दिवस	पाऊस मि. मी.
2019	155	2356
2020	144	1896
2021	139	2021
2022	135	2145
2023	108	1665

कारणे:

कमी कालावधीमध्ये अतिरिक्त पर्जन्य होणे, भूपृष्ठावर वनस्पतीचा अभाव वनस्पतींचे आच्छादन कमी असणे, अंतर्गत झरे यामुळे देखील भूस्खलनाचे प्रमाण वाढते. मानव निर्मित कारणांमध्ये बेसुमार होणारी वृक्षतोड तसेच शेती खालील क्षेत्रामध्ये वाढ, खाणकाम, सपाटीकरण, नवीन-नवीन रस्ते प्रकल्पासाठी अशास्त्रीय पद्धतीने कडे कापणे, घाट रस्ता रुंद करणे, भूपृष्ठाचा अनियमित उतार, भूगर्भ रचना कोलोमिनार टाईपची असल्यामुळे भूस्खलनाचा धोका वाढतो. वसाहतीमध्ये वाढ, नागरीकरण, पाण्याच्या विविध योजना, जमिनीची अयोग्य पद्धतीने मशागत, वाढते. पर्यटन त्यामुळे वाहतुकीमध्ये वाढ, अशा या ना अनेक कारणामुळे या परिसरातील भूस्खलनाचे प्रमाण वाढले आहे. वित्तीय आणि रस्त्याचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. शेती खालील क्षेत्र नष्ट झाले, वनस्पती मोठ्या प्रमाणात तुटून मातीच्या ढिगाऱ्या खाली गेल्या नष्ट झाल्या. मृदेची धूप मोठ्या प्रमाणात झाली, वाहतुकीची गैरसोय झाली.

कोल्हापूर जिल्ह्यात पन्हाळा तालुक्यात भूस्खलन झालेल्या सर्वाधिक १०२ गावांचा समावेश आहे. जिल्ह्यातील एकूण ११८१ हेक्टर जमीन शेत जमीन आहे. ६२५ हेक्टर जमीन बिगर शेती आहे. जुलै-२०२१ यावर्षी १०, ००० शेतकऱ्यांनाचा भूस्खलन फटका बसला आहे. सन २०२१ यावर्षी सुमारे सरासरी ४५० मि. मी. पाऊस पडला. २४ तासात २५० मि. मी. पाऊस पडला. तर धोका जास्त असतो. एकाच दिवसा २१२ मि. मी. पावसाची नोंद झाली आहे. दोन वर्षांपूर्वी सन २०२१-२२ मध्ये तालुक्यातील अनेक गावात भूस्खलन झाले. शिराळा, वारूळ येथील डोंगर कोसळला शेत व शेतात ५ ते १० फूट दगड पडले. अनुस्क्रा घाट परिसरात देखील भूस्खलनाचे प्रमाण जास्त आहे. सन २०२१ पासून सह्याद्री डोंगर रांगात भूस्खलनात वाढ झाली आहे. सन-२०२१ मध्ये लहान मोठ्या १२३ ठिकाणी भूस्खलन झाले होते. सन-२०२३ मध्ये प्रमाण कमी झाले असले तरी मात्र भूस्खलन सलग होत आहे.

निष्कर्ष / उपायोजना:

एकंदरीत होणारे नुकसान पाहता भूपृष्ठाचा उतार कमी करण्यासाठी संरक्षक भिंती बांधणे तसेच खडकामध्ये सळी टाकून बोलिडिंग करणे. जमिनीच्या उतारावर खड्डे खणून उच्च दाबाने काँक्रीट भरणे गुनायटिंग करणे, वृक्ष लागवडीवर भर देणे, पाण्याचा योग्य निचरा होण्यासाठी पाईप टाकणे, चर मारून पाणी बाहेर काढणे, डोंगराळ भागात कोणत्याही प्रकारचे बांधकाम करण्यापूर्वी भू-तांत्रिक सर्वेक्षण आणि मूल्यांकन करणे महत्त्वाचे आहे. भूगर्भरचना शास्त्रज्ञांना बोलावून परिसराची पाहणी करून घेणे. शासकीय यंत्रणा ही सतर्क असणे महत्त्वाचे आहे. सतत भूस्खलन होणाऱ्या भागात होते त्या संवेदनशील अशा भागामध्ये तेथील बांधकामे विकास कामे रोखण्यासाठी कडक नियम करावेत. जमिनीचा उतार स्थिर करण्यासाठी धूप कमी करण्यासाठी वनस्पतींचे आच्छादन निर्माण करावे. GIS व Remote Sensing तंत्रज्ञानाचा वापर करून भूस्खलन होणारी संभाव्य ठिकाणाची पाहणी करून सूचना देणे व तेथील माहिती एकत्रित करणे.

संदर्भ:

१. वर्तमान पत्र.
२. इंटरनेट.
३. हवामान खाते वेबसाईट. (IMD)
४. प्रत्येक्ष सर्वेक्षण.

रवींद्र शोभणे यांच्या 'पांढर' कादंबरीतील दुष्काळाचे वास्तव चित्रण

सविता प्रशांत रोटे

टेनामेंट 24 ते 28, अ-3, ले-आऊट नं. 3, बाबा जरग नगर,

आशियाना कॉलनी जवळ, कोल्हापूर - 416 007

Corresponding author E-mail: prashant.rote275@gmail.com

'पांढर' ही कादंबरी रवींद्र शोभणे यांची असून २००९ साली मॅजेस्टिक प्रकाशनाने प्रकाशित केली. 'पांढर' ही दुष्काळाचे वास्तव चित्रण करणारी एक महत्त्वाची कादंबरी आहे. विदर्भातील दुष्काळ आणि त्यांचे वाईट परिणाम लेखकाने कादंबरीत मांडले आहेत. दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर एका छोट्या खेड्याचे उद्ध्वस्त होणे, हे कादंबरीचे मुख्य कथानक आहे. खरसोली नावाच्या छोट्या खेडेगावात कादंबरीचे कथानक घडते. नागोराव कडूच्या निवेदनाने कथानकाची सुरुवात. कादंबरीत कुणी नायक-नायिका नाही. कादंबरीचे कथानक हे गावाभोवतीच फिरत राहते. गावच नायकाच्या रूपाने संपूर्ण कादंबरी फिरताना दिसते. कादंबरीचा मुख्य विषय दुष्काळ आहे. कादंबरीत अनेक पात्रे आहेत, मात्र कादंबरीच्या सुरुवातीला भेटणारी ही पात्रे दुष्काळामुळे प्रभावित होऊन हळूहळू नाहीशी होतात. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच रवींद्र शोभणे आपल्या मनोगतात म्हणतात, "तिथली माणसं माझ्या मनात खोलवर उतरून बसली होती. . . अनुभवांचे संचित बहाल करणाऱ्या या प्रदेशाला आणि इथल्या माणसांना आपण पुरेशा प्रमाणात न्याय दिलेला नाही, हे असमाधान सातत्याने खूपत असलेल्या लेखकाच्या मनाचा एक कोपरा जगण्याचं सत्व देणाऱ्या मातीशी घट्टपणे चिकटून होता आणि त्यातूनच गेली अनेक वर्षे मनात घर करून बसलेले हे गाव आणि इथली माणसं 'पांढर'च्या निमित्ताने कागदावर जिवंत झालीत. " (मनोगत) आपलं अनुभवविश्व समृद्ध करणाऱ्या गाव परिसर आणि त्यातील माणसांविषयी कृतज्ञतेच्या भावनेतून प्रस्तुत कादंबरीचे लेखन झाल्याचे लेखकाच्या मनोगतातून जाणवते.

दुष्काळ आणि दुष्काळामुळे होणारे गावाची वाताहत हे या कादंबरीचे केंद्र आहे. लागोपाठ दोन वर्षांपासून पावसाअभावी पडणाऱ्या कोरड्या दुष्काळाने खरखोली गाव उद्ध्वस्त होऊन जाते. आकाशाकडे डोळे लावून पाऊस पडेल या आशेवर इथली माणसे दोन वर्षे पावसाची वाट पाहतात. मात्र पाऊस पडत नाही. या काळात गावात अनेक बरे-वाईट प्रसंग घडून जातात. त्याचे तपशीलावर चित्रण शोभणे यांनी या कादंबरीतून केले आहे. तिनशे-साडेतिनशे घरांचा उंबरा असणारे हे गाव दुष्काळामुळे नेस्तनाबूत होते. गावातील अनेक लोक दुष्काळाला कंटाळून बाहेरगावी स्थलांतर करतात. माणसांनी भरलेल्या गावावर एका नैसर्गिक आपत्तीमुळे अशी अवकळा येते, त्याचे प्रभावी चित्रण करण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत. अशा या गावात ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे गावचे सरपंचपद आदिवासीसाठी आरक्षित झाल्याने नरखेडच्या खाजगी माध्यमिक शाळेत शिक्षकांची नोकरी करणारा गोंड समाजाचा गौतम मांडवी हा आदिवासी तरुण गावचा सरपंच होतो. कायद्याने झालेला हा बदल गावचे राजकारण कायम आपल्या हाती ठेवणाऱ्यांना पचत नाही. त्यामुळे नव्या सरपंचाला सहसा कोणी मदत करत नाही. जातीधर्माच्या आहारी गेलेली गावकुसातील माणसं हे नवीन सत्य स्वीकारायला तयार होत नाहीत. म्हणूनच साहेबराव पाटलांची म्हातारी आई सिंधू पाटलीन गावात पडलेल्या दुष्काळाचा आणि पाणीटंचाईचा संबंध गौतम मांडवीच्या सरपंचपदाशी जोडते. ती म्हणते, "आता गावाचं नेतेपद गोंडागोवाऱ्यांच्या हातात गेलं असं देवाचा बी कोप व्हनारच नं? आमचा सायबराव बाबू सरपंच व्हता तंवरी कसा नेमानं पाऊसपाणी येत व्हता. मांगल्या निवडणुकीत सरकारचा

हुकूम आला म्हणे, आता सरपंच आदिवाशीच जातीतला व्हायला पायजे. ” (पृष्ठ क्रमांक १६) सिंधू पाटलीनीच्या मनातली नाराजी तिच्या बोलण्यातून व्यक्त होते.

गावातील दुष्काळ परिस्थितीत तग धरून असणारे गावातील लोक व त्यांना दिलासा देऊन मदत करणारे माजी सरपंच साहेबराव पाटील आणि सरपंच गौतम मांडवी असतात. पिण्याच्या पाण्यासाठी लोकांना टँकरवर अवलंबून राहावे लागते. दुष्काळामुळे शेतीवाडी ओस पडते. पेरण्या वाया जातात. गावात शेतकरी आणि मजुरांना कामधंदा नसल्याने लोकांना नरखेडला जाऊन लाकडाच्या मोळ्या विकण्याची वार्डट वेळ येते. दुष्काळामुळे गावातील अर्थव्यवस्था कोलमडून पडते. खरखोलीसह सर्वच गावांना अवर्षणाचा जबर तडाखा बसतो. जगण्यासाठी लोक चोऱ्या करतात. साहेबराव पाटील पाण्यासाठी ट्यूबवेल करतात. मात्र पाणी लागत नाही. संत्री व्यापाराचे कर्ज होते. बाग वाळून जाते. त्या धक्क्याने पुढे पाटलांचे निधन होते. गावात बेरोजगारी वाढते.

नागपूर हिवाळी अधिवेशनात शालिक भाऊ बनसोडे यांच्या नेतृत्वाखाली पाण्यासाठी मोर्चा निघतो. आर्थिक परिस्थिती खालवलेल्या वासुदेव काळेला मुलीच्या लग्नात हुंड्याचे पैसे देता येत नाही. त्यामुळे त्याच्या मुलीला सासरी जाच होतो. त्या मुलीला बापाचे दुःख सहन न झाल्याने आत्महत्या करते. हे सर्व सहन न झालेला वासुदेव काळे संन्यास घेऊन गावात आलेल्या साधूंच्याबरोबर निघून जातो. पाच एकर कोरडवाहू जमिनीचा मालक असलेला पंढरी आगे दुष्काळाला आणि कर्जाला कंटाळून आत्महत्या करतो. कामाच्या शोधात मांग पुरा शहराकडे निघून जातो.

दुष्काळावर उपाययोजनांचा भाग म्हणून मुख्यमंत्री सत्यशोधक समितीची स्थापना करतात. समितीचे सदस्य खरसोली गावात येऊन पीडित लोकांच्या भेटी घेतात. गावातील लोकांना मदतीची आश्वासने देतात. मात्र गावचे गाव उद्ध्वस्त होत जाणे कुणीच थांबवू शकत नाही. तिनशे-साडेतिनशे लोकसंख्या असलेले खरसोली गाव बघताबघता दुष्काळात निर्मनुष्य होऊन उद्ध्वस्त होते. ‘पांढर’ च्या कथानकासंदर्भात डॉ. किशोर सानप म्हणतात, “पांढर’ या कादंबरीचे केंद्र दुष्काळ आहे. सधन असलेले गावखेड एकविसाव्या शतकात निर्धन होऊन शेवटचा श्वास घेत असल्याचं चित्र रवींद्र शोभणे यांनी कादंबरीत केले आहे. गावखेड हे या आशयाचं वर्तुळ आहे. ” (कादंबरीच्या मलपृष्ठावरून उद्धृत) दुष्काळामुळे माणसांची होणारी वाताहत या कादंबरीतून चित्रित झाल्याचे ध्यानात येते.

व्यक्तिचित्रण

साहेबराव पाटील

रवींद्र शोभणे यांच्या ‘पांढर’ कादंबरीतील साहेबराव पाटील ही अतिशय मनमिळावू आणि उदार स्वभावाची व्यक्तिरेखा आहे. खरसोली गावातील माजी सरपंच असलेले रावसाहेब साहेबराव पाटील हे पिढीजात शेतकरी असून त्यांना राजकारणाचा वारसा वडिलांकडून प्राप्त झाला होता. वडिलांच्या मृत्यूनंतर जिल्ह्यातील तरुण सरपंच म्हणून त्यांना बढती मिळते. साहेबरावांना समाजकारण आणि राजकारणाची आवड असल्याने गावकऱ्यांच्या प्रत्येक समस्येवर तोडगा काढण्याचे कार्य ते करतात. साहेबरावांचा मान त्यांचे सरपंचपद गेले तरी गावात टिकून राहतो. त्यांना संसारामध्ये आईची बहुमोल साथ लाभते. ट्यूबवेल करण्याकरिता पैसा कसा उभा करावा या विचारात चिंताग्रस्त असणाऱ्या पाटलाला आई सिंधुताई म्हणते, “ह्ये पाह्य दादा साहेबराव, आमी सासवा सुनन एक गोस्ट कराची ठरोली, आमचे समधे सोन्याचे दागिने तू कोन्या सावकाराकडे गहाण ठिव नाहीतर एकदाचे इकून मोकळा हो आन् त्या पैशातून ट्यूबवेलचा इंतजाम कर. . ” (पृष्ठ क्रमांक 37) मात्र पाटलाच्या स्वभावाला ते पटत नसल्याने ते संत्री व्यापाराकडून महिना दहा टक्के दराने दोन लाख रुपये कर्ज काढतात.

त्या बदल्यात व्यापाराला वाडी लिहून देतात. पण ट्यूबवेलला पाणी लागत नाही. संत्री व्यापारी दारवाडी ताब्यात घेतो. शेवटी नाईलाजाने सोने विकून व्यापाराचे पैसे द्यावे लागते. मुलगा अनंता वडिलांच्या धोरणाने नाराज होतो. सततच्या अपयशामुळे पाटील खचून जातात. त्यांना निद्रानाशाचा त्रास सुरू होतो. शेवटपर्यंत नैराश्याच्या गडद छायेतून पाटील बाहेर येत नाहीत.

एक दिवस सकाळी ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून ट्यूबवेल खोदण्याचे काम सुरू होते. ट्यूबवेलच्या आवाजाने त्यांच्या जुन्या आठवणी ताज्या होतात. त्यातच हृदयविकाराचा धक्का बसून पाटलांचे निधन होते. उदार आणि मोकळ्या स्वभावाचे पाटील कादंबरीत दिसून येतात. आपली संत्र्याची बाग जळाली तरी चालेल पण गावात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था झालीच पाहिजे, या भावनेतून ते आपली विहीर गावासाठी मोकळी करतात. म्हणूनच त्यांच्या निधनानंतर पैसे नाकारताना पैकू वानखेडे कृतज्ञतेने म्हणतो, “छोटे पाटील, तुमच्या बाबांनं आमच्या तोंडात पाणी घातलं. समधा गाव तुमच्या वावरातल्या पाण्यावरच तगुन राहिलाय. गावासाठी तुम्ही आपला बगीचा वाळोवला. या भल्या माणसांच्या सद्गतीने बँड वाजोतात. तेवढंच आमाले पुन्य लाभलं.” (पृष्ठ क्रमांक १७४) साहेबराव पाटलांचे निधनाने गावाचा आधार तुटतो. गावाचा पोशिंदा गेला तरी त्यांच्या बदल्यात भावना गावातील लोकांमध्ये कायम असतात. पाटलांच्या जाण्याने गावाला दुःख होते.

सुस्वभावी आणि दानशूर अशी साहेबराव पाटलांची व्यक्तिरेखा कादंबरीत पाहायला मिळते.

दिपाली

रवींद्र शोभणे यांच्या ‘पांढर’ कादंबरीतील दिपाली ही वासुदेव काळे यांची सर्वात लहान मुलगी असते. खरसोली गावातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची ही मुलगी हुशार आणि बहुगुणी असते. शिक्षण विभागातर्फे आयोजित केलेल्या ‘शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय’ या विषयावरील तालुकास्तरीय वक्तृत्व स्पर्धेत दिपालीचा प्रथम क्रमांक येतो. दिपालीच्या यशाचे सर्व स्तरातून कौतुक होते. शाळा आणि गावातर्फे तिचा सत्कार होतो. वडिलांची परिस्थिती पाहून ती दुःखी होते. खेळण्याच्या लहान वयात तिला वडिलांच्या कर्जाची चिंता वाढते. पेरणीसाठी वासुदेव काळेला आपले शेत गहाण ठेवावे लागते. हुंड्याअभावी बहिणीचा होत असलेला छळ ती डोळ्याने पाहते. बहिणीचे दुःख आणि वडिलांची घालमेल पाहू न शकलेली दिपाली एक दिवस आत्महत्या करते. आपल्या मृत्यूने बापाचा थोडा तरी भार कमी होईल, अशी तिची समजूत असते. परिपक्व, समजदार अशी शेतकऱ्यांच्या मुलीची व्यक्तिरेखा दिपालीच्या माध्यमातून लेखकांने चित्रित केली आहे.

‘पांढर’ कादंबरीमधील दुष्काळाचे प्रत्ययकारी चित्रण:

‘पांढर’ कादंबरीमधील रवींद्र शोभणे यांनी दुष्काळाचे प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे. दुष्काळामुळे गावातील आणि मळ्यातील विहीरीचे पाणी खालच्या खाली आटून जाते. पावसाभावी जमिनीत पेरलेले बी बियाणे मातीत कुजून नष्ट होतात. पाण्याअभावी नागोजीराव कडू यांची संत्र्याची बाग वाळून जाते. संत्र्याच्या झाडाची पाने गळून गेल्याने फुटलेला मृग बहर बोराएवढा होऊन गळून जातो. पाण्याअभावी शेतीतील चिमण्यापाखरे नाहीसे होतात. पाणी न मिळाल्याने तहानलेली कुत्री ओली माती जिभेने चाटून आपली तहान भागवण्याचा प्रयत्न करतात. माणसे आणि जनावरे तहानेने व्याकुळ होऊन पाण्याच्या शोधात वणवण भटकतात. पंढरी आगे या शेतकऱ्याची गाय पाण्याच्या शोधात ग्रामपंचायतच्या विहिरीत पडून मरण पावते. दुष्काळामुळे गावातील गाईवासरे पाण्याच्या शोधात असताना विहिरीमध्ये पडून अपघाती मृत्युमुखी पडतात. वासुदेव काळे यांचे बैल चान्याअभावी थकून जातात. रिकामी बैलगाडी ओढणेही त्यांच्या जीवावर येते. थकलेले बैल पाहून वासुदेव खिन्न होतो. चान्याअभावी लोक गुरे विकायला काढतात पण सगळीकडे दुष्काळामुळे आर्थिक परिस्थिती

बिघडल्याने कुणीच गुरे विकत घेत नाहीत. अशावेळी लोक गुरांना मोकळे सोडतात. तेव्हा भुकेने व्याकुळ झालेली गावची गाय चाऱ्याअभावी प्लास्टिक पिशव्या खाते आणि मरून जाते. पुढे दिवसेंदिवस वाढत असलेल्या दुष्काळामुळे तीन मुर्लींचा बाप असलेला वासुदेव देविदास सातपुते घेतलेल्या कर्जातून मोकळे होता येत नसल्याने जीवन संपवतात.

दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना दुबार पेरणी करावी लागते. मात्र दुबार पेरण्या करूनही पावसाअभावी ज्वारी, सोयाबीन, कापूस, भुईमूग ही पिके करपून जातात. खरीप हंगाम गेला म्हणून तग धरून असलेले गावातील साहेबराव पाटलांसारखी शेतकरी विहिरीतील थोड्याफार पाण्याचा भरवशावर गहू, हरभरा अशी रब्बीची पिकं करतात. मात्र पाण्याअभावी पिकाचे पोषण न झाल्याने निकृष्ट दर्जाचा रोगट गहू कसाबसा होतो. उत्पादन इतके कमी होते की पेरणीसाठी केलेला खर्चही त्यातून वसूल होत नाही. अशातच एक दिवस गावातील हरिनाम सप्ताहाच्या शेवटच्या दिवशी गावात चांगला पाऊस पडतो. पडत असणाऱ्या पावसामुळे शेतकरी उसनवारी करून बी बियाणे, खते, कीटकनाशके विकत घेतात आणि पेरण्या उरकतात. पेरण्या होतात, आषाढ संपून जातो परंतु पाऊस पडत नाही त्यामुळे उरलेली बियाणे मातीतच वाळून जाते. तर काही पेरलेली बियाणे वरचेवर राहिल्याने पाखरे चोचीने ते उकरून खातात. चुकून एखादा अंकुर जमिनीतून वर आलाच तर मुंगळे त्यास कूरतडून खातात. पावसाअभावी शेतकऱ्यांनी केलेली पेरणी अशी वाया जाते. अशा प्रकारे दुष्काळामुळे चहूबाजूंनी संकटांनी ग्रासलेले पाहायला मिळते.

कादंबरीतील चित्रित झालेला दुष्काळप्रदेश, तिथली शेती, माणसे, जनावरे, त्यांची होणारी दुर्दशा पाहिली तर दुष्काळ परिस्थितीतच जन्म आणि दुष्काळ परिस्थितीतच मरण असे चित्र पाहायला मिळते. अवर्षण परिस्थिती हेच फार मोठे संकट तिथल्या प्रत्येक सजीवाला ग्रासून टाकणारे होते. तरीही बळीराजा म्हणून ज्याकडे पाहिले जाते त्या शेतकऱ्याला चिंतेत पाडणारा हा दुष्काळ नव्हे तर त्याला जीवनातून उठवणारा हा दुष्काळ असतो, असे कादंबऱ्यांचा अभ्यास करताना जाणवते. खरसोली गावात दुष्काळ पडल्याने उकिंड्या कांबळेला आपला जीव उपासमारीमुळे गमवावा लागतो. मुलगा आणि सून दुष्काळात जगण्यासाठी गावातील इतरांबरोबर गाव सोडून गेल्याने मांगपुऱ्यात एकटाच राहत असल्याने उकिंड्या कांबळेची अन्नपाण्यावाचून उपासमार होते. आणि तो घरातच मरून पडतो. आधीपासूनच गरीब लोकांना दुष्काळामुळे आणखी दारिद्र्यी जीवन जगावे लागते. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी तो धडपडतो पण त्याला यश येत नाही. शेवटी जीव गमावावा लागतो. साहेबराव पाटील ट्यूबवेल करण्यासाठी वाडी गहाण टाकून कर्जबाजारी होतो. तसेच गावातील वासुदेव काळे आणि इतर शेतकरी सावकारांकडून पेरणीसाठी कर्ज काढतात पण दुष्काळ परिस्थितीमुळे त्यांना सावकारांचे कर्ज वेळेवर फेडता येत नसल्याने त्यांना आपली शेती गमवावी लागते. शेवटी वासुदेव काळे आत्महत्येसारखा मार्ग निवडतो. दारिद्र्य या एका समस्येमुळे दुष्काळग्रस्त समाजाच्या वाट्याला अनेक समस्या निर्माण होतात. पोट भरण्यासाठी लहानसहान कष्टाची कामे करावी लागतात. प्रतिष्ठा सांभाळण्यासाठी घरी बसता येत नाही. लहान मुले, स्त्रिया यांना पोटासाठी राबवे लागते. अनेकवेळा स्त्रियांना लैंगिक अत्याचार कुटुंबासाठी सहन करावा लागतो. अशा वास्तव घटना कादंबरीतून आल्या आहेत. आधीच दारिद्र्य असते त्या आधाराला शेती असते, पण दुष्काळामुळे शेती पिकत नाही. उलट कर्जबाजारीपणा वाढतो. त्यातून कुटुंबाच्या कुटुंब उद्ध्वस्त होतात.

वासुदेव काळे हा शेतकरी दुष्काळामुळे संसाराला कंटाळून गावात आलेल्या साधूबरोबर गावातून कायमचा निघून जातो. त्यांच्या मुली व बायको त्यांचा शोध घेतात, पण तो कुठे सापडत नाही. गावातील लोक अनेक शंका कुशंका व्यक्त करतात मात्र बेपत्ता झालेला वासुदेव कुठे सापडत नाही. वासुदेव कधीच घरी परत येत नसल्याने त्यांची व कुटुंबाची कायमची

ताटातूट होते. खरसोली गावातील नागोराव कडूलाही आपल्या दहावी नापास झालेल्या मुलीच्या लग्नाची काळजी वाटते. तिच्या लग्नाची कशीतरी तजवीज नागोजीराव करतो. मात्र अशातच त्याची दुभती म्हैस सर्पदंश होऊन मृत्युमुखी पडते. दुष्काळामुळे नागोजीरावच्या उकिरड्यावरील शेणखतालाही कोणी विकत घेत नाही. त्याची संत्र्याची बाग पाण्याअभावी जळून जाते. दुष्काळात बापाची ही परिस्थिती पाहून त्यांची मुलगी शारदा गावातील प्रकाश इंगोले सोबत पळून जाते व त्याच्याशीच लग्न करते. 'पांढर' कादंबरीतील नागोरावला निसर्ग दगा देतो. तसेच स्वतःची मुलगीही दगा देते. परिस्थितीचा गैरफायदा घेणारी माणसं त्याला भेटतात. कृतघ्नपणे बापाला संकटात टाकून जाणारी मुलगी कादंबरीत आढळते.

दुष्काळामुळे खरसोली परिसरातील जमिनी आणि इतर मालमत्तेचे भाव मोठ्या प्रमाणात खाली आलेले असतात. पुण्यात राहणारा श्रीकांत देशपांडे दुष्काळामुळे खरसोलीतील ओलिताची दहा-बारा एकर जमीन आणि गावातील वाडा विकायला काढतो. मात्र सगळीकडे दुष्काळ असल्याने श्रीकांतला गिऱ्हाईक मिळत नाही. काहीजण कमी किमतीत जमिनी मागतात. अशा परिस्थितीची श्रीकांतला चीड आणि संताप येतो. शेवटी तो शेती आणि वाड्याची विक्री थांबवून गोठ्यातील बैलजोडी नरखेड्यातील व्यापाराला दहा हजारात विकून टाकतो. श्रीकांत गाव सोडून आई-वडिलांना घेऊन पुण्याला निघून जातो. दुष्काळामुळे व्यावसायिकांच्या व्यवसायावरही विपरीत परिणाम होतो. नरखेडचे कापड दुकानदार धंदा कमी झाल्याने दुकानात कामाला नोकर ठेवत नाहीत. पाण्याच्या कमतरतेमुळे संत्र्याची झाडेही जळून गेल्याने संत्र्याला आंबेमोहर येत नाही. त्यामुळे दिवाळीत नरखेडमध्ये सुरू होणारा संत्र्याचा बाजार सुरू होत नाही. रोज उघडणारी कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे कार्यालय बाजारात संत्री नसल्याने ओस पडते. तसेच खरसोली गावात हॉटेल चालवणाऱ्या रघुनाथलाही दुष्काळामुळे हॉटेल बंद करण्याची वेळ येते. शेवटी आर्थिक टंचाईला कंटाळून रघुनाथ गाव सोडून निघून जातो. दोन लाख रुपये कर्ज काढून केलेल्या ट्यूबवेलला पाणी न लागण्याचा धक्का सहन न झाल्याने साहेबरावांचा जीव जातो. त्याचा मुलगा अनंता नागपुराहून खरसोलीत येतो. प्रथेप्रमाणे पाटलांची तेरवी करायची असते. पण आर्थिक अडचण असल्याने संत्र्याची पाचशे झाडे विकून आलेल्या पैशात अनंता बापाची तेरवी करतो.

विदर्भातील खरसोली आणि आसपासच्या गावांमध्ये लागोपाठ दोन वर्षे पाऊस न पडल्याने दुष्काळ पडतो. 'पांढर' या कादंबरीतील वासुदेव काळे या अल्पभूधारक शेतकऱ्याचा दुष्काळामुळे दुर्दैवी मृत्यू होतो. तीन मुलींचा बाप असलेला वासुदेव काळे, देविदास सातपुते या सावकाराकडून शेतीच्या भांडवलासाठी कर्ज काढतो. मात्र हे कर्ज वासुदेवाला मुदतीत फेडता येत नाही. त्यात मोठी मुलगी हुंड्यासाठी होणाऱ्या त्रासाला कंटाळून माहेरी निघून येते. वडिलांची ही अवस्था पाहून वासुदेवची लहान मुलगी अस्वस्थ होते. बापाचे कर्ज फेडण्यासाठी ती आपल्या शिक्षकांकडे उसने पैसे मागते. लहान वयामध्येच तिच्यामध्ये शहाणपणा, समंजसपणा आलेला असतो. वासुदेव हा सातपुते या सावकाराला कर्ज फेडण्यासाठी मुदत वाढवून मागतो. तेव्हा तो वासुदेवचा अपमान करून त्याला सडेतोड उत्तर देतो. "न्हाई पैसं देणं व्हत तं तुह्या पोरी आणून ठेवणं गा माह्या घरी. . . . मले व्याजासकट माहे पैसे दे म्हंजे झालं. न्हाई तर तुझं वावर हाये आणि मी हाये." (पृष्ठ क्रमांक ४१) सातपुते यांचे हे शब्द वासुदेवच्या जिव्हारी लागतात आणि तो आत्महत्यासारखा मार्ग निवडतो. खरसोली गावातील पाच एकर कोरडवाहू शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या पंढरी आगेची दुष्काळामुळे ससेहोलपट होते. पहिल्या पावसात केलेल्या पेरण्या वेळेत पाऊस न पडल्याने वाया जातात त्यामुळे पंढरीला इतर शेतकऱ्यांप्रमाणे दुबार पेरणी करावी लागते. त्यासाठी तो दहा टक्के व्याजाने कर्ज काढतो. कर्जाच्या बदल्यात आपले शेत व्यापाराकडे गहाण ठेवतो. मात्र मुदतीत कर्ज फेडता न आल्याने व्यापारी पंढरीच्या शेतात नांगर घालतो. नांगरला आडवे येणाऱ्या पंढरीला मारहाण करून त्याच्याच शेतातून बाहेर

काढतो. यातून सुटकेचा प्रयत्न करतो. पण यश न मिळाल्याने पहाटेच्या वेळेस आत्महत्या करतो. पंढरीप्रमाणेच खरसोली गावात जावई असलेला येरला गावचा गजानन पिकले कर्जबाजारीपणाला कंटाळून कीटकनाशक पिऊन आत्महत्या करतो. दोन मुर्लींच्या लग्नाची काळजी व सावकाराच्या वीस हजार रुपयांच्या कर्जांमुळे गजानन पिकले आत्महत्या करतो. दुष्काळाचे बळी ठरलेल्या तमाम शेतकऱ्यांचे हे दुर्दैव आहे. समाजातील एका मोठ्या सामाजिक प्रश्नांची मांडणी लेखकांनी केली आहे.

समारोप

‘पांढर’ या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे दुष्काळाचे सरधोपटपणे चित्रण न करता लेखकाने दुष्काळ पडण्यामागील किंवा तो टिकून राहण्यामागील कारणांचाही शोध घेतलेला आहे. दुष्काळामुळे ग्रामीण कृषी जीवन आणि लोकजीवन कसे उद्ध्वस्त होत जाते, याचे वास्तव चित्रण कादंबरीमध्ये दिसून येते. तसेच दुष्काळावर कशाप्रकारे मात करता येईल त्याचप्रमाणे दुष्काळावर कायमस्वरूपाची उपायोजनांची चर्चा झालेली कादंबरींमधून पहायला मिळते. दुष्काळातील जनावरांच्या चाऱ्याचे प्रश्न, स्थलांतर, पाण्याची टंचाई, सरकारी धोरणे, शेतकऱ्यांची आत्महत्या, दुष्काळातील लोकांचा सहभाग, आंदोलने अशा अनेक विषयांमुळे कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कोरडवाहू शेती आणि विकासापासून काहीसा वंचित असलेला मराठवाड्यातील दुष्काळ तसेच विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या शोकांतिका आणि त्यांच्या जीवनावर दुष्काळाचे होणारे भयावह परिणामांमधून पाहावयास मिळते.

संदर्भसूची:

१. शोभणे, रवींद्र - ‘पांढर’, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, 2009, मनोगत
२. तत्रैव, मलपृष्ठावरून उद्धृत
३. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक १६
४. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक ४१

हिंदी साहित्य कि मुर्धन्य स्त्री लेखिका

विक्रम सखाराम राजवर्धन

मु. वेतवडे, पो. साळवण, ता गगनबावडा, जि. कोल्हापूर

Corresponding author E-mail: vikisr6393@gmail.com

प्रस्तावना:

कविता का बीज नारी के परिवेश से ही आया है लेकिन उसे लिखने का अधिकार न था, उसे बोलने का अधिकार न था वह सिर्फ चार दिवारों में बंद एक शिशो कि तरह चुल्हा और संसार में लिपटी पड़ी थी उसे यह भी पता न था कि वह इन्सान है या कुछ और प्रकृति हर बार रूप बदलती है। उसी तरह समाज में भी बदलाव आते है कुछ परंपरा बदल जाती है। उसी तरह बदलाव आ गए जो तुलसीदास ने कहाँ था शुद्र पशु नारी ताड़न के अधिकार वह रिवाज बदल गया और नारी हि समाज देश, का वरदना बन गयी वह पढ़ने लगी, बोलने लगी, लिखने लगी और समाज मी जो विकृतियाँ है शोषण है उसपर लेखन के माध्यम से वह अपने विचार बोलने लगी समाज में जो दृश्यों को अपने साहित्य में साधारणतया दिखाने लगी जो आँखों से दिखाने पर पड़ता है। आज वही लेखन परंपरा को स्त्रीवाद (फेमिनिज्म) कहाँ गया है।

मीरा से लेकर अनामिका, कात्यायनि तक जो परंपरा है वह एक स्त्रीवाद के रूप में हमें मिलता है जो नारी के सुख दुःखो कि माला हमारे सामने पिरोती है जो झोपड़ी से लेकर महलों के नारी कि आवाज बनके कविता के साहित्य में परिप्रेक्षित हैं।

मूल शब्द: मुर्धन्य, प्रकृति, स्त्रीवाद, परिप्रेक्षित, बौद्धवाद, अभिव्यक्ति, मानवीकरण, गांधीवाद, राष्ट्रीय, मातृभूमी उजागर छायादोत्तर, प्रयोगवाद, तथा कविता, समकालीन ।

भक्तिकालीन मिरा से लेकर छायावाद कि महादेवी तक जो नारी का साहित्य लेखन है वह कृष्ण भक्ति के पद मीरा के है तो महादेवी ने अपनी कविता में भावात्मकता को समृद्ध किया है। “महादेवी के काव्य में दुख, पीडा या वेदना तथा करुण भाव कि अभिव्यक्ति पर बौद्धवाद का प्रभाव है। महादेवी को दुःख में अधिक विश्वास है क्योंकि वह व्यक्ति को मानवता की ऊचाईयों तक ले जाता है। यही नहीं उनके काव्य में प्रकृति का मानवीकरण, जिज्ञासात्मक, रहस्यवाद, अतृप्त प्रेम और उसका परिष्कार आदी भावगत विशेषताएँ हैं।”¹

“मधुर मधुर मेरे दीपक जल

युग युग प्रति दिन ‘प्रतिपल’”²

महादेवी कि कविता प्रकृति के भूमि से प्रवेशित होते होते वह मानवीकरण के भावभूमि को स्पर्श करती है, वह दीपक का उदाहरण देते लघु मानव के मनोभाव का विश्लेषण करती है। छायावाद के बाद छायावादोत्तर युग आता है। जो काल क्रांतिकारी आंदोलन का दौर था। भारत में गांधीवाद कि अस्था बनी थी। स्त्रियाँ भी आंदोलन में भागीदार बनी थी। मार्क्सवाद भी भारत में फैल रहा था जो आगे जाकर प्रगतिवाद के नाम से हमारे सामने उभर आया हैं। इस काल में स्त्री कवयत्रिया तोरनदेवी शुक्ल (लली) (जन्म 1896), तारा पांड (जन्म 1951), सुभद्रकुमारी चौहान (जन्म 1904), हेमवती (जन्म 1906), विद्यावती ‘कोकिल’ (जन्म 1914), शंकुतला शिरोठिया (जन्म 1915), सुमित्राकुमारी सिन्हा (जन्म 1915) यह सारी कवयत्रियाँ छायावादोत्तर युग की है जो स्वतंत्र्यता का परिप्रेक्ष्य इनकी कविता में दिखाई देता हैं।

तोरणदेवी:

“उठ चरण वन्दना कर ले,
उस स्वप्न देश को त्याग री
जननी फिर आज पुकार उठी
तू जाग अरी। अब जाग अरी।”³

तोरनादेवी कि कविता में राष्ट्रीय भाव मुखरित है जो इनकी कविता देशप्रेम से ओतप्रोत होकर नारी के मन की स्वतंत्रता का विचार पियरेने का काम कर रही है। वह प्रार्थना करती है, देशवासियों के चरणों में जगने के लिए तोरनादेवी आधुनिक कवयित्री तथा राष्ट्रीय भावना को अपने कविता माध्यम से लोगों के सामने रखनेवाली पहली आधुनिक कवयित्री है।

सुभद्राकुमारी चौहान

सुभद्राकुमारी चौहान कि कविता में पारिवारिक नातेरिस्ते को उन्होंने विषयवस्तु बनाया उसके साथ साथ राष्ट्रीय प्रेम भी उनकी कविता में है। जैसे झाँसी कि रानी ‘जालियनवाला बाग’ में बसंत वीरों का कैसा हो वसंत आदी बहुचर्चित कविताएँ राष्ट्रप्रेम से ओतप्रोत कविता है, वह वीरों का कैसा हो बसंत इस कविता में लिखती है

“भर रही कोकिला इधर तान
मारू बाजे पर इधर गाना।
है रंग और रण का विधान,
मिलने आए है आदी अंता
वीरों का कैसा हो वसंत।”⁴

मातृभूमि को प्राण अर्पण करने वाले विर योद्धा जो होते है उनको न दिवाली है न कोई त्योहार न वसंत है सिर्फ उनके सामने रण है विजयपथ का रंग है जो अपने प्राण हथेली पे लिए खड़े है, सीमापर और हम सुकुन से तान भर रहे है सिर्फ उनके त्याग पर जो हमारे लिए वसंत भूल गए सिर्फ मातृभूमि की रक्षा यही उनका गान बना है।

शकुंतला सिरोठिया

शकुंतला राजस्थान कोटा में पली हुई कवयित्री है, शकुंतला के काव्य के बारे में अंचल जी लिखते है, “शकुंतला के काव्य में कलावंत के अलंकार नहीं है, पर हृदय के सब से सच्चे और उजागर कोने से उठकर आनेवाली, ऐसी निष्कपट जी की बात है जो सुनते ही बनती है। उनमें एक बे-अखितयार, बे-संभार तन्मयता है जो अपनी बात कहे जाती है। ऐसी अयत्न साध्यता ऐसा उच्छ्वसित भावावेग वादों में उलझी और खोई आज कि हिंदी कविता में कम देखने को मिलती है।”⁵

हुई नील कंठी मगर है विहंस कर
शिवानी बन विष पिये जा रही हूँ।
साहे आँधियों के कठिन शत थपेडे,
मगर प्राण-दीपक अभय जल रहा है।”⁶

छायादोत्तर युग में राष्ट्रीय स्वर उसके साथ परिवारिक और स्व संघर्ष का भी चित्रण कवयित्रियों के काव्य का विषय बना है।

छायादोत्तर के बाद प्रयोगवाद और नयी कविता की विकास यात्रा है। इस काल में शकुंतला माथुर दूसरा सप्तक और तिसरे सप्तक की कीर्ती चौधरी की कविता का संकलन अज्ञेय जी ने किया है, प्रयोगवाद और नयी कविता कि धारा में इन दो कवयत्रियों का योगदान महत्त्वपूर्ण है।

शकुंतला माथुर

“शकुंतला की कविता का मानवीय स्वर जो छायावादी बोध के उदात्त स्वर से किंचित भिन्न है, आधुनिकता का द्योतक है।”⁷

“कभी एक ग्रामीण धरे कंधे पर लाठी
सुख-दुख की मीटी सी गठरी
लिये पीठ पर
भारी जूते फटे हुए
जिनमें से थी झांक रही गाँवों की आत्मा
जिंदा रहने के कठिन जतन में
पाँव बढ़ाये आगे जाता”⁸

शकुंतला की कविता में शहर में काम करने गाँव से आए लोगों का चित्रण है जो सुख दुख की गठरी लेकर गाँव छोड़कर अपने परिवार को छोड़कर शहर में काम के लिए भटक रहा है, जूतों में गाँव कि आत्मा भटकनी है, जिंदा रहने के लिए पाँव बढ़ाता है, हारत नहीं कभी।

किर्ती चौधरी

प्रयोगवाद और नयी कविता कि दूसरी कड़ी है जो तीसरे सप्तक में इनकी आरंभिक कविता संकलित है।

“मैं? मेरा जीवन दर्शन? ये प्रश्न प्रासंगिक है। पर बड़े है। वस्तुतः कविताएँ ही बहुत कुछ ‘मैं’ और मेरा जीवन-दर्शन है। उनके अतिरिक्त यदि कुछ और है तो वह जीवन है। जिसे मैं जी रही हूँ और जिस में मेरी रुचि है।”⁹

“सुबह-श्याम
क्या जाने
कब होगा
पर होगा
पर होगा तो,
मुझ से होगा
इस आशा में
दायित्व संभाले बैठा हूँ।”¹⁰

किर्ती चौधरी का लेखन पुल्लिंग में है। ‘शैली का अलंकारण, सीधे कथन का ढंग, असम्बद्ध अनुभूत बिम्बों के माध्यम से प्रभाव को एक व्यापक फलक पर बिखेर देना और अंतिम उक्ति अथवा माध्यम से पुनः सम्पूर्ण विशृंखलित बिम्बों की संवेदना को सधनता में मुक्त करने का प्रयास इन कविताओं में मिलता है।”¹⁰

साठोत्तर कविता आज तक अपना योगदान देते हुए नजर आती है। जिसमें हर घटना जैसे की तैसे समाज के सामने रखने का प्रयास किया है, जो समाज में विडंबना है, दोष है, या मन कि भावभूमि है वह सब और समाज का सभी दिशाओं का अंकन दिखाई देता है, इस युग में कवयित्रियाँ देखेंगे तो स्नेहमयी चौधरी, अमृता भारती, सुनिता बुद्धिराजा, निशा निशांत, इंदु

जैन, पुष्पा राही, सुनीता जैन, डॉ. सुषमा पाल मल्होत्रा, वीणा सिन्हा, प्रभा ठाकुर, नीलेश रघुवंशी, गगन गिल, अनामिका, अमिता शर्मा, इंदिरा मिश्र कात्यायनी- कुसुम अन्सल है। इन सभी कवयत्रियों ने साठोत्तर से आज तक साहित्य में अपना योगदान दिया है इनकी साहित्य का स्वर “स्त्री –स्वत्व के संघर्ष को वस्तुतः उन्होंने मानवीय संघर्ष के व्यापक क्षितिज पर देखा है। समकालीन हिंदी कविता में उनके द्वारा दर्ज किया गया संघर्ष दरअसल हमारे इतिहास का संघर्ष है।”¹¹

इन सभी कि रचना हम पढ़ेंगे तो एक ही स्वर या आवाज आती है वह है इन्सानियत या आदमी बने रहने कि इच्छा।

“और यदि बने रहेंगे आदमी

तो कैसे छोड़ेंगे कविता लिखने कि आदत।”¹²

सुनीता बुद्धिराजा

“जीवन के विविध पहलुओं से रूबरू होते हुए भी एक कच्चे किशोर मन को बचाये रखना अनिवार्य होता है जो सहज विश्वास, इंद्रधनुषी कल्पनाएँ, पवित्र प्रार्थनाओं को सहेज कर रख सकता है। सुनीता की कविताएँ इस मुग्ध मन की कोमल अभिव्यक्तियाँ हैं। वायवी रुमानी संसार के निर्माण से उनके काव्य के लिए खतरा यह था कि कहीं यथार्थ से अपने को अलग न कर दे। लेकिन ऐसा न होकर वे यथार्थ का साक्षात्कार भी करती हैं।”¹³

“मैंने अपनी माँ से पूछा था

यह-चाँद हमारे साथ क्यों चलता है

दाएँ मुड़े तो

बाएँ घुमे तो भी?

माँ चुप रह गयी थी

हमने क्यों नहीं खोजे जवाब

या हमारे सवाल ही ऐसे होते हैं

जिनके कोई जवाब नहीं होते।”¹⁴

सुनीता कि ‘अनुत्तर’ कविता है जो अपनी माँ को प्रश्न पुछती है प्रश्न पुछना स्वाभाविक है लेकिन हमारे भारत में नारी को पड़े प्रश्नों की खोज करना उसके उत्तर टुंडना यह कला उसे शिखाने पर पाबंदी है, या उसे मालूम नहीं कि प्रश्न के भी उत्तर होते हैं न तो वह खुद उस रास्ते से अपना प्रवास टुंडती।

निशा निशांत

साठोत्तर कवियत्रीयाँ अब विचार करती हैं सच को सछ और झुठ को झुठ कहने का साहस उन्होंने शिक्षा से संविधानीक अधिकार से उनके पास अब कवच कुंडल है, जो अपना हक्क जमाना जानती है उसी तरह निशा निशांत अपने ‘पगडंडी का सफर इस कविता संग्रह में लिखती हैं,

“तुमने

अहल्या को दी सामाजिक प्रतिष्ठा

अपने पर बीती तो

सीता को दे दिया वनवास?

तुमने बली को मारा धोके से?

तुमने

अग्नि परीक्षा ली सीता की?

मै आज भी देखती हूँ वही सब होते तो
मन चीत्कार उठता है,
मुझे चाहिए ऐसे ही और
अनेकों प्रश्नों के उत्तर।”¹⁵

निशा अपनी कविता से पुरुष के पक्षतापूर्ण कार्य पर प्रश्न चिन्ह खडा करती है। उत्तर माँगने का हट्ट करती हुईं नजर आती हैं।

पुष्पाराही

“यंत्रों के दानवी शोर को,
सुन सुन कान हुए बहरे
बन्दी है आवाज हृदय की
लगे बुद्धि के उस पर पहेरे”¹⁶

पुष्पा राही ने अपने कविता के परिक्षेत्र में महानगरीय यंत्र अवतार या औद्योगिक क्रांती से जो हम परिणित हुए हैं उसका चित्र किया है लेकिन उसे लगता है की उसकी आवाज सुनकर हम बहरे हुए है, हमारे बुद्धि पर पहेरे हैं उस कंपनी के मालिक ने हमारे आवाज पर बन्दी लगाई है, और हम भूख के कारण रोजगार कि कार हम बुद्धिहिनता कि और बढ रहे हैं।

डॉ. सुषमा पाल मल्होत्रा

“सत्य धर्म को सत्य कर्म हो
जीवन का सब सत्य सत्य मर्म हो।”¹⁷

गीतांजलि में अधिकतर सांस्कृतिक चेतना से संपन्न ‘स्वा के उत्कर्ष के प्रेरणास्त्रोत गीत है।”¹⁸ इनकी कविता विषमताओं को स्पष्ट करती हैं, इसकी कविता अनुगुंज से उपजी भावों को स्पष्ट करती हैं और आगे जाकर सत्य की राह का नारा लिए हाथ वह जीवन का मर्म हमें बताना चाहती हैं

कात्यायनी

“हिन्दी की एकमात्र कवयित्री हैं जिन्होंने एकनई वर्गचेतना अर्जित करते हुए अन्यायग्रस्त संघर्षरत, सर्वहारा नारी मात्र को वैसे ही पुरुषवर्ग से जोडा है। ये कविता में ही नहीं, अपने जीवन में सिर्फ नारी: मुक्ति नहीं, मानव-मुक्ति के सक्रिय आन्दोलन से जुडी है।”¹⁹

‘रोज सडकों पर देखता हूँ
सिर पर रक्त सनि पट्टियाँ
बाँध लोग
कहाँ दुर्घटनाग्रस्त हुए वे?
हथोडा तो मैं पटकता हूँ
लकडी की मेज पर”²⁰

आदालत के जज का चित्रण वह करती हैं सडकों पर रोज अत्याचार है, लोग न्याय कि भिक माँगने आदालत में हैं वह न्याय को हाथ में लेते है और वह जज वहाँ हथोडा पटक रहा हैं। समाज में न्याय कहा हैं किसके पास मिलेगा इसकी तलाश में उसकी कविता घूम रही है।

सारांश

अलंकार के बोझ को उतरकर मानवी सवेदना परिवारिकता, औद्योगीयता सत्य का स्वीकार और आग्रह, स्वतंत्रता के प्रति अस्था, मानव कल्याण ग्रामिण परिवेश से आए शहरों में काम करने वाले लोगों का चित्र सभी कवयत्रियों कि मुख्य धारा नारी मुक्ती का गीत हैं जो परंपरा में जखडे, संसार में दबे कुचले, बच्चो के लालन पालन में खुद की सपनों को न्योच्छावर करनेवाली स्त्री की प्रतिलिपी बनी हैं।

सभी कविता छोटे छोटे प्रश्न लेकर विस्तृत दुनिया बनी चली हैं। पुरुषों के संग साथ-साठ ले चलने का आग्रह हैं, सभी नारी शक्ती को उपभोग्य की वस्तु न मानकर या देवी बनाकर पूज्यनीय बनाने का जिक्र नही करती सिर्फ मानव समझकर व्यवहार करने कि मांग हैं, साथ-साथ एक दुसरे का सहारा बनने का सपना है जो प्रकृतिने अधिकार दिया हैं उसको अपनाने कि कोशिश है।

संदर्भ:

1. साठोत्तरी कन्नड और हिंदी कवयित्रियाँ, डॉ. सुमंगला मुम्मिगट्टी, पृ. 27।
2. 'मधुर मधुर मेरे दीपक जल' महादेवी - 'प्रसाद निराला पंत, महादेवी की श्रेष्ठ रचनाएँ', सं. वाचस्पति पाठक- में संकलित, पृ. 195।
3. साहित्यकारों के संग, कैलाश कल्पित, पृ. 130।
4. कविता और हिंदी कविता, श्री नरेश, पृ. 17. . .।
5. साहित्यकारों के संग, कैलास कल्पित, पृ. 161।
6. वही, पृ. 163
7. दोपहरी, शकुंतला माथुर, (दूसरा सप्तक-सं अज्ञेय में संकलित) पृ. 37।
8. वही
9. तीसरा सप्तक- सं. अज्ञेय (किर्ती चौधरी के परिचय लेख से) पृ. 34।
10. समकालीन कवयित्रियों का रचना संसार: एक यात्रा, डॉ. सुमन राजे (समकालीन कविता, सं. वीरेंद्रसिंह, में संकलित लेख), पृ. 110।
11. 'कविता का जल और थल', ए अरविंदाक्षन- पृ. 84।
12. 'इस संग्रह के बारे में', (क. सं. इस पौरुषपूर्ण समग्र में कात्यायिनी), विष्णू खरे-से
13. साठोत्तरी कन्नड और हिंदी कवयित्रियाँ - डॉ. सुमंगला मुम्मिगट्टी पृ. 94।
14. अनुत्तर (कं. सं. अनुत्तर): सुनीता बुद्धिराजा, पृ. 104।
15. 'फिर आओ तुम' (क. स. पगडंडी का सफर) निशा निशांत, पृ. 59-60।
16. 'उब गया मन' (क. स. एक युग के बाद) पुष्पा राही, पृ. 43।
17. 'उब गया मन' (क. स. एक युग के बाद) पुष्पा राही, पृ. 43।
18. साठोत्तरी कन्नड और हिंदी कवयित्रियाँ, डॉ. सुमंगला मुम्मिगट्टी, पृ. 101।
19. इस संग्रह के बारे में (क. स. इस. पौरुषपूर्ण समय में कात्यायिनी) विष्णू खरे
20. जज की कविता - वही पृ. 46।

ग्रंथालयांमध्ये आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI)

विशाल मोहन रोंगे

ग्रंथपाल, श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलीटेक्निक,

पुरी, ता. बारशी जि. सोलापूर

सार:

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (एआय) हा लायब्ररीमधील संगणकीय क्षेत्रातील उदयोन्मुख ट्रेंड आणि अनुप्रयोगांपैकी एक आहे. त्यामध्ये काही गोष्टी करण्यासाठी संगणक प्रोग्रामिंगचा समावेश आहे, ज्या मानवाकडून केल्या गेल्यास, बुद्धिमत्ता आवश्यक आहे असे म्हटले जाईल. ग्रंथालयांमधील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे अंतिम वचन म्हणजे संगणक प्रणाली किंवा मशीन विकसित करणे जे विचार करतात, वागतात आणि वास्तविक मानवी बुद्धिमत्तेला टक्कर देतात आणि याचा स्पष्टपणे ग्रंथपालत्वावर मोठा परिणाम होतो. ग्रंथालयात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर व्यापक झाला आहे. त्यामध्ये संदर्भ सेवा, पुस्तक वाचन आणि शेल्व्ह-रीडिंग रोबोट्स, इमर्सिव्ह लर्निंगसाठी आभासी वास्तविकता यासाठी तज्ञ प्रणाली समाविष्ट आहेत. ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा समावेश ग्रंथपालांना त्यांच्या वापरकर्त्यांपासून दूर ठेवण्यासाठी समजला जाऊ शकतो, परंतु कदाचित ग्रंथालयांना ग्रंथपालांच्या नोकऱ्या घेण्याऐवजी अधिक कार्ये करण्यास मदत होईल. त्यामुळे त्यांच्या सेवा वितरणात वाढ होईल. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स लायब्ररी ऑपरेशन्स आणि सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करेल आणि सतत बदलणाऱ्या डिजिटल सोसायटीमध्ये लायब्ररीची प्रासंगिकता अपग्रेड आणि वाढवेल.

प्रस्तावना:

बुद्धिमत्ता म्हणजे विचार करण्याची आणि तथ्ये आणि कौशल्ये शिकण्याची आणि आवश्यकतेनुसार ती लागू करण्याची क्षमता. संगणक किंवा यंत्रे विकसित होण्याच्या शक्यतेने, जे समजतात, शिकतात, तर्क करतात आणि माणसासारखे वागतात. मानव जन्मजात आकलन, तर्क/विचार आणि कृती करण्याची जन्मजात क्षमता घेऊन जन्माला आलेला असतो, जी अनेक घटकांच्या परिणामी विकसित आणि सुधारते. बौद्धिक कार्यांच्या विविध पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या अभियोग्यता चाचणीच्या मालिकेद्वारे प्राप्त झालेल्या बुद्धिमत्ता गुणांक (IQ) द्वारे मानवांमधील बुद्धिमत्ता मोजली जाते. त्याचप्रमाणे, मानवांप्रमाणे जाणणारे, विचार करणारे आणि वागणारे बुद्धिमान संगणक विकसित करणे हा कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा मुख्य भाग आहे. संगणक किंवा मशीनमधील बुद्धिमत्ता परिवर्तनशीलतेच्या उपस्थितीत विशिष्ट कार्ये पूर्ण करण्याची त्यांची क्षमता दर्शवते आणि त्याच्या वातावरणाचे निरीक्षण करते आणि बुद्धिमत्तेसाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टींच्या आधारावर त्याच्या क्रिया योग्यरित्या समायोजित करतात. यंत्रांमधील बुद्धिमत्ता ही एक मानववंशशास्त्र आहे ज्यामध्ये बुद्धिमत्ता ही निकषानुसार परिभाषित केली जाते की एखाद्या व्यक्तीने ते केले तर कृती बुद्धिमान दिसतील (मॅकग्रॉ-हिल एनसायक्लोपीडिया ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी, 2007). एक्स लिब्रिस (2019) च्या मते, मशीनमधील बुद्धिमत्ता अशा उपकरणांना शिकण्याची क्षमताच देते असे नाही तर ते स्पष्टपणे प्रोग्राम न करता कार्ये अधिक चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी वापरून सुधारण्यासाठी कॉन्फिगर देखील केले जातात कारण ते नमुने ओळखण्यासाठी आणि अधिक कार्यक्षमतेने आत्मसात करण्यासाठी तयार केले जातात. मानवांपेक्षा तराजू.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधीच आपल्या दैनंदिन संगणकीय क्रियाकलापांना स्पर्श करते, आज विकसित होत असलेल्या बहुतेक संगणक प्रणाली आणि मोबाईल फोनमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता वैशिष्ट्ये आहेत आणि कदाचित ती बुद्धिमान मशीन आहेत हे माहित नसतानाही आम्ही त्यांचा वापर केला आहे. संगणकातील कृत्रिम बुद्धिमत्तेची उदाहरणे म्हणजे उच्चार ओळखणे, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया, स्व-ड्रायव्हिंग किंवा स्वायत्त कार, मशीन लर्निंग, खोल झुकणे आणि रोबोटिक्स. कृत्रिम बुद्धिमत्ता सखोल आकलनशक्तीवर चालणाऱ्या मानवांच्या विपरीत आकलनीय ओळखीवर आधारित कार्य करते. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे सामर्थ्य आणि फायदा या वस्तुस्थितीत आहे की संगणक नमुने इतक्या सक्षमपणे आणि वेगाने ओळखू शकतात जे मानव करू शकत नाहीत.

अलिकडच्या काळात समाजाचा विकास माहितीच्या प्रवेशाच्या वाढत्या मागणीमुळे सुलभ झाला आहे आणि ग्रंथालये हा प्रवेश प्रदान करण्याचा प्रमुख स्रोत आहेत. संगणक तंत्रज्ञान आणि सॉफ्टवेअर ऍप्लिकेशन्स विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या जलद प्रगतीच्या परिणामी माहिती आणि ज्ञानाच्या स्वरूपातील आणि गतिशीलतेतील प्रतिमान बदलामुळे ग्रंथालयांना समान तंत्रज्ञानाच्या समान पुरवठ्याच्या मागणीकडे स्थलांतरित केले आहे. जर लायब्ररींनी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांच्या माहिती आणि सेवा वितरणामध्ये नाविन्य आणण्यास सुरुवात केली नाही तर त्यांना या युगात अप्रचलिततेचा सामना करावा लागू शकतो.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा वापर औषध, लष्कर, व्यवसाय, शिक्षण, गेमिंग, लायब्ररी इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये केला जातो. ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली तयार करण्याची कल्पना 1990 पासून सुरू झाली. या बुद्धिमान ग्रंथालय प्रणाली ज्ञान प्रदान करतात-

ग्रंथालय कर्मचारी आणि संरक्षक या दोघांसाठी आधारित सेवा (Asemi आणि Asemi, 2018). लायब्ररी प्रणालीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर वर्णनात्मक कॅटलॉगिंग, विषय अनुक्रमणिका, संदर्भ सेवा, तांत्रिक सेवा, शेल्व वाचन, संकलन विकास, माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली इत्यादींचा समावेश आहे. हे नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) आणि ज्ञान-आधारित सेवांच्या पलीकडे गेले आहे. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स प्रोग्रामिंगमधील प्रगतीमुळे, स्मार्ट लायब्ररी तयार करणे ही केवळ एक शक्यताच नाही तर काळाची बाब आहे. या प्रतिपादनाची पुष्टी करून, कॉर्के (2013) ने अहवाल दिला की कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रातील संशोधक आणि तज्ञ अशा बुद्धिमान प्रणाली तयार करत आहेत जे ग्रंथपालांसारखे विचार करू शकतात आणि वागू शकतात - लायब्ररी रोबोट्स.

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) लागू करण्याचे औचित्य:

प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक युगांमध्ये ग्रंथालये संरचनात्मक आणि सामग्रीनुसार विकसित झाली आहेत. प्राचीन काळी, पॅपिरस आणि चर्मपत्रांच्या मध्ययुगीन युगातून आणि कागदाच्या आधुनिक युगात, मायक्रोफॉर्म आणि आता डिजिटल किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यम (गुस्ताव्हसन आणि हेडलंड, 2011) द्वारे माहिती प्रसारित करण्यासाठी मातीच्या गोळ्या आणि दगडांचा वापर केला जात असे. लायब्ररींनी या कालखंडात विविध प्रकारची माहिती संसाधने प्राप्त केली आहेत आणि त्यांची देखभाल केली आहे जेणेकरून त्यांच्या वापरकर्त्यांच्या समुदायांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करता येतील. त्याचप्रमाणे, ग्रंथालयाची औपचारिक व्याख्या भौतिक इमारतीचे कार्य म्हणून केली गेली जिथे पुस्तके वाचन आणि इतर हेतूसाठी ठेवली गेली. तथापि, आज लायब्ररीची व्याख्या भौतिक इमारतीच्या पलीकडे गेली आहे, ती आता संग्रह आणि ऑफर केलेल्या सेवांवर केंद्रित आहे, कारण आभासी लायब्ररींना कोणत्याही भौतिक भिंती नाहीत आणि दूरस्थ ठिकाणांहून वापरकर्त्यांना सेवा प्रदान केल्या जाऊ शकतात. परिणामी, या सतत बदलणाऱ्या तंत्रज्ञान समाजातील त्याची प्रासंगिकता

टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या ग्राहकांच्या गतिशील माहितीच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या प्रयत्नात, ग्रंथालयांनी मातीच्या गोळ्या, दगड, पेपायरस, चर्मपत्रे, चर्मपत्रे, चर्मपत्रे, अशा विविध तांत्रिक क्रांतींचा शोध, समावेश आणि रूपांतर केले आहे. पेपर, मायक्रोफॉर्म, कॉम्प्युटर, इंटरनेट, व्हर्च्युअल लायब्ररी, लायब्ररी 2. 0, क्लाउड कॉम्प्युटिंग इ. विशेष म्हणजे आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स हे सध्याचे तंत्रज्ञान आहे जे लायब्ररीमध्ये मोठ्या संधी आणि आशादायक अनुप्रयोगांसह विकसित झाले आहे. म्हणूनच, ग्रंथालयांमध्ये नाविन्यपूर्ण आणि इष्टतम सेवा वितरणासाठी त्याचे समृद्ध फायदे पुरेशा प्रमाणात वाढवण्यासाठी या तंत्रज्ञानाचा, त्याच्या साधक-बाधक गोष्टींचाही शोध घेण्याची गरज आहे, कारण कॉर्के (2013) यांनी प्रतिपादन केले की कृत्रिम बुद्धिमान प्रणाली (रोबोट्स) हे एक महत्त्वाचे तंत्रज्ञान असेल. या शतकात. थोडक्यात, लायब्ररीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली लागू करण्याचा मुख्य मुद्दा हा आहे की त्यामध्ये मानवांपेक्षा कमी त्रुटी असतात; ते थकल्याशिवाय 24 तास/7 दिवस काम करू शकतात त्यामुळे ग्रंथपालांना इतर नोकऱ्या करण्यास मोकळे केले जाते. शेवटी, संगणक मानवी क्षमतेपेक्षा जास्त प्रमाणात आणि वेगाने कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत असल्याने, ते जास्तीत जास्त गती, कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता वाढवेल.

लायब्ररी सामग्रीवर प्रक्रिया करणे आणि सर्व स्तरांवर ग्रंथालय सेवा वितरण वाढवणे.

हा अध्याय ग्रंथालयांमधील कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रातील संकल्पना, पाया, अनुप्रयोग आणि प्रगती, रोबोट्सचा वापर, ग्रंथालयांमधील आभासी, संवर्धित आणि मिश्रित वास्तव, भविष्यातील ग्रंथालयांसाठी त्यांची वचने, फायदे आणि तोटे यावर लक्ष केंद्रित करेल.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) च्या संकल्पना:

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस या शब्दाचा आवाज अनेकदा रोबोट्स किंवा कॉम्प्युटरच्या प्रतिमा तयार करतो जे बोलतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा संगणक विज्ञानाचा एक पैलू आहे जो संगणक कसे शिकतो (मशीन लर्निंग), माहितीचा अर्थ लावतो, दृष्टी: वर्ण ओळख, चित्र विश्लेषण, 3D समज आणि डोळ्याच्या कार्याचे मॉडेलिंग यावर लक्ष केंद्रित करते; शिवाय, ते उच्चार ओळखणे, भाषण निर्मिती, नैसर्गिक भाषेचे आकलन आणि वापर (नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया), आणि तज्ञ प्रणाली समाविष्ट करते जे अधिक लक्ष वेधून घेते. शिवाय, कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे भाषण ओळखणे, निर्णय घेणे, व्हिज्युअल समज, भाषा भाषांतर, बोलणे आणि भावनिक भावना (Irizarry-Nones, Palepu & Wallace, 2017) यासारखे मानवी आवश्यक-बुद्धिमत्ता कार्य करण्यासाठी संगणकांचे प्रोग्रामिंग आणि विकास आहे. हिथ (2018) च्या मते, कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे तंत्रज्ञान आहे जे मशीन्सना योजना, शिकणे, तर्क करणे, समस्या सोडवणे, हालचाल करणे आणि काही प्रमाणात सर्जनशील बनण्याची क्षमता बनवते.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे तीन मुख्य केंद्र म्हणजे धारणा, तर्क आणि कृती. बुद्धिमत्ता गोळा करण्यासाठी तर्क करणे हे मूलभूत आहे, त्यात अंतर्गत प्रक्रिया किंवा प्रोग्रामिंग लॉजिक/अल्गोरिदम यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे संगणक क्रिया करण्यापूर्वी सर्वोत्तम कृतीचा विचार करू शकतात. त्याचप्रमाणे, मॅकग्रॉ-हिल एनसायक्लोपीडिया ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी (2007) ने राखले की कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे संगणक विज्ञानाचे एक उपक्षेत्र आहे ज्यामध्ये बुद्धिमत्तेचे स्वरूप समजून घेणे आणि बुद्धिमान वर्तन करण्याच्या क्षमतेसह संगणक प्रणाली तयार करणे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. शिवाय, हे प्रामुख्याने ज्ञानाचे प्रतिनिधित्व आणि सामान्य गृहीतके आणि अंगठ्याचे नियम वापरून तर्क करण्याच्या ह्युरिस्टिक पद्धतींशी संबंधित आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या इतर व्याख्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे: मनाने मशीन तयार करणे (हॉगेलँड, 1985), संगणकीय मॉडेलसच्या वापराद्वारे मानसिक विद्याशाखांचा अभ्यास (चारनियाक आणि मॅकडरमॉट, 1985), संगणकीय

प्रक्रियेच्या संदर्भात बुद्धिमान वर्तनाचे स्पष्टीकरण आणि अनुकरण (शालकॉफ), 1990), इंटेलिजेंट मशीन्स आणि कॉम्प्युटर प्रोग्राम बनवण्याचे विज्ञान आणि अभियांत्रिकी (जॉन मॅककार्थी). कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही संकल्पना आणि प्रतीकात्मक निष्कर्षांच्या पद्धती आणि मशीनद्वारे ज्ञानाचे प्रतिनिधित्व करण्याशी संबंधित आहे. तार्किक विचार करणे, नवीन क्षमता शिकणे आणि नवीन परिस्थिती आणि समस्यांचा अवलंब करणे यासारखी बुद्धिमान कार्ये करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे (निल्सन, 1998 सोहाना, 2016 मध्ये उद्धृत). थोडक्यात, कृत्रिम बुद्धिमत्ता संगणक किंवा यंत्रांना मानवाप्रमाणेच बुद्धिमान बनवत आहे, ज्यामुळे त्यांना मानवी फॅशनमधील जटिल समस्यांवर उपाय शोधता येतो.

शिवाय, Asemi आणि Asemi (2018) यांनी असे प्रतिपादन केले की कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे क्षेत्र संगणक प्रणाली किंवा मशीन्सच्या अभ्यास आणि विकासाशी संबंधित आहे जे मानवी बुद्धिमत्तेचे काही प्रकार प्रदर्शित करतात, जसे की नवीन संकल्पना आणि कार्ये शिकणे, तर्क करणे आणि एखाद्या विशिष्ट बदल उपयुक्त निष्कर्ष काढणे. कार्य, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया किंवा दृश्य दृश्याचे आकलन आणि आकलन इ. 1950 च्या दशकात अॅलन ट्यूरिंगने विकसित केलेल्या 'ट्यूरिंग टेस्ट'चा वापर करून संगणकाची बुद्धिमत्ता मोजली जाऊ शकते. जरी या पद्धतीवर विवाद आणि आक्षेप आहेत. Irizarry-Nones, Palepu & Wallace (2017) यांनी मात्र संगणक किंवा मशीनची कृत्रिम बुद्धिमत्ता मजबूत किंवा कमकुवत असू शकते असे प्रतिपादन केले. मजबूत कृत्रिम बुद्धिमत्ता असलेला संगणक मानवांप्रमाणे विचार करण्यास आणि निर्णय घेण्यास सक्षम आहे, तो अनुभवातून शिकण्यास आणि चित्रपटांप्रमाणेच भूतकाळातील चुका सुधारण्यासाठी स्वतःच पुन्हा प्रोग्राम करण्यास सक्षम आहे. कमकुवत कृत्रिम बुद्धिमत्ता असलेले संगणक स्वतः विचार करू शकत नाहीत, शिकू शकत नाहीत किंवा री-प्रोग्राम करू शकत नाहीत, उलट, ते विशिष्ट परिस्थितीला प्रतिसाद देण्यासाठी विशेषतः डिझाइन केलेले आहेत.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) पाया:

मॅकग्रॉ-हिल एनसायक्लोपीडिया ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी (2007) नुसार, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे चार पाया म्हणजे प्रतिनिधित्व, शोध, तर्क आणि शिक्षण. कोणत्याही कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीमध्ये हे चार पाया मूलभूत आवश्यकता आहेत.

1. प्रतिनिधित्व. हे समस्येचे अंतर्गत वर्णन किंवा बुद्धिमान प्रणालीचे संबंधित ज्ञान दर्शवते. प्रतिनिधित्वामध्ये समस्या ओळखण्यासाठी प्रणालीचे ज्ञान-आधारित आणि ते हाताळले जाऊ शकते अशा आर्किटेक्चरचा समावेश होतो. निदानासाठी तज्ञ प्रणालीचे प्रतिनिधित्व म्हणजे रोग असलेल्या व्यक्तीचे वर्णन आणि लक्षणे. फिरत्या रोबोटसाठी, त्यात खोलीचे प्रतीकात्मक 3D वर्णन समाविष्ट असू शकते.
2. शोधा. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीची ही एक महत्त्वाची बाब आहे जी समस्या सोडवण्याच्या पद्धतीसाठी वापरली जाते. काही प्रकरणांमध्ये, एक ह्युरिस्टिक शोध हा हातातील समस्येच्या प्रतिसादात स्वतःला सुधारण्यासाठी वापरला जातो. शोधाचे उदाहरण म्हणजे मागील समस्यांचा डेटाबेस शोध आणि सध्याच्या समस्येशी सर्वात जवळचा सामना करण्यासाठी उपाय.
3. तर्क. हे ज्ञान समस्यांवरील उपायांमध्ये बदलण्यासाठी डिझाइन केले आहे. ही व्यवस्थेच्या बुद्धिमत्तेची खूण आहे. तर्क हे अनुमानात्मक आणि प्रेरक तर्क असू शकतात ज्यात समस्यांचे ज्ञान संभाव्य उपायांचा संच काढण्यासाठी वापरला जातो किंवा एक गृहितक तयार करण्यासाठी वापरला जातो जो विद्यमान सर्वोत्तम स्पष्ट करतो. ज्ञान आणि शक्यतो वर्तमान समस्या. तर्काच्या उदाहरणामध्ये तज्ञ प्रणालींचा समावेश होतो, जिथे समस्यांचे निराकरण काही नियमांच्या आधारावर किंवा समस्यांचे नियम ओळखण्यासाठी मानवी कौशल्याने विकसित केलेल्या ज्ञानावर आधारित असतात.

4. शिक्षणे. बुद्धीमान प्रणालींचे शिक्षण वैशिष्ट्य त्यांना अनुकूल बनवते आणि प्रणालीचा इतिहास किंवा ज्ञान शिकून बुद्धिमत्ता गोळा करते. लर्निंगमध्ये प्रतिनिधित्वाची पुनर्रचना करणे, शोध अद्ययावत करणे, ज्ञान अद्ययावत करणे आणि तर्कशक्ती वाढवणे या बाबींचा समावेश होतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालींमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या काही सर्वात सामान्य शिक्षण पद्धती म्हणजे सांख्यिकीय शिक्षण (भविष्यातील कृतींचा आधार घेण्यासाठी विविध प्रकारच्या ऐतिहासिक घटनांची संख्या वापरणे किंवा प्रेरक गृहितके विकसित करणे, सामान्यतः असे गृहीत धरणे की घटना घटनांच्या काही ज्ञात वितरणाचे अनुसरण करतात), न्यूरल नेटवर्क (नेटवर्कला विद्यमान ज्ञानावर प्रशिक्षित केले जाते आणि नंतर समस्येवर लागू केले जाते, आणि परिणामाचे मूल्य एक उपाय म्हणून समजावून सांगते), मजबुतीकरण शिक्षण (कृत्रिम बुद्धीमान प्रणालीद्वारे केलेल्या कृतींना त्यांच्या समस्येचे निराकरण करण्याच्या क्षमतेच्या आधारावर पुरस्कृत किंवा दंड दिला जातो. कमी अचूकपणे). हे मशीन लर्निंग आणि डीप लर्निंग या विषयात येतात.

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर:

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस लायब्ररींसाठी महत्त्वाचे आहे कारण त्याचा वापर माहितीचा मोठा संग्रह आयोजित करण्यासाठी आणि उपलब्ध करून देण्यासाठी केला जातो (ALA, 2019). Sridevi आणि Shanmugam (2017) नुसार, कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे आधुनिक तंत्रज्ञान आहे जे डिजिटल लायब्ररी व्यवस्थापित करण्यासाठी वापरले जाते. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे अंतिम वचन म्हणजे संगणक प्रणाली किंवा मशीन विकसित करणे जे विचार करतात, वागतात आणि वास्तविक मानवी बुद्धिमत्तेला टक्कर देतात आणि याचा स्पष्टपणे ग्रंथपालपदावर मोठा परिणाम होतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही केवळ एक बुद्धीमान प्रणाली किंवा सॉफ्टवेअर प्रोग्राम नाही, तर ती माहिती जाणून घेण्याच्या आणि प्रक्रिया करण्याच्या मानवी पद्धतींची प्रतिकृती बनवण्यासाठी वापरली जाणारी जैविक दृष्ट्या प्रेरित तंत्रज्ञान आहे (Sridevi & Shanmugam, 2017). इंटेलिजेंट लायब्ररी ऑटोमेशन सिस्टीम ग्रंथालयातील ग्राहक आणि कर्मचाऱ्यांना ज्ञान-आधारित सेवा प्रदान करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्रज्ञानावर अवलंबून असतात. लायब्ररीतील कृत्रिम बुद्धिमत्ता लायब्ररी ऑटोमेशनसह चुकीचा अर्थ लावू नये. नंतरचे लायब्ररी ऑपरेशन्समध्ये यांत्रिकीकरणाची डिग्री सूचित करते, तर पूर्वीचे ग्रंथालय क्रियाकलाप स्वयंचलित करण्यापलीकडे जाते आणि ग्रंथपालांसारखे वागतात आणि कार्य करतात आणि कमी किंवा कोणत्याही मानवी हस्तक्षेपाची आवश्यकता नसते अशा बुद्धीमान तर्कशुद्ध प्रणाली तयार करतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली लायब्ररीमध्ये माणसाची प्रतिकृती बनवू शकते आणि त्यामुळे त्याची जागा घेऊ शकते, जरी Li, Huang, Kurniawan and Ho (2015) यांचा असा विश्वास होता की हा शोध ग्रंथपालांची जागा कधीच घेणार नाही, परंतु शेल्व्फ रीडिंगसारख्या क्षुल्लक आणि वेळखाऊ लायब्ररी ऑपरेशन्सवर केंद्रीत होईल. आणि ग्रंथपालांना संरक्षकांशी गुंतण्यासाठी सोडा. या प्रतिपादनाचे पुष्टीकरण, मर्फी (2015)

लायब्ररीमध्ये रोबोट्सचा वापर ग्रंथपाल आणि वापरकर्ते यांना जवळ आणेल, रोबोट्स ग्रंथपालांना त्यांच्या वापरकर्त्यांपासून दूर करतील या कल्पनेच्या विरोधात कायम ठेवली. लायब्ररी व्यवस्थापन प्रणालीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या काही क्षेत्रांमध्ये हे समाविष्ट आहे: नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP), तज्ञ प्रणाली (ES), पॅटर्न रेकग्निशन, रोबोटिक्स इ. (Sridevi and Shanmugam, 2017). थोडक्यात, नॅचरल लॅंग्वेज प्रोसेसिंग (NLP) हे संगणकाद्वारे नैसर्गिक भाषेतील मजकुराचे विश्लेषण आणि निर्मिती आहे. फ्रेंच, इंग्रजी किंवा चायनीज यांसारख्या नैसर्गिक भाषांना सक्षम करणे हे उद्दिष्ट आहे, ज्याद्वारे वापरकर्ते संगणक प्रणालींशी संवाद साधतात किंवा सिस्टम प्रक्रिया करत असलेल्या वस्तू म्हणून काम करतात. लायब्ररीमध्ये, NLP चा वापर बुद्धीमान तज्ञ संदर्भ प्रणाली किंवा माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली डिझाइन करण्यासाठी केला जाऊ शकतो, जेथे वापरकर्ते नैसर्गिक भाषा वापरून सिस्टमशी थेट संवाद साधू शकतात. संगणक नैसर्गिक भाषेत इनपुट

म्हणून घेतो, त्याचे विश्लेषण करतो आणि त्यावर प्रक्रिया करतो, त्यानंतर आवश्यक माहितीसह त्यानुसार प्रतिसाद देतो. NLP चा वापर डेटाबेस व्यवस्थापन प्रणालींमध्ये परस्परसंवादाचे माध्यम म्हणून आणि स्वयंचलित मजकूर भाषांतर किंवा मजकूर सारांश (McGraw-Hill Encyclopedia of Science and तंत्रज्ञान, 2007).

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा आणखी एक व्यावहारिक उपयोग म्हणजे विषय अनुक्रमणिका. या कार्यासाठी लायब्ररीयन किंवा इंडेक्सरचे तांत्रिक कौशल्य आणि दिलेल्या दस्तऐवजाच्या अनुक्रमणिका संज्ञा किंवा कीवर्ड म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या योग्य संज्ञांचा अभ्यास करणे, विश्लेषण करणे आणि सुचवणे यासाठी त्यांचे बौद्धिक निर्णय आवश्यक आहे. हे काम हाती घेणारी कोणतीही संगणक प्रणाली किंवा यंत्र बुद्धिमान म्हणता येईल. विषय अनुक्रमणिका किंवा संदर्भ सेवा हाताळण्यासाठी तज्ञ प्रणाली तयार केली जाऊ शकते. शिवाय, तज्ञ प्रणाली हे संगणक प्रोग्राम आहेत जे मानवी निर्णय घेण्याचे अनुकरण करतात. ते विशिष्ट समस्या सोडवण्याच्या कौशल्यासह पद्धती आणि तंत्रे समाविष्ट करतात. तज्ञांमध्ये विशिष्ट डोमेन किंवा विषयाबद्दलचे ज्ञान, विस्तृत कव्हेरेज किंवा डोमेन समस्या आणि यापैकी काही समस्यांचे निराकरण करण्याचे तंत्र समजून घेणे समाविष्ट असते. विषय अनुक्रमणिका किंवा संदर्भ सेवांसाठी बुद्धिमान प्रणाली तयार करताना, प्रथम, विषय निर्देशांक किंवा तज्ञाकडून संबंधित ज्ञान काढले जाते आणि सिस्टमला दिले जाते, त्यानंतर, सिस्टम ज्ञान-आधार आणि अनुभवापासून दस्तऐवज अनुक्रमित करण्यासाठी (मशीन लर्निंग) शिकेल. किंवा वापरकर्त्यांच्या संदर्भ प्रश्नांना प्रतिसाद, जसे की परिस्थिती असेल. Asemi आणि Asemi (2018) नुसार, वैद्यक, संगणक विज्ञान आणि अभियांत्रिकी यासह समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी तज्ञ प्रणालींचा वापर अनेक क्षेत्रात केला गेला आहे. लायब्ररी हे तज्ञ आणि बुद्धिमान प्रणाली वापरण्यासाठी आणखी एक सुपीक मैदान आहे. शिवाय, तज्ञ प्रणाली संदर्भ सहाय्य प्रदान करू शकतात, व्यवस्थापन धोरण निर्णय घेण्यात मदत करू शकतात, कॅटलॉगिंग नियम लागू करण्यात मदत करू शकतात, लायब्ररी साहित्य मिळवण्यासाठी विक्रेता असाइनमेंट निर्धारित करू शकतात इ. ही बुद्धिमान कार्ये पार पाडण्यासाठी, तज्ञ प्रणाली मानवी विचार/तर्कशक्तीचे अनुकरण करतात. विविध मानवी तज्ञांकडून घेतलेल्या नियमांचा एक संच म्हणून काम करणारा “ज्ञान आधार”.

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे (AI) फायदे:

सर्वसाधारणपणे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता मशीन किंवा संगणकांमध्ये स्थापित केली जाते ज्यामुळे युद्धे, धोकादायक कामाचे वातावरण, कार अपघात, विमान अपघात, आगीचा स्फोट किंवा मानवी चुकांमुळे होणारी आपत्ती यांमध्ये होणारी मानवी जीवितहानी कमी होते. शिवाय, लायब्ररीसारख्या कामाच्या वातावरणात कृत्रिम बुद्धिमत्ता अधिक गती, कार्यक्षमता आणि परिणामकारकतेसह मानवी काम सुलभ करते. Vijayakumar and Vijayan (2011) नुसार, लायब्ररी सामग्रीचे वर्गीकरण, कॅटलॉगिंग आणि अनुक्रमणिका मध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि तज्ञ प्रणाली वापरली जातात. ऑप्टिकल कॅरेक्टर रिकग्निशन आणि न्यूरल नेटवर्कच्या वापराद्वारे, प्रणाली पुस्तकांच्या संदर्भग्रंथीय नोंदी मिळवण्यास आणि त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करण्यास सक्षम आहे. Asemi आणि Asemi (2018) नुसार, भाषेतील अडथळे कमी करण्यासाठी नैसर्गिक भाषा प्रक्रियेचा वापर केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ, चीनमध्ये शिकण्यासाठी चीनी भाषा शिकावी लागेल. त्यांच्या लायब्ररीमध्ये नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया प्रणालीची उपलब्धता परदेशी विद्यार्थ्यांना चीनी भाषांतर आणि समजण्यास मदत करू शकते. शिवाय, नॅचरल लॅंग्वेज प्रोसेसिंग सिस्टीम बहुभाषिक डेटाबेसमध्ये माहिती शोधण्यात मदत करू शकते. याव्यतिरिक्त, ग्रंथालयांमध्ये गुणात्मक सेवा वितरणाच्या तरतुदीसाठी तज्ञांची आवश्यकता आहे, जसे की, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि तज्ञ प्रणाली ग्रंथालय सेवांचे

कार्यप्रदर्शन सुधारतील आणि मानवी चुका आणि दोषांचे प्रमाण कमी करतील आणि एखाद्या व्यक्तीपेक्षा जलद कार्य करू शकतात. बहुधा (Shohana, 2016).

रोमेरो (2018) यांनी सादर केले की कृत्रिम बुद्धिमत्ता लायब्ररीच्या संरक्षकांद्वारे अधिक कार्यक्षमतेने आणि परिणामकारकतेसह नवीन माध्यम शोधणे आणि पुनर्प्राप्त करणे सुलभ करू शकते आणि त्यांना नवीन सामग्रीची ओळख करून देऊ शकते जी कदाचित त्यांना कधीही सापडली नसेल. सोयी आणि मनोरंजन मूल्याव्यतिरिक्त, तत्सम साहित्य सुचवण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर केल्याने ग्रंथालयातील ग्राहकांनाही मदत होऊ शकते जे लायब्ररी डेटाबेस एका क्षणात एकत्र करून संशोधन करत आहेत. सर्वसाधारणपणे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली तुम्हाला वाचू शकते, तुम्हाला सूचित करू शकते, तुम्हाला सल्ला देऊ शकते, तुम्हाला शिकवू शकते, तुमच्या चुका सुधारू शकते आणि तुमच्या असंख्य मागण्यांना संयमाने प्रतिसाद देऊ शकते. अशा प्रकारे लायब्ररी आणि माहिती सेवेसाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये मोठी क्षमता आहे.

एक चांगला ग्रंथपाल, वापरकर्त्यांसोबत काम करून, अधिक चांगली सेवा देऊ शकतो, संभाव्यतः AI वापरून मोकळा वेळ वापरून. : IFLA लायब्ररी पॉलिसी आणि अॅडव्होकेसी ब्लॉग

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे खालीलप्रमाणे सारांशित केले जाऊ शकतात:

1. Ex Libris (2019) नुसार, ग्रंथालयांमधील कृत्रिम बुद्धिमत्ता संशोधनाला अधिक शोधण्यायोग्य बनवू शकते ज्यामुळे प्राध्यापक सदस्यांमध्ये संशोधन उत्पादकता वाढू शकते,
2. वेळेत ब्रिज: चोवीस तास माहिती संसाधने आणि सेवा वेळेत प्रवेशयोग्यता.
3. अंतराळातील पूल: पुस्तके, जर्नल्स, बद्ध वर्तमानपत्रे आणि इतर माहिती सामग्रीच्या ढिगाऱ्याने व्यापलेली जागा डिजिटायझेशन, इलेक्ट्रॉनिक प्रती आणि कॉम्पॅक्ट ऑफ-साइट स्टोरेजमधून पुस्तके संग्रहित आणि पुनर्प्राप्त करणाऱ्या रोबोटिक क्रेनच्या वापरामुळे कमी झाली आहे. स्थान
4. कार्यक्षमतेचे अधिकतमीकरण: हे ग्रंथालयातील कार्यक्षमतेचा संदर्भ देते: सामग्रीची निवड आणि संपादन, तांत्रिक सेवा, परिसंचरण सेवा, संदर्भ सेवा, क्रमिक व्यवस्थापन इ.
6. लायब्ररी ऑपरेशन्समध्ये सेवा वितरण आणि मानवी चुका दूर करण्याच्या स्वरूपात परिणामकारकता वाढवणे.
7. प्रयत्न कमी करणे: ग्रंथपालांनी तांत्रिक सेवा, परिसंचरण सेवा, संदर्भ सेवा, क्रमिक व्यवस्थापन इत्यादींमध्ये केलेला प्रयत्न ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीच्या वापराने कमी केला जाऊ शकतो.
8. लायब्ररी सेवा वितरणामध्ये वर्धित आणि विसर्जित वापरकर्ता अनुभव.

ग्रंथालयांमधील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे (AI) तोटे:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही लायब्ररी व्यवस्थेतील एक आश्वासक नाविन्यपूर्ण कल्पना असली तरी ती गैरसोयींशिवाय नाही. Shohana (2016) ने खालीलप्रमाणे कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे काही तोटे सांगितले आहेत:

1. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालींमध्ये मानवी नोकऱ्या बदलण्याची क्षमता आहे ज्यामुळे समाजात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढते. अनेक दशकांपासून ग्रंथपालांमध्ये हा चिंतेचा विषय आहे. भीती अशी आहे की पुस्तके ठेवण्याची, माहिती पुनर्प्राप्त करण्याची, संदर्भ प्रश्नांची उत्तरे देण्याची आणि वापरकर्त्यांना उपस्थित राहण्याची क्षमता असलेल्या बुद्धिमान यंत्रांमध्ये ग्रंथपालांची जागा घेण्याची मोठी क्षमता आहे, ज्यामुळे ते बेरोजगार होतात. जसरोटिया (2018) यांनी असेही मत मांडले की ग्रंथालयातील बुद्धिमान मशीन डिजिटाइज्ड संसाधने वाचू शकतात, विश्लेषण करू शकतात आणि

सानुकूल अंतर्दृष्टी, उत्तरे आणि सेवा ग्रंथपालांपेक्षा जलद देऊ शकतात, AI ची शक्यता ग्रंथपालांसाठी 'धोका' असण्याची शक्यता आहे परंतु ग्रंथालयांसाठी नाही. त्यामुळेच कदाचित अनेक ग्रंथपालांना ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेची कल्पना आवडत नाही. असे असले तरी, Guion (2019) ने असा युक्तिवाद केला आहे की ग्रंथपालांची अजूनही गरज असेल कारण AI सिस्टीम असलेली मशीन अजूनही लायब्ररी वापरकर्त्याला काय हवे आहे हे पूर्णपणे समजू शकत नाही कारण काहीवेळा शोध संज्ञा आवश्यकतेचे पूर्णपणे स्पष्टीकरण देत नाहीत किंवा त्यांचे आउटपुट किती चांगले आहेत याचा न्याय करू शकत नाहीत. बौद्धिक स्वातंत्र्य, कॉपीराइट आणि गोपनीयतेची मूलभूत लायब्ररी तत्त्वे.

2. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली खराब होऊ शकते आणि कार्य करू शकते ज्यासाठी ते प्रोग्राम केलेले नव्हते. Ex Libris (2019) च्या मते, भीती ही शक्यता आहे.
3. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालींचा गैरवापर केला जाऊ शकतो ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर विनाश होतो.
4. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स सिस्टीमवर जास्त अवलंबून राहिल्याने ग्रंथपालांना लायब्ररी ऑपरेशन्समध्ये समाविष्ट असलेल्या मूलभूत आणि मूलभूत प्रक्रिया जसे की कॅटलॉगिंग आणि वर्गीकरण विसरू शकतात, कारण आता रोबोट ते हाताळतो.
5. 'मानवी स्पर्श' नसतो. काही वापरकर्ते मशिनपेक्षा थेट माणसांशी संवाद साधण्यास आणि त्यांच्या भावना व्यक्त करण्यास प्राधान्य देतात.

ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) लागू करण्याची आव्हाने:

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स सिस्टीम आज बहुतेक लायब्ररीमध्ये सामान्यपणे कार्यरत नाहीत. लायब्ररीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली लागू करण्याच्या मर्यादांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

1. ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली कशी वापरावी आणि ऑपरेट कशी करावी या तांत्रिक माहितीचा अभाव.
2. ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली विकसित करण्यासाठी किंवा प्राप्त करण्यासाठी पुरेशा निधीची कमतरता. हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअरचे बजेट वारंवार तंग असल्याने, लायब्ररी कोणत्या प्रकारची प्रणाली खरेदी करू शकते किंवा विकसित करू शकते यावर नेहमीच बंधने असतात.
3. ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीचा उच्च प्रणाली विकास आणि देखभाल खर्च.
5. विशेषतः विकसनशील देशांमधील ग्रंथालयांमधील कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालींना अनियमित वीजपुरवठा.
6. तज्ञ/कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीच्या विकासाची अंतर्निहित गुंतागुंत.
7. मर्यादित नैसर्गिक भाषा क्षमता.
8. बुद्धिमान प्रणालींमध्ये मानवी ज्ञानाचा सामान्य आधार नसतो, ज्यामुळे ते करू शकतील अशा प्रकारची कार्ये गंभीरपणे मर्यादित करतात.
9. ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली तयार करण्यासाठी आवश्यक प्रयत्न आणि तांत्रिक कौशल्याची पातळी. बुद्धिमान लायब्ररी प्रणाली विकसित करण्यासाठी गुंतवलेल्या प्रयत्नांची पातळी आणि स्वरूप या प्रणालीच्या सामर्थ्य आणि जटिलतेच्या थेट प्रमाणात आहे. याचा अर्थ असा होतो की, प्रणाली जितकी बुद्धिमान असेल तितके जास्त प्रयत्न त्यात गुंतवले जावेत. सध्या, ग्रंथालयांमध्ये अत्याधुनिक बुद्धिमान प्रणाली विकसित करण्यासाठी आवश्यक

असलेली महागडी विकास साधने किंवा तंत्रे असलेले आवश्यक कुशल कर्मचारी कमी किंवा खर्चिक आहेत, त्यामुळे ग्रंथालयांमध्ये अशा प्रणालींचा अभाव आहे.

10. लायब्ररी ऑटोमेशन विक्रेत्यांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता तज्ञांची मर्यादित संख्या. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचे क्षेत्र गुंतागुंतीचे आहे आणि त्यामुळे पारंपारिक बुद्धिमत्तेच्या विकासाच्या पलीकडे त्या पैलूमध्ये विशेष ज्ञान आवश्यक आहे.

लायब्ररी ऑटोमेशन सिस्टम. परिणामी, ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालीच्या क्षेत्रात कोणतेही महत्त्वपूर्ण, व्यापक काम करण्यापूर्वी त्या क्षेत्रात नवीन कर्मचारी नियुक्त करणे आवश्यक आहे.

भविष्यातील ग्रंथालये:

Li, Huang, Kurniawan and Ho (2015) आणि इतरांद्वारे शेल्फ रीडिंग रोबोट्सचा विकास दर्शवितो की, आता फक्त काळाची बाब आहे, सध्याच्या पिढीतील ग्रंथालये कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित नवीन अनुप्रयोगांच्या प्रभावाने आणि उपयुक्ततेने भरून जातील. (शोहाना, 2016). इलेक्ट्रिक बल्बच्या शोधाप्रमाणेच एक अर्ध-जादुई गोष्ट दिसली आणि यामुळे टेलिफोन, रेडिओ, टीव्ही, संगणक आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक गॅजेट्सचा विकास होईल असे कोणीही भाकीत करू शकत नव्हते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही अलीकडच्या काळात समोर आलेली नवीन अर्ध-जादुई गोष्ट आहे. आणि विजेच्या विकासाच्या सुरुवातीच्या दिवसांप्रमाणेच, केवळ ग्रंथालयांमध्येच नव्हे, तर आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा उपयोग आपण अद्याप पूर्णपणे समजून घेऊ शकलो नाही. भविष्यात आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स लायब्ररीसह जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात क्रांती घडवेल.

Bourg (2017) यांनी 'मशीन पुस्तके वाचू शकतात तेव्हा लायब्ररी आणि ग्रंथपालांचे काय होते?' असा गंभीर प्रश्न विचारला होता आणि Geo Deep Dive हे AI सिस्टीम असलेले एक साधन आहे ज्याचा वापर भूवैज्ञानिक ग्रंथ, तत्त्वे आणि आकृत्यांमधील डेटा काढण्यासाठी करतात. जर्नल लेख आणि वेबसाइट्स. काळ बदलतोय! ग्रंथपालांना त्यांच्या वापरकर्त्यांना माहिती देण्यासाठी किंवा निर्णय घेण्यासाठी माहिती मिळविण्यासाठी लायब्ररीचे पुस्तक वाचावे लागणार नाही, कारण मशीनने सर्व पुस्तके आधीच वाचलेली असतील आणि ते विश्लेषण आणि निर्णय घेण्यात अधिक कुशल आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता काही सेकंदात आपल्यासाठी करू शकते तेव्हा प्रश्नाचे संशोधन करण्यासाठी आम्ही लायब्ररी संगणकांवर तास घालवणार नाही. आणि जेव्हा कृत्रिम बुद्धिमत्ता वेळेच्या एका अंशामध्ये अधिक चांगले उत्तर देण्यास सक्षम असेल तेव्हा माहितीची गरज असलेल्या मानवी ग्रंथपालाकडे आम्ही नक्कीच जाणार नाही (जॉनसन, 2018). भविष्यात ग्रंथालयातील उपक्रम पूर्णपणे स्वयंचलित होतील. भविष्यातील लायब्ररीमध्ये रोबोट्स आणि इंटेलिजेंट मशीन्सचा समावेश केला जाईल जे संदर्भ सेवा, शेल्फ वाचन/व्यवस्था, परिसंचरण क्रियाकलाप (नोंदणी, चार्जिंग आणि सामग्रीचे डिस्चार्जिंग), लायब्ररी आकडेवारी तयार करणे, कॅटलॉगिंग आणि वर्गीकरण इत्यादी सारख्या लायब्ररी कार्ये पार पाडतील. कृत्रिम बुद्धिमत्ता कमालीची बदलेल. लायब्ररीचा चेहरा आज आपल्याला माहित आहे. वचन एक परिपूर्ण ग्रंथपाल आहे जो वापरकर्त्यांच्या संदर्भ प्रश्नांना स्पीच रेकग्निशन, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया आणि न्यूरल नेटवर्कवर आधारित प्रतिसाद देतो; लायब्ररी सामग्रीची जलद, कार्यक्षम आणि प्रभावी प्रक्रिया; आणि अगदी दुर्गम ठिकाणांहूनही संरक्षकांना अत्याधुनिक सेवा वितरण. भविष्यातील लायब्ररी ही अशी आहेत जी प्रतिक्रिया देतात आणि नवीन तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेतात, त्यापासून पळून जात नाहीत (स्टोन, 2019). अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशनने असे प्रतिपादन केले:

ग्रंथालयांच्या भविष्यासाठी केंद्र लायब्ररी आणि ते सेवा देत असलेल्या समुदायांशी संबंधित ट्रेड ओळखण्यासाठी कार्य करते; ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांना त्यांचे भविष्य घडविण्यात मदत करण्यासाठी भविष्यातील आणि नाविन्यपूर्ण तंत्रांना प्रोत्साहन देणे; आणि लायब्ररींना उदयोन्मुख समस्यांचे निराकरण करण्यात मदत करण्यासाठी तज्ञ आणि नाविन्यपूर्ण विचारवंतांशी संपर्क निर्माण करा. : एएलए

निष्कर्ष:

जर ग्रंथालयांना नवीन ज्ञान अर्थव्यवस्थेत भरभराट करायची असेल, तर त्यांनी त्यांच्या सेवांमध्ये नाविन्य आणले पाहिजे आणि त्यांच्या कार्यपद्धतींचे पुनर्परीक्षण केले पाहिजे, हे साध्य करण्यासाठी ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करणे हे एक खरे साधन आहे. तांत्रिक सेवा, संदर्भ सेवा, परिसंचरण सेवा, संसाधन व्यवस्थापन आणि माहिती पुनर्प्राप्ती/प्रसारासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली विकसित करून ग्रंथालयांना खूप फायदा होईल. हे तंत्रज्ञान ग्रंथपालांना बेरोजगार करेल अशी अटकळ असली तरी कृत्रिम बुद्धिमत्ता लायब्ररी ऑपरेशन्स आणि सेवा वितरणात मोठ्या प्रमाणात वाढ करेल आणि बदलत्या डिजिटल समाजात ग्रंथालयांची प्रासंगिकता अपलोड करेल. मध्ये

शिवाय, बऱ्याच उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाप्रमाणे, कृत्रिम बुद्धिमत्तेकडे ग्रंथपालांचा धागा आणि ग्रंथालयांमधील माणसांचा स्पर्श म्हणूनही पाहिले जाते, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा ग्रंथालय सेवांमध्ये अंतिम स्वीकार आणि समावेश केल्याने ग्रंथपालपदामध्ये असलेली अनेक संभाव्य आश्वासने स्पष्ट होतील. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्समुळे ग्रंथालयांमधील मानवी स्पर्श कमी होणार नाही किंवा लायब्ररीचा त्यांच्या संरक्षकांशी असलेला संबंध लवकरच कमी होणार नाही.

संदर्भ:

1. अब्राम, एस. (२०१९). लायब्ररीतील रोबोट्स: तंत्रज्ञानाचा ट्रेड जो आता बाहेर नाही! 17 एप्रिल 2019
2. रोजी प्राप्त: <https://lucidea.com/blog/robots-in-libraries/>
3. Alpert, L. I. (2016). वॉशिंग्टन पोस्ट आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या मदतीने निवडणुकीच्या दिवशी प्रत्येक प्रमुख शर्यती कव्हर करेल. 24 सप्टेंबर 2019 रोजी प्राप्त: www.wsj.com/articles/washington-post-to-cover-every-race-on-election-day-with-the-help-of-artificial-intelligence-1476871202
4. अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन. (२०१९). कृत्रिम बुद्धिमत्ता. 12 ऑक्टोबर 2019 रोजी प्राप्त: <http://www.ala.org/tools/future/trends/artificialintelligence/>
5. Asemi, A., & Asemi, A. (2018). इराणमधील लायब्ररी सिस्टममध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) अनुप्रयोग: वर्गीकरण अभ्यास. लायब्ररी तत्वज्ञान आणि सराव (ई-जर्नल). 21 मे 2019 रोजी प्राप्त: <http://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/1840/>
6. बेली, सी. डब्ल्यू., जूनियर (1991). इंटेलिजेंट लायब्ररी सिस्टम: आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स टेक्नॉलॉजी आणि लायब्ररी ऑटोमेशन सिस्टम. लायब्ररी ऑटोमेशन आणि नेटवर्किंगमधील प्रगती, 4. 17 मे 2017 रोजी प्राप्त: <http://eprints.rclis.org/4891/1/intlibs.pdf>
7. Blakemore, E. (2016). उच्च तंत्रज्ञान शेल्फ मदत: सिंगापूर लायब्ररी रोबोट. 8 मे 2019 रोजी प्राप्त: <https://www.libraryjournal.com/?detailStory=high-tech-shelf-help-singapores-library-robot>
8. Bourg, C. (2017). जेव्हा मशीन सर्व पुस्तके वाचू शकतात तेव्हा ग्रंथालये आणि ग्रंथपालांचे काय होते? 28 सप्टेंबर 2019 रोजी प्राप्त: www.chrisbourg.wordpress.com

**APPRAISAL OF MAHATMA GANDHI NATIONAL RURAL
EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME: A STUDY OF
KARVIR TEHSIL IN KOLHAPUR DISTRICT**

Sandip Tukaram Patil¹ and Sanjay Narayan Patil²

¹Department of Geography,

Dr. J. P. Naik Mahavidyalaya, Uttur, Tal- Ajara, Dist- Kolhapur

²Department of Geography, Karmaveer Hire Arts, Science,

Commerce and Education College Gargoti, Tal- Bhudargad, Dist- Kolhapur

Corresponding author E-mail: sandip12.patil@gmail.com, sanjaypatilgargoti@gmail.com

Abstract:

The Government of India initiated employment generating programs to address unemployment Problem in rural area; however it remains major challenge to India's development. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS) has played a vital role in providing employment to the millions of migrant's labours returning to their villages from cities, particularly during the lockdown imposed due to corona virus. However, with the epidemic refusing to end soon, there has been a concern among civil society workers and rights groups to expand the mandatory 100 days of work to at least 200 days, so that the support system is extended for a longer duration. In total, data from MGNREGA shows that around 227,233 households out of 47.8 million were provided jobs under the scheme, also around 55.5 million households have sought work under the scheme till 13 July 2021. Based on this aspect the present paper has appraised the efficacy of MGNREGS in the Karvir Tehsil of Kolhapur district. The field survey of two villages namely Teraswadi and Wadak Shivale selected as sample with a sample size of 41 households living below poverty line (29 and 12 from both villages) with a sample size of 190 beneficiaries under MGNREGS as respondents were undertaken for study..

Keywords: Poverty Level, BPL Households, MGNREGS, Social Protection.

Introduction:

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is a revolutionary Act of the Government of India with tremendous potentiality of eradicating unemployment situation in the country. The National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS) implemented by the Ministry of Rural Development is the flagship programme of the Central Government that directly touches the lives of the poor and promotes inclusive growth in the country. The NREGA was notified on September 7, 2005 and was the first of its kind in the world (Bordoloi, 2011). The Act is considered as a significant vehicle for strengthening decentralized and deepening process of democracy by giving a pivotal role to the Panchayati Raj Institution (PRI) concerning planning, monitoring and implementation. The first phase of NREGA was started on February 2, 2006 in 200 districts of the country including 12 districts of

Maharashtra. In the year 2007, the second phase of NREGA had started where 6 districts of Maharashtra were also included. The third phase started on April 1, 2008 where remaining 15 districts of Maharashtra came under the purview of the Act. The present study focuses upon 'Appraisal of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme: A Study of Karvir Tehsil in Kolhapur District of Maharashtra'

The area of study located at 'Karvir' Tehsil of Kolhapur District in the Maharashtra State. Karvir Tehsil situated in the Sahyadri mountain ranges with agriculture as the main occupation of the people and 11805 (15.0 %) (Oct. 2017) of the households living below poverty line. 'Karvir' Tehsil is the face of present rural India reflecting poor and remote socio-economic conditions. Using this as a case an attempt on appraisal and an efficacy of MGNREGS is adopted in the study area by using secondary and primary data by the researcher.

Objectives of study:

1. To find which scheme of MGNREGS have been implemented by villages selected as sample in the study area.
2. To study how many people have been benefited from MGNREGS Scheme in the villages selected for present study.
- 3 To study the impact of the MGNREGS on the rural community and on its environment.
- 4 To evaluate the effectiveness of National Rural Employment Guarantee Scheme in rural development of the study region.

Research Methodology and source of Data collection:

Present research is based on the reference work from books, research journals, newspapers, and websites. Secondary data is referred from District Census handbook. Primary data through field survey is collected by conducting interview of the officials from related offices and questionnaire method has been used for 41 sample BPL households in the selected villages of Teraswadi and Wadakshivale of Karvir tehsil.

Study Area:

'Karvir' tehsil has area of 67113 hectare land. It is located in Kolhapur District of Maharashtra with hilly region in the vicinity of Sahyadri mountain ranges. Western part of study region is hilly in nature and above 900 meters from mean sea level. Eastern part of the Tehsil is 600 meters above mean sea level. Panhala-Jotiba hill ranges lie at the centre. Tehsil is surrounded by Kagal Shahuwadi, Gaganbavada, Hatkangale and Radhanagari tehsils in Kolhapur district. It is located in between 16°-50' N latitude and 74°-59' E longitude. It encompasses administrative area is 665 sq. km. having it 128 Grapanchayats for 129 villages supporting a population of 1037713 include rural population is 382004 and urban population is 655709 and number of households are 227202 as per 2011 census.

Economic aspects:

Agriculture is the main occupation of the people in Karvir tehsil which is practiced by many in a traditional way. Therefore yield is low and so farmers' income is less. There are 78901 rural families in the tehsil of which 11805 families (15.0 per cent) are living below poverty line

(Oct. 2017). Further, the conditions are worsened as income opportunities are few due to distance, as well as accessibility and availability in terms of public transport which is relatively less between employment generating cities like Kolhapur, Pune and Mumbai. Much of the employment is seasonal resulting in lower economic standards and poverty situations. Hence Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme has provided off season source of livelihood to the rural people. Two villages namely Teraswadi and Wadakhshivale are selected as sample villages of Karvir Panchayat Union Block for the present paper. 41 households below poverty line (29 and 12 from both villages) with a sample of 190 beneficiaries of MGNREGS as respondents were undertaken for study (Table 1).

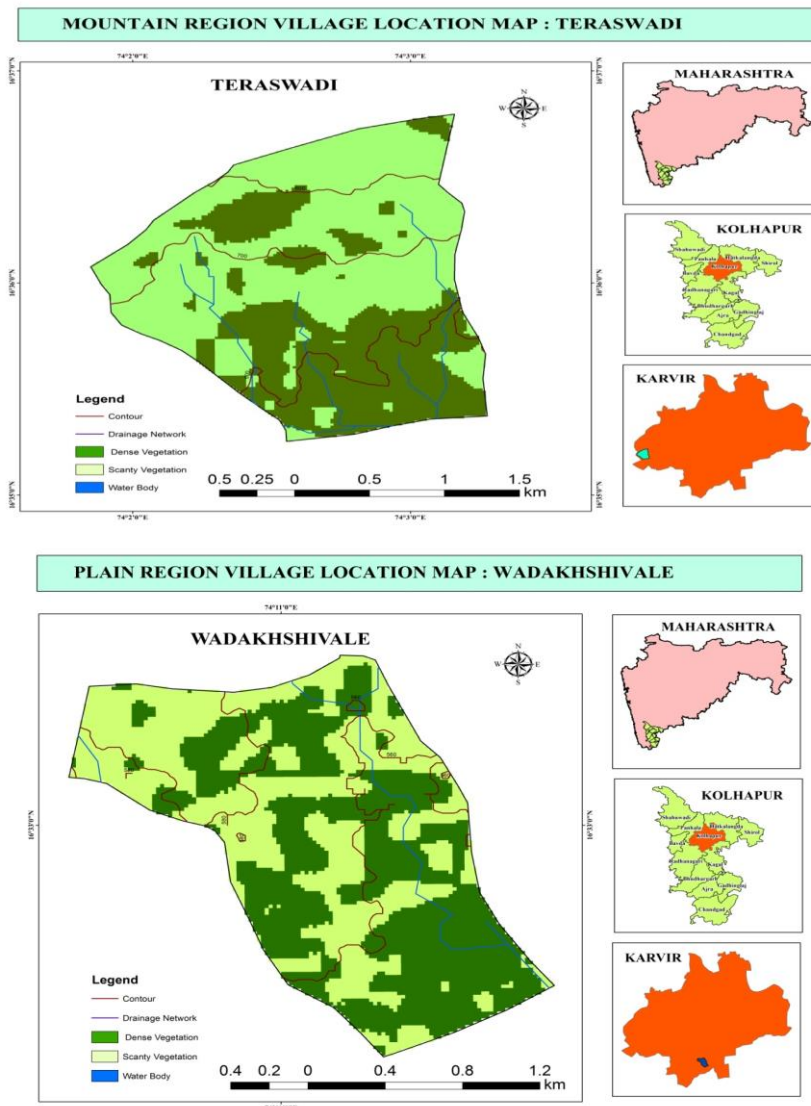

Figure 1: Location of the study area in the Karvir Tehsil of Kolhapur District

Table 1: Profile of sample village and selection of Households under MGNREGS (2017-18)

S. N.	Name of the Sample Village	Distance from Tehsil H.Q and District H. Q. in Km by road	Total No. of HH	Total Pop.	Total no. of HH living below poverty Line	No. of Sample HH selected living BPL	Total pop. of the BPL sample H.H.
1	Teraswadi	32 / 30	245 (Up to April 2018)	1391 (Up to April 218)	40 (16.33%)	29 (72,5%)	125
2	Wadakhivale	25/ 25	446 (Upto April 2018)	1942 (Upto April 218)	65 (14.57%)	12 (18.46%)	65
Total			691	3333	105 (15.20%)	41 (39.05%)	190

Source of Information: Grampanchayat and Aanganwadi Office (Year 2018-19)

Abbreviations: No.: Number, HH: Households, Pop.: Population, Tot: Total, H.Q.: Head Quarter, Km: kilometer.

Table 1 reveals number of households living below Poverty line at 40 (16.33 %) in Teraswadi village and 65 (14.57%) in Wadakhivale village. A sample of both 41 BPL households living below poverty line was selected from Teraswadi and Wadakhivale villages having a population 125 and 65 respectively.

Table 2: Wage received per day in MGNREGS (Year 2017-2018)

Sr. No	Wage per day (in Rs)	Village wise Number of respondents		Total No of respondents
		Teraswadi	Wadakhivale	
1	<70	04	-	04
2	70	-	-	0
3	80	-	-	0
4	90	-	-	0
5	100	21	-	21
6	125	-	11	11
7	150	02	-	02
8	>150	02	01	03
	Total	29	12	41

Source: Based of field work by researcher Apr.2018

Table 2 reveals that 39.02 percent respondents have become more than 100 Rs per day and 51.22 percent respondents have waged 100 Rs. But Wage rating Rs 70, 80 and 90 is absent. So it is concluded that no fix wage getting to the sample respondents per day. The wage difference between fewer wages and more wages is above Rs 70.

Structure of House:

House structure of BPL Households selected as sample is given in table 3. It is important to note that 6 (20.69 %) and 3 (25.00%) households in Teraswadi and Wadakshivale are a Pucca houses.. while all the rest 32 households (23 and 9 are from Teraswadi and Wadakshivale respectively). This reflects the low level of economic standards of these households.

Table 3: Structure of House of BPL households in study area (Year 2017-18)

Settlement	Sample Households	Pucca houses	Kaccha houses
Teraswadi	29	6(20.69 %)	23 (79.31%)
Wadakshivale	12	3 (25.00%)	9 (75.00 %)
Total	41	9	32

Source: Compiled and computed through survey by researcher (April 2018)

Table 4: Status of land ownership of BPL HH in sample villages (Year 2017-18)

Settlement	Sample HH	Landless HH	< 1 acre	1-2 acre	> 2 acre
Teraswadi	29	-	10	12	07
Wadakshivale	12	-	09	02	01
Total	41	-	19	14	08

Source: Based of field work by researcher. (Apr 2018)

Table 4 depicts the status of landholding of the sample HH selected for present study. A total of 19 BPL HH (10 and 9 from Teraswadii and Wadakshivale respectively) is less than one acre while 14 HH have 1-2 acre, and only 8 HH with more than 2 acre of landholding. These small sizes of landholdings where people are dependent only on rainwater for cultivation therefore are economically weak. Hence many HH are working as agricultural labour as noticed from Table 5 that people from 75 and 57 BPL HH are working as agricultural labour in Teraswadi and Wadakshivale respectively while 03 and 0 households are working as cultivators and 01 and 05 BPL households work as non-agricultural labour.

Table 5. No. of BPL Households engaged in Occupation (2017-18)

SN	Settlement	Agricultural labor	Cultivator	Non-agricultural labour
1	Teraswadi	75	03	01
2	Wadakshivale	57	-	05
	Total	132	03	06

Source: Compiled and computed by researcher through field survey (Apr. 2018)

Status of Beneficiaries under MGNREGS:

It is important to note that at least one member from each BPL household were given card jobs under MGNREGS table 6

Table 6: Number of Members receiving Job cards in BPL Households under MGNREGS during the Year 2011 -12 to 2017-18

SN	Number of members receiving Job cards in BPL family	Village wise Number of HH and beneficiaries				Total number of beneficiaries	
		Teraswadi		Wadakshi vale		Number of BPL HH	Total number of Beneficiaries from BPL HH
1	1	04	04	-	0	04	04
2	2	23	46	06	12	29	58
3	3	-	0	02	06	02	06
4	4	02	08	02	08	04	16
5	5	0	0	02	10	02	10
	Total	29	58	12	36	41	94

Source: Compiled and computed by researcher through field survey (Apr. 2018)

Social impact:

Seasonal unemployment and over population pressure are some of the push factors for outmigration or rural workers to urban areas. However provision of livelihood through MGNREGS has prevented outmigration of rural workers (table 7) from BPL households (29 and 12 from both villages) except one an each household out migrating from both sample villages. Such poverty alleviation programmes has nonetheless helped the families to maintain their social ties strongly besides getting economic strength on one hand and on the other hand in reducing urban pressure by preventing push factor.

Table 7: Effect of MGNREGS in reducing migration from BPL HH: (Year 2011 -12 to 2017-18)

SN	BPL Households	Village wise Number of BPL HH		Total No of BPL HH
		Teraswadi	Wadakshivale	
1	Out –migration	02	01	03
2	Out Migration prevented	27	11	38
Total HH		29	12	41

Source: Compiled and computed by researcher through field survey (Apr. 2018)

Table 8:.. Categiry wise of beneficiaries under MGNREGS Year 2017-2018

S. N.	Settlement	Caste					Total Number of beneficiaries
		Open	OBC	SC	NT	SBC	
1	Teraswadi	28	01	-	-	-	29
2	Wadak shivale	07	01	04	-	-	12
	Total	35(85.36 %)	02(4.88%)	04(9.76%)	-	-	41

Compiled and computed by researcher through field survey (Apr 2018)

The data caste shows that caste wise distribution of the respondents. The percentage of the open caste sample respondents is 85.36 % and OBC, SC, NT, and SBC account only 14.64 % respondents.

Status of Work undertaken in MGNREGS in the study area:

Construction of wells, construction of roads, Plantation, Ropvatika and Gharkul etc. works in the villages of Teraswadi and Wadakshivle under the scheme of MGNREGS was undertaken that provided employment female and male members from the BPL households in the study area table 8. a total amount of Rs.2586000 were disbursed to the people under MGNREGS for the, construction of roads, Plantation, Gharkul, Ropevatika Jawahar well, etc. in two villages for a total of 1296 labour, working over days in Teraswadi and Wadakshivale villages.

Table 9: Settlement wise implementation of work completed under MGNREGS in the study area (Year 2011-12 to 2017-18)

Village	Year	Nature of work	Status of work	Total no. of days required for completion	Total labour		Total labour	Total Amount dispersed (in Rs)
					M	F		
Teraswadi	2010-11	Panand Road (3)	Completed	10	121	197	318	460000
	2011-12	Ropevatika (1)	Completed	30	25	40	65	250000
	2012-13	Tree Plantation (7)	Completed	10	135	210	345	500000
	2012-13	Irrigation Well(1)	Completed	20	192	56	248	720000
	2016-17	Mango Plantation (1)	Completed	04	10	16	26	20000
	2016-17	Gharkul (4)	Completed	20	16	04	20	78000
Wadakshivale	2010-11	Construction of Well (3)	Completed	25	62	51	113	360000
	2010-11	Panand road (2)	Completed	07	48	87	135	120000
	2016-17	Gharkul (4)	Completed	20	10	16	26	78000
Total		26 works	Completed	146	619	677	1296	2586000

Source: Based on field work by researcher April 2018

Conclusion:

It is no doubt that the MGNREGS has provided a livelihood to the people and has helped to some extent to increase their annual incomes on one hand and having some necessary resources created in the form of wells to provide with drinking water sources for the villagers on the other hand. Construction of wells has been possible and facilitated only because of such useful schemes provided by our government with necessary financial arrangements. Besides, it has also helped in preventing outmigration of rural working population which has helped to maintain the demographic balance of the family as well as social well-being. Such schemes would definitely help in checking rural to urban migration and so in minimizing the resultant urban influx and urban problems. However the limitations to such schemes are in the form of getting the approvals for project proposals under MGNREGS well in advance and the time taken for disbursement of such grants.

Suggestions:

Such poverty alleviation programmes should be a continuous process providing year round employment to the people. This therefore calls for sincere effort in the preparation of different project proposals with justification and focus on welfare of the underprivileged society. Such projects based on priority for a period of at least next 15 to 20 years should be put forth giving estimations of time period and total cost required. However it is important to note that such programmes need to end at earliest and effort towards increasing socio-economic status of the society is essential. Concrete, concerted and sincere efforts in the direction of complete eradication of poverty forever (present as well as future) are indispensable. Introducing sustainable commercial agricultural practices, mixed farming, livestock activities supported by agro-processing units, marketing of agro-products and allied industries in rural areas is the need for rural India. This is possible through collaborative effort by administrators, academicians, industrialists, marketing organizations, financial institutions and the local community to come together in developing such kind of closed network. This will support sustainability with more balanced regional development with judicious distribution of socio-economic resources.

References:

1. Economic Siurvey of Maharashtra (2017-18) "Director of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai" Pg No. 9, 13, 206-2014
2. Dr Sing Herendra Mohan, Dr. Benjwal Girish Chandra "Analysis of the Performance of MGNREGA. Govt. Degree college Karanprayg (Chamoli), Uttarakhand, India.
3. More S.V, Prashant M.S, Chandgadkar Asmita, Survey Jyoti (22nd Sept.2017) "Fauna of long horned beetel (Coleoptera:(Cerambycidac) from Tillariforest, Chandgad , Kolhapur District of Maharashtra a region of Wrestern Ghat. ISSN2320-7078 Pg no. 1684
4. Vasta Krishana S .April 6-8 2005 "Employment Guarantee Scheme in Maharashtra: Its impact on Drought, Povety, and Vulnerability. Employment and Income Security in India, New Delhi. Pg No.1, 4, 6

5. Shah Deepak, Mohanty Sovna July –Sept 2010 “ Implementation of NREGA During 11th plan in Maharashtra Challenges and Way Forward. Ind. Jn. of Agri. Econ. Vol. 65 No.3 Pg. No. 540,541,545,547
6. Giri Ashok Kumar “Rural Development in India: Through Employment Programme. IJSRM Volume 5 Issue 7. Pg No. 6150-6153
7. Reddy C Sheela “Innovation Tranfrancy and Governance: A study of NREGA in Andhrapradesh. Journal of Rural Development Vol.32, No.2 Pg No. 107-108
8. Chitri Medium Project “GOM Water Resource Department Ghatprabha (K-3) Sub-Basin Pg No 9,10,14,16
9. Redefing Poverty lnes and Survey of BPL Families (Rural Area) Praposal submit to Honble CM (BPL Survey Sept 2006. Pg No. 4
10. MGNREGS Planning Department Govt. of Maharashtra Year plan 2009-10 to 2015-16
11. Ministry of Finance (2013), Performance of Major Social Sector Schemes: A Sample Survey Report, New Delhi.
12. 61th round National Sample Survey (July 2004- June 2005) “A Report on Household Consumer Expenditure Based on Data collection in Central State and polled Samples Govt. of Maharashtra. Pg No. 24-28
13. [shodhganga.inflibnet.ac.in>bitstream](http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream)
14. [www.distance.co.in>kolhapur >by-road](http://www.distance.co.in/kolhapur/by-road)
15. <http://www.census2011.co.in>
16. www.nerga.nic.in
17. http://nrega.nic.in/MNREGA_Dist.pdf

THE INDIAN CONSTITUTION AND ITS AMENDMENTS

Dattu Dadasaheb Shende

Department of Political Science, Dada Patil Mahavidyalaya, Karjat

Abstract:

The Indian Constitution, the longest written constitution in the world, is a testament to the nation's aspirations for a just and equitable society.¹ This paper examines the core principles enshrined within the Constitution, focusing on its fundamental rights, directive principles, and the unique system of governance it establishes. A significant portion of the analysis delves into the process of constitutional amendments, exploring their significance, controversies, and impact on the Indian polity. Key amendments will be analyzed, highlighting their impact on social, political, and economic spheres. Finally, the paper concludes by reflecting on the enduring relevance of the Constitution and the ongoing challenges in maintaining its integrity.

1. Introduction

The Indian Constitution, adopted on 26th November 1949 and enacted on 26th January 1950, is a monumental document that laid the foundation for the modern Indian nation.² It embodies the aspirations of a diverse nation striving for liberty, equality, and justice.³ This paper explores the intricate framework of the Indian Constitution, analyzing its core principles, examining the process of constitutional amendments, and assessing their impact on the socio-political landscape of India.

2. Core Principles of the Indian Constitution

- **Fundamental Rights:** Part III of the Constitution guarantees fundamental rights to all citizens, including the right to equality,⁴ right to freedom of speech and expression, right to life and personal liberty, right to education, and right to⁵ freedom of religion.⁶ These rights are considered sacrosanct and enforceable by the courts.
- **Directive Principles of State Policy:** Part IV of the Constitution outlines the principles that the state should strive to achieve, such as securing social and economic justice, promoting the welfare of the people, and ensuring the development of the nation.⁷ These principles are not enforceable by courts but serve as guidelines for government policy.⁸
- **Federalism:** India is a federal republic with a parliamentary system of government.⁹ Power is divided between the central government and state governments, with a system of checks and balances to ensure a balance of¹⁰ power.¹¹
- **Secularism:** The Constitution guarantees freedom of religion to all citizens and prohibits the state from favoring any particular religion.¹²
- **Social Justice:** The Constitution emphasizes social justice by addressing issues such as caste discrimination, gender inequality, and economic disparities.¹³

3. The Process of Constitutional Amendments

Article 368 of the Constitution outlines the procedure for amending the Constitution.¹⁴ Amendments can be initiated by either the Parliament or the states.

- **Simple Majority:** Most amendments can be passed by a simple majority of members present and voting in each House of Parliament.
- **Special Majority:** Certain amendments, such as those related to fundamental rights, require a special majority – two-thirds of the members present and voting in each House and a majority of the total membership of each House.
- **State Legislative Ratification:** Some amendments, such as those relating to the federal structure, require ratification by a majority of state legislatures.¹⁵

4. Significant Constitutional Amendments

- **1st Amendment (1951):** Restricted freedom of speech and expression to prevent abuse of this right.¹⁶
- **42nd Amendment (1976):** Controversial amendment, often referred to as the "Mini-Constitution," expanded the powers of the Parliament and introduced the concept of Directive Principles as fundamental duties.¹⁷
- **44th Amendment (1978):** Reversed some of the more controversial provisions of the 42nd Amendment.¹⁸
- **73rd and 74th Amendments (1992):** Introduced constitutional provisions for Panchayats (rural local self-government) and Municipalities (urban local self-government), empowering local governance.¹⁹
- **91st Amendment (2003):** Introduced the concept of cooperative societies as the third sector of the economy.
- **101st Amendment (2016):** Introduced the Goods and Services Tax (GST), a significant economic reform.²⁰

5. Impact of Constitutional Amendments

Constitutional amendments have had a profound impact on various aspects of Indian society and polity:

- **Social and Economic Transformation:** Amendments related to social justice have empowered marginalized sections of society, while economic reforms have contributed to the country's economic growth.
- **Strengthening Democracy:** Amendments related to local self-government have strengthened democratic institutions at the grassroots level.²¹
- **Balancing Federalism:** Amendments have sought to balance the powers between the center and the states, though debates on federalism continue.²²
- **Addressing Contemporary Challenges:** Amendments have been used to address emerging challenges such as terrorism, economic globalization, and environmental concerns.²³

6. Controversies and Challenges

- **Judicial Review:** The judiciary's power of judicial review has led to debates on the limits of judicial activism in interpreting and upholding the Constitution.²⁴
- **Political Polarization:** Constitutional amendments have often become politicized, leading to intense debates and controversies.
- **Balancing Fundamental Rights and Social Order:** Striking a balance between individual liberties and the need to maintain social order has been a recurring challenge.

Conclusion:

The Indian Constitution, a living document, continues to evolve through the process of amendment.²⁵ While amendments have played a crucial role in adapting the Constitution to the changing needs of the nation, they have also raised important questions about the balance of power, the role of the judiciary, and the preservation of fundamental rights. The ongoing debate on constitutional amendments reflects the dynamic nature of Indian democracy and the constant struggle to reconcile individual liberties with the collective good.²⁶

References:

1. Austin, Granville. (1999). *Working a Democratic Constitution: A History of the Indian Experience*. Oxford University Press.
2. Basu, D. D. (2011). *Commentary on the Constitution of India*. LexisNexis Butterworths Wadhwa.
3. Palkhivala, Nani A. (1994). *We, the People: The Making of the Constitution of India*. Oxford University Press.
4. The Constitution of India. [Online] Available at: https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/15240/1/constitution_of_india.pdf

THE INDIAN BANKING SYSTEM

Babasaheb Rangunath Pandarkar

Savitribai College of Arts, Pimpalgaon Pisa, Shrigonda, Ahemednagar

Abstract:

This paper provides an in-depth analysis of the Indian banking system, examining its historical evolution, intricate structure, key players, regulatory framework, and contemporary challenges. We delve into the nuances of various banking institutions, including public sector banks, private sector banks, cooperative banks, and regional rural banks, analyzing their role in fostering economic growth and financial inclusion. Furthermore, the paper explores the impact of recent reforms, technological advancements, and emerging trends on the sector, while critically evaluating the challenges faced by the Indian banking system in navigating the complexities of the 21st century.

1. Introduction

The Indian banking system, a cornerstone of the nation's economic landscape, has undergone a remarkable journey, evolving from traditional money-lending practices to a modern, regulated sector. Its significance extends beyond mere financial transactions; it plays a crucial role in driving economic growth, poverty reduction, and social development. This paper aims to provide a comprehensive and nuanced understanding of this complex system.

2. Historical Evolution: A Timeline

- Pre-Independence Era:
 - Indigenous banking practices: Money lenders, indigenous bankers, and trading communities played a significant role in financial intermediation.
 - Establishment of the Bank of Calcutta in 1806: Marked the advent of modern banking in India.
 - Gradual growth of private banks, primarily catering to the needs of foreign trade and businesses.
- Post-Independence Era:
 - Nationalization of banks (1969 & 1980): Aimed to expand credit access to priority sectors like agriculture, small-scale industries, and rural areas.
 - Establishment of Regional Rural Banks (RRBs): To cater specifically to the credit needs of rural and underserved populations.
 - Gradual liberalization and reforms: Beginning in the 1990s, aimed at increasing competition, improving efficiency, and enhancing financial stability.

3. Structure of the Indian Banking System: A Multi-Layered Landscape

- Organized Sector:
 - Public Sector Banks (PSBs): Dominate the Indian banking landscape, playing a crucial role in social and economic development.

- Owned and controlled by the Government of India.
- Significant presence in rural and remote areas.
- Face challenges related to non-performing assets (NPAs) and operational inefficiencies.
- Private Sector Banks:
 - Increasingly competitive and innovative.
 - Focus on customer service, technology, and niche market segments.
 - Contribute significantly to credit growth and financial inclusion.
- Foreign Banks:
 - Limited in number but offer specialized services and access to international markets.
- Cooperative Banks:
 - Owned and managed by their members, primarily focusing on rural and agricultural credit.
 - Play a vital role in fostering rural development and financial inclusion at the grassroots level.
- Unorganized Sector:
 - Non-Banking Financial Companies (NBFCs):
 - Provide a range of financial services, including lending, leasing, and investment.
 - Play a significant role in financing small and medium enterprises (SMEs).
 - Money Lenders:
 - Still prevalent in rural areas, often charging high interest rates.
 - Chit Funds:
 - Operate on a subscription basis, providing a form of savings and credit to members.

4. Key Players and Their Roles

- Reserve Bank of India (RBI):
 - The central bank of India, responsible for regulating, supervising, and controlling the entire banking system.
 - Formulates monetary policy, manages foreign exchange reserves, and oversees the payment and settlement system.
 - Plays a crucial role in maintaining financial stability and promoting economic growth.
- Banking Regulatory Authority of India (BAIR):
 - Established in 2010 to regulate cooperative banks.
 - Aims to enhance the stability and efficiency of the cooperative banking sector.

5. Functions of the Banking System: Beyond Lending

- Mobilization of Savings:
 - Accepting deposits from the public and channeling them into productive investments.
- Credit Creation:
 - Providing loans to individuals and businesses, facilitating economic growth and development.
- Payment System:
 - Facilitating seamless and secure transactions through various channels like ATMs, internet banking, and mobile banking.
- Financial Inclusion:
 - Expanding access to banking services to underserved populations, including rural communities, low-income households, and marginalized sections of society.
- Risk Management:
 - Assessing and mitigating risks associated with lending, investment, and other banking operations.

6. Regulatory Framework: A Multi-Layered Approach

- Banking Regulation Act, 1949: The primary legislation governing the banking sector in India.
- RBI guidelines and directives:
 - Provide detailed instructions on various aspects of banking operations, including lending norms, risk management, and customer service.
- Basel Norms:
 - International standards for bank capital adequacy, aimed at enhancing the resilience of the banking system to financial shocks.

7. Recent Reforms and Developments

- Financial Sector Reforms (1991):
 - Introduced greater competition, deregulation, and privatization in the banking sector.
 - Led to the entry of new private sector banks and increased foreign bank participation.
- Technological Advancements:
 - Emergence of digital banking, mobile banking, and fintech has revolutionized the way banking services are delivered.
 - Increased use of technology has enhanced efficiency, improved customer experience, and expanded access to banking services.

- Focus on Financial Inclusion:
 - Government initiatives like Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana have significantly expanded financial inclusion by providing basic banking accounts to millions of unbanked individuals.

8. Challenges Facing the Indian Banking System

- Non-Performing Assets (NPAs):
 - High levels of NPAs pose a significant threat to the profitability and stability of banks.
 - Requires proactive measures to address the issue, including strengthening credit appraisal processes, improving recovery mechanisms, and implementing effective risk management frameworks.
- Cybersecurity Threats:
 - The increasing reliance on technology has heightened cybersecurity risks, including data breaches and cyberattacks.
 - Requires robust cybersecurity measures, including advanced encryption, regular security audits, and employee training.
- Competition from Fintech Companies:
 - Fintech companies are disrupting traditional banking models by offering innovative and customer-centric solutions.
 - Banks need to adapt and innovate to remain competitive, such as by partnering with fintech companies or developing their own digital platforms.
- Economic Slowdown:
 - Economic downturns can impact credit demand, increase loan defaults, and affect the overall profitability of banks.

9. Future Outlook

- Continued focus on financial inclusion:
 - Expanding access to banking services to underserved populations, particularly in rural areas.
- Technological innovation:
 - Embracing emerging technologies like artificial intelligence (AI), machine learning, and blockchain to enhance efficiency, improve customer experience, and mitigate risks.
- Strengthening risk management:
 - Implementing robust risk management frameworks to address challenges such as credit risk, operational risk, and cybersecurity risks.
- Improving operational efficiency:
 - Streamlining processes, reducing costs, and enhancing customer service to remain competitive.

- Promoting financial literacy:
 - Educating the public about financial products and services to empower them to make informed financial decisions.

Conclusion:

The Indian banking system, a multifaceted entity with a rich history, has played a pivotal role in driving economic growth and social development. From its humble beginnings to its current state, it has undergone significant transformations, adapting to evolving economic realities and technological advancements. While the sector has achieved remarkable progress in terms of financial inclusion and credit accessibility, it continues to grapple with challenges such as high levels of non-performing assets, cybersecurity threats, and the competitive pressures posed by fintech companies.

To navigate these challenges and thrive in the future, the Indian banking system must prioritize several key areas. These include:

- **Strengthening risk management frameworks:** Proactive measures to address NPAs, including robust credit appraisal processes, efficient recovery mechanisms, and robust cybersecurity measures are crucial.
- **Embracing technological advancements:** Leveraging technologies like AI, machine learning, and blockchain to enhance efficiency, improve customer experience, and mitigate risks.
- **Promoting financial inclusion:** Expanding access to banking services to underserved populations, particularly in rural areas, through innovative delivery channels and financial literacy programs.
- **Fostering innovation:** Adapting to the evolving competitive landscape by embracing new business models, partnering with fintech companies, and developing innovative financial products and services.

By addressing these challenges and capitalizing on emerging opportunities, the Indian banking system can continue to play a vital role in supporting economic growth, fostering financial inclusion, and improving the financial well-being of its citizens.

References:

1. Reserve Bank of India. (2023). Handbook of Statistics on Indian Banks. Retrieved from <https://www.rbi.org.in/scripts/annualPublications.aspx?head=Handbook%20of%20Statistics%20on%20Indian%20Economy>
2. Government of India. (n.d.). Ministry of Finance. Retrieved from <https://financialservices.gov.in/beta/en>
3. World Bank. (2023). India: Financial Sector Assessment Program. Retrieved from <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/704231513810603813/india-financial-sector-assessment>

Modern Research Approach in Languages and Social Sciences

ISBN: 978-81-979987-9-9

About Editors

Dr. Tukaram Maruti Patil, M.A., M.Phil., Ph.D., is an accomplished academician and administrator, currently serving as the Principal of Padmashri Dr. G.G. Jadhav Mahavidyalaya, Çaganbawada. With over 30 years of undergraduate and 12 years of postgraduate teaching experience, Dr. Patil has made a significant contribution to the field of education. A prolific researcher, Dr. Patil has authored over 52 research papers published in UGC-listed, national, and international journals. He has also written a book and worked as an editor for various academic publications, demonstrating his scholarly expertise and dedication to advancing knowledge. Dr. Patil is a recognized Ph.D. guide, currently mentoring four research scholars under Shivaji University, Kolhapur. Dr. Patil's contributions to teaching and social work have earned him numerous prestigious awards at both the national and state levels. His commitment to education extends beyond the classroom, as he actively serves on various committees at Shivaji University, Kolhapur, contributing to academic and administrative decision-making. Through his extensive experience, research, and leadership, Dr. Tukaram Maruti Patil continues to inspire students and colleagues alike, leaving an enduring impact on the academic and social landscape.

Dr. M. K. Kamble, Head of the P.G. Department of Economics at Shripatrao Chougule Arts and Science College, is a distinguished academician and researcher with extensive contributions to the field of economics. Holding M.A., M.Phil., and Ph.D. degrees, he serves as a research guide for M.Phil. and Ph.D. students at Shivaji University, Kolhapur. His scholarly contributions include the publication of over 20 research papers in national and international journals, along with two books, *A Meaningful Career in Economics* and *Rajarshi Shahu: Thoughts and Actions*. Beyond academia, Dr. Kamble plays a key role in resource conservation as the Kolhapur District Chief Trainer for Maharashtra Government's Conservation Mission. Additionally, he serves as the Divisional Coordinator for the National Service Scheme (NSS) in Panhala and Malkapur under Shivaji University, Kolhapur. His dedication to education, research, and social service has earned him various prestigious social and academic awards, reflecting his commitment to both scholarly excellence and community development.

Dr. Manisha Hinduarao Patil (M.A., M.Phil., Ph.D. in Economics) is a highly experienced academician with 25 years of teaching experience. She is the Head of the Department of Economics at Shripatrao Chougule Arts and Science College. A dedicated researcher and author, Dr. Patil has co-authored the book "International Economics" for Shivaji University's Distance Education program (B.A. III). She has published and presented 22 research papers at national and international conferences. She actively participates in Marathi Economics Conferences and Shivaji University Economics Association Conventions. Beyond academics, Dr. Patil is committed to social and educational outreach, delivering lectures at various platforms to promote economic awareness. Her contributions to teaching, research, and academic leadership highlight her dedication to advancing economic education and scholarship, making her a respected figure in the field of Economics.

